

A 10. ÉLŐNYELVI KONFERENCIA ELŐADÁSAI

**NYELVEK ÉS KULTÚRÁK ÉRINTKEZÉSE
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN**

Szerkesztette:

BORBÉLY ANNA

**Budapest
2000**

A 10. ÉLŐNYELVI KONFERENCIA ELŐADÁSAI

**NYELVEK ÉS KULTÚRÁK ÉRINTKEZÉSE
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN**

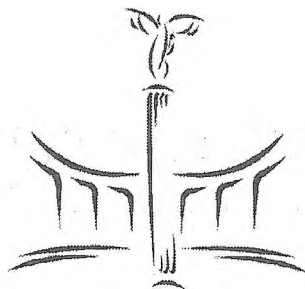
Szerkesztette:

BORBÉLY ANNA

**Budapest
2000**

Lektorálta: Balogh Lajos és Wacha Balázs

A kötet megjelenését

Támogatta a
Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma
a Magyar Millennium évében

Megjelent:

Az OTKA T030305 és az OTKA T025997 pályázatok időszaka alatt

© A szerzők

ISBN 963 9074 25 X

Készült: az MTA Nyelvtudományi Intézetének

Élőnyelvi Osztályán

Felelős kiadó: Borbély Anna

Budapest
2000

*A magyar menekültek ezreinek útját egyengető
bécsi evangélikus lelkész, író és szociográfus
Szépfalusi István (1932–2000) emlékének*

Tartalomjegyzék

Praefatio ad lectorem	7
Kontra Miklós: Tíz Élőnyelvi Konferencia.....	9
Andrić Edit: Közvetlen alaki tükrözés az újvidéki magyarok nyelvhasználatában	11
Arnold Fuszenecker Helga: Nyelvcsere egy magyarországi német településen	17
Bartha Csilla: A kétnyelvűség fogalma: tudománytörténeti vázlat.....	25
Benő Attila: A magyar–román nyelvi interferencia néhány szemantikai vonatkozása.....	37
Borbély Anna: A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok Méhkeréken	45
Czibere Mária: A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében.....	55
Forgács Tamás: <i>Csehül van, tótágast áll, cigánykodik...</i> – Nyelvi formában megjelenő nemzeti előítéletek a magyarban.....	65
Gereben Ferenc: A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai	71
Göncz Lajos: A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése	79
Gráfik Imre: A nyelvhasználat és az identitás összefüggése a horvátországi szórvány magyaroknál	89
Jarovinszkij Alekszandr: <i>A kétnyelvű mentális szótár szerkezetének összehasonlító vizsgálata</i> című projektum bemutatása	95
Károlyi Margit – Szabó Géza: Identitás és nyelvhasználat a beregszászi magyar főiskola hallgatói körében.....	105
Kassai Ilona: Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében	113
Kiss Tamás Zoltán: „ <i>Vankúsik moj!</i> ” – Narratív stratégia és szlovák– magyar kétnyelvűség Závada Pál <i>Jadviga párnája</i> című regényében	121
Kolláth Anna: Nyelvjárási vonások a maribori egyetemi hallgatók magyar nyelvhasználatában	129
Kontra Miklós: <i>Koszovóban és Craiován:</i> Trianon hatása a magyar mentális grammatikára.....	135
P. Lakatos Ilona: Az igeragozás vizsgálata kétnyelvű környezetben: szociolingvisztikai vizsgálatok a hármashatár mentén	147

Molnár Csikós László: Vajdasági diákok nyelvhasználati viselkedése..	157
Péntek János: Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése nyelvi kontaktusban	165
Pozsony Ferenc: Együttélési modellek erdélyi falvakban	173
Róka Jolán: Média és választások: a politikai imázsteremtés verbális, vizuális és interkulturális jellemzői	181
Sándor Anna: A szlovákiai vegyes házasságokból származó fiatalok kétnyelvűsége.....	187
Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István – Vančoné Kremmer Ildikó – Simon Szabolcs: Idegen szavak a magyar nyelv szlovákiai változataiban	195
Tánczos Vilmos: Egy folklórműfaj (archaikus ima) mint ritualizált szöveg	207
Telekiné Nagy Ilona: Nyelvi és nyelven kívüli változások hatásai a földrajzinév-állományban	213
Udvari István: Pavlo Csucska: <i>Vicsurki po baraninszki</i> című kárpátaljai ruszin verseskötet magyar lexikai elemei	221
Vargha András: A Kárpát-medencei nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatai: módszertani csapdák és ínyencségek.....	231
Veress Márta: Attitűdvizsgálat és nyelvhasználat a kolozsvári magyar fiatalok körében	239
Zelliger Erzsébet: A magyar–magyar kapcsolatok nyelvi következményei a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatában	247
Zsemlyei János: A románság vallására vonatkozó román eredetű szókinccs az erdélyi régiségben.....	253
Névmutató	257
Tárgymutató	261

Praefatio ad lectorem

Kötetünk a Bécsben, 1998. szeptember 3–4-én megrendezett *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében* címet viselő 10. Élőnyelvi Konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza. A konferencia bécsi szervezője a Bornemisza Péter Társaság, szakmai szervezője a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya volt. A résztvevők nevében ezúton is szeretnénk megköszönni azt a sok segítséget és gondoskodást, amivel a bécsi magyarok a konferencia sikeréhez hozzájárultak. A kötetet a nemrég elhunyt Szépfalusi István emlékének ajánljuk, aki amellett, hogy a bécsi konferenciát lelkesen és lelkiismeretesen irányította, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán folyó, *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című nemzetközi kutatás résztvevőjeként kollégánk is volt.

A bécsi konferenciára (feltehetően a téma, a kerek évforduló és nem utolsósorban a hely vonzása miatt) oly sokan jelentkeztek – ezt az előszót követő írás szerzője, Kontra Miklós, az Élőnyelvi Konferenciák elindítója és első számú szervezője, írásában is megemlíti –, hogy a szervezőbizottságnak számos jelentkezőt, sajnálattal, el kellett utasítania.

A bécsi konferencia abból a szempontból tér el az előző kilenctől, hogy meghirdetésekor nemcsak nyelvészek, hanem mindazon kutatók jelentkezését is vártuk, akiket a konferencia témájának tudományos kérdései és módszerei foglalkoztatnak. Így az előadók között, a nyelvészek mellett, volt még irodalomtörténész, matematikus, néprajzkutató, pszichológus és szociológus is.

A konferenciát Rédei Károly, a bécsi egyetem Finnugor Tanszékének vezetője nyitotta meg. A kétnapos konferencián két párhuzamos szekcióban 37 előadás hangzott el, melyek közül kötetünk 31-nek az írott változatát öleli fel. Néhány előadótól nem kaptuk meg előadásának írott változatát, néhányat pedig terjedelmi okokból nem tudtunk közölni.

Az előadások írott változatát a szerzők neve szerinti ábécérendben közöljük, ennél tárgyilagosabb rendezőelvet nem találtunk.

A kötetben feldolgozott témák között található a *legrégebbi időkig* visszanyúló, a nyelvek érintkezését tanulmányozó nyelvészeti munka is (Kassai Ilona), többségük mégis a *XX. század végén* készült empirikus kutatáson alapszik. A legtöbb írásban a szerzők egy másik nyelvnek (pl. a horvátnak, a románnak, a szlováknak, a szerbnek) *a magyar nyelv szókinccsére, grammatikai szerkezetére, szemantikájára* gyakorolt hatását elemzik (Andrić Edit, Benő Attila, Péntek János, Szabó Mihály Gizella és mtsai, Telekiné Nagy Ilona, Zsemlyei János), illetőleg a magyar nyelvnek és kultúrájának egy másik *nyelv* (pl. a német, a román, a ruszin, a szlovák) *használatára* és egy másik kultúrára irányuló hatását vizsgálják. A szociolingvisztikai témájú tanulmányokban többek között a *kétnyelvűség fogalma*, a két- vagy többnyelvű helyzethez kötődő *nyelvhasználati jelenségek*, a *nyelvmegőrzés* és a *nyelvcseré*, valamint a *vegyes házasságokból* származó fiatalok kétnyelvűsége kerül górcső alá (Bartha Csilla, Gereben Ferenc, Molnár Csikós László, Borbély Anna, Arnold Fuszenecker Helga, Sándor Anna). A pszicholingvisztikai módszereket is felölelő

írásokban a szerzők a *nyelvi attitűdöket*, a *nemzeti előítéleteket*, a *nemzethez és a szülőföldre kötődő érzelmeket*, a *mentális grammatika* és a *mentális szótár* kérdéskörét tanulmányozzák (Czibere Mária, Forgács Tamás, Göncz Lajos, Gráfik Imre, Károlyi Margit és Szabó Géza, Kontra Miklós, Jarovinskij Alekszandr, Veress Márta). A kötetben található egy olyan cikk is, amely a kérdőíves adatgyűjtést alkalmazó kutatóknak nyújt néhány hasznos tanácsot (Vargha András). A kisebbségi helyzetben élők interetnikus kapcsolatairól vagy nyelvjárási sajátosságairól éppúgy olvashatunk a kötetben, mint a különböző szépirodalmi és folkórműfajokban fellelhető nyelvi és kulturális érintkezésekről (Pozsony Ferenc, Kolláth Anna, P. Lakatos Ilona, Zelliger Erzsébet, illetőleg Kiss Tamás Zoltán, Udvari István, Tánczos Vilmos). A konferenciakötet anyaga többségében a Kárpát-medencei nyelvek és kultúrák érintkezését vizsgálja, egy cikk azonban a magyar politikai életben észlelhető amerikai párhuzamokat elemzi (Róka Jolán).

Tisztelt Olvasó! Mindazok figyelmébe ajánlom e kötetet, akiket mélyebben foglalkoztat a kétnyelvűség, a kisebbségi nyelvhasználat; valamint akik a nyelvek és kultúrák egymásra hatásáról szeretnének újabb kutatási eredményeket megismerni.

A kötet megírásához a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának Magyar Millenniumi Könyvkiadási Pályázata nyújtott támogatást.

Budapest, 2000. december 18.

A szerkesztő

Tíz Élőnyelvi Konferencia

Amikor 1988 októberében a hajdani budai városházában rendeztünk egy konferenciát, nem gondolta senki, hogy utólag azt az 1. Élőnyelvi Konferencia névvel fogjuk illetni. A következő évben Újvidéken volt hasonló rendezvény, aztán 1990-ben újból Budán, majd Kolozsváron. Az ötödik konferencia Nyitrán volt 1992-ben, a hatodik Pesten, a következő 1994-ben Nagymenyeren, aztán Ungváron is konferenciáztunk, majd Szegeden, és most, 1998 szeptemberében, a tizedik konferenciánkat Bécsben tartottuk, *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében* címmel, a Bornemisza Péter Társasággal közösen szervezve.

Élőnyelvi konferenciákról van szó, ami azért talányos, mert garantáltan senki sem tudja, mit is jelent az *élőnyelvi* szó, én sem. Tulajdonképpen *szociolingvisztikai* konferenciákról van szó, de amikor az *élőnyelvi* vizsgálatok megkezdődtek az Akadémia Nyelvtudományi Intézetben az 1980-as évek közepén, valamilyen okból nem volt taktikus *szociolingvisztikának* hívni, amit csináltunk. Van egy hipotézisem arról, hogy a tradicionális és a megújulás jeleit sem mutató magyar dialektológiát (amit a már elkészült magyar nyelvátlasz reprezentált) be szándékoztak valamibe kapcsolni, ami a dialektológiát is megváltoztathatja, de ezt a valamit nem volt kíváncsi a szociolingvisztikának nevezni, elnevezték hát élőnyelvi kutatásnak. Erről a névről én, mint az élőnyelvi csoport majd osztály vezetője, sosem tudtam, mit is jelent, angolul nem is hívtuk magunkat semmi másnak, csak *Department of Sociolinguistics*-nek. Az osztály fő tevékenysége a városi (fővárosi) dialektológia művelése lett és az Intézet vezetői is, mi is, azt reméltük, hogy a mi elméleti és módszertani munkánk megújíthatja valamelyest a magyar nyelvjáráskutatást is. Ha így történt, az nem kis részben az élőnyelvi konferenciáknak is köszönhető.

Hogy mit is értek ezen, azt hadd illusztráljam egy 1997 őszi nyitrai élménnyel. A Konstantin Egyetem magyar szakosainak tartott egyik órán azt a kérdést feszegettük, hogy vajon honnan tudhatták eleink, például a Tompa-féle akadémiai nyelvtan szerzői, vagy a szótárak szerkesztői, hogy amit leírtak a magyar nyelvről, az tényleg úgy is van, ahogy ők leírták. Az egyik nyitrai diák egy idő után felkiáltott: *Hát akkor engem kihagytak a nyelvtankönyvből!* Mondtam neki, hogy nemcsak őt hagyták ki, hanem engem is, és még nagyon sokunkat. Nem tudhatták eleink, hogy amit írtak a magyarról, az tényleg úgy is van, ahogy leírták. Nem tudhatták, mert tüzetesen sosem vizsgálták a magyar nyelvhasználatot. Az, hogy a leírások alapja elégtelen, vagyis hogy a leíró nyelvészek, dialektológusok, szótárszerkesztők és nyelvművelők leírásai, elemzései szociológiai terminussal szólva mind *torzított mintákra* épültek, vitathatatlan. Így van ez egyébként, elkerülhetetlenül, a friss *Új magyar nyelvtan* esetében is. Eleink nem tudhatták, hogy amit leírnak, tényleg úgy is van, mert nem vizsgálták a magyarok nyelvhasználatát olyan módszerekkel, amelyek lehetővé teszik a magyarra vonatkozó különféle állításoknak a magyar anyanyelvűek mindennapi nyelvhasználatával való szembeállítását.

Az élőnyelvi konferenciák olyan konferenciák, amelyeken az előadóktól elvárjuk, hogy állításait empirikus vizsgálatokkal igazolják is. Elvárjuk, hogy a kutatások

kvantitatívak legyenek, és módszertanilag megfeleljenek a megismételhetőség kívánalmának. Ha egy előadás kapcsán valakinek kétségei támadnak, meg kell tudja ismételni az előadó vizsgálatát, mert a megismétléshez (hitelesítéshez) szükséges minden adatot, körülményt ismertetnie kell az előadónak. Nem tartunk még itt, de örvendetesen nő azoknak az előadásoknak a száma, amelyek az ellenőrizhetőség eme kritériumainak megfelelnek. Ha megismételhető a vizsgálat, akkor ellenőrizhető, ha nem, akkor ellenőrizhetetlen. Ha valakinek dolga a magyar nyelvészetben, hogy ne hagyjanak ki sok magyar embert a nyelvtanokból, szótárakból s hasonló könyvekből, akkor ez elsősorban az élőnyelvi konferenciák résztvevőinek a dolga.

A hajdani Magyar Nyelvészek Nemzetközi Kongresszusai, vagy a mostani, évente megrendezett alkalmazott nyelvészeti konferenciák nemcsak méreteiknél fogva alkalmatlanok e cél megvalósítására, hanem szervezési technikáiknál fogva is. Az élőnyelvi konferenciákra mindig be kell küldeni előzetes előadásvázlatokat, ezeket elbíráljuk, s sosem az a helyzet, hogy aki csak jelentkezik, elő is ad. A bécsi konferenciára beküldött előadásvázlatok közel egyharmadát kellett elutasítanunk. Itt nem attól ad valaki elő, hogy tanszékvezető egyetemi tanár, mondjuk az Eötvös Egyetemen, hanem attól, hogy írt egy olyan előadásvázlatot, ami témájában és várhatóan színvonalában is megüti azt a mércét, ami előfeltétele annak, hogy egymást szívesen meghallgassuk. Ha egy gyakornok ilyet ír, akkor előad. Ha egy egyetemi professzor nem ilyet ír, akkor nem ad elő.

Azt hiszem, ha valaminek van értelme, ennek van. Ha nem ezt csináljuk, akkor a sok száz előadást tartalmazó zsbivásárokon találjuk magunkat, ahol sokkal kisebb az esélye annak, hogy megvitathassuk, kit hagytak még mindig ki a nyelvtanokból, miért, s mit tehetünk azért, hogy ők se maradjanak ki. Hogy teljesebb, pontosabb, érvényesebb, sőt magyarabb nyelvtanokat írassunk. Mert az eddigi magyar nyelvtanok, szótárak és elemzések nem a magyar nyelv nyelvtanai, szótárai, elemzései, hanem általában a magyarországi standard magyar leírásai. Tehát nem a magyar anyanyelvűekről szólnak ezek az elemzések, hanem egy kitüntetett, számban nem túl jelentős, de szociológiai szempontból kiemelkedő csoportról.

A Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya tíz év alatt tíz konferenciát rendezett. Erről az önként vállalt tudományszervezési feladatról most lemondunk, de azt reméljük, hogy a konferenciák önjáróvá válnak a jövőben, vagyis a résztvevők egymásnak adják majd a szervezés stafétabotját, s annyian vagy még többen lesznek az előadók között tanítványaink is, mint amennyien Bécsben voltak.

Budán, a Karmelita Kolostorban, 1999. június 21-én

Kontra Miklós

Közvetlen alaki tükrözés az újvidéki magyarok nyelvhasználatában

ANDRIĆ EDIT

Minden nyelv változik, fejlődik, az azt beszélő nemzet, illetőleg társadalom fejlődésével összhangban. Fokozottan érvényes ez a többnemzetiségű és nyelvileg heterogén közösségekre. A különböző nyelvet beszélő, egymás mellett élő népek beszédében különösen a szókincs és a szóhasználat terén mutatkoznak hatások. A lexika, mint a nyelv legkevésbé állandó része, még a nyelvileg homogén közösségekben sem mentesül az idegen szavak beáramlásától. Nincs ez másként a többnemzetiségű közösségekben sem, ahol a szavak könnyen átlépik a nyelvi határokat, polgárjogot szerezve más nyelvekben. Ezért itt tudjuk legkönnyebben tetten érni a változásokat. Ugyanez jellemző a Vajdaságra, illetőleg Újvidékre is. A többségi szerb nyelvnek a kisebbségi magyar nyelvre gyakorolt hatása rendkívül nagy, mondhatnánk napról napra nagyobb.

Előadásomban az újvidéki magyarok nyelvhasználatában tapasztalt közvetlen szerb szókölcsonzésről szeretnék beszélni. Előre kell bocsátanom, hogy sokszor nehéz eldönteni, szerb eredetű szóról, vagy a szerb nyelv közvetítésével bekerült idegen kifejezésről van-e szó, mivel az utóbbiakat is a közvetítő nyelv normáinak megfelelően használjuk. Erről a 6. Élőnyelvi Konferencián, valamint a Bárczi Géza tiszteletére Újvidéken tartott tanácskozáson is beszéltem (Andrić 1995a:235, Andrić 1995b:37).

A kutatónak az a benyomása támad, hogy szinte minden szerb szót lehet tükröztetni, azaz integrálni a magyar nyelvbe. Ennek egyik oka lehet az, ha a beszélőnek hirtelen nem jut eszébe a magyar kifejezés, és a szituáció megengedi, függetlenül a beszédtemától, habozás nélkül a magyar ragokkal, képzőkkel ellátott szerb szót használja, azaz tükrözteti a magyarba. A szituáción a beszédpartnerek nemét, korát, szerb nyelvismeretüknek, illetőleg kétnyelvűségüknek fokát, a beszélgetőtársak közötti viszonyt, a kommunikáció lebonyolításának helyét, célját stb. értem. Két azonos nemű, azonos korosztályú, baráti viszonyban levő személy közötti kommunikáció folyamán például a szituáció formalitásfoka csökken, így könnyebben előfordul, hogy a beszélő, miután nem jut azonnal eszébe a magyar kifejezés, a szerb szót tükrözteti a magyarba.

Újvidéken először körülbelül tíz évvel ezelőtt végeztem ezzel a jelenséggel kapcsolatos gyűjtést. Az akkor gyűjtött szóállomány és a legutóbbi gyűjtés eredményeképpen létrejött szójegyzék nagymértékű eltérést mutat. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy hazánk társadalmi-politikai rendszere időközben nagy változásokon ment keresztül, ennek következtében a megfelelő témakörökhöz tartozó szerb eredetű szavak egy része egyszerűen elavult (nem használjuk többé őket, mivel a forrásnyelvben is elvesztették aktualitásukat – gondolok itt elsősorban a szocialista öngazgatási berendezéssel kapcsolatos kifejezésekre), másrészt viszont korlátlan mennyiségben áramlanak be új szavak.

Előre kell bocsátanom, hogy nem vagyok az idegen szavak mindenáron, tűzzel-

vassal való írtásának a híve. A mérsékelt és helyes szókölsönzés elkerülhetetlen, hisz az a nyelv gazdagításának egyik módja. Viszont az idegen szavak indokolatlan használata mindenképpen kerülendő. Ennélfogva különbséget kell tennünk kölcsönszavak és idegen szavak között. Az előbbi esetében a célnyelvben nincs megfelelő kifejezés, az utóbbi esetében viszont van. Ezért különbözőképpen kell viszonyulnunk hozzájuk. A kölcsönszavak alkalmazása szükségszerű, míg az idegen szavak túlzott gyakorisága ellen határozottabban kell cselekedni. Különösképpen a közvetett alaki tükrözés eseteire kell rámutatnunk.

Térjünk rá az újvidéki magyarok magyar nyelvhasználatában előforduló, a szerb nyelvből átvett (tükröztetett, integrált) szavakra. A kutatás eredményeképpen kapott adatok alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az adminisztráció, a közigazgatás területe, illetőleg a társadalmi és politikai élettel kapcsolatos kifejezéseket kölcsönözzük a legkönnyebben: *szávez* (szövetség), *szkupsztina* (parlament), *odbor* (tanács), *vetye* (tanács), *szásztánák* (gyűlés), *rászpráva* (vita, megbeszélés), *zbor* (gyűlés, pl. munkástanácsé). Az igék közül a következőket sorolhatjuk ide: *organizovázik* (szervezkedik), *prijávizik* (bejelentkezik), *szasztancsízik* (gyűlésezik), *szménizza* (levált).

Ezt követik az étkezéssel kapcsolatos szavak. Itt először is azokat a kifejezéseket kell kiemelni, amelyek a szerb nyelvterületről származó, vagy pedig a magyar konyhába szerb közvetítéssel bekerült ételkülönlegességeket jelölik, és amelyekre a magyar nyelvben nincs megfelelő szó. Ilyenek például *ajvár* (darált paradicsomból és paprikából készült salátaféle), *burek* (leginkább túróval vagy hússal töltött lepény), *csesznica* (diós, mazsolás béles), *csevapcsicsa* (rostélyon sült, kolbász alakú hús), *dzsevre* (kerek péksütemény), *gibanica* (túróból és rétestésztából készült sós ételkülönlegesség), *kajmak* (tejtermék; sós, zsíros tejföl), *muszaka* (rakott ételfajta), *tursija* (vegyes savanyúság). Ezeket a magyarban csak körülírással tudnánk visszaadni, ha nem alkalmaznánk a kölcsönzést, az alaki tükrözést. A másik nagy csoportba tartoznak azok az átvételek, amelyekre van megfelelő magyar kifejezés, a tükrözés tehát fölöslegesnek bizonyul, azonban mindennapi nyelvhasználatunkban mégis gyakran előfordulnak. Ilyenek a szeszes italok közül: *grasevina* (borfajta), *plávác* (borfajta), *prepecsenica* (pálinkafajta), *prosek* (borfajta), *slyivovica* (szilvapálinka), *szuvárák* (aszú), az üdítőitalokat jelölő *borovnica* (áfonyaszörp), *szok* (rostos gyümölcsle), az ételek közül pedig: *oblatni* (ostya), *pavlaka* (tejföl), *polutka* (hasított fél disznó), *prebránác* (babfajta), *prója* (kukoricamálé), *prsuta* (füstölt sonka), *szavijacsa* (rétes), *sunkarica* (sonkaszalámi), *zsvaka* (rágógumi). Említsünk még meg itt a konyhába tartozó közhasználati tárgyak közül is néhányat: *boca* (üvegpalack), *sporet* (tűzhely), *szudopera* (mosogató), *zamrzivács* (mélyhűtő), *szokovnik* (gyümölcsfacsaró-gép), *toszter* (kenyérpirító), *tégli* (befőtt üveg), *kriska* (szelet).

Gyakoriak a lakberendezéssel kapcsolatos szavak, valamint a bútordarabokat jelölő kifejezések is: *grejalica* (hősugárgázó), *luszter* (csillár), *lampéria* (lambéria), *kamin* (kandalló), *kotlity* (WC-tartály), *tapiszéria* (faliszőnyeg), *szuncobrán* (napernyő).

A ruházati cikkek megnevezése is sűrűn elhangzik szerbül, olyannyira, hogy olykor magunk is meghökkenve kapjuk fel a fejünket egy-egy divatcikk hallatán

„hogyan is mondják ezt odaát, Magyarországon”: *gornják* (melegítőfelső, dzseki), *kaciga* (sisak), *majica* (trikó, póló), *dokolenica* (sízokni, térdzokni), *subara* (szörmekalap), *trénerka* (tréningruha), *helánka* (sztrecsnadrág), *hulahopp* (harisnyanadrág), *rol krágni* (garbópulóver nyakrésze), *szomot* (bársony), *jelenszka kozsa* (szarvasbőr), *dzson* (cipőtalp), *brodarica* (cipőfajta), *patika* (tornacipő).

Sokszor hallható foglalkozásokra, tisztségekre vonatkozó kölcsönzés is: *bravár* (lakatos), *preduzimács* (vállalkozó), *predrádnik* (előmunkás), *bolnicsárka* (nővér), *blagajnica* (pénztárosnő), *piszár* (írnök), *nácselnik* (rendőrfőnök), *poszlovogya* (munkavezető, ügyvezető), *séf* (főnök), *vozács* (hivatásos gépkocsivezető, sofőr). Nemrég csodálkozva ragadtam ceruzát, hogy feljegyezzem egyik kolléganőm mondatát, melyet egy kötetlen beszélgetés során mondott felháborodva egy másik személy viselkedésére reagálva: *Csisztacsicából lett kurirka, és most szolizza a pametomat*. (Takarítónőből lett küldönc, és most sózza az agyamat).

Feltűnő, hogy az adminisztrációban, a nem termelői munkahelyeken foglalkoztatottak megjelölésére gyakrabban alkalmazzuk az alaki tükrözést mint a termelői munkakörök esetében. Az irodákban dolgozók képzettségüket többnyire szerb nyelven szereztek, így gyakrabban alkalmazzuk tükrözéseket. De nemcsak munkahelyükön, hanem többnyire otthon, családi körben is. Nemrégén egy ilyen beszélgetés fültanúja voltam:

– *Ténnap nem volt sok munkám, kimentem megnézni mi van abban az új robna kuttyában. Nem találtam semmit, de a mellette levő kis butikban, tudod ott jobbrul, nagy rászprodájá van, 50%-os pópusztot adnak, kárticára is lehet vásárolni. Vettem egy szép kapulyacsás jaknit meg egy zvoncarát. Megspóroltam 300 dinárt.*

– *Hát akkor csasztiznod kell.*

– *Jó. Üljünk le valahová. Voltál már ebben a bástában?*

– *Még nem, de bemehetünk ha akarod.**

Azt hiszem, ahhoz hogy ezt a beszélgetést az anyaországban valaki megértse, szerb–magyar szótárra van szüksége.

Nyelvhasználatunkban sok az üzletek, üzlethelyiségek, intézmények megnevezésére szolgáló szerb szó is: *knjizsara* (könyvesbolt), *papirnica* (papír-írószerbolt), *szamouszluga* (önkiszolgáló), *csisztionica* (vegytisztító), *csisztotya* (közterület-fenntartó vállalat), *szup* (rendőrség), *poszlaszticsárnica* (cukrászda), *rászádnik* (faiskola), *toplana* (fűtőművek), *vodovod* (vízművek), *dopisznistvo* (fiókszerkesztőség), *obdaniste* (napközi, óvoda).

A közgazdasági kifejezések listája is számottevő: *szamodoprinosz* (községfejlesztési hozzájárulás), *carina* (vám), *rázlika* (árrés), *décsiji dodáták* (családi pótlék), *dnévnica* (napidíj), *drumarina* (úthasználati díj), *hranarina* (táppénz), *dópisz* (átirat), *dosztavnica* (szállítólevél), *záhtev* (kérvény), *nácr* (tervezet), *poreszka prijava* (adóbevallás), de az irodai használati tárgyakat megnevező szavak listája is: *faszciikli* (íratartó, dosszié), *menica* (váltó), *szpájálica* (iratkapocs), *heftalica* (tűzőkapocs),

* Az aláhúzott szavak jelentése a következő: *robna kutya* (áruház), *rászprodájá* (kiárúsítás), *pópuszt* (árengedmény), *kártica* (bankkártya), *kapulyacsás jakni* (kapucnis kabát), *zvoncara* (haragnadrág), *csasztiz* (megvendégl), *básta* (kerthelyiség).

*nálepnic*a (ragcédula), *szelotejp* (ragasztószalag), *flomaszter* (filctoll), *mina* (ceruzabél), *patrona* (tintapatron), *hémijszka* (golyóstoll).

Meg kell említeni még az egészségüggyel kapcsolatos szavakat, mint például: *szisztematszki* (orvosi vizsgálat), *ciróza* (májzsugorodás), *csír* (fekély), *szlezina* (lép), *bubreg* (vese), *zsúcs* (epe), *brisz* (véladékvizsgálat), *dvándésztópálacsno crévo* (nyombél), *hanzaplaszt* (ragtapasz), *flaszter* (ragtapasz), *(elasztikus) závoj* (kötés), *dezinfikál* (fertőtleníti), *vakcina* (oltás), *tetíva* (ín), *szésztra* (ápolónő), *zslézda* (mirigy), *blomba* (fogtömés).

A sportnyelv is hemzseg a tükrözéstől: *néréséno* (döntetlen), *zakucázza* (zsákolás), *licsna* (személyi hiba), *kuglizik* (tekézik), *trénírozik* (edz), *rukomet* (kézilabda), *bazén* (medence), *uszpinjacs*a (sikló, libegő), *szpuszt* (lesiklás), *szlalom* (műlesiklás), *udica* (horog), *csetvérác* (négy pár-evezős), *trica* (három pontos dobás), *sztrunyacs*a (tornaszőnyeg), *terén* (sportpálya), *szudija* (játékvezető).

Gyakoriak még a kereskedelem, áruforgalom: *blagajna* (pénztár), *cenovnik* (árjegyzék), *obracsun* (elszámolás), *prómet* (áruforgalom); az ipar: *produktívnooszt* (termelékenység), *repromaterijál* (nyersanyag), *szirovina* (nyersanyag), *szmena* (műszak); az oktatás: *brúcos* (gólya), *vuková*c (vörös diplomás), *ekszkurzió* (osztálykirándulás), *matúra* (érettségi); a katonaság: *mornár* (tengerész), *pukovnik* (ezredes), *szuzávác* (könnygázbomba), *zákletva* (eskütétel); a közlekedés: *otprávník* (forgalmista), *kamion* (tehergépkocsi), *tramvaj* (villamos), *bandéra* (villanyoszlop), *gúzs*va (tömeg), *dozvola* (jogosítvány, vezetői engedély), *sztánica* (állomás), *szemafor* (villanyrendőr); az állat- és növényvilág: *ajkula* (cápa), *deverika* (dévérkeszeg), *bréza* (nyírfa), *jabucsár* (almaparadicsom), *szmreka* (boróka) tárgykörébe tartozó kifejezések, valamint az elvont dolgokat jelölő szavak: *szudbina* (sors), *bakszuz* (szerencsétlen flótás, vészmadár), *posztupak* (eljárás), *zászluga* (érdem), *zazubica* (csorog a nyála valami után), *sund* (ponyva).

Szófaja szerint a legtöbb tükrözöttségű szó főnév (a szóállomány mintegy 83%-a), ezután következnek az igék (14%), majd a melléknevek (2,5%). Nemcsak szavakat kölcsönzünk, hanem szólásokat, állandósult szókapcsolatokat is, mint amilyen az: *áko bog dá* (Ha az Isten is úgy akarja!), *málo szutrá* (Majd ha fagy!), *grom iz védra nébá* (Derült égből villámcsapás.), *púj pik nevázi* (érdekből megváltoztatja a véleményét), *kobajági* (színleg), *béz véz*e (hiábavaló, értelmetlen), *bog te pítá* (Isten tudja), *csaszna récs* (becsület szavamra), *návrat-nános*z (hübelebalázs módjára), *povúci-potég*ni (haddelhadd). Vannak olyan közkeletű, kevert nyelvű szókapcsolatok, amelyeket inkább a szerbek használnak, dicsekedve, hogy bizony ők is tudnak egy-két szót magyarul: *Fele voda, vele víz!* *Pázi ná vigyázz!* *Meni mindegy!*

Az igéket, mellékneveket leggyakrabban magyar képzőkkel látjuk el, és ilyenkor részleges alaki tükrözésről beszélünk. Míg az igéknél a közvetett alaki tükrözés esetében leginkább az *-íroz* igeképzőt használjuk a szerb *-ira* hatására, addig a közvetlen tükrözésnél inkább az *ikes* igék képzése a megszokottabb: *bogázik* (káromkodik), *cmizdrizik* (nyafog), *gnyávizik* (untat valakit). De előfordul a magyar *-l* képző használata is, ez azonban inkább közvetett tükrözéskor jelentkezik: *cvikkel* (fél), *dekintál* (pénz nélkül marad), *dezsural* (ügyeletet tart), *likvidál* (megsemmisít), *zsderál* (zabál). A mellékneveket az *-s* képzővel képezzük tovább: *skolykás* (kagylószerű),

bundevás (sütőtökös), *szedefes* (gyöngyház), *maszlinás* (olajbogyószerű), *bukvális* (szó szerinti). A főnévképzők közül a diáknyelvben a kicsinyítő képző használata gyakori: *dísó* (igazgató), *klínyó* (alsó tagozatba járó), *vaszpi* (nevelőtanár), *domi* (házi feladat).

Előfordul, hogy a szerb szót egészében vesszük át, eredeti képzőkkel együtt (teljes alaki tükrözés): *uslovno* (feltételesen), *bukválno* (szó szerint), *dopisnistvo* (fiókszerkesztőség), *rukovodszto* (vezetőség). A kevert beszédre a szerb prefixumok alkalmazása is jellemző, még akkor is, ha a szó végén magyar képzőt használunk (különösen a nemzetközi szavak szerb közvetítéssel történő átvételére érvényes ez): *protivtézis* (ellenvetés), *szamofinanszírozás* (önköltség pl. diák esetében), *szamokritika* (önkritika), *prokockázik* (eljátszik, elmulaszt valamit), *lesvrlázik* (csúnya külalakkal ír). Ugyanakkor előfordul az is, hogy a szerb prefixumot magyar igekötővel helyettesítjük: *lesísáz* (elhagy), *lesztrmoglávizik* (fejfelé esik), *elmrmlázik* (morogva elmond valamit), *összeskrábáz* (összefirkál), *összemutykáz* (összeült ételt, nyélbeült félig legális üzletet).

A közvetlen alaki tükrözés leggyakoribb okai tehát a következők:

- 1) új eszközök, tárgyak, fogalmak megnevezésének szükséglete, amelyekre a célnyelvben nincs megfelelő szó,
- 2) a beszélő nem tudja pontosan, mit jelent a szó, ezért nem helyettesítheti be megfelelő magyar kifejezéssel,
- 3) nem ismeri a szó magyar megfelelőjét,
- 4) ismeri a magyar kifejezést, de nem jut eszébe,
- 5) szakmai gőg vagy sznobizmus,
- 6) bizonyos személyekkel, sztárokkal való azonosulási törekvés, azok utánzása,
- 7) a beszédpartner kifejező készségéhez való idomulás,
- 8) a közvetlen beszédhelyzet megteremtése,
- 9) a kommunikációs partnerek közötti baráti viszony, összetartozás érzékelése,
- 10) a közösséghez való tartozás igénye,
- 11) tömörségre való törekvés.

A szerb nyelvnek már a korai gyermekkorban nagy hatása van az egyén szóhasználatára, mivel a városi gyermek már amikor beszélni tanul, napközibe jár, érintkezésbe kerül a szerb nyelvvel. Azok a napközik és óvodák, ahol magyar tagozatok is léteznek, tulajdonképpen kétnyelvű intézmények, ami azt jelenti, hogy a magyar és szerb nemzetiségű gyerekek az udvaron együtt játszanak, barátkoznak és játék közben elsajátítják egymás nyelvét. Gyakran tapasztaltam, hogy a gyermek otthon anyanyelvén, magyarul beszél, amikor azonban társai között van, egyszerűen „átvált”, alkalmazkodik a többség nyelvhasználatához, és minden nehézség nélkül megszólal szerbül. A gyermek így spontánul tanulja meg a környezet nyelvét, olyannyira, hogy ha otthon a szülő, majd később a tanító az iskolában nem fordít kellő figyelmet az anyanyelv használatára, akkor a szerb válik domináns nyelvvé.

A szerb szavak természetesen könnyebben hatolnak be a városban élő magyarok nyelvhasználatába, mint a többé-kevésbé homogén falusi környezetben élők beszédébe, ha manapság egyáltalán lehet még ilyen közösségről beszélni az utóbbi évek

demográfiai mozgásait követő változások után. Ez a különbség azonban, legalábbis az Újvidék környékén levő települések esetében ma már szinte elenyésző, a falu közelebb került a városhoz a közlekedési kapcsolatoknak, nemkevésebbé a tömegtájékoztatási eszközöknek köszönhetően. A fiatalok középiskolai és egyetemi tanulmányaikat városban folytatják, s még ha anyanyelvükön tanulnak is, észrevétlenül megtanulnak a szomszédos szerb osztályba járó fiataloktól egy-egy szerb szót. Hazatérve sokszor önkéntelenül, máskor azonban tudatosan – feltűnési szándékkal – terjesztik a városi nyelvhasználatot. Ami a magyar nyelvű oktatást illeti, meg kell említeni, hogy az állam az utóbbi egy-két évben nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a kisebbségi nyelven tanuló fiataloknak anyanyelvű tankönyveket biztosítson. Ennél azonban sokkal nagyobb gondot jelent a megfelelő magyar nyelvű tanárok biztosítása egy-egy szaktantárgy tanítására. Az egyetemi tanulmányaikat szerb nyelven folytató fiatalok a szakmájukkal kapcsolatos terminológiát az állam nyelvén sajátítják el, ezen a nyelven kommunikálnak kollégáikkal, így idővel anyanyelvüknek lassan másodlagos szerep jut. Többször is tapasztaltam, hogy a jó szakembernek számító magyar ajkú fiatalember a magyar nyelven írt szakszöveget nehezen érti meg.

A szaknyelv is hemzseg az alaki tükrözéstől. Ezeket a beszélő többnyire a munkahelyén használja, de él velük a társalgási köznyelvben is, ha a beszédtema a munkájával kapcsolatos. Így például a gépkocsiszerelő munkatársaival, főnökével a munkahelyén leginkább szerbül beszél, ezért az alkatrészek, a munkafolyamatok nevét is ezen a nyelven ismeri. Amikor baráti körben a társalgás a munkájára terelődik (még akkor is, ha a jelenlevők közül mindannyian magyarok), rendületlenül *bregaszta oszovináról* (bütykös tengely), *zupcsashti kaisról* (ékszíj) beszél, mert nem tudja a magyar megfelelőket. De nem is törekszik arra, hogy megtudja, mivel beszédpartnerei így is megértik.

Végezetül elmondhatjuk, hogy mindennapi nyelvhasználatunkon úgy eluralkodtak a szerb szavak, hogy már észre sem vesszük őket, csak akkor döbbenünk rá erre, amikor a szerbül nem tudó, magyarországi személyekkel beszélgetünk. Sokszor megtörténik, hogy nem értik, amit mondunk, mi viszont meg vagyunk győződve arról, hogy magyarul beszélünk, de egy kontaktusnyelvet alakítottunk ki.

A vajdasági magyar nyelvészek, és mindazok, akiknek szívügyük a magyar nyelv ápolása, már rég fölmérték a helyzetet, tisztában vannak anyanyelvünk kórképével, de minden erőfeszítésük annak kezelésére, orvoslására gyakran csak szélmalomharcnak tűnik. Nincs még azonban minden veszve, de nyelvművelő munkánkat ki kell terjeszteni a mindennapi élet minden területére.

IRODALOM

- Andrić Edit 1995a. A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása. In Kassai Ilona, szerk., *Kétnyelvűség és nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya. 235–243.
- Andrić Edit 1995b. A szókincs változékonysága. *Hungarológiai Közlemények* 3–4:37–42.

Nyelvcseré egy magyarországi német településen

ARNOLD FUSZENECKER HELGA

1. Bevezetés

Előadásomban¹ egy magyarországi német község² lakóinak nyelvhasználati szokásait fogom bemutatni. Szülőfalum, Nemesnádudvar, német nevén Nadwar, Bács-Kiskun megyében, Budapeستől mintegy 120, Bajától 20 kilométerre helyezkedik el. Nemesnádudvart 1724-ben alapították újra a török pusztítás után rajnai frank és pfalzi nyelvjárást beszélő német telepesek. A falu hosszú ideig megőrizte zárt, etnikai szempontból homogén jellegét. Ma mintegy 2000 lakosa van. Az 1941-es népszámlálás során a lakosok 58,4%-a vallotta magát német nemzetiségűnek, 82,4%-uk pedig német anyanyelvűnek. A magyarországi németek II. világháborút követő kitelepítésének és a magyar–szlovák lakosságcsere hatására, amikor is nagy számban érkeztek a faluba szlovákok, majd délvidéki magyarok, ez az arány jelentősen csökkent. Az 1990-es adatok szerint a lakosság 20,8%-a vallotta magát német nemzetiségűnek, 45,5%-a pedig német anyanyelvűnek.³

A község hagyományosan mezőgazdasági falu, és bizonyos mértékben a mai napig megőrizte ezt a jellegét: a lakosok 59,2%-ban ma is főként szőlőtermesztéssel, paprikatermesztéssel, állattenyésztéssel foglalkoznak.⁴ Míg korábban szinte mindannyian a helyi termelőszövetkezet vagy állami gazdaság tagjaiként végeztek mezőgazdasági munkát, a rendszerváltás óta sokuk önállóan gazdálkodik. Az utóbbi években öt asztalosműhely és két kisebb bútorgyár jött létre, ezek összesen 300 főt foglalkoztatnak, akik többnyire helybeliek, néhányuk azonban a környező falvak valamelyikének lakója. A Bajára ingázók száma csekély.

A most ismertetendő eredményeket egy 1996 őszi és 1997 nyári végzett vizsgálat során nyertem. A felmérés egy ötvenöt kérdésből álló interjú felhasználásával készült. A kérdőív nagyrészt Gal (1979) és Kontra (1990) kérdőívein alapul, néhány kérdéssel kibővítve. Az interjúkat magyar nyelven készítettem. Az 50 adatközlő, 14 és 91 év közötti férfi és nő, német nemzetiségi származású, akiknek legalább egyik szülőjük nemesnádudvari születésű, túlnyomórészt azonban mindkét szülőjük német származású, és születésük óta helyi lakosok.⁵ Mintegy 50%-uk mezőgazdasággal foglalkozik vagy foglalkozott (vö. a KSH adatokat).

Az elemzés során a helyi dialektust, a populáris terminológiának megfelelően, *svábnak* fogom nevezni, hiszen a magyarországi németeket svábnak nevezi a többségi társadalom, – még ha ez a legtöbb esetben tudományos értelemben nem is helytálló⁶ – és maguk is így utalnak önmagukra, ha a németországi németektől meg akarják magukat különböztetni. Előadásomban ezért én is a svábot⁷ használom. Bár a nemesnádudvariak nyelve a kutatások alapján rajnai frank–pfalzi keveréknyelvjárás, ők is sváboknak nevezik magukat a németországi németekkel szemben. A helyi magyar anyanyelvűekkel ellentétben viszont *tájcsnak* (németnek) nevezik magukat.

2. A német és a magyar nyelv használata

A *polgármesteri hivatalban* történő ügyintézés során saját nyelvjárásukat szinte egyáltalán nem használják. Csak két idősebb megkérdezett állította, hogy svábul szoktak az egyik alkalmazottal beszélni, aki ugyanezen a nyelven válaszol nekik. Az említett alkalmazott már nem dolgozik a polgármesteri hivatalban, így valószínűsíthető, hogy a lakosok már csak magyarul fordulnak az ott dolgozókhöz. A magyar nyelv elsőbbsége ebben a szférában azzal magyarázható, hogy a helyi közigazgatási szerv a XX. század elejétől kezdődően az állami magyarosítási törekvések helyi szintű kivitelezője volt. Ma pedig, amikor már szabad lenne használni a kisebbségi nyelvet, annak szókincsbeli kiépítettségének hiánya teszi ezt lehetetlenné.

Az *élelmiszerüzletekben* az idős generáció 50%-a beszél svábul, ha olyan eladó szolgálja ki őket, akiről tudják, hogy beszéli vagy legalább érti a nyelvet. A középső generáció és a fiatalabbak közül mindenki magyarul beszél ezekben a boltokban.

Az *egyházi szférában*, ahol hosszú ideig a német volt a domináns⁸, napjainkban szintén a magyar nyelv az uralkodó. Az egynyelvű (német) mise már 1990-ben megszűnt, csak a vasárnapi nagymise hangzik el német szó, ahol egyes részeket (szentbeszéd, evangélium, prédikáció) mindkét nyelven elmondják. A megkérdezett idős emberek azt állították, hogy a plébános irodalmi német nyelven elmondott prédikációit nem értették meg teljesen, ezért jobban szeretik azokat magyarul is hallani. A *píltén* vagyis olyan közös imádkozásokon, amit idősebb asszonyok otthonaikban rendeznek, még németül mondják a régi imákat és németül is énekelnek.

Mára a *munkahelyeken* is a magyar nyelv vált uralkodóvá. Az idősebb generáció tagjai elmondták, hogy ők egymás között még svábul beszéltek munkahelyükön és csak a vezetőkkel magyarul. Ezek az interjúalanyok szinte kivétel nélkül a mezőgazdaságban: a helyi termelőszövetkezetben vagy az állami gazdaságban dolgoztak.⁹ A hagyományosan mezőgazdaságból élő nemesnádudvariak település-nyelvjárása tartalmazza is a szükséges mezőgazdasági szókincset. A fiatalabbak azonban már gyakran vállalkozóként, közhivatalokban vagy valamelyik asztalosműhelyben dolgoznak. Azon kívül, hogy ezek a fiatalok már alig beszélnek a település-nyelvjárást, így természetes is számukra a magyar beszéd a munkahelyen, fontos tényező az is, hogy ők a szakmát magyar nyelvű szakmunkásképző intézetekben sajátították el.

A *barátok és szomszédok* közötti beszélgetések nyelve a résztvevők korától függ. Az idősök egyértelműen svábul beszélnek egymás között. A középső generáció idősebb tagjai (az 50-es éveikben járók) sváb származású barátaikkal mindkét nyelvet használják, és a „telepesekkel” (a II. világháború után érkezettekkel) magyarul beszélnek. A negyvenesek és a fiatalabbak kivétel nélkül magyarul beszélnek egymás között, és a hozzájuk svábul szóló idősebb szomszédoknak is nagyrészt magyarul válaszolnak, ha a válasz meghaladja az egy-két szavas terjedelmet. Van azonban egy alkalom, amikor a közép- és a fiatal generáció tagjai használják több-kevesebb svábtudásukat egymás között is: a borospincékben. Nemesnádudvaron ugyanis majdnem annyi borospince található, mint lakóház, és ezekben a pincékben gyakran rendeznek összejöveteleket. A helyi szóhasználatban *pincebuli*knak nevezett mulatságokon igen sok német és sváb dal és rövidebb anekdota hangzik el, amelyeket

még nagyszüleiktől tanultak a fiatalok. A dalok és történetek száma azonban nem bővül, az újabb történeteket már nem svábul adják tovább, így itt nem a nyelvjárás kreatív használatáról és ismeretéről van szó. A dialektus ezen használatának szimbolikus, identitás-megőrző szerepe azonban nem lebecsülendő.

Bradean-Ebinger (1990) több sváb településen, valamint Nelde és munkatársai (1991) által a pécsi németiség körében végzett, majdnem egy évtizeddel korábbi felméréseinek eredményeivel szemben Nemesnádudvaron már a *családban* is a magyar dominál, bár még mindig ez az egyetlen szféra, ahol még a fiatal generáció tagjai is néha beszélnek svábul. A nagyszülők generációja egymás között szinte mindig svábul beszél, és gyerekeikkel valamivel többet beszél svábul, mint magyarul. A felmérésből kiderült, hogy unokáikkal csak akkor beszélnek svábul, ha együtt laknak, illetőleg ha legalább a gyermek hatéves koráig együtt laktak. További különbséget jelenthet az, hogy az unoka elsőszülött-e vagy sem. A fiatalabb unokák között akadnak olyanok, akik alig tudnak svábul, és alig használják azt, bár együtt laknak nagyszüleikkel. A középgeneráció tagjai szüleikkel mindkét nyelvet használják. Emlékeik szerint ez azonban nem mindig volt így: szüleikkel való interakcióik során régen csak a svábot használták, ám mivel rendkívül korán, gyakran már óvodás koruk előtt elsajátították a magyar nyelvet,¹⁰ amit azóta is túlnyomórészt használnak, ez szüleikkel való nyelvhasználatukat is befolyásolja. A középgeneráció idősebb tagjai¹¹ helyi születésű házastársukkal magyarul és svábul beszélnek. Ha azonban a házastárs valamely magyar nyelvű településről vagy a szomszédos Hajósról¹² (ahol svábok laknak ugyan, de a nemesnádudvari nyelvjárástól erősen eltérő német dialektust beszélnek) származik, a házastársak nyelve a magyar. A negyvenes éveikben járók egymás között már mind magyarul beszélnek. A középgeneráció tagjai gyerekeikkel szinte kizárólag a magyart használják, bár az idősebb tagok még rendelkeznek sváb nyelvtudással. Ezen adatközlők közül azonban többen elmondták, hogy szándékosan nem örököltették át a kisebbségi nyelvet gyerekeiknek, mert saját kellemetlen tapasztalataikra emlékezve meg akarták könnyíteni gyerekeik boldogulását az akkori magyar társadalomban. A középgeneráció fiatalabb tagjai pedig már nagyrészt nem is beszélnek olyan szinten a nyelvjárást, amely a továbbadáshoz elegendő lenne. A fiatalabb generációhoz tartozók házastársukkal és gyerekeikkel is magyarul beszélnek. Egyedül a nagyszüleikkel használják néha a dialektust, de csak akkor beszélnek velük időnként svábul, ha együtt laknak vagy laktak nagyszülők és unokák. Ellenkező esetben a nagyszülőknek nem volt lehetőségük az unokák nyelvhasználati szokásait és nyelvtudását befolyásolni. Nemesnádudvaron a lakosságnak csak 12%-a él közös háztartásban a nagyszülőkkel.

Az elmondottak alapján úgy tűnik, az adatközlők nyelvhasználati szokásait elsősorban, de nem kizárólag életkoruk és a mindenkori interakcióban résztvevők személye befolyásolja. Erre láttunk példát a polgármesteri hivatalban és a családban is. A nyelvválasztás szabályszerűségeit jól tükrözi az implikációs skála (vö. 1. ábra). A vízszintes sorban láthatók a beszédpartnerek. Balról jobbra haladva egyre kevesbé használnak velük svábot az interjúalanyok. A függőleges oszlopban az 50 adatközlőt kód jelzi a skálában, mégpedig a kód eleje utal arra, hogy melyik évtizedben vannak, a második felében lévő szám pedig az azonos évtizedben lévők megkülönböztetésére szolgál. Nagy vonalakban igaz, hogy az oszlopban lefelé haladva egyre idősebbek az

adatközlők. Mégis láthatunk néhány fiatalabb adatközlőt, például a Husz-3-as kódszámút, aki meglepően az oszlop alján helyezkedik el. Ennek oka családi háttérben keresendő, ennek a nőnek ugyanis igen idős a szülei (60 év felettiek, tehát a legidősebb generációhoz tartoznak), így élete során nemcsak nagyszüleivel beszélt mindig svábul, szüleivel is még mindig nagyrészt úgy beszél.

A fentiek összegzéseként megállapíthatjuk, hogy kisebb-nagyobb mértékben már minden szférában átadta a sváb a helyét a magyar nyelvnek. Kérdés azonban, milyen *tényezők* vezettek a helyi német nemzetiségű lakosság nyelvhasználati szokásainak megváltozásához? Számos, egymással összefonódó okot állapíthatunk meg itt, politikai, gazdasági, szociológiai, pszichológiai és szociolingvisztikai természetűeket egyaránt.

3. A nyelvhasználati szokások megváltozását előidéző tényezők

Először is szerepet játszott a nyelvcsereben az egymást követő *magyar kormányok nemzetiségi politikája*, amely a XIX. század második fele óta egészen a közelmúltig többé-kevésbé határozott eszközökkel a kisebbségek asszimilációjára törekedett. A XX. század eleji rendeletek hatására, amelyek szerint csak az űzhetett iparos vagy kereskedelmi tevékenységet, akinek magyar vezetékneve volt, több nemesnádudvari német is magyarosította nevét (vö. Richter 1997:236–237). Ennél azonban nagyobb hatást gyakorolt nyelvtudásukra az egyre inkább magyar tannyelvűvé váló iskolai oktatás.¹³ Mivel azonban a nemesnádudvariak főleg mezőgazdasággal foglalkoztak, valamint iskolába is csak 4, esetleg 6 évig jártak (így csak ilyen rövid ideig kerültek kapcsolatba a magyar nyelvvel), ez a két tényező önmagában lassan vagy egyáltalán nem vezetett volna nyelvcserehez. A II. világháborút követő események azonban felgyorsították és elkerülhetetlenné tették a nyelvhasználati szokások megváltozását. Döntő szempont volt a németek kitelepítése és a magyar anyanyelvűek betelepítése, amelynek hatására a község etnikai szempontból homogén jellege megváltozott. Az egynyelvű óvodai és iskolai nevelés során szintén a magyarral szembesültek. Ehhez hozzáadódott, hogy a magyarországi németeknek a II. világháborúban játszott szerepe miatt az országban erőteljes németellenes légkör uralkodott, így sok szülő szándékosan nem örököltette tovább a svábot, hogy gyermekük társadalmi beilleszkedését elősegítse.

Gazdasági tényezőként említhetjük, hogy a hagyományos *paraszi életmód visszaszorult*. Az újonnan alakult asztalosműhelyekben a magyar nyelv használata alakult ki. A gazdasági fejlődéssel együtt a lakáskörülmények is javultak, a többgenerációs háztartások ritkábbak, ami a már említett eredményt hozta: a nagyszülőknek nem volt és nincs elegendő alkalmuk az unokákkal svábul beszélni.

Az 1950-es évektől lassanként megváltozó *házasodási szokások* is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar nyelv a családban is mind nagyobb szerepet kapjon.

Végül két szociolingvisztikai természetű okot is meg kell említenünk. Egyrészt, ha a nyelvjárást nyelvtervezéssel fejlesztették volna, és modern tartalmak kifejezésére alkalmassá tették volna, talán több szférában juthatna neki nagyobb szerep. Ilyen kezdeményezésre azonban nem került sor. Másrészt pedig, ha egy diglossziához hasonló nyelvi helyzet jött volna létre, ahol világosan elhatárolódott volna a családi szféra, mint a sváb nyelv használatának színhelye, szintén lett volna esély annak

nagyobb mértékű fennmaradására (vö. Fishman 1967:29–38).

A nyelvcsere lassító tényezőnek a *többgenerációs háztartások* bizonyultak (vö. 1. táblázat). Az 1. táblázat azt mutatja, hogy a nagyszüleikkel egy háztartásban élő adatközlők jóval nagyobb arányban beszélnek svábul nagyszüleikkel, mint a külön lakók.

1. táblázat

*A nagyszülőkkel való együttlakás és a nyelvhasználat összefüggései
(30 év alatti adatközlők, N=13)*

	Együtt lakik	Nem lakik együtt
Beszél németül nagyszüleivel	7	1
Nem beszél németül nagyszüleivel	1	4

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Nemesnádudvar teljesen elveszítené *etnikai arculatát*, hiszen az utóbbi időben a *német irodalmi nyelv* egyre nagyobb szerepet játszik a község életében. A tantervekben *németiségi nyelvnek* nevezett irodalmi német már az óvodai foglalkozásokon megjelenik, a helyi általános iskolában pedig minden gyermek igen magas óraszámokban tanul németül. A tömegkommunikációnak is igen nagy a szerepe, hiszen a kábeltévén 1992 óta nézhető német nyelvű adók hozzájárulnak a nemesnádudvariak német szókincsének bővítéséhez.

JEGYZETEK

¹ Ez az előadás angol nyelvű szakdolgozatom (Arnold Fuszenecker 1998) rövidített, magyar nyelvű változata.

² A községről készültek fontos munkák (l. pl. Heckenberger 1991, Richter 1997), s bár számos utalást találunk ezekben a mindennapi életben egykor használatos nyelvről, illetőleg nyelvekről, nyelvészeti felmérést nem tartalmaznak.

³ Az adatok a Központi Statisztikai Hivatal (1993:350–351), illetőleg Richter (1997:70) és Heckenberger (1991:97) munkákból származnak.

⁴ Központi Statisztikai Hivatal (1993:354–355).

⁵ A válaszok tárgyalásakor a 60 évnél idősebbeket „idős generációnak” nevezem, a 40–59 év közöttieket „középső generációnak”, a 40 évnél fiatalabbakat pedig „fiatal generációnak”.

⁶ A magyarországi német nyelvjárások tipológiáját l. pl. Hutterer 1990.

⁷ Ezen kívül hozzájárult szóválasztásomhoz az is, hogy más tudományos munkákban is előfordul ez a kifejezés, például Mirk Pilisszentivánról írott 1995-ös munkájában, ahol pedig a település-nyelvjárás szintén nem „sváb” a szó nyelvészeti jelentésében.

⁸ Nemesnádudvaron 1990-ig volt jellemző az, amit Hessky 1997-es munkájában leírt az egyházi nyelvhasználatról (Hessky 1997:1726). Vagyis, hogy az idősebb generáció számára a templom és az ima még mindig az a terület, ahol alapvetően az anyanyelvükön beszélnek. Nemesnádudvaron csak a 60 év felettiek használják imáik során túlnyomórészt (de ott sem kizárólag) anyanyelvüket. Az

istentiszteletek nyelve azonban már főleg a magyar, illetőleg a vasárnapi nagymise nyelve részben a magyar, részben az irodalmi német.

⁹ Vö. Kontra 1997, ahol ugyanezt állítja a magyarországi nemzetiségekről általában.

¹⁰ Manherz (1998:58) szerint ez a tendencia odáig fejlődött, hogy mára „a magyarországi német gyerekek általában német nyelvismeret nélkül kerülnek az óvodába”.

¹¹ Ennél a korosztálynál kezdődött ugyanis a házassági szokások megváltozása, tehát a vegyes házasságok számának növekedése. Az *endogám* házasságok az alábbiak szerint alakultak: 1900:100%, 1910:100%, 1920:97,7%, 1930:87,5%, 1940:42,8%, 1945:0%, 1950:50%, 1960:40,9%, 1970:11,76%, 1980:56,2%, 1990:6,25% (Anyakönyv, Nemesnádudvar).

¹² A hajósi németekről l. Kiefer (1968) és Földes (1996) írásait.

¹³ A helyi oktatási viszonyokról Heckenberger (1991) részletesen ír.

IRODALOM

- Arnold Fuszenecker Helga 1998. „*My Mother Tongue is Hungarian but my Grandmother Tongue is German*”: An Analysis of Language Shift in a German–Hungarian Bilingual Community. Szeged: József Attila Tudományegyetem, Angol–Amerikai Intézet. Szakdolgozat.
- Bradean-Ebinger, Nelu 1990. Soziolinguistische Aspekte deutsch-ungarischer Zweisprachigkeit. In Nelde, Peter H., szerk., *Deutsch als Muttersprache in Ungarn*. Stuttgart: Steiner. 209–230.
- Fishman, Joshua A. 1967. Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues* 23:29–38.
- Földes Csaba 1996: *Mehrsprachigkeit, Sprachenkontakt und Sprachenmischung. Flensburger Papiere zur Mehrsprachigkeit und Kulturenvielfalt im Unterricht*. Flensburg: Universitaet Flensburg.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Heckenberger Péter 1991. *Nádudvar–Nemesnádudvar. Egy észak-bácskai község történelme és településtörténete*. Kalocsa: Kalocsai Nyomda.
- Hessky Regina 1997. Article No.211: Sprachkontakte in Mitteleuropa: Ungarisch-Deutsch. In: Goebel, Hans és mtsai., szerk., *Kontaktlinguistik/Contact linguistics/ Linguistique contact: An International Handbook of Contemporary Research. Volume 2*. Berlin and New York: Walter de Gruyter. 1723–1731.
- Hutterer, Claus-Jürgen 1990. Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In Nelde, Peter H., szerk., *Deutsch als Muttersprache in Ungarn*. Stuttgart: Steiner. 45–73.
- Kiefer Ferenc 1968. *Zur syntaktischen Beschreibung einer ungarndeutschen Dialekt: Die Mundart von Hajós*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. Szakdolgozat.
- Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes, 5. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Kontra Miklós 1997. Article No. 210: Hungary. In Goebel, Hans és mtsai., szerk., *Kontaktlinguistik/Contact linguistics/Linguistique contact: An International Handbook of Contemporary Research. Volume 2*. Berlin and New York: Walter de Gruyter. 1708–1723.
- Manherz Károly, szerk., 1998. *A magyarországi németek*. Budapest: Útmutató Kiadó.
- Mirk Mária 1995. Német nemzetiségi nyelvhasználat Pilisszentivánon. *Regio* 3:44–64.

- Nelde, Peter H. és mtsai. 1991. *Interkulturelle Mehrsprachigkeit: Eine kontaktlinguistische Umfrage in Fünfkirchen*. München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk.
- Richter, Georg, szerk., 1997: *Geliebtes Nadwar. Erinnerungen an die verlorene Heimat*. Horb am Neckar: Geiger Verlag. 263–273.
1990. évi népszámlálás. *Anyanyelv, nemzetiség községek szerint*. 1993. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

FÜGGELÉK

1. ábra. Implikációs skála: nyelvhasználat különböző beszédpartnerekkel való interakciók során (Gal 1979 nyomán)

Beszédpartnerek: 1 = nagyszülők, 2 = szülők, 3 = testvérek, 4 = (egykorú) barátok, 5 = Isten (imádkozás közben), 6 = munkatársak, 7 = gyerekek, 8 = unokák, 9 = plébános, 10 = bolti eladók, 11 = hivatalnokok. Nyelvek: M = magyar, S = sváb

Kód	Életkor	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Tíz-7	15	M	M	M	M						M	
Tíz-4	19	M	M	M	M						M	M
Tíz-2	19	M	M	M	M						M	M
Tíz-1	19		M	M	M		M				M	M
Húsz-7	22	M	M	M	M						M	M
Húsz-2	26	M	M	M	M			M			M	M
Tíz-6	17	MS	M	M	M						M	M
Tíz-3	19	MS	M	M	M	M	M				M	M
Húsz-6	22	MS	M		M	M				M	M	M
Har-6	31	MS	M	M	M						M	M
Tíz-5	18	S	M	M	M		M				M	M
Húsz-1	27	S	M	M	M		M	M			M	M
Har-7	30	S	M	M	M	M	M	M		M	M	M
Har-2	35	S	M	M	M		M	M				M
Negy-5	42		M	M	M			M				M
Negy-3	43	S	M	M	M			M	M		M	M
Húsz-5	25	S	MS	M	M		M				M	M
Húsz-4	26	S	MS	M	M		M				M	M
Har-5	31	S	MS		M		M	M			M	M
Har-4	34	S	MS		M		M	M			M	M
Har-1	38	S	MS	M	M		M	M			M	M
Negy-7	41	S	MS		M		M	M				M
Negy-6	41	S	MS	M	M			M			M	M
Negy-4	43		MS	M	M			M			M	M
Negy-1	45	S	MS	M	M	M	M	M	M	M	M	M
Öt-7	50	S	MS	M	M	M	M	M	M	M	M	M
Öt-6	52	S	MS	M	M		M	M	M	M	M	M
Har-3	34	S	MS	MS	M	M	M	M		M	M	M
Húsz-3	26	S	MS	MS	M	MS	M			M	M	M
Hat-7	64	S	S	S	S	M	MS	M	M	M	M	M
Öt-5	52	S	S	MS	MS		MS	M	M	M	M	M
Öt-3	55	S	S	MS	MS		MS	M	M		M	M
Negy-2	44	S	S	MS	MS	M	MS	MS		M	M	M
Öt-2	58	S	S	MS	MS	MS	MS	MS	M	M	M	M
Hat-4	67	S	S	S	MS	S	MS	M	M	M	MS	M
Hat-1	69	S	S	S	S	MS	MS	M	M	MS	M	M
Öt-4	55	S	S	MS	MS	MS	MS	MS		M	M	M
Het-3	73	S	S	S	S	S	MS	MS	MS	M	M	M
Hat-6	66	S	S	S	S	S	MS	MS	M	M	M	MS
Öt-1	59	S	S	MS	MS		MS	MS	MS		M	M
Hat-5	66	S	S	S	S	S	MS	MS	M	S	MS	M
Hat-3	67	S	S	S	S	S		MS	MS	MS	M	M
Het-5	70	S	S	S	S	S		MS	MS	M	MS	M
Hat-9	63	S	S	S	S	S	MS	MS	MS	M	MS	M
Het-4	72	S	S	S	S	S	MS	MS	MS	M	MS	M
Hat-8	64	S	S	S	S	S	S	MS	MS	MS	M	M
Hat-2	68	S	S	S	S	S		MS	MS	MS	MS	M
Het-1	75	S	S	S	S	S		MS	MS	MS	MS	MS
Kil-1	91	S	S	S	S	S	S	S	S			

A kétnyelvűség fogalma: tudománytörténeti vázlat*

BARTHA CSILLA

1. Bevezetés

Goethe szerint az, aki nem ismer más nyelveket, semmit nem tud saját nyelvéről. Quintilianus 1800 évvel ezelőtt hangsúlyozza, milyen előnyökhöz vezethet, ha egy gyermeknek megadjuk a lehetőséget egy második nyelv tanulására. A mindennapi diskurzus része az az V. Károlynak tulajdonított mondás is, miszerint „*Ahány nyelven beszélsz, annyi ember vagy*”. A nyelvről, nyelvhasználatról, így a kétnyelvűségről való gondolkodás is a hétköznapi tudás része, amely azonban nem mentes a történetileg, társadalmilag, politikailag is meghatározott ideológiáktól, dogmáktól és érzelmeiktől, mint ahogyan a tudományos gondolkodás sem az. Az egyéni kétnyelvűség kontextusmentes köznapi megítélése gyakran kedvező, tehát két- vagy több nyelv tudását általában mind az egy-, mind pedig a többnyelvű beszélők előnynek tartják. Ha azonban konkrét helyzetekben valakinek valóságos beszélők teljesítményét vagy akár saját kétnyelvű nyelvhasználatát kell megítélnie, az így kapott kép már jóval bonyolultabb. Ellentmondás feszül a kétnyelvűvel szembeni elvárások és a beszélők, valamint a helyzetek változatossága között. A bilingvizmussal kapcsolatos mindennapi elképzeléseket kedvezőtlenül befolyásolja az olyan terminusok megjelenése is a tudományos diskurzusban vagy a nyelvművelő irodalomban, mint a „*valódi*”, „*ideális*”, „*teljes*” kétnyelvű, a „*félnyelvűség*”, „*kétszeres félnyelvűség*”, „*korlátozott kétnyelvűség*”. Mindez szoros összhangban áll a bilingvizmusnak azzal a – magát a legutóbbi időig tartó – frakcionális felfogásával, miszerint a kétnyelvű beszélő két egynyelvű anyanyelvi beszélőt testesít meg egyetlen személyben a *kétnyelvű = 1+1 egynyelvű* képlet szerint. Ki tekinthető akkor valójában kétnyelvűnek? Kivételes jelenség-e a kétnyelvűség az egynyelvűséghez képest? Az alábbiakban azt próbálom nyomon követni, hogyan és miért változtak a nyelvészetben a kétnyelvűség meghatározásai a XX. század harmincas éveitől napjainkig.

2. A kétnyelvűséggel kapcsolatos tévhitek

A bilingvizmussal kapcsolatban számos olyan téves elképzelés él, amelyek fennmaradásának negatív következményeit a gyakorlatban érzékelhetjük a többségi és kisebbségi oktatás különböző színterein, a nyelvpolitikában, a kisebbségi nyelvekre irányuló nyelvtervezési intézkedésekben, a többségek és a kisebbségek egymás iránti attitűdjeiben stb. Eszerint:

- Kétnyelvű az, aki két nyelvet anyanyelvi szinten használ/beszél.
- Kétnyelvű az, aki két nyelvet születésétől fogva, családban, természetes körülmények között párhuzamosan, esetleg egymás után, kisgyermekkorban sajátít el.

* A tanulmány az OTKA F 023288. számú projektumának és az Open Society Institute IPF (BFEPR 9158) támogatásával készült.

c) Mindebből következően a kétnyelvűség a Föld lakosságának szűkebb hányadát érinti, Európában semmiképpen nem tömeges jelenség.

d) A két vagy több nyelvvel való kapcsolatnak e nyelvek tökéletes ismeretétől eltérő formái (pl. kisebbségi helyzetek) károsan befolyásolják az egyén mentális, kognitív, érzelmi fejlődését, gátolják későbbi társadalmi beilleszkedési, érvényesülési esélyeit (vö. félnyelvűség).

e) Többen még szakmai körökben is úgy gondolták (gondolják), hogy a két- és többnyelvűség vizsgálata a nyelvtudománynak egy igen jól körülhatárolható, szűk területe.

Ezek közül az elképzelések közül az alábbiakban azokat járjuk körül, amelyek kritikájával igazolhatjuk, hogy a bilingvizmus legátfogóbb, kiinduló meghatározása csak funkcionális lehet.

2.1. A kétnyelvűség kiterjedtsége

Az európai és az észak-amerikai emberek többsége úgy vélekedik, hogy a kétnyelvűség olyan kivételes jelenség, amely csupán néhány országra korlátozódik (vö. Grosjean 1982:1), következésképpen a világon élő beszélők nagyobb része egynyelvű. Természetesnek vélik tehát, hogy például Magyarország lakói magyarul, a Németországban élők németül beszélnek, s hogy az amerikaiak mindegyikének angol az anyanyelve.

Ez a felfogás, amely a legtöbb európai országban máig erősen él, az állam, nemzet és a nyelv elválaszthatatlanságának hitében, a nemzeti és a nyelvi egység azonosításának igényében gyökerezik. Tudjuk ugyanakkor, hogy a mindenkori történeti és politikai változásokból eredően az állam és a nemzet nem szükségszerűen egymást lefedő kategóriák, hiszen a Föld országainak kevesebb mint 10 százaléka lenne többé-kevésbé nevezhető „valódi nemzetállamnak” (Edwards 1995:129). Mégis, az egynyelvűség ideája Európa legtöbb országában megfogalmazódott, sok helyütt újrafogalmazódik ma is, sőt a mindennapi kultúra részévé válva akár szállóigeként is áthagyományozódik egyik nemzedékről a másikra. Ilyen például a magyarban a „*Nyelvében él a nemzet*”, de hasonló mottók a legtöbb európai nyelvben megtalálhatók, mint például „*Egy nép saját nyelve nélkül fél nemzet*”, „*Breton nélkül nem létezik Bretagne*” vagy „*Ha nincs nyelv, nincs ország*” (Edwards 1995:129).

Nemcsak az átlagember véli a kétnyelvűséget marginális kérdésnek, hiszen ha csak a XX. századi nyelvtudomány történetén tekintünk végig, nem járnánk messze az igazságtól, ha egy ilyen tárgyú összefoglaló munkának *Az egynyelvűség kutatásának története* címet adnánk. Bloomfield (1933:463) például kategorikusan kijelenti, hogy a kétnyelvűség egyáltalán nem gyakori jelenség. Másképpen vélekednek azonban a kérdéstről azok a magyarországi románok, szlovákok, németek vagy azok a Szlovákiában, Romániában, Kárpátalján stb. élő magyarok, akiknek a kétnyelvűség mindennapjaik része. Két vagy több nyelv váltakozó használata szintén nem minősül kivételesnek az afrikai országokban, Indiában vagy akár a Pápua Új-Guineában élők számára, ahol valójában az lenne furcsa, ha valaki csak egyetlen nyelven lenne képes kommunikálni.

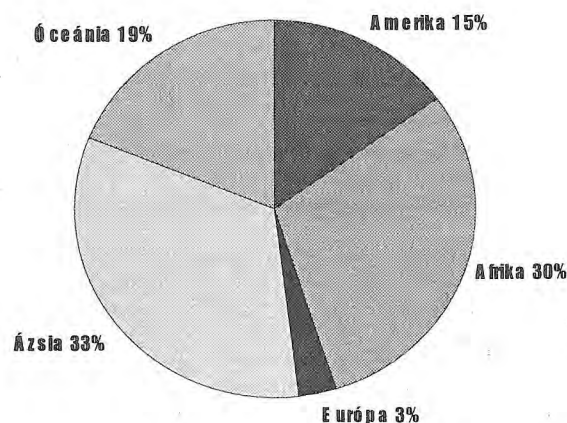
A különböző munkákban a világ nyelveinek száma 3000 és 10000 között ingadozik. Mackey (1967) és Grosjean (1982:4) 3–4000 nyelvről beszél, Voegelin és Voegelin (1977) körülbelül 4500 önálló nyelvet és 20000 nyelvet vagy változatot jelölő elnevezést vizsgál, Appel és Muysken (1987:1) 5000 nyelv történetét említi, Grimes (1996) 6700 körülre becsüli a nyelvek számát, Harmon (1995) szerint 7000 beszélt nyelv és több ezer jelnyelv létezik, David Dalby nyelvészeti atlasza ezzel szemben 10000 nyelvről ad számot (idézi Skutnabb-Kangas 1998:21).

Mondhatunk-e mégis valamit a kétnyelvűség kiterjedtségéről? William Mackey (1967) munkája az első, amely e kérdésre valóban érdemi választ ad. Módszerének lényege egy egyszerű összehasonlítás: a világ nyelveinek számát összevetette a regisztrált államok számával. Eszerint (a siket közösségek jelnyelveit nem számítva) 3–4000 nyelv áll szemben 150 (mára körülbelül 200) állammal, vagy Romaine (1995:8) megfogalmazására utalva, körülbelül harmincszor annyi nyelv van, mint amennyi ország. Ha e két szám azonos lenne, az meggyőzően bizonyíthatná annak a véleménynek a jogosságát, miszerint a kétnyelvűség jelensége nem érdemel különösebb figyelmet. Mackey vizsgálata azonban egészen más képet mutat. Véleménye szerint „a kétnyelvűség, amely egyáltalán nem kivételes, olyan probléma, amely a Föld lakosságának többségét érinti” (Mackey 1967:11), s e kérdést a bevándorlás útján vagy a munkaerő elvándorlásával történő népmozgások, a katonai megszállás stb. sokkal időszerűbbé teszik, mint gondolnánk. Feltételezésének jogosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a hetvenes évek végén az akkori Nyugat-Németország és Franciaország aktív keresőinek több mint 10 százalékát főként a Mediterráneum területéről érkezett külföldi vendégmunkások jelentették. Nyugat-Európa legiparosodottabb országaiban a 80-as évek elejére 5 millió olyan gyermeket regisztráltak, akiknek szülei bevándorlók. Skutnabb-Kangas becslése szerint az ezredfordulóra a fiatal európai népesség egyharmada rendelkezik majd bevándorló háttérrel (1998). Húsz évvel később mindez pontos számadatokkal igazolt tényként jelenik meg különböző munkákban (pl. Extra és Vallen 1997:151).

Ha abból a tényből indulunk ki, miszerint a világ legtöbb beszélőközössége egynél, sokszor kettőnél is több nyelvet használ rendszeresen, „az egynyelvűség az, amely speciális esetet jelent” (Mackey 1968:554; lásd még Grosjean 1982:VII; Romaine 1995:8), a többnyelvűség tehát normális és nem kivételes elrendezés (vö. Tucker 1997:4). Ez a ténymegállapítás azonban még nem mond sokat a bilingvizmus eloszlásáról. Nemcsak arról van-e szó, hogy a kétnyelvűség néhány, nagy népsűrűségű területre korlátozódik? Mackey (1967) fentebb idézett vizsgálatának van két további kitétele is, amely ehhez is fontos támpontot adhat. Sőt, észrevételei kiindulásává váltak számos, a nyelvi emberi jogokkal és a kisebbségi oktatással foglalkozó kutatásnak. A szerző egyrészt rámutat, hogy bizonyos nyelvek számszerűleg fontosabbak a többinél: a világ népességének 70 százaléka a világ nyelveinek kevesebb mint 12 százalékán osztozik (1967:15). Ezek közé sorolhatók a ma „nagy pusztító nyelvekként”, „világnyelvekként” is emlegett nyelvek (angol, kínai, spanyol, hindi, arab, orosz, portugál, japán, német, francia, bengáli stb.), melyek Mackey adatai szerint a létező nyelveknek csupán 5 százalékát jelentik. A Föld nyelveinek többsége ugyanakkor olyan közösségekben használatos, amelyekhez jóval kevesebb beszélő tartozik. Ha megnézzük a 80-as évek adatait, láthatjuk, hogy az afrikanszt például Dél-Afrikában és

Namíbiában együttesen 4–5 millió ember használja, az aimara, egy dél-amerikai indián nyelv Bolíviában és Peruban 1 millió beszélőt számlál, miközben más amerikai indián nyelvek már csak jóval kisebb közösségekre korlátozódnak. A cherokee-nek Észak-Karolinában és Oklahomában még 20–50000, a hopinak Arizónában 5000 beszélője van, de többszáz nyelv csupán néhány száz vagy ezer ember által használatos, mint például az Észak-Kelet-Szibériában található jukagir, alig félezer beszélővel. Mackey (1967) arra is felhívja a figyelmet, hogy a „sok nyelv, kevés ország” azt jelenti, hogy egyes nyelveket több országban is anyanyelvként beszélnek, miközben a nyelvek másik része csak egy helyre (például egyetlen országrészre) korlátozódik, legtöbbször nélkülözve a hivatalos nyelv státuszát. A 90-es években született felmérések megerősítik Mackey nézeteit. Egy 90-es felmérés például 160 államban 5–8000 különálló etnikai csoportról számol be (Bieljac-Babic 2000).

1. ábra
Az élő nyelvek földrajzi eloszlása 1996-ban (Grimes 1996)

Vannak olyan kutatók is, akik nem az egynyelvűségi szemlélet képviselőiként, hanem szakmai érvek alapján kérdőjelezik meg a kétnyelvűség természetes, úgymond „jelöletlen” voltát. Lanstyák István például a következőket mondja: „A kisebbségi közösségekben a nyelvmegtartás tudatos erőfeszítést igényel (ami már önmagában is megkérdőjelezi annak az újabb kétnyelvűségi irodalomban általánosnak mondható véleménynek a helytállóságát, mely szerint a – közelebbről nem specifikált – kétnyelvűség a természetes, normális állapot, az egynyelvűség a szokatlan és kevésbé természetes)” (Lanstyák é.n.:31). A fent bemutatott okok miatt szinte lehetetlen a két- vagy többnyelvű beszélők pontos számát meghatározni, s az is igaz, hogy sokan nem definiálják, valójában mit is értenek kétnyelvűségen. Akik pedig meghatározzák, igen különböző nézeteket képviselnek a kérdéssel kapcsolatban. Mindazonáltal a nyelvi helyzetek rendkívül sokfélék lehetnek, s gyökeresen eltérhetnek az „európai” és az „amerikai típusú” többségi-kisebbségi modelltől. Ugyanakkor, csak néhány tényezőt felsorolva, a modernizáció, a globalizáció és a nyelvi imperializmus vagy a szabad piac

erői következtében napjainkban – a nyelvi csoportok érintkezéseit illetően is – az eddig is meglévők mellett egészen új folyamatoknak lehetünk tanúi szerte a világon, ami miatt sok kisebbségi nyelv megtartása komoly erőfeszítéseket jelent. Ez azonban már ahhoz a számos nyelvi kisebbséget igen súlyosan érintő szociolingvisztikai, nyelvpolitikai, oktatási stb. kérdéshez vezetne, hogy vajon egy közösség életében mennyire lehet stabil a kétnyelvűség állapota, s hogy a bilingvizmus valójában nem átmeneti fázisát jelenti-e annak a folyamatnak (nyelvcserének), melynek végpontján egy másik, a többségi nyelvi egynyelvűség található. A világ nyelveinek területi megoszlását (1. ábra), a kétnyelvűség kiterjedtségét illetően ugyanakkor egyetérthetünk mindazokkal a kutatókkal, akik szerint az egynyelvűség a Föld népeinek kisebbik hányadát jellemző sajátosság.

2.2. A kétnyelvűség meghatározásai

Amint a kétnyelvűséget eredményező helyzetek is sokfélék lehetnek, a jelenség meghatározása is éppoly kevésbé egységes. A fogalmat legtöbbször skálák, dichotómiák mentén írják le oly módon, hogy a bilingvizmushoz mindig valamilyen jelző tapad: *produktív* versus *receptív*, *aktív* versus *passzív*, *elsődleges* versus *másodlagos*, *szerzett* versus *tanult*, *korai* versus *késői*, *kiegyenlített* versus *domináns*, *természetes/népi* versus *iskolai/irányított/kulturális/elit*, *felcserélő* versus *hozzáadó* stb. kétnyelvűség. Noha e fogalompárok a kétnyelvű beszélők különböző csoportjait jellemző lényegi különbségeket próbálják megragadni, mégis gondot okoz, hogy bizonyos esetekben kristálytiszta, fekete-fehér kategóriák létezését sugallják. Más szóval, ha egy kétnyelvű beszélő nem illik bele az egyik típusba, törvényszerűen a másikba kell tartoznia, holott a kétnyelvű beszélőkkel kapcsolatos, módszertanilag is megalapozott szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatok jóval bonyolultabb képet mutatnak. A fenti kategóriák mellett a kétnyelvűség megközelítésének eltérő szintjeire, a produkcióra, a kétnyelvűvé válás kontextusára és módjára, idejére, a kompetenciára vagy a nyelvek szerepeire vonatkoznak. A fogalompárok egy része a kétnyelvűségre mint egyéni jellegzetességre utal (pl. az első hat), másik részük viszont társadalmi csoportok sajátosságaiként szemléli (pl. a fenti felsorolás utolsó két fogalompárja). Bár a két- és többnyelvűség fogalmával jellemezhetünk egyéneket, közösségeket, egész államokat, e dimenziók külön-külön is értelmezhetők (vö. Bartha 1999). S minthogy a korábban felsorolt elképzelések középpontjában inkább a beszélő, illetőleg annak kompetenciája áll, a továbbiakban a kétnyelvű egyénre vonatkozó főbb meghatározásokat tekintjük át.

A fent idézett kategóriapárok valóságos képet mutatnak abban az értelemben, hogy a kétnyelvűségnek egynél mindenképpen több változatát feltételezik. Mindez aligha mondható el a bilingvizmusra vonatkozó definíciók többségéről. Az általános meghatározások mögött az az alapvető kérdés húzódik meg, hogy vajon milyen mértékben kell birtokolnia valakinek két nyelvet ahhoz, hogy kétnyelvűnek tekinthessük. Ha végigtekintjük az egyes meghatározásokat, azonnal szembetűnik, hogy e definíciók a rendkívül szűk, kirekesztő értelmezésektől a túlságosan tág, megengedőig terjednek. Az előbbiek szoros összhangban állnak a korábban már idézett, széles körben elterjedt mindennapi felfogással, amely a „valódi” kétnyelvűséget két nyelv anyanyelvi szintű ismeretével azonosítja. E megközelítés

legtöbbször felhozott példája Bloomfield (1933:56) meghatározása, amelyben a szerző „két nyelv anyanyelvi kontroll”-járól beszél. Bloomfield *Language* című, 1933-ban megjelent nagyhatású könyvében az elsők között kísérelte meg definiálni e jelenséget. Miközben szól arról, hogy az amerikai bevándorlók idegennyelv-tanulása (a szerző az idegen nyelv terminust valószínűleg ‘második nyelv’ jelentésben használja) az első nyelv teljes feladásában végződik, figyelme középpontjába azokat a beszélőket állítja, akik az új nyelven a körülöttük élő anyanyelvi beszélőktől szinte megkülönböztethetetlen tudásra tettek szert.

Bloomfield megközelítésének idézett kitétele évtizedekre meghatározta (és behatárolta) a kétnyelvűségről való tudományos gondolkodást. Ez a „kettős egynyelvűség” nézeteként is emlegetett megközelítés, a „tökéletes kétnyelvű” feltételezése a XX. századi nyelvtudománynak abba a vonulatába illeszkedik, amely ideológiailag a sztenderd, normatív nyelvfelfogáshoz kötődik. Emellett, noha Bloomfield és az amerikai strukturalisták empirizmusa voltaképpen szakít azzal a korabeli hagyománnyal, preskriptivista dogmával, mely szerint a kisebbségi nyelvek (vagy dialektusok) kevésbé kifejezőek és összetettek, alkalmatlanok a beszélőközösség tagjai közötti teljes körű szóbeli, főként pedig írásbeli kommunikációra. A valóságban ritkán megjelenő „ideális kétnyelvű” bloomfieldi képe tökéletes összhangban állt az európai és észak-amerikai nyelvtudomány nyelvvideológiai felfogásával. Ugyanúgy, mint ahogyan tudományos érvet jelentett az Egyesült Államokban a bevándorlókat (akiknek nyelvi készségei aligha közelítették meg a „két anyanyelvű beszélőét egy személyben”) minél gyorsabban beolvasztó politika (pl. az oktatás) számára.

Appel és Muysken (1987:3) a bloomfieldi definíció hatását maguknak a kétnyelvűeknek az oldaláról szemlélve arra hívja fel a figyelmet, hogy az anyanyelvi folyékonyság követelményének a kelleténél jóval nagyobb mérvű hangsúlyozása a kétnyelvűek olyanfajta megbélyegzéséhez vezetett, amely e beszélőket, legalábbis nyelvi kapacitásukat illetően, csökkent értékűeknek tekinti. A „két nyelv anyanyelvi szintű ismerete” mint preskriptivista dogma mégis több definícióban megjelenik. Marouzeau (1951) nyelvészeti terminológiai szótárában például ez olvasható: „A kétnyelvűség egy olyan egyén vagy közösség sajátossága, amely állandóan két nyelvet használ anélkül, hogy az egyiken számottevően jobb képességei lennének, mint a másikon” (idézi Mackey 1968:555). Hasonló nézeteket közvetít több külföldi és hazai szótár és kézikönyv is.

Bloomfield meghatározásának egyik hiányosságaként manapság azt szokás fölronni, hogy nem pontosítja, mit jelent valójában az *anyanyelvi kontroll* kifejezés, bár ugyanez másoknál is föltűnik. A bloomfieldi megközelítéssel szemben támasztott legfőbb kifogás azonban mégiscsak a kétnyelvűség túlságosan szűk értelmezése, amely sok millió beszélőt kizár a kétnyelvűség „hatóköréből”. A bilingvizmusnak az a fajtája ugyanis, amely két nyelv teljesen azonos fokú ismeretét feltételezi, mind szocio-, mind pedig pszicholingvisztikai megfontolások alapján sokkal ritkább, mint a kétnyelvűség egyéb típusai. Grosjean (1982:232) a következőképpen vélekedik e paradox helyzetről: „[H]a valaki csak azokat az embereket tartaná kétnyelvűnek, akik az egyes nyelveken egynyelvűként is megfelelnek, nem tudná semmilyen címkével illetni az emberek többségét, akik ugyan rendszeresen használnak két nyelvet, de egyiken sem

rendelkezik anyanyelvi folyékonysággal: ők nem egynyelvűek, miközben a látott definíciók értelmében nem is kétnyelvűek!”

Vannak meghatározások, amelyek – a fenti problémát kivédendő – a másik végpont felől közelítenek a kérdéshez, s rendkívül tágan értelmezik a kétnyelvűséget. A legmegengedőbb álláspont képviselőiként Diebold (1961), valamint Macnamara (1967) nevét említhetjük. Diebold például elegendőnek véli akár az írott nyelv passzív megértését, s sokat idézett, *Incipient Bilingualism* című tanulmányában kijelenti, hogy a kétnyelvűség „egy második nyelv lehetséges modelljeivel való érintkezés és ezek anyanyelvi környezetben való használatának képessége” (Diebold 1961:111). Ezt a véleményt a kétnyelvűség minimális meghatározásának is nevezhetjük (vö. Romaine 1995:11). Diebold *kezdeti* (incipient) *kétnyelvűségről* beszél, vagyis e fogalom bevezetése két nyelv kontaktusának kezdetét jelzi. Diebold nyitva hagyja ugyanakkor a kérdést, vajon milyen minimális nyelvtudás szükséges ahhoz, hogy valaki kétnyelvű legyen. A fenti meghatározás megengedi, hogy valakit akkor is kétnyelvűnek tekintsünk, ha például megnyilatkozásokat nem képes produkálni az adott nyelven, csupán megérti mások beszédét vagy annak egyes részleteit. Vannak, akik ugyanezt az esetet *passzív* vagy *befogadó* (receptív) kétnyelvűségnek nevezik. Romaine (1995:11) azonban megjegyzi, hogy „ha elfogadjuk a passzív kétnyelvűség Diebold-féle értelmezését, gyakorlatilag minden országban mindenkit kétnyelvűnek nevezhetnénk, hiszen néhány szót mindenki tud valamilyen idegen nyelven.” Attól, hogy egy felnőtt magyar beszélő például képes olyanokat mondani vagy akár csak megérteni, hogy *c’est la vie*, *grazie*, *guten Tag*, *hasta la vista*, *no problem*, *tovaris* stb., még aligha lenne nevezhető kétnyelvűnek. Mindez számunkra azt jelenti, hogy az „incipiens” jelző inkább ‘kezdetleges, kialakulatlan’, korántsem értéksemleges jelentést sugall, és nem a kétnyelvűség kialakulásának kezdetére utal, hiszen nagyon sok egynyelvű beszélő soha nem jut túl egy idegen nyelvvé váló „kapcsolatnak” ezen a szintjén.

Macnamara (1967) megközelítése ugyan jobban hangsúlyozza a kétnyelvűség kontinuum jellegét, véleménye szerint azonban már mindenki kétnyelvűnek tekinthető, aki a második nyelven a négy alapvető nyelvi készség (beszéd, megértés, olvasás, írás) egyikével bír első nyelvi készségei mellett.

Már az eddigiekből is jól látható, hogy, ha a köznapi vélekedések kevésbé is módosultak, a bloomfieldi meghatározás óta a bilingvizmus fogalmának tudományos értelmezése jelentős mértékben kiszélesedett. Ennek az az elsődleges magyarázata, hogy a kutatók egyre inkább kezdik felismerni a kétnyelvűség viszonylagos jellegét. Ha Bloomfieldnek nemcsak a kétnyelvűséggel kapcsolatos, mindenki által idézett definícióját, hanem a kérdésre vonatkozó, több oldalt kitevő, olykor ellentmondásos további fejtegetéseit is elolvassuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a kétnyelvűség relatív voltára már ő is felhívja a figyelmet. A kétnyelvűség-kutatók azonban jóval később, mégis szükségszerűen jutnak el ahhoz a felismeréshez, miszerint azt a pontot, amikor egy beszélő egy másik nyelven kétnyelvűvé válik, vagy csak önkényesen vagy egyáltalán nem tudjuk meghatározni (vö. Mackey 1968:555). Az egy-egy gyermek kétnyelvű nyelvi fejlődését leíró úttörő jelentőségű korai esettanulmányok, valamint az első közösség-leíró, szociolingvisztikai szempontokat is messzemenően figyelembe vevő munkák egyre inkább a kétnyelvűvé válás folyamatára irányítják a figyelmet.

Nem véletlen tehát, hogy Haugen (1953:7), akinek meghatározását a tág definíciók között szokták számontartani, az elsők között próbálja a kétnyelvűséget folyamatában szemlélni. A bilingvizmus eszerint „a nyelvtudás minden fokát jelentheti, itt azonban abban az értelmezésben használatos, mint amely azon a ponton kezdődik, amikor is *egy nyelv beszélője teljes, jelentéssel bíró megnyilatkozásokat képes létrehozni a másik nyelven* [kiemelés tőlem]. Ettől kezdve minden lehetséges fokozaton keresztül egészen addig a készség fejlődhet, amely arra teszi képessé a személyt, hogy egynél több nyelvi környezetben tudjon otthonosan mozogni.” Az iménti meghatározással a másodiknyelv-elsajátítás folyamata is a kétnyelvűség vizsgálati körébe került (Hakuta 1986:4).

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a nyelveknek való kitettség ideje, módja, intenzitása, a kétnyelvű család, az őshonos és bevándorló kisebbségi helyzet, az intézményes keretek között, önkéntes választással szerzett nyelvtudás, a kikényszerítettség, egy támogató vagy tiltó társadalmi környezet stb. hányféle elrendezést, milyen nyelvi változatosságot eredményez, az eddig megismert definíciók egyike sem alkalmas arra, hogy segítségével minden egyes helyzetben minden beszélőről eldönthessük, kétnyelvű-e vagy sem. Szükségszerűen jutunk tehát el ahhoz a következtetéshez, hogy szinte lehetetlen a bilingvizmust úgy meghatározni, hogy az minden típusra ugyanolyan mértékben érvényes legyen. A leginkább célravezetőnek az látszik, ha funkcionális oldalról, a nyelvhasználat felől közelítjük meg a kérdést. Érdemes tehát abból az elsőként Weinreich (1953) által megfogalmazott definícióból kiindulnunk, amely a használatra helyezi a hangsúlyt, s amelyet több fontos kétnyelvűségi munka is alapnak tekint: „Két nyelv váltakozó használatának gyakorlatát kétnyelvűségnek, az ebben részt vevő egyént pedig kétnyelvűnek nevezzük” (Weinreich 1953:1).

William Mackey a kétnyelvűség leírását célzó tanulmányában – Weinreich megközelítésére építve – tovább tágítja a fogalmat, amely ugyanakkor Bloomfieldnak a kérdés viszonylagosságát hangsúlyozó felfogásával is összhangban áll. Mackey megközelítésének újszerűsége, hogy a bilingvizmus fogalmát nem korlátozza szigorúan két nyelv használatára: „Nyilvánvalónak tűnik, hogy ha a kétnyelvűség jelenségét vizsgáljuk, tekintetbe kell vennünk annak teljes mértékben viszonylagos jellegét. Sőt, mindebbe nemcsak két nyelv használatát kell belevennünk, hanem tetszőleges számú nyelvet. Ezért a kétnyelvűséget úgy kell tekintenünk, mint két vagy több nyelv váltakozó használatát ugyanazon beszélő által” (Mackey 1968:555).

A többnyelvűség megjelenése a definíciókban mind pszicho-, mind pedig szociolingvisztikai szempontból továbblépést jelent. Egyrészt tény, hogy a világon ma létező államok kisebbik hányada hivatalosan is többnyelvű, miközben ennél is több állam van, amelyben az ott lakók majd mindegyike kettőnél több nyelvet használ napi érintkezései során. Másfelől, az egynyelvű államokban is egyre több olyan ember él, aki vagy már a családban elsajátított legalább három nyelvet, vagy később, foglalkozásának köszönhetően, esetleg életkörülményei változása folytán válik többnyelvűvé. Az egyéni többnyelvű elsajátítás folyamatának, főbb jellemzőinek, illetőleg a kétnyelvűségtől való lehetséges eltéréseinek vizsgálata az utóbbi időben kezd a kutatások egyik kiemelt témájává válni. A két- és háromnyelvűség közötti

esetleges különbségek azonban a fenti meghatározás lényegét nem érintik. A továbbiakban tehát a kétnyelvűség szakkifejezés külön említés nélkül is magába foglalja a többnyelvűség jelenségét is.

A kétnyelvűség szociolingvisztikai szempontú vizsgálatában Grosjean (1992) meghatározása tűnik a leginkább alkalmazható kiindulásnak, mely a használat rendszeressége mellett a funkcióra (szükségszerűség) is egyaránt hangsúlyt fektet: „A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két (vagy több) nyelvre, és ezeket használják is” (Grosjean 1992:51). Könnyen belátható, hogy a kétnyelvűség csak akkor tartható fenn huzamosabb ideig, ha az egyes nyelveknek egy egyén és/vagy egy közösség számára jól körülhatárolható funkcióik vannak. Ha ugyanis egy kétnyelvű beszélő vagy közösség két nyelvre mindenkor, minden helyzetben pontosan ugyanazt a szerepet képes betölteni, akkor az egyik nyelv egy idő után valószínűleg fölöslegessé válik.

Az eddigiekben sorra vettük a legáltalánosabb meghatározásokat, amelyekből kitűnik, a kutatók többsége más-más szempontot tart szem előtt, amikor is a kétnyelvűségről beszél. Jól szemlélteti ezt Hamers és Blanc (1989:6), akik például meghatározásukban a *bilingvitást* (értsd egyéni kétnyelvűséget) az olyan egyén pszichikai állapotának tartják, aki „egynél több nyelvi kódhoz fér hozzá a társadalmi kommunikáció eszközeként”, kiemelve, hogy e hozzáférés „számos dimenzió, így például pszichológiai, kognitív, pszicholingvisztikai, szociálpszichológiai, társadalmi, szociológiai, szociolingvisztikai, szociokulturális, illetőleg nyelvészeti dimenzió mentén fog változni.” A megközelítések valóban ilyen változatosságot mutatnak, azonban a konszenzus hiányáért maga a két- és többnyelvűség jelenségének összetettsége is felelős.

Amikor tehát konkrét kétnyelvű egyéneket vagy közösségeket vizsgálunk, további pontosításokra lesz szükségünk, hiszen e közösségeket ugyanúgy a nyelvi változatosság jellemzi, mint az egynyelvűeket. Sőt, az egynyelvűségtől a kétnyelvűség számos típusán át a beszélők különféleképpen osztályozhatók. Emellett a kétnyelvűséget sem szabad statikus állapotként elképzelnünk, hiszen a nyelvtudás mértéke, az egyes nyelveknek az egyén vagy a közösség szempontjából betöltött szerepe stb. folyamatosan s mindkét irányban változhat (vö. szunnyadó kétnyelvűség, nyelvfelejtés, nyelvvesztés Bartha 1999:39, 125).

3. Kétnyelvűség mint nyelvi változatosság

A kétnyelvűség fogalmának értelmezése a kettős egynyelvűség felfogásaként is számon tartott bloomfieldi hagyományoktól az egészen tág meghatározásokig hosszú utat járt be. Nyilvánvaló, hogy a kérdéskör szerteágazó volta miatt egy finomabb elemzés pontosításokat igényel olyan további szempontok figyelembe vételével, mint az életkor, az elsajátítás sorrendje, kontextusa, a nyelvek használati köre, a hozzájuk fűződő attitűdök stb. Mindazonáltal a két- és többnyelvűség általános, legszélesebb körű meghatározásakor az egyedüli célravezető megoldás az, ha funkcionális oldalról közelítjük meg a kérdést, ily módon eljutva egy olyan meghatározáshoz, amely kiindulását jelentheti további elemzéseinknek. Eszerint *kétnyelvű az, aki a mindennapi*

érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szocio-kulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ. Ez utóbbi kitételre azért van szükség, mert a siket közösségek jelnyelvei, illetőleg a jelnyelv és a hangzó nyelv jelelt stb. változata közötti érintkezés is éppolyan kontaktushelyzeteket eredményez, mint a beszélt nyelvek (használóinak) érintkezése (Bartha 1999: 85–86; Hattyár megjelenés alatt).

A két- és többnyelvűség a nyelvi és társadalmi érintkezésekből, a nyelvi sokféleségből adódó természetes elrendezés (egyéni, közösségi és társadalmi értelemben egyaránt), egy olyan kontinuum, amelyet a beszélők oldaláról a készségek, funkciók, attitűdök rendkívüli változatossága jellemez. E sokféleség kognitív, pszichológiai, szociológiai, nyelvészeti stb. aspektusainak vizsgálata egyben holisztikus megközelítést feltételez, amelyet a tudományos kutatások mellett célszerű lenne a mindennapi oktatási gyakorlatban, az egynyelvűek attitűdformálásában vagy a nyelvpolitikában is érvényesíteni.

IRODALOM

- Appel, René és Muysken, Pieter 1987. *Language Contact and Bilingualism*. London: Edward Arnold.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bieljac-Babic, Ranka 2000. 6,000 languages: Embattled heritage. *UNESCO Courier* April 2000. 18–19.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Holt.
- Diebold, Richard 1961. Incipient bilingualism. *Language* 37:97–112.
- Edwards, John 1995. *Multilingualism*. Harmondsworth: Penguin.
- Extra, Guus és Vallen, Ton 1997. Migration and multilingualism in Western Europe: A case study of the Netherlands. *Annual Review of Applied Linguistics*. 17:151–169.
- Grimes, Barbara 1996. *Ethnologue: Geographic Distribution of Living Languages*. (13. kiad.) Summer Institute of Linguistics, Inc. <http://www.sil.org/ethnologue/distribution.html>
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge: Mass., Harvard University Press.
- Grosjean, François 1992. Another view of bilingualism. In Harris, Richard J., szerk., *Cognitive Processing in Bilinguals*. Amsterdam: North-Holland. 51–62.
- Hakuta, Kenji 1986. *Mirror of Language: The Debate on Bilingualism*. New York: Basic Books.
- Hamers, Josiane F. és Blanc, Michel H. A. 1989. *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hattyár Helga megjelenés alatt. A siketoktatás elméleti és gyakorlati kérdései. *Educatio*.
- Haugen, Einar 1953. *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lanstyák István é.n. *Kétnyelvűségi fogalomtár*. Kézirat.
- Mackey, William F. 1967. *Bilingualism as a World Problem/Le bilingüisme: phénomène mondial*. Montreal: Harvest Hoose.

- Mackey, William F. 1968 [1962]. The description of bilingualism. In Fishman, Joshua A., szerk., *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton. 554–584.
- Macnamara, John 1967. The bilingual's linguistic performance: a psychological overview. *Journal of Social Issues* 23:56–77.
- Romaine, Suzanne 1995. *Bilingualism*. (2. kiad.) Oxford: Blackwell.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1998. Nyelvi sokféleség, emberi jogok és a „szabad” piac. *Fundamentum* 1–2:7–25.
- Tucker, Richard G. 1997. Multilingualism and language contact: An introduction. *Annual Review of Applied Linguistics* 17:3–10.
- Voegelin, C. F. és Voegelin, F. M. 1977. *Classification and index of the world's languages*. New York: Elsevier.
- Weinreich, Uriel 1968 [1953]. *Languages in Contact*. The Hague: Mouton.

A magyar–román nyelvi interferencia néhány szemantikai vonatkozása

BENŐ ATTILA

1. Mindmáig vitatott kérdés, hogy a kétnyelvű beszélő agyában a két nyelv rendszere hogyan viszonyul egymáshoz. Vagyis: két egymástól mereven elhatárolt adattár és szabályrendszer működtetéséről van-e szó, és csak valamilyen kommunikációs gátlás folytán történik érintkezés; vagy pedig a két nyelvi rendszer átfedi, kiegészíti egymást, és ily módon elkerülhetetlen az interferencia valamilyen mértékű megnyilvánulása? A szakirodalomban ebből a szempontból *koordinált* és *összetett* kétnyelvűséget különböztetnek meg (vö. Weinreich 1953, Skutnabb-Kangas 1981, Göncz 1985). A koordinált kétnyelvűség esetében a két nyelvi rendszer különböző beszédhelyzethez kötődik, funkcionálisan függetlenebb és jól elkülöníthető egymástól. Ebben az esetben az interferencia kisebb mértékű. Ezzel szemben az összetett kétnyelvűség a nyelvi rendszerek keveredését feltételezi. Ilyenkor a két nyelv használata társadalmi kontextus és funkció szerint nem határolódik el. Az elsajátítás ideje és kontextusa szerint a koordinált kétnyelvű egyén ugyanazon jelölt két rendszerbeli megfelelőjét különböző helyzetekben tanulta meg, míg az összetett kétnyelvű a két nyelvbeli reprezentációt azonos kontextusban sajátította el. A kétnyelvűségnek ezt a két fajtáját azonban nem alternatív, egymást kizáró típusokként kell elképzelni, hanem a bilingvizmus kontinuumának két szélső pólusaként, amint arra Göncz Lajos is felhívta a figyelmet (Göncz 1985:39). Így a kétféle bilingvizmus között az átmenetek hosszú sora található meg. Ezeknek a tanulmányozásakor nem az a kérdés, hogy a két nyelvi rendszer a fentebb vázolt szempontok alapján keveredik-e vagy sem a kommunikáció során, hanem hogy *milyen mértékben* észlelhető a keveredés.

Vizsgált nyelvi anyagom a XX. századi román eredetű kölcsönszókincs. Forrásaim *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* (Márton, Péntek és Vöő 1977), de figyelembe vettem Bakos Ferenc (1982) XX. századi szóanyagának azon részét, amely ebben a szótárban nem szerepel, valamint Zsemlyei János (1979) gyűjtését is. Az anyagot saját gyűjtésen alapuló újabb elemekkel egészítettem ki.¹

A tanulmányozott nyelvi anyagnak ilyen természetű megközelítése lehetővé teszi, hogy mind a koordinált mind az összetett kétnyelvűségről ismereteket gyűjthessünk. A csángó nyelvjárást (különösen a székely és a déli csángót) beszélők a gyűjtés időpontjában az összetett kétnyelvűség sajátosságaival jellemezhetők. A hagyományosan kiegyensúlyozott, kölcsönös kétnyelvűség (pl. Kalotaszegen és a Szilágyságban) a koordinált kétnyelvűség kritériumait elégti ki.

A kölcsönszókincs meglehetősen gazdag egyszeri előfordulású, hapax alakokban. Ezek a meg nem honosodott, parole-kölcsönzéseknek minősíthető elemek a kétnyelvűek kommunikációs stratégiáiról tesznek bizonyosságot.²

2. A vizsgált szókészlet alapján az a feltételezés fogalmazható meg, hogy a kétnyelvű egyén kommunikációja során valamilyen mértékben mindkét nyelvi rendszer aktivizálódik. A számítógép nyelvezetéből vett metaforával élve, mindkét adattár (nomenklatúra) egyszerre „nyitva van”, és az adatok – bizonyos szabályok figyelembe vételével – átvihetők az egyikből a másikba. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznom kell,

amit a metafora némileg eltakar, hogy a kétnyelvű beszélőben a két nyelvi rendszer egymásba játszik, egyik a másikon átsejlik, a hangalak és a jelentés szempontjából a lexémák keresztezhetik egymást. A következőkben ennek a jelenségnek a mikéntjét és változatait próbálom meg szemléltetni a magyar–román nyelvi interferencia szemantikai vonatkozásai révén.

3. A tanulmányozott anyag alapján a két nyelvi rendszer egyidejű hatása kimutatható a *hasonló hangalaki paradigmásor* és a *metaforikus jelentésmező* érvényesülése során.

3. 1. Hangalaki paradigmáson a következőkben a nyelvi rendszernek azt a memoriális összefüggés-hálózatát értem, amelynek alapján a legkülönbözőbb lexikális egységek a hangalak hasonlósága folytán egymás mellé kerülnek, és asszociáció révén könnyen felidézik egymást. A hangalaki paradigmásort a legtágabban értelmezem, így a terminus magába foglalja az *összecsengés okozta jelentéscsere*, *jelentés-besugárzás*, *beleértés*, *népetimológia* és az *alakvegyülés* eseteit (Hadrovics 1992:74–94). A hangalaki paradigmásor hatására akkor kezdtem figyelni, amikor kiderült, hogy másképpen nem tudunk kielégítő módon megmagyarázni bizonyos jelentésváltozásokat. Az *anyanyelv hangalaki paradigmásorainak* hatása mutatható ki a következő jelentésváltozásokban: r. *pui* ‘fióka’, ‘kisgyerek’ > m. *pulya* ‘elpuhult’, ‘gyáva’; r. *hodorogi* ‘sokat beszél’, ‘feleslegesen és hangosan’ > m. *hodorozsál* 2. ‘gyorsan beszél’, ‘hadar’; r. *spovedi* ‘gyóntat’, ‘elpanaszol’ > m. *szpovegyál* ‘sokat beszél’, ‘fecseg’. A *pulya* jelentésének változását vizsgálva a magyar *puha* alaki és jelentésbeli hatásával kell számolni. A *hodorozsál* jelentésmódosulása arra enged következtetni, hogy a *hadar* ige paradigmatis hatása érvényesült. A *szpovegyál* jelentése a magyar ‘sokat beszél’, ‘fecseg’ *povedál* hatására mutat (Márton, Péntek és Vő 1977).

Bár kisebb mértékben, de ugyanígy kimutatható a *román nyelv hangalaki paradigmásorának* hatása is. Ezen azt értem, hogy a magyarban a román eredetű kölcsőnelem – attól függetlenül, hogy meghonosodott jövevényszó vagy csak egyszeri előfordulású lexéma – olyan hasonló hangalakú román szó hatására utal, amely nem került át az adott magyar nyelvváltozatba. Ezt szemléltetik a következő példák: r. *pricaji* ‘beszennyez, meggyaláz, legyengül, visszamarad a fejlődésben’³ > m. *(meg)prikezsál* ‘megbabonáz, megront’; r. *puțin* ‘kevés’ × m. *picinkó* ‘kicsi, alacsony’ = m. *pucinkó* ‘kicsi, alacsony (ember)’. A *prikezsál* jelentésében a r. *pricz* ‘rossz előjel, baj szerencsétlenség’ nyomaira bukkanhatunk (vő. Márton, Péntek és Vő 1977). A *pucinkó* a román *puțin* és a magyar *picinkó* alakkeveredésének az eredménye, ami egyértelműen utal arra, hogy a két nyelvi rendszer egyidejűleg hatással lehet a kétnyelvű beszélőre. Egy másik adat szintén a román hangalaki paradigmásor hatására utal, de itt nem alakkeveredésről van szó, hanem inkább hasonló hangalakú lexémák jelentésének a besugárzásáról. A román eredetű *kotingoj* a magyar nyelvjárásokban ‘lusta kamasz’ jelentésűvé lett. A román etimon *coțingo*, *coțingan*. Jelentése ‘kamasz, suhanc’. Erdély északi román nyelvjárásaiban a *cățingan*, *cățingan* határozószónak ‘lassan, nehézkesen’ jelentése van (ATLRT 1992). Így minden valószínűség szerint mind a *coțingan*, mind a *cățingan* belejátszott a *kotingoj* jelentésének alakulásába: {r. *coțingan* ‘kamasz’ × r. *cățingan* ‘lassan, nehézkesen’} > m. *kotingoj* ‘lusta kamasz’.

A már meghonosodott vagy a meghonosodás folyamatában levő *kölcsőnelemek paradigmásorának* szintén jelentésformáló ereje lehet. Egy új jövevényszó nemcsak az anyanyelv hasonló hangalakú szavak sorába illeszkedik bele, hanem más kölcsőnszavakhoz is viszonyul. Ilyenkor a kölcsőnszók párhuzamos jelentésátfedését tapasztalhatjuk: r. *tântălău* ‘szerencsétlen, ügyetlen’ > m. *tándáló* ‘ua.’; r. *tanda-manda* ‘lári-fári’ > m. *tanda-manda* ‘ügyetlen, szerencsétlen’ (*tándáló* → *tándá-mándá*); r. *buburuță* ‘katicabogár’ > m. *buburuza* ‘ua.’; r. *pupăză* ‘búbosbanka’ > m. *pupuza* 3. ‘katicabogár’ (*buburuza* → *pupuza*); r. *prăpadit* ‘ügyetlen’ > m. *prapagyit* ‘ua.’; r. *tropotit* ‘dobogás’ > m. *tropotyit* ‘félszeg’, ‘ügyetlen’ (*prapagyit* → *tropotyit*).

Ugyanebbe a jelenségkörbe sorolható a *népetimológia* is, mivel a hasonló hangalaki paradigmásor itt is szerepet játszik. De az egyszerű hangalaki hatástól és jelentés-besugárzástól abban különbözik, hogy a paradigmásor valamely eleme látható, hallható nyomot hagy az adott szó hangalakjában. A kölcsőnszó kezdő vagy végső hangjainak módosulása, „értelmessé”, motiválttá válása gyakran összefügg a lexéma jelentésszerkezetének a változásával: r. *cocleț* ‘nyüsztem’, ‘harisnyaszem’ > m. *koklánc* ‘a kendő szövésmintája’; r. *fecior* ‘legény’ > m. *ficsúr* ‘előkelősködő, piperkőc’; r. *zămurcă* ‘híg lére eresztett étel’ > m. *zemorda* ‘zsendice’ (vő. Bakos 1982:52–4).

A hangtest szempontjából egymáshoz közel álló szavak érintkezéseire vonatkozó adatok azt a feltételezést látszanak igazolni, hogy a hasonló hangalakú lexémák, a jelentés vonatkozásában, egymással érintkezésbe léphetnek attól függetlenül, hogy azok a magyar vagy a román nyelvi rendszerbe tartoznak a beszélő nyelvtudásában.⁴

A jelenség érvényességi köre tovább tágul, ha figyelembe vesszük, hogy a *kötött morfémák* ilyen jellegű hatása is kimutatható a jelentésváltozásokban. Így például azok a román szavak, amelyek *-că*, *-iță/-uță* hangalakban végződnek, a magyarban *-ka*, *-ica*/ *-uca* szóvégvé lettek, és némely esetben *kicsinyítő képzőként* értelmeződtek. Ezt a feltételezést egyértelműen igazolja a jelentésváltozások iránya: az ilyen szavak egy részének jelentésszerkezete felvette a ‘kis’, ‘apró’ szemantikai komponens. Ezt szemléltetik a következő adatok: r. *-ță* > m. *-ca*: r. *căruță* ‘kocsi, szekér’ > m. *karuca* 1. ‘kisebb ökörszekér’, 3. ‘kis szekér’; r. *cîrțiță*. ‘sipoly’ > m. *kertica* ‘kis seb’; r. *-că* > m. *-ka*: r. *gîlcă* ‘gubanc’ > m. *gilka* ‘apró csomó (a megsodort fonalon)’; r. *măciucă* ‘bunkó’, ‘csomó’ > m. *macsuka* 8. ‘kis csomó’; r. *motroască* ‘fonalköteg’ > m. *matruska* ‘az újra felcsavart kis fonalköteg’.

A román szóvégződés ilyen irányú értelmezését megkönnyíti az, hogy a románban van *-că*, illetőleg *-iță/-uță* kicsinyítő képző. Tehát analóg szerkezetekről van szó. A két nyelv kicsinyítő képzőinek hasonló hangalakúsága kedvező alapot teremt az ilyen jellegű interferencia érvényesülésének.

A román eredetű ige és a hozzájáruló magyar *igekötő* szemantikai vizsgálata olyan jelenségeket tár fel, amelyek két nyelvi rendszer grammatikai struktúrájának valamilyen mértékű érvényesülésére utalnak. Hogy az igehez milyen igekötő járul, azt a magyar nyelv szemantikai rendszere szabja meg. A magyar nyelvi kontextusban használt román eredetű ige beilleszkedik a hasonló jelentésű igék mezejébe, és ez azt is jelenti, hogy örökli mindazon tulajdonságokat, amelyekkel azok rendelkeznek. Így

például ha az adott jelentésmezőben az igék *el* igekötővel használatosak az adott jelentés kifejezésére, akkor a román nyelvből kölcsönzött igéhez is az *el* igekötő járul: *elbujgújl* 'eldadog', 'elhebeg valamit'; *elhurbol* 'elnyű', 'elvisel', 'elkoptat'; *elszképál* 'elszabadul', 'elmenekül', 'elszökik'; *elprapagyil* 'elfecserél', 'elpazarol'.⁵

Bár kis mértékben és rejtett módon, de a román nyelv rendszerének hatása az igekötők használatában is érvényesül. Nem arról van szó, hogy a román nyelv morfoszemantikai szerkezete hatással lenne arra, hogy melyik igekötő járul a kölcsönzött igéhez, hanem hogy bizonyos esetben a román ige morfológiai struktúrája előírja az igekötő használatát. A román *îm-*, *în-* prepozíciós igék a román népnyelvben előjáró nélkül is előfordulhatnak: (*îm*)*bodroji* 'bebugyolál'; (*în*)*cîrliga* 'keresztbe tesz', 'begörbít'; (*îm*)*preuna* 'egyesít'; (*în*)*vîrti* 'forгат'. Ezek a magyarba, rendszerint előjáró nélküli alakba kerültek át, de bizonyos igék esetében a prepozíciót a magyarban kötelező módon felváltotta az igekötő. Így feltehetőleg a román *îm-*, *în-* prepozíciók hatására a következő igék csak igekötős alakban használatosak: r. *împătura* 'rácba szedi a ruhát' > m. *lepaturál* 'ua.'; r. *încîlci* 'összecsomósodik (a szősz, a gyapjú)' > m. *összekilcsálódik* 'ua.'; r. *încurca* 'összezavar' > m. *összekurkál* 'összezavar'; r. *îngrozi* 'iszonyodik', 'undorodik' > m. *meggrozilódik* 'megcsömörlik', 'összeborzong'.

A csángó nyelvjárásban lejegyzett igék igekötőinek használatában némi bizonytalanság érzékelhető. Pontosabban nem érvényesül kivétel nélkül az ige és igekötő tekintetében a magyar nyelvre jellemző szemantikai struktúra. Amint fentebb látható, a kölcsönszóval szinonim magyar igékhez járuló igekötő kapcsolódik az újonnan átvett igéhez. Ez a csángó igék esetében nem ilyen egyértelmű. Amíg a nem csángó nyelvjárásokból származó igéknél az említett szabály alapján világosan megmagyarázható, hogy miért az adott igekötő kapcsolódik az adott igéhez és nem más, némely csángó ige igekötőjénél hiányzik ez az egyértelmű szemantikai motiváció: r. *poza* 'lefényképez' > m. *felpózá*, *kipózá* 'ua.'; r. *legăna* 'ringat' > m. *meglęgênál* 'elringat'; r. *supăra* 'megharagszik' > m. *leszuperálódik* 'ua.'; r. *conduce* 'vezet' > m. *mëgkonducsel* 'vezet', 'elvezet'.

3.2. Amint azt az újabb kognitív szemantikai kutatások bizonyítják minden nyelvnek sajátos metaforarendszere van (Lakoff és Johnson 1980, Langacker 1987, Szilágyi 1996, Turner 1987). Ez megnyilvánul a kötött és szabad morfémák kapcsolódásában (pl. az igekötő és az ige szemantikai kohéziójának sajátos viszonyteremtő szemléletében), az állandósult névátvitelekben (a szavak metaforikus jelentéseiben), a lexikalizálódott jelzős szerkezetekben, szólásokban és közmondásokban. Ugyanakkor az újabb megközelítésekben az ismert igazság is hangsúlyozottan előtérbe kerül, mely szerint a nyelvek nemcsak jelentős mértékben különböznek egymástól, de jelentős mértékben hasonlítanak is egymásra. Így a nyelv metaforarendszerének van egy olyan ősi rétege, amelyhez bármely nyelvből találunk analógiát. Ilyen például az időbeli viszonyoknak a térbeli struktúrákkal való kifejezése (délelőtt, az év elején, a hónap végén, időben) (Décsy 1987). Ugyanilyen metaforikus univerzálénak mondható a fizikai világ jelenségeire vonatkozó antropomorfikus nyelvi szemlélet. Ennek következtében két vizsgált nyelvben a metaforák egybeeshetnek anélkül, hogy a két nyelv egymással bármiféle érintkezésbe került volna. A magyar–román szemantikai interferencia vizsgálatában is kimutatható több olyan párhuzamos

metaforikus névátvitel érvényesülése, amelynek alapján nem lehet eldönteni, hogy melyik nyelv hatott a másikra, és inkább az asszociációk egybeesésére gondolhatunk: r. *butuc* 'tuskó', 'tönk' > m. *butuk* 1. 'tuskó', 2. 'buta'; r. *butură* 'tuskó', 'tönk' > m. *butura* 'idétlen', 'rút'; r. *bustihan* 'tuskó' > m. *bustyuhán* 'nagyfejű'. Csak hogy a *butuc*-nak a románban is van 'buta', 'együgyű' jelentése. Ebben az esetben pedig mindkét nyelvben él a 'tuskó' (mint emberi tulajdonság) névátvitel (Bakos 1982:98). A kétnyelvű beszélő számára nemcsak az ilyen jellegű metaforák természeteseek, hanem az olyanok is, amelyek csak az egyik nyelv szemléletében nyilvánulnak meg. A gyakori kódváltás folytán meghonosodó kölcsönszó ugyanis gyakran nemcsak a másik nyelvben élő referenciális jelentését hozza magával, de a hozzá társított másodlagos, metaforikus jelentést is. Ugyanakkor az is kimutatható, hogy egyes kölcsönelemek úgy illeszkednek a magyar nyelv szemantikai rendszerébe, hogy a szinonim magyar lexéma metaforikus jelentéseit is öröklik. Ez azt mutatja, hogy a kétnyelvű beszélőre egyszerre hatással lehet mindkét nyelv metafora rendszere a használt kódtól függetlenül.

A román nyelv metaforarendszerének hatása feltételezhető a következő jelentésváltozásokban.

a) r. *mămăligă* 1. 'puliszka', 2. 'élhetetlen', 'lány ember' > m. *mamaliga* 1. 'puliszka', 2. 'mamlasz', 'ügyetlen'; r. *mălai* 1. 'köles- vagy kukoricalisztból sült tészta' > m. *málé* 1. 'kukoricalisztból sült lepény', 2. 'kukorica', 3. 'puliszka', 8. 'együgyű', 'gyámoltalan', 'gyáva' (r. *mălai mare* 'gyámoltalan', 'málészájú'); r. *tocan* 'pörköltfélé' > m. *tokány* 1. 'pörköltfélé' → 2. 'puliszka' → 3. 'ügyetlen', 'élhetetlen'.

b) r. *buhună* 1. 'bagoly', 2. 'nagy és borzas fejű ember' > m. *buhuna* 1. 'bagoly', 2. 'nagy és borzas fejű'; r. *buhă* 'bagoly' > m. *buha* 1. 'bagoly', 2. 'buki'.

c) r. *pungă* 'zacskó', 'tasak' > m. *punga* 3. 'száj' (tréf.); [r. *a avea buzele (gură) pungă* 'összeszorítja az ajkait (száját)'] (DEX 1996:871).

Az a) pont adatsora azt szemlélteti, hogy a románban metaforikus névátviteles kapcsolat van a 'puliszka' és az 'ügyetlen', 'élhetetlen' jelentésmezők között. Ennek hatására a magyarba átkerült *tokány*, mivel fölvette a 'puliszka' jelentését, 'ügyetlen', 'élhetetlen' jelentésűvé vált. A *buha* metaforizációja szintén a románban meglévő *bagoly* 'nagy és borzos fejű' névátviteles kapcsolatára utal. A románban a források szerint nincs ilyen jelentése. A *punga* jelentésmódosulása arra utal, hogy az etimon frazémákban megnyilvánuló jelentéseit is figyelembe kell venni.

A román metaforikus névátvitelek hatása kétféle módon nyilvánulhat meg. Egyrészt úgy, hogy az etimon alapjelentésével együtt átvesszük az átvitt értelmű jelentést is, vagyis közvetlenül (mint például a fentebb idézett *buhuna*, *mamaliga* esetében). Másrészt közvetve, a közvetett metaforikus hatás abban nyilvánul meg, hogy a névátvitel alapját képező asszociáció már nem kötődik egy bizonyos román etimonhoz, hanem annak mintájára a kétnyelvű beszélő más hasonló jelentésű kölcsönszavakra, sőt nem kölcsönszavakra is kivetíti az adott metaforikus szemléletet. A r. *flutur* 'lepke', 'csillogó ruhadísz' Magyarorszáton 'hópehely' jelentésű kölcsönszóként jelenik meg.⁶ De itt nem a magyar jelentésrendszer érvényesülésével van dolgunk. Ugyanis egyes erdélyi nyelvjárásokban a *flutur* román szónak 'hópehely' jelentése is van (MALR 1956). Másrészt a székely nyelvjárásban is lejegyezték a hópehely *hólepké* megnevezését (Gálffy és Márton 1987:212). Hogy melyik nyelv hatott a másikra a jelentés szempontjából, azt a szó (illetőleg a metaforikus jelentés)

földrajzi elterjedtsége mutatja meg. A székely nyelvjárásban egyetlenegy ponton jegyezték le a hópehely *hólepke* megnevezését. Az erdélyi román nyelvjárásban viszont elég elterjedt a *flutur* ilyen jelentése. Tehát *közvetett* román metaforahatást feltételezhetünk.

Az eddigi kutatások alapján a magyar nyelv metaforikus jelentésrendszerének román kölcsönszavainkra gyakorolt hatására Péntek János hívta fel a figyelmet (Péntek 1981:80–81). Péntek János a következő adatot idézi: a 'fabődön', 'cseber' jelentésű *putina* úgy illeszkedett be a magyar szemantikai rendszerbe, hogy a megfelelő jelentésmező egészének névátvitteles kapcsolatrendszeréhez alkalmazkodott. A magyar 'ember', 'fiatal legény' jelentésmezőhöz tartozó szavak nyelvjárásainkban metaforikus kapcsolatban állnak az ürmértéket jelölő szavakkal. Így alakulhatott ki a *putina* gúnyos, humoros 'kövér kisgyermek' jelentése. Ugyancsak ezzel a metaforikus mezőkapcsolattal magyarázható az, hogy a románban 'gyermek', 'legény' jelentésű *ficsúr* szónak a magyarban 'kis vámszedő faedény a malomban' jelentése lett (Péntek 1981).

Ugyanígy a magyar metaforikus jelentésrendszernek tulajdoníthatók a következő kétnyelvű környezetből származó adatok: r. *boteza* 'keresztel' > m. *botyezál* 'megszid, lehord' (ÉrtSz. 1992: *leszedi valakiről a keresztvizet* 'nagyon összeszid', 'mindennek elmond', 'lehord valakit'); r. *ceafă* 'nyakcsigolya', 'a nyak hátsó része' > m. *csáfa* 'nyakleves'⁷; r. *buglan* '30–40 literes hordó' > m. *buglán* 'hordó (emberre vonatkoztatva)' (ÉrtSz. 1992: *hordóhas* (tréf., gúny) 'kövér', 'nagy has', 'pocak'); r. *cocuță* 'cipő' > m. *kókuca* 4. 'ütéstől keletkezett daganat (a fején)' [ÉrtSz. 1992: *cipő* (átv., nép., gúny.) 'nőtt vagy ütéstől eredt kidudorodás, púp']].

A csángó nyelvjárásban lejegyzett *cěposz* jelentésváltozását ugyancsak a magyar metaforarendszer irányította, bár itt a téves jelentéértelmezés is szerepet játszott (a 'tüskés' alapjelentése és másodlagos, metaforikus jelentése), és ezért ez a jelenség bizonyos mértékben eltér az előbbiektől: r. *țepos* 1. 'tüskés', 2. 'elviselhetetlen természetű' > m. *cěposz* 'peckes', 'egyenest járású'.

Ennek a jelentésváltozásnak az a magyarázata, hogy a román *țepă* főnév többjelentésű szó; jelentései: 'karó', 'nyárs', 'tüske', 'tövis'. A *țepos* román melléknévnek nincs karóval kapcsolatos jelentése; *țepos*: 1. 'szúrós', 2. 'sörteszerű', 3. 'tövises', 4. 'szálkás' (DA 1967). A magyarban a merev, egyenes testtartású személyre azonban azt mondjuk: *olyan, mintha karót nyelt volna*. A *karó* nyelvünk jelentésrendszerében metaforikus kapcsolatban van az egyenes, merev testtartás fogalomkörével, és a *cěposz* kölcsönszó beilleszkedett ebbe az asszociatív jelentésmezőbe.

4. A tárgyalt jelenségekre idézett példák többsége a koordinált kétnyelvűség kritériumaival jellemezhető nyelvközösségek adatai. Az adatok azt igazolják, hogy a koordinált kétnyelvűség esetében a két ismert és használt nyelvi rendszer nem különül el olyan mereven egymástól, mint ahogy azt általában a mellérendelt kétnyelvűségről feltételezzük, és a részrendszerek érintkezése, keveredése jelentős mértékű.

JEGYZETEK

¹ Mivel itt a kétnyelvűség szempontjából vizsgálom a kérdést, a feltételezések nagyobb valószínűségéért a székelyföldi adatokat kihagytam, jóllehet ott is kimutathatók azok a magyar nyelv szemantikai rendszerének tulajdonítható hatások, amelyekre a megfelelő helyen utalok.

² A jelenséget Bartha Csilla *egyszavas kódváltásnak* (Bartha 1992:19–23.), Péntek János *parole-kölcsönzésnek* (Péntek 1996:113) nevezi. Mivel a kódváltásnak szélesebb a jelentésköre (egyetlen nyelven belül is érvényesül), a parole-kölcsönzés terminust használok.

³ Vö. a DEX-beli *pricaji* jelentéseivel.

⁴ Természetesen olyan alakvegyülések is kimutathatók, amelyek nem járnak jelentésváltozásokkal. Ilyen például a csángó *trépcșă*, amely a magyar *lépcső* és a román nyelvjárási *trepte* 'lépcső' keveredéséből jött létre. Ugyanígy jött létre a r. *mormăi* 'morog' és a m. *mor(m)og*, *moromol* vegyüléséből a *mormojál* (Márton, Péntek és Vöő 1977, Bakos 1982:83).

⁵ Itt fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy nem a jövevényszó magyar szinonim párja határozza meg azt, hogy melyik igeikötő társul a kölcsönzött igehez, hanem a jelentésmező egésze, hiszen szinonim igeiközvetlen ugyanazon igeikötők járulnak. Az adott cselekvés bizonyos viszonyként jelenik meg a nyelvben, amint azt az újabb kognitív szemantikai kutatások is bizonyítják (Langacker 1987). Az ilyennek észlelt viszony határozza meg az ige és az igeikötő szemantikai kapcsolódását (Szilágyi 1996, Pál 1998).

⁶ Lásd A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai-nak (Márton, Péntek és Vöő 1977) *flutur* címszavát.

⁷ Itt a *nyakleves* átvitt értelmű összetett szavunk hatásával kell számolnunk, amely az ÉrtSz.-ban (1992) szerepel. Ez metonimikus névátvitel.

IRODALOM

- ATLRT: Grigore Rusu, Viorel Bidian, Dumitru Losonți, szerk., 1992. *Atlasul lingvistic român pe regiuni*. Transilvania I. București: Editura Academiei Române.
- Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bartha Csilla 1992. A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi. (Néhány adalék a kódváltás kérdésköréhez.) In Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina, szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 19–29.
- DA: *Dicționarul limbii române*. [1913]1967. București: Editura Academiei Române.
- DEX: *Dicționarul explicativ al limbii române*. 1996. (Ediția a II-a.) București: Univers Enciclopedic.
- Décsey Gyula, szerk., 1987. *A Select Catalogue of Language Universals*. Bloomington, Indiana: Eurolingua.
- ÉrtSz.: *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1992. I–VII. (5. kiadás) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gálffy Mózes és Márton Gyula 1987. *Székely nyelv földrajzi szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerb–horvát kétnyelvűség lélektani kutatásai*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres szókincsvizsgálat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George és Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago–London: University of Chicago Press.

- Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. I. Stanford: Stanford University Press.
- MALR: Petrovici, Emil, szerk., 1956. *Micul Atlas Lingvistic Român*. (Seria nouă. I-II.) București: Editura Academiei Române.
- Márton Gyula, Péntek János és Vő István 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.
- Pál László 1998. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Egyetem. Szakdolgozat.
- Péntek János 1981. A román–magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXV:77–81.
- Péntek János 1996. A magyar–román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása. In Katona Judit és Viga Gyula, szerk., *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 113–120.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1981. *Bilingualism: The Education of Minorities*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Turner, Mark 1987. *Death is the Mother of Beauty. Mind, Metaphor, Criticism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York – Number 1.
- Zsemlyei János 1979. *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.

A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok Méhkeréken*

BORBÉLY ANNA

Réger Zita emlékének

A magyarországi románok közössége napjainkban a román–magyar *nyelvcseré* folyamatát éli át. Mielőtt a közösség nyelvcserejét előadásomban egy bizonyos szempontból megvizsgálom, célszerű a nyelvcsere definícióját meghatározni. Grosjean szerint „a nyelvcsere azóta létező nyelvi jelenség, amióta a nyelvek kapcsolatba kerültek egymással” (1982:102). Weinreich megfogalmazása szerint nyelvcsere akkor következik be, amikor egy közösség „egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára” (1953:68). Az anyanyelv elhagyása egy másik nyelv előnyére elsősorban két csoport egygyé válásakor következik be. Ez a jelenség akkor lép fel, ha egy törzs egyesül egy másik csoporttal, vagy ha egy kisebbségi közösség átveszi az őt körülvevő többségi csoport kultúráját (Gumperz 1971:119). A nyelvcsere más típusú nyelvi változásokhoz hasonlóan működik. Jellemző rá „a szinkrón változatok társadalmilag motivált átrendeződése, az eltérő beszélők, valamint a különböző társadalmi környezet” (Gal 1979:17). A nyelvcsere egy közösség életében általában több generáción keresztül megy végbe (Paulston 1994:13). Emigráns közösségekben a nyelvcsere tipikusan három generáció alatt zajlik le. Az első generáció vagy egynyelvű (a kisebbségi csoport nyelvét ismerve kizárólagosan), vagy pedig anyanyelvén domináns kétnyelvű. A második generációra a kétnyelvűség a jellemző. Végül a harmadik generációt a másik nyelv dominanciája vagy kizárólagos ismerete jellemzi (Hamers és Blanc 1989:176). A nyelvcsere folyamatát a két nyelv tudásának szintjével és/vagy a két nyelv nyelvhasználati színtereken történő használatával szokták mérni (Bartha 1995:40). A vizsgált közösségben végzett ilyen jellegű mérésekről lásd Borbély (1996:85–137; 1997).

Hamers és Blanc (1989:176) egydimenziós ábra segítségével könnyíti meg a nyelvcsere folyamatának megértését (vö. 1. ábra).

1. ábra

A nyelvcsere egydimenziós modellje (Hamers és Blanc 1989:176 alapján)

EGYNYELVŰSÉG → KÉTNYELVŰSÉG → EGYNYELVŰSÉG

Lx → Lx > Ly → Lx = Ly → Lx < Ly → Ly

* A tanulmány a Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme, Grant No. 392/1997, illetőleg az OTKA T 030305, OTKA T 025997 támogatásával készült.

faktor magyarázza a csoport nagyfokú közösségi zártságát és elszigetelődését a többségtől. Ezt tekintem a *harmadik nyelvmegőrzőfaktornak*, amelynek segítségével a közösség konzerválni tudta a nyelvhasználaton kívül az archaikus szokásokat és hagyományokat. Méhkeréki adatközlőktől szinte lehetetlen adatot gyűjteni arról, hogy a XX. század közepéig a település lakói hogyan érték el, hogy magyar ne telepedjen le közösségükben. Más település lakóitól gyűjtött adat, hogy a letelepedni vágyókat igyekeztek kivetni maguk közül. Ennek egyik legfőbb módja az volt, hogy az "idegenekkel" is csak románul beszéltek. Amikor idős méhkerékieket arról faggattam, miért nem nézték volna jó szemmel szüleik, ha magyar lányt hoznak a házhoz, többnyire azt válaszolták, hogy a magyar lányok és nők mellett, hogy nem beszélnek románul, úriasabbak, kevésbé dolgozók, rövidebbre van vágva a frizurájuk, és dohányoznak. Kozma Mihály gyűjtései szerint Méhkeréken a vegyes házasság még az ötvenes években is akár kitagadással végződő kemény családi ellenállásba ütközhetett. A legjellemzőbb kifogások ezek voltak: a fiatal ezzel megtagadja a fajtáját, a házastárs később még szemére vetheti románságát, lenézheti ezért őt is, a román szülőket is. A kedélyek azonban hosszabb-rövidebb idő múltán mindig lecsillapodtak (Kozma 1985:84–85). A közösségi és a földrajzi zártság kedvezett a saját nyelv, a hagyományok és a szokások megőrzésének. A román nyelv megőrzését emellett egy *negyedik faktor* is elősegítette. Ez a falu prosperáló gazdasági tevékenysége, a föld alatti primörtermesztés, amely a 60-as években vette kezdetét. A település lakóinak elmondása szerint a 60-as évekig az emberek nagy szegénységben éltek, az „ünneplő ruha és a vasárnapi húsos ebéd” (Kozma 1985:90) sok családnál hiányzott. A településhez tartozó termőföldek silánysága miatt a földművelés nem sok hasznot hozott. A falu lakóinak többsége idénymunkákból tartotta fenn magát. Az ország különböző pontjaira jártak szervezett csoportokban, elsősorban mezőgazdasági munkára. A helyi téesz is csak kevesek megélhetéséhez járult hozzá. A téeszben volt egy kertész, aki értett a primörkertészethez. Segítségével, a 60-as évek végén egy-két vállalkozó szellemű és kis tőkével rendelkező méhkeréki belevágott a primörtermesztésbe. A befektetett pénz és munka busásan megtérült. Pár év alatt a faluban kivágták a gyümölcsfákat, és fóliásátrakkal borították be a kertet. A szegény falu néhány évtized alatt országos viszonylatban is jómódúvá vált. A közösség fiataljai is megtalálták számításaikat, és így nem kényszerültek elhagyni falujukat. Sok családban két generáció, szülők és gyerekek együttes erővel, nagy területen végzik a primörtermesztést napjainkban is. Fontos megjegyezni, hogy még a felsőfokú végzettséggel rendelkező méhkerékiek (orvosok, tanárok) közül is sokan egészítik ki fizetésüket a kertészetből származó bevételekkel. A méhkerékiek többségének munkahelye a faluban, családi környezetben van, ami a nyelvmegőrzésre pozitívan hatott. Kezdetben, de még a 70-es években is, a földművelés alacsony volt, és a méhkerékiek így csak kétrét görnyedve dolgozhattak. Napjainkban a földművelés magassága majd két méter, így tulajdonosaik már egyenes derékkal dolgozhatnak. A földművelés magassága is jól szimbolizálja a település társadalmi és gazdasági felemelkedését. A falu gazdagsága a falu tekintélyének jelentős növekedését eredményezte. Egy 1938-ban született méhkeréki szerint gyermekkorában édesanyja mindig arról álmodozott, hogy a Méhkerékhez hét km-re fekvő polgári kisváros,

Sarkad házaihoz hasonló stílusban rendezhesse be saját otthonát. A sarkadi életmód abban az időben tehát a méhkerékiek eszményképe volt. A 60-as, 70-es évek előtt a Sarkadon élők lenézték a szegény méhkeréki románokat (Kozma 1985:73). Ezért amikor a második világháborút követő évtizedekben már lassan Méhkeréken is kezdett mérséklődni az endogámia szigora, nem nagyon akadt sarkadi, aki Méhkerékre házassodott volna. A település gazdasági fellendülése viszont megváltoztatta a sarkadiak és más településről származók véleményét a méhkeréki románokról. Ami a múltban elképzelhetetlen volt, hogy egy sarkadi fiatal méhkerékivel kössön házasságot, ma már nem számít ritkaságnak. Ez az eset azt látszik igazolni, hogy két *etnikailag* és *gazdaságilag* különböző csoport esetén a többségi csoport abban az esetben közeledik a kisebbségi csoporthoz, ha az gazdaságilag megerősödik, és ebből a szempontból a többségi közösség fölé emelkedik. A gazdasági erő a nemzetiségi különbségeknél erősebb tényező a befogadás tekintetében.

Az idegenek, vagyis a nem méhkerékiek viszonya a meggazdagodott, ezáltal tekintélyt szerzett méhkeréki románsághoz nagyon megváltozott. Ezt két jelenséggel szeretném illusztrálni: a többségi magyaroknak és a romániai románoknak a gazdaságilag megerősödött közösséggel kapcsolatos megváltozott véleményével.

A faluba beházasodók – főképpen nőkről van szó – legalább alapfokon megtanulták a román nyelvet. Ez a falu közösségébe való beilleszkedésnek lényeges feltétele volt. Más magyarországi román településen olyan beházasodó magyar fiatalról, aki megtanulta volna a román nyelvet, eddig nem szereztem tudomást. A gazdagság, a közösség magasabb státuszának hatása még 1997-ben is megfigyelhető volt. Az éjszakai órákban a falu népes utcáján egy fiatalember mobil telefonján történő beszélgetésére lettem figyelmes. Hozzám a következő szavak jutottak el: *Te iubesc! Te iubesc! HALLOD, ROMÁNUL MONDTAM: Te iubesc!*⁶ Mivel a méhkeréki fiatalok esetén az, hogy valaki el tudja mondani románul: szeretlek, nem számít komoly erőfeszítésnek (*HALLOD, ROMÁNUL MONDTAM*), feltételezem, hogy a fiatalember nem méhkeréki román volt. Viszont az udvarlásnak fontos eleme volt a román nyelvhez való pozitív viszony – egy méhkeréki román lánynak ezzel akart imponálni. A 60-as évek előtt hasonló adatokat nem lehetett volna sem a vizsgált, sem más településen gyűjteni. Itt nem elsősorban a mobil telefon hiányára kell gondolni, hanem arra, hogy a román közösség tekintélye sohasem volt olyan nagy, hogy egy magyar fiú a nyílt utcán, mások füle hallatára románul vallott volna egy román lánynak szerelmet. Hasonló jellegű adatot más településen nem tudtam eddig megfigyelni.

A másik jelenség arra vonatkozik, hogy kialakult egy olyan helyzet is, amely szerint nemcsak néhány magyar tanulta meg a méhkeréki románt, hanem néhány romániai román is. Az utóbbi években, évtizedekben a keleti határvonal közelében sok az ukrain és a romániai feketén dolgozó munkás. A nagyobb kertészetek kialakulásával Méhkeréken is igénybe veszik a kisegítő idénymunkásokat. Ahogy évtizedekkel ezelőtt a méhkerékiek jártak az ország más tájaira idénymunkára, úgy dolgoznak napjainkban a romániai munkások a méhkeréki földművelésben. Érdekes nyelvészeti kérdés, hogy ebben az esetben hogyan beszél a méhkeréki és a romániai román egymással. A kérdés feltevése azért fontos, mert a romániai köznyelv a méhkeréki romántól nagymértékben eltér. Emiatt, ha egy méhkeréki és egy romániai

beszélget egymással, gyakran fellépnek kommunikációs nehézségek és kudarcok. A két román változat közötti különbségből fakadó nehézségekről illusztrációképpen idézem egy méhkeréki román nyelvű interjúrészlet magyar fordítását.

Hát, nem értjük meg egymást a románokkal. Nem értjük meg a Romániából jövőket. Nem értem, mit mondanak. A lányomhoz mindig jönnek Romániából. Aztán sok szó esetén, „kedvesem, mondja magyarul, mert azt majd megértjük, de amit mond, nem értem”. Erre aztán megsértődött. Hát hiába sértődik meg, nem értjük. Kérdezzük, hogy a lányaik hol dolgoznak, milyen iskolát végeztek. A választ nem értjük. Aztán ő meg nem tudta másként elmondani. Na, hát akkor elkezdünk másvalamiről beszélni.

A Méhkeréken dolgozó feketemunkások a fenti romániai látogatóval ellentétben sokkal többet tesznek annak érdekében, hogy megértsék a méhkeréki románt. Sohasem vélekednek róla negatívan, sőt egyes szavait és kifejezéseit használják is. Például amikor megkérdeztem egy feketemunkástól, hogy az általa is használt magyar eredetű *coțozli* (kacsolni/kacsazni), *permetezi* (permetezni) szavak helyett otthon mely szavakat használnak azt válaszolta, hogy nem ismer más szavakat, és szerinte ugyanezeket használják ott is.

Az ötödik faktor, amely pozitívan befolyásolta a román nyelv megőrzését a helyi intézményekben: az iskolában és az egyházakban szokásos román nyelvhasználat. Méhkerék az egyetlen település Magyarországon, ahol kizárólag román általános iskola működik. Más magyarországi román településen vagy működik még másik általános iskola (például Kétegyháza román és magyar iskola, Battonyán ezeken kívül szerb iskola is), vagy a magyar iskolán belül lehet román nyelvet tanulni (lásd a 2. jegyzetet). A település egyházaiban: az ortodox templomban, a mellette működő úr serege felekezetben, valamint a baptista és a pünkösdisták egyházközségeiben a vallási szertartás kizárólag román nyelven folyik. Más, magyarországi románok által lakott településeken a vallási szertartás az ortodox templomot kivéve két nyelven (románul és magyarul) vagy kizárólag magyarul folyik. Az iskola és az egyházak a román nyelv megőrzését azzal is figyelemre méltó mértékben elősegítik, hogy a méhkerékiek romániai (iskolai és vallási) közösségekkel tartanak fenn kapcsolatokat. Egy aktív baptista adatközlőm elmondta, hogy havonta legalább három vasárnapon romániai baptisták érkeznek templomukba.

A román nyelv megőrzése Méhkeréken tehát a következő faktoroknak köszönhető: (1) a közösség szinte teljes mértékben románokból áll, (2) a település földrajzilag periférikus helyzetben található, jelentősebb vasúti vagy közúti csomópont nincs a közelben, (3) ennek köszönhetően jól fenn tudta tartani a csoport zártságát is, (4) a primőrkeresztet, amely a közösség meggazdagodásához és ezzel együtt tekintélyének növeléséhez is vezetett, és (5) az iskola és az egyházak fenntartják román nyelvhasználatukat. Ezeket a körülményeket figyelembe véve megállapítható, hogy a faktorok nem egymástól függetlenül alakultak ki és hatnak a nyelvmegőrzésre, hanem erősen kiegészítik, erősítik, sőt feltételezik egymást. Hiszen nehezen lehetett volna kialakítani román egynyelvű egyházi közösségeket olyan településen, ahol a lakosságnak csak a felét teszik ki a románok. Az öt faktor hatékonyságát mérlegelve

mindenképpen az első kettőt tartom a leg súlyosabb, fő tényezőnek. E két faktor következtében alakulhatott ki a többi három.

Az viszont, hogy a közösségben a nyelvcsere megkezdődött, nem kétséges. A nyelvcsere jeleit a következő jelenségek mutatják. A kisgyermekesek egymás között egyre-másra magyarul beszélnek. Megfigyeléseim szerint a 70-es években a gyermekek még egymás között is csak románul beszéltek. Az egész közösség csak a saját nyelvét használta. 1997-ben már több esetben voltam annak tanúja, hogy a közösség felnőtt tagjai figyelmeztetik a gyerekeket, hogy ne beszéljenek magyarul. Például a húsz éves bolti eladó a következőképpen szólt rá a nyolc év körüli vásárlóra (magyar fordításban idézve): *Miért beszélsz magyarul? Nem vagy te magyar!.* vagy az utca közepén bicikliző anyuka rászólt tíz éves fiára: *Románul válaszolj, hiszen román vagy!.* A nyelvmegőrzés ellen munkálkodik a közösség negatív véleménye saját közösségi nyelvről. Sokuk szerint anyanyelvük a román és a magyar nyelv keveréke: *corc* (korcs), *corcitură* ('keverék'). A nyelvcsere jeleit mutatja továbbá, hogy a vegyes házasságokban felnövekedő gyermekek közül az idősebbek jól beszélnek románul, viszont a kisebbek már kevésbé. Az utóbbi években a településre beházasodók egyre kevésbé tanulják meg a román nyelvet. A nyelvcsere megjelenésével együtt a köszönési és a névadási szokások is megváltoztak. Megfigyelésem szerint a 70-es években a falu apraja-nagyja egységesen románul köszönt egymásnak, és a falu minden egyes családjában volt legalább egy *Teodor* (Tódor) vagy egy *Floare* (Flóra). Napjainkban még a felnőttek között is akadnak olyanok, akik csak magyarul köszönnek. A keresztnév esetében a *Teodor*-t fokozatosan kiszorította a *Tibor*, később a *Róbert*, *Norbert* stb.; a *Floare*-t pedig a *Virág*, majd az *Andrea*, *Enikő* stb.

A település nyelvcserejének elindító elsősorban az újabb társadalmi változások voltak. A közösség magyar anyanyelvű lakossága 90-re közel félezerre duzzadt. A közösség zártsága erősen fellazult. Már nem sok szülő tiltakozik a magyar lányok ellen. A vasúti és a közúti hálózat⁷ kiépülése hatással volt a földrajzi zártság elvesztéséhez is.

A román nyelv megőrzésében igazán hatékony faktor maradt a családi kertészetek működése, a vallásos közösségek léte, valamint az iskola.

A méhkeréki közösség nyelvmegőrzésének és nyelvcserejének faktorait vizsgálva a következő fontos konklúziók vonhatók le.

- (1) A nyelvmegőrzést, illetőleg a nyelvcsere befolyásoló faktorok együttesen, egymást erősítve vagy gyengítve fejtik ki hatásukat.
- (2) A faktorok határfoka nem állandó. Még az olyan szilárdnak tűnő faktor, mint a periférikus földrajzi helyzet határfoka is megváltozhat.
- (3) Egy nemzetiségi közösségen belül egyes kisebb helyi közösségekben a faktorok eltérő kombinációja előidézhetheti, hogy a nyelvcsere egy vagy több generációs késéssel kezdődjön el.
- (4) A méhkeréki közösségben végzett vizsgálat azt is látszik igazolni, hogy két etnikailag és gazdaságilag különböző csoport esetén a többségi csoport abban az esetben közeledik a kisebbségi csoporthoz, ha az gazdaságilag megerősödik, és ebből a szempontból a többségi közösség fölé emelkedik. Vagyis egy másik csoport befogadása/elfogadása tekintetében a gazdasági erő a nemzetiségi különbségekkel szemben erősebb tényezőnek tekintendő.

JEGYZETEK

¹ Dorian (198) a gael-t beszélő, halászatból élő közösség nyelvcseréjének leírásakor a kétnyelvű beszélőket a következőképpen helyezte el a kétnyelvűsége belül: tökéletesen, folyékonyan beszélők (fully fluent speakers), félnyelvű beszélők (semi-speakers) és passzív kétnyelvűek (passive bilinguals).

² A 21 települést a magyarországi románok olyan településként minősítik, melyek románok által (is) lakottak. Ezeknek a településeknek román vonatkozásairól, többek között, a Magyarországi Románok Kulturális Szövetsége által kiadott hetilapban (Foaia Românească) és az évente megjelenő kalendáriumban (Calendarul Românesc) olvashatók írások (vö. pl. Frătean 1997:136–141.). A 21 település közül román tannyelvű iskola a következő településeken működik: Battonya, Elek, Gyula, Kétegyháza és Méhkerék. Ezen kívül hét olyan általános iskola van, ahol román nyelvet is oktatnak (nyelvoktató iskolák). Ezek a következő településeken találhatók: Bedő, Körösszegapáti, Körösszakál, Lökösháza, Magyarcsanád, Pusztatölke és Zsáka. A településeknek van román elnevezésük is: Battonya* (Bătania), Békés* (Bichiș), Békéscsaba* (Bichișciaba), Bedő (Bedeu), Csorvás* (Ciorvaș), Darvas* (Darvaș), Elek* (Aletea), Gyula* (Giula), Kétegyháza* (Chitighaz), Körösszegapáti* (Apateu), Körösszakál* (Săcal), Létavértes (Leta), Lökösháza* (Leucușhaz), Magyarcsanád* (Cenadul Ungureșc), Mezőpeterd* (Peterd), Méhkerék* (Micherechi), Pocsaj (Pocei), Pusztatölke* (Otlaca-Pustă), Sarkadkeresztúr* (Crîstor), Vekerd* (Vecherd), Zsáka* (Jaca). Románok jelentős számban élnek még Budapesten* (Budapesta) és Szegeden* (Seghedin). (A csillaggal jelölt településeken román ortodox egyház működik.)

³ *Méhkerék*, az egykori Bihar vármegyei település (Fényes 1851/III.:79), 1952-től Békés megyéhez tartozik, és a magyar–román határtól 3 km-re fekszik. A település neve először 1359-ben jelent meg (Jakó 1940:300). Kiss Lajos szerint a falu neve a *méh* 'mézet gyűjtő rovar' és a *kerek* '(kör alakú) erdő' szavak összetételéből jött létre, ez arra enged következtetni, hogy a falu egy kiirtott erdő helyén keletkezett, lakói pedig méhészettel foglalkoztak (Kiss 1980:416). A falu román elnevezése *Micherechi*, a magyar alakból keletkezett. A legenda szerint a települést hét inánci és Inánd környékéről származó román család alapította. Inánd ma Romániában, Bihar megyében található. Inánci terepmunkám során nem találkoztam olyan személlyel, aki ezt a legendát alátámasztotta volna. Tudtak viszont egy-két olyan fiatalról, aki a két világháború között Méhkerékre házasodott.

⁴ 1970-ben történt, hogy a két legnagyobb magyarországi román település Méhkerék és Kétegyháza lakói tömegesen találkoztak. A Körösök áradása miatt Méhkerék lakosságát evakuálták, és többségük szülőfalumba, Kétegyházára került. Ennek a természeti katasztrófának köszönhető, hogy a magyarországi románok két nagy közössége megismerte egymást. A találkozás lehetőséget nyújtott arra, hogy a települések közötti nyelvi és közösségi eltérések jobban megfigyelhetők legyenek. Egy 1990-ben végzett adatgyűjtésből (vö. Borbély 1996) megtudjuk, hogy a kétegyházi adatközlők véleménye szerint a méhkerékiek sokkal többet és jobban beszélnek románul, magyarul viszont alig és igen rosszul. Román nyelvváltozatuk furcsább, mint a kétegyházi román, és sokkal több magyar elemet tartalmaz. Emberi vonásaik közül többen megemléstettek, hogy kicsit hangosabban beszélnek (vö. még Kozma 1985:84), mint a kétegyháziak. A méhkerékiek a kétegyháziak román nyelvéről vagy semleges vagy pozitív választ adtak a tekintetben, hogy sokkal jobban hasonlított a romániai románra: *îi mai perfect* ('perfekttebb'). Viszont nem felejtik el hozzátenni, hogy a kétegyházi románok kevesebbet beszélnek románul, mint a méhkerékiek.

⁵ Ebben az évben a Magyarországi Románok Kulturális Szövetsége, a Magyarországi Románok Kutatóintézete és a Békés Megyei Múzeumok által szervezett Néprajzi Tábor keretében végeztem adatgyűjtést.

⁶ A *Te iubesc!* mondat magyar megfelelője *Szeretlek!*.

⁷ Méhkeréken a gépkocsik száma jelentősen megnövekedett. Az autó nemcsak luxuscikk, hanem a primőrakut elszállításában nélkülözhetetlen munkaeszköz is.

IRODALOM

- Bartha Csilla 1995. Nyelvcseré, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In Kassai Ilona, szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya. 37–47.
- Borbély Anna 1996. *A magyarországi románok nyelvcseréjének szociolingvisztikai vizsgálata*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. Kandidátusi értekezés.
- Borbély Anna 1997. A magyarországi románok nyelvcseréjének társadalmi és nyelvi aspektusairól. *Magyar Nyelvőr* 121: 475–487.
- Dorian, Nancy C. 1981. *Language death. The life cycle of a Scottish Gaelic dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. I–IV kötet. Pest: Kozma Vazul Nyomdája.
- Frătean, Ștefan 1997. Care este numărul românilor din Ungaria? *Calendarul Românesc* 1997. Almanahul săptămânalului „NOI”. Giula [Gyula]: Uniunea Culturală a Românilor din Ungaria. 136–141.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge: Mass., Harvard University Press.
- Gumperz, John J. 1971. The Speech Community. In Anwar S. Gil, szerk., *Language in Social Groups. Essays by John J. Gumperz*. Stanford: Stanford University Press. 114–128.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hamers, Josiane F. és Blanc, Michel H. A. 1989. *Bilingualism and Bilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jakó Zsigmond 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest: Sylvester Nyomda.
- Kiss Lajos 1980. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kozma Mihály 1985. Román nemzetiség magyar környezetben. Inter-etnikai vizsgálatok a Békés megyei Méhkeréken. In Gyivicsán Anna, Kozma Mihály, Györi-Nagy Sándor, Szász János András: *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Budapest: Állami Gorkij Könyvtár Művelődéskutató Intézet. 59–111.
- Paulston, Cristina Bratt 1994. *Linguistic minorities in multilingual settings. Implications for language policies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Weinreich, Uriel 1953. *Language in Contact. Findings and Problems*. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York – Number 1.
1990. évi népszámlálás. A nemzetiségi népesség száma egyes községekben (1960–1990) 1991. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében

CZIBERE MÁRIA

A kutatásról általában

Előadásomban készülő PhD-disszertációm egy részletét szeretném ismertetni önökkel. A dolgozat témája: a nyelvi tudat mibenléte és a nyelvi tudatosság fokának vizsgálata középiskolások körében.

A felmérést 1996 tavaszán készítettem kérdőíves módszerrel. Három „tájegység” került a vizsgálat körébe: Budapest, Dunántúl és a Jászság. A vidéki gyűjtőhelyeket úgy állítottam össze, hogy nagy- és kisvárosok egyaránt előforduljanak közöttük. Így Budapest mellett Győr, Szolnok, Sárvár, Pannonhalma és Jászberény középiskolásainak egy része, 21 intézményből összesen 1121 tanuló vett részt a feladatlapok kitöltésében. A táji tagolódás mellett a kiválasztás másik szempontja az iskolatípus volt: gimnázium és szakközépiskola. Ezeken belül is különböző kategóriákat vizsgáltam: elit, illetőleg külterületi iskolák; hagyományos, illetőleg alternatív tantervet oktató intézmények; szakközépiskola-típusok (egészségügyi, közgazdasági, műszaki); felekezeti (evangélikus, katolikus, református, zsidó) iskolák. A nemek szerinti megoszlás, illetőleg a családi háttérre vonatkozó, szociológiai kérdések sem maradtak ki a felmérésből. Iskolánként két osztály töltötte ki a kérdőívet: a hagyományos értelemben vett gimnáziumi első osztályosok (14–15 évesek) és a végzősök (18–19 évesek).

A négyoldalas kérdőív első három feladata kapcsolódott szorosabban a nyelvi tudat fokának méréséhez, a negyedik rész pedig a nyelvi attitűdre vonatkozó vizsgálatokat tartalmazta.

Kutatási célok

A feladatsor összeállításakor a következő kérdésekre kerestem a választ. (1) Hogyan tesznek különbséget a középiskolások tudatukban a különféle magatartásformák, beszédmodok között, illetőleg hogy milyennek értékelik azokat? (2) Milyen módon hat a szövegmondók (vagyis a magnófelvételen hallható emberek) személyisége a megkérdezettek attitűdjeire? (3) Mennyire befolyásolja a szöveg típusa és a szövegmondók kiejtése az attitűdöket? (4) Hogyan hatnak mindezek a szövegmondók életkorának meghatározására?

Az adatfelvételkor Lambert „matched guise technique” módszerét alkalmaztam. Ennek lényege, hogy az adatközlők egyazon szövegmondót: eltérő beszédmodú, kiejtésű és nyelvváltozatú beszédsszövegeit értékelik. A felvételek elkészítéséhez négy szövegmondót alkalmaztam. A fiatalok korosztályát egy 30 éves férfi, a középkorúakat egy 43 éves nő és egy 53 éves férfi, az idősebbeket pedig egy 87 éves nő képviselte. Mindannyian egyetemet végzett tanárok. A magnófelvételen mind a négy szövegmondó háromszor szólalt meg, így a felvétel három részre tagolódik. Azért, hogy a megkérdezettek ne vegyék észre, hogy ugyanazon szövegmondótól vannak a hangfelvételek, összekevertük a fölvételeket. Az így készített vizsgálatok azt mutatják,

hogy az adatközlők eléggé eltérő választ adnak a szövegmondók státuszára és személyiségére vonatkozó kérdésekre (Kiss 1995:46).

Az első részben a szövegmondók egy-egy szöveget más-más *magatartástípusban* (stílusban) olvastak fel. A különböző magatartásformákat a szövegmondók egyéniségéhez, hangszínéhez, életkorához is igazítottam. Párban hangzott el (1) *a vidám és a felszabadult* (43 éves nő), (2) *az unalmas és az egyhangú* (53 éves nő), (3) *a kedves és a félénk* (87 éves nő), valamint (4) *a rideg és az agresszív* (30 éves férfi). A második részben a szövegek különböző típusúak voltak, ezen kívül a szövegmondók hangszínének, illetőleg hangképzésének volt meghatározó szerepe. A *szövegtípusok* a következők voltak: (1) *bibliai idézet* (53 éves férfi), (2) *szépirodalmi szövegrészlet* (43 éves nő), (3) idegen szavakkal tűzdelt *szaknyelvi szövegrészlet* (87 éves nő) és (4) *vízállásjelentés* (30 éves férfi). A harmadik részben a szövegminták a *kiejtés* tekintetében tértek el egymástól. Sorrendben a következő típusok kerültek a felmérésbe: (1) *beszédhiba*: az *s* és az *sz* hangok redukált ejtése (43 éves nő), (2) *nyugati nyelvjárás* (53 éves férfi), (3) lezser, artikulátlan, a fiatalok nyelvhasználatára jellemző *pongyolaság* (30 éves férfi), (4) túlartikulált, *didaktikus beszéd* (87 éves nő).

Az adatközlőknek minden alkalommal négy jellemzőpárból kellett választaniuk. A *tanult – tanulatlan* pár minden esetben választható volt, a többi esetben éppen az adott vizsgálat szempontjából fontos ellentétpárokból lehetett választani, például a következő párok közül: *ellenszenves – megnyerő, hatásos – hatástalan, jóízű – furcsa*. Az adatközlőknek a szövegmondók életkorát minden esetben meg kellett becsülniük.

Az adatok feldolgozása

Előadásom további részében két jelenségre összpontosítva mutatom be a kapott eredményeket. Először a szövegmondók *életkorának* (1. táblázat) meghatározásával kapcsolatos adatokat ismertetem, utána pedig a *tanult – tanulatlan* (2. táblázat) kategóriák alakulását mutatom be. Az idő rövidsége miatt ezt csak az iskolák és évfolyamok bontásában teszem. A függelékben az 1. és 2. táblázat a helyes becslések szerinti sorrendet mutatja. Az ábrák azt mutatják, hogy a négy személy életkorának megítélése (1., 2., 3. és 4. ábra) és a *tanult – tanulatlan* kategóriák választása (5., 6., 7. és 8. ábra) hogyan változott az adott magatartásforma, szövegtípus és kiejtés függvényében.

Az életkor megítélése

Az egész feladatsort figyelembe véve legtöbbször a 87 éves nő (a továbbiakban **C**) életkorát találták el. Őt követte a 30 éves tanár (a továbbiakban **A**). A 43 éves nőnél (a továbbiakban **B1**) és az 53 éves tanárnál (a továbbiakban **B2**) közel azonos hibaszázalékok jelentkeztek. A gimnazisták, évfolyamtól függetlenül inkább **B1** életkorát találták el jobban (3. és 4. ábra), a szakközépiskolások viszont **B2**-ét (1. és 2. ábra). Iskolatípustól függetlenül az elsősök nagyobb arányban ítélték meg helyesen a szövegmondók életkorát (1. és 3. ábra).

Az életkorát a legtöbbször akkor találták el, amikor a fiatalok nyelvhasználatára jellemző szöveget olvasta fel. Ez természetes is, hiszen a szövegmondó életkorához közel állt ez a szerep, így a hangképzés tekintetében és az előadásmód szerint is tudott

azonosulni vele, ráadásul ez a szerep egybeesett a megkérdezettek életkorára jellemző nyelvhasználatával is. **C** második, harmadik és negyedik helyezését érdemes egy kicsit eltűnődni. A kedves, szelíd hangnem, illetőleg a didaktikus, túlzottan artikuláló beszédmod egyértelműen előhívhatja az idősebbek beszédéről alkotott sztereotípiákat. Ezek után természetes, hogy saját kategóriáján belül akkor találják el legkevésbé a szövegmondó életkorát, amikor az életkori elvárásoknak nem megfelelő feladatot kap. (Ebben az esetben ez egy gazdasági szakszöveg felolvasása volt.) Ekkor jelentősen megnő a szövegmondót fiatalabbnak megítélők száma: elsős szakközépiskolásoknál 8%-kal (1. ábra), gimnazistáknál 18%-kal (3. ábra), negyedikeseknél 26%-kal (4. ábra). Ezekben az esetekben, úgy tűnik, a szövegekhez kapcsolt sztereotípia hatása erősebb, mint a hangszíne vagy az előadásmódé. A szöveg sztereotípiáján a szöveg által közvetített jellemzőket értem: idegen szavak használata, bonyolult fogalmazásmód, adatok halmozása, tárgyilagosság, érdeklődés stb. Az általuk felidézett szövegmondó a fent említett diákoknál nem tartozhat a megadott legidősebb kategóriába. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg **A** személy esetében is, aki a vízállásjelentést olvasta fel nyolcadikként. Itt éppen ellentétesen változik a kormeghatározás. A szövegmondót a kategóriáján belül a megkérdezettek 75%-a véli idősebbnek. A szöveg által közvetített beszédhelyzet erősen hat az életkor megítélésére. Elsősorban a társadalmi, pozicionális sztereotípiák miatt választották az adatközlők a valószínűleg idősebb vagy fiatalabb kategóriát. A szöveg által közvetített jellemzők közül az érdeklődés, monotonitás, az állandó beszédtempó, hangszín mind-mind fölidézhethet egy olyan magatartásformát, amely nem a fiatalabb korosztály (25–30 évesek) jellemzője. Az idősebb kategória választása **A**-nál több mint kétszer gyakoribb, mint a fiatalabbé **C**-nél, így tehát úgy tűnik, a társadalmi sztereotípia **A** esetén sokkal erősebb. Nem szabad azonban elfeledkezni az egyén beszédére jellemző jegyekről, a mondatfonetikai eszközökről és a nemiség kérdéséről sem. **C** hangszíne, hangképzése erősebben közvetítette életkorát, mint **A**-é. A férfias orgánuma könnyebben lehetővé tette az idősebb életkorba való besorolását. Ugyanakkor a szöveg tartalmi elemei is **A**-nak kedveztek, hiszen a vízállásjelentést általában férfi bemozdó olvassa fel. A gazdasági szaknyelv használata is – bár itt természetesen egy csoportnyelvről van szó – erőteljesebben a férfiak szerepkörét idézi föl. A tizenkettes rendszer közepén foglal helyet **B1** és **B2**. Az ő életkor-meghatározásukkal adódott a legtöbb probléma. **B1** az egyetlen a négy személy közül, akit a három különböző részben életkoránál hol idősebbnek, hol fiatalabbnak vélték. **B1**-et az első két részben (1. és 6. szöveg) átlagosan a megkérdezettek kétharmada fiatalabbnak gondolta. A harmadik részben, a beszédhibát tartalmazó szöveget az elsős szakközépiskolások 9%-a (1. ábra) és a gimnazisták 12%-a (3. ábra) vélte idősebbnek. A negyedikeseknél ugyanez az arány 5% (2. ábra) és 4% (4. ábra) volt. Úgy tűnik tehát, hogy a beszédhiba az idősebb korosztály beszédének jellemzői között szerepel. A fentiek ismeretében tehát természetes, hogy a **B1** életkorát itt találták el a legtöbbször. Legnagyobb arányt (36%) alkotják azok, akik egyszer sem találták el a szövegmondók életkorát (mindig fiatalabbnak vélték őket). A szövegmondókat 21%-uk vélte öregebbnek és 20%-uk helyesen találta el az életkorát. A megkérdezettek 5%-a, 56 tanuló, a beszédhibát egyértelműen az idősebb korosztály jellemzőjének tekinti. A kiejtés megváltozásának

és az életkor megítélésének hasonló alakulását figyelhetjük meg **B2**-nél is. Az első két részben az elsősök közel azonos mértékben helyesen ítélték meg az életkort (1. és 3. ábra). A negyedikesek mintegy 10%-kal többen találták el a helyes életkort (2. és 4. ábra). A nyelvjárási szöveg elhangzása után három-, négyszeresére változott az arány az idősebbnek ítélok javára. A középiskolások válasza szerint a nyelvjárási kiejtés az idősebb korosztály beszédének része és jellemzője. A helyes életkor-meghatározás 8. helyén **B2** van, a Bibliából felolvasott résszel. Az első megjelenéshez képest a második szövegnél **B2**-t mindkét iskolatípus diákjai idősebbnek gondolják. Az archaikus szöveg hatására 33–50%-kal csökken a helyes megoldást adók száma. Kilencedikként **B1** első megszólalását értékelték helyesen. A könnyedség, gazdag intonáció, elég gyors beszédtempó elsősorban a fiatalok beszédének jellemzői. A szakközepesek 74%-a és a gimnazisták 65%-a emiatt vélhette fiatalabbnak a szövegmondót, nem beszélve a már korábbiakban is említett hangbéli adottságokról. Tizedik helyre a vízállásjelentést tartalmazó szöveg került, tizenegyedikre a nyelvjárási kiejtést utánzó. A sort minden iskolatípusban és évfolyamban a szépirodalmi szöveg felolvasója zárta. Mivel a korábbiaktól eltérően ez a szöveg volt a legsemlegesebb (nem közvetített semmilyen magatartásformát, kiejtésbeli eltéréseket, a szöveg által meghatározott státuszt), valószínűleg ebben az esetben az akusztikai hatás gyakorolt legnagyobb befolyást a megkérdezettekre.

A tanult – tanulatlan jellemzők választása

Az attitűd határozza meg, hogyan becsülik meg az életkort az adatközlők. A tanult – tanulatlan jellemzők választása már egy újabb feladat elé állítja őket. Ebben már ítéletalkotás, minősítés is van. A kapott eredményekből tehát egyértelműen láthatjuk, mely nyelvi formákhoz kapcsolható: *presztízs*, *semlegesség*, illetőleg *stigma*. A 2. táblázat azt mutatja, hogy a tanulóknál hányadik helyre kerültek a műveltségi megítélésben a korábban már ismertetett magatartásformák, szövegtípusok és kiejtések. Itt nem látható a nemek szerinti megoszlás, de bizonyos összefüggések miatt néhány esetben erre is fogok utalni. Az ábrák (5–8.) itt is a négy megszólaló személy megítélésében bekövetkező változásokat szemléltetik. A 2. táblázatból láthatjuk, hogy évfolyamoktól, iskolatípusoktól függetlenül bizonyos esetekben az életkor meghatározásához hasonlóan állandó sorrendek alakultak ki. Ezek azt bizonyítják, hogy egyes felolvasások hangsúlyozottan pozitív vagy negatív ítéletet váltottak ki az adatközlőkből.

Első helyen mindenütt **B2** van, az unalmas, érdektelen magatartásforma közvetítésével. Mi okozhatta ebben az esetben a *tanult* opció választását? A középkorú férfi lassú beszéde, színtelen, nyugodt hangja előhívhatja a megfontoltságot, magabiztosságot is. A diákok tehát ekképpen is dekódolhatták az elhangzottakat, amit a szöveg tartalmi része is erősíthetett. Ezt a megnyilatkozást hallották másodszorra. Összehasonlítási alapul csak az első szöveg szolgálhatott (**B1/1**). Ez, a negyedikes gimnazisták kivételével a 7–8. helyre került a műveltségi megítélésben (1. az 5–7. ábrákat). A tanulók tehát ehhez képest jelölhették jóval nagyobb számban *tanultnak* **B2**-t. A nemek, korosztályok és iskolatípusok szerinti bontásban jól látható, hogy **B2** első helyét a fiúknak és a szakközépiskolás lányoknak köszönheti. Második helyre a

szépirodalmi szöveget felolvasó **B1** került. (A negyedikes gimnazistáknál holtversenyben az előzővel.) A kulturált előadásmódnak (jó artikuláció, megfelelő beszédtempó, hangsúlyozás) és az igényesen megfogalmazott tartalomnak a középiskolások körében nagy presztízse van. A harmadik helyet a többségnél a bibliai szöveget felolvasó **B2** szerezte meg. Csupán az elsős szakközépiskolás fiúk tették ezt eggyel előbbre és a gimnazista lányok, valamint a negyedikes fiúk tették a negyedik helyre. Negyedik helyre az elsős gimnazisták kivételével **A** került, a vízállásjelentés felolvasásával. Az elsős gimnazista lányoknál ő volt az is, aki az első helyre került. A negyedikes gimnazisták kivételével az összes csoportban az ötödik helyre került **C**, a gazdasági szöveg felolvasásával (1. az 5–7. ábrákat). A végzős gimnazistáknál **B1** került az ötödik helyre az újsághirdetéssel (8. ábra). A többséget – valószínűleg a szöveg előadásmódja, tartalma, illetőleg műfaja –, a *tanulatlan* opció választására ösztönözte. A humorral dúsított szövegben nehezebb észrevenni az igényesen megfogalmazott külsőt, csak a nyelviileg képzetebbek képesek arra, hogy ezt megtegyék. A változatos intonáció és az élénkebb beszédtempó sem a tanultsággal van összefüggésben, lásd az első helyezett **B2**-t. Az átlagot tekintve hatodik helyre **C3** került: a kedves, szelíd magatartásformával. A negyedikes szakközépiskolás fiúknál a 6. helyet az agresszív attitűdöt képviselő **A** személy szerezte meg. Nagyon közel áll ehhez a negyedikes gimnazista fiúk által mutatott kép is. Ezekben a csoportokban a hangerő, a gyors beszédtempó és a céltudatosság a tanultsággal van összefüggésben. Nyolcadik helyre került **C**, a túlartikuláló, didaktikus előadásmóddal és az átlagot tekintve **A** is, az agresszív magatartásformával. 10. lett a beszédhibát közvetítő **B1** és 11. a nyelvjárási szövegben beszélő **B2**. Az utolsó helyet minden csoportban a diáknyelvet bemutató **A** személy foglalta el. Ennek a háromnak van tehát a legnagyobb mértékben stigmatizált jellege. A nyelvjárások megbélyegzettsége, mint láhattuk, még mindig nagyon erőteljes. Az viszont elgondolkodtató, hogy a diákok saját korosztályuk nyelvhasználatát hogyan értékelik, mennyire negatívan viszonyulnak hozzá. Az utolsó négy helyre a kiejtés alapján kerültek a szövegmondók. Ez tehát az, ami legerősebben hat a beszélő műveltségi megítélésére. És ez az, amire az oktatási munka során a legkevesebb idő jut.

Összegzés

Az attitűd általános értelemben magatartás, viselkedési beállítódás, érzelmileg többé-kevésbé színezett elvárás és vélemény. A kommunikáció során partnerünktől bizonyos élményeket várunk el, amelyek egyben készenlélet is jelentenek valamilyen viselkedésre, minősítésre. Fontos, hogy tanítványainkban tudatosítsuk a nyelvhasználat és a személyiség természetszerű összefüggéseit. Meggyőződésem, hogy a tudatosodásnak rendkívül sok pozitív következménye van. Ha tanítványaink nyelvi kultúráját pozitívan szeretnénk befolyásolni, akkor az oktatói munkában is sokoldalú, nyitott hozzáállásra kell törekednünk.

IRODALOM

Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Tankönyvkiadó.

FÜGGELÉK

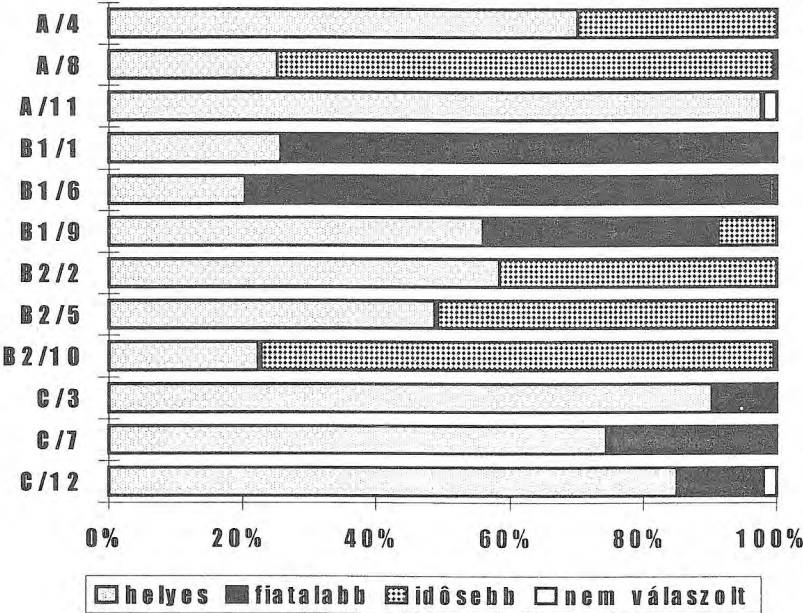
1. táblázat

A: 30 éves férfi, B1: 43 éves nő, B2: 53 éves férfi, C: 87 éves nő

felismerési sorrend		szakköz. 1. o.	szakköz. 4. o.	gimn. 1.o.	gimn. 4. o.
1.	Szleng	A/11.	A/11.	A/11.	A/11.
2.	Félénk	C/3.	C/3.	C/3.	C/3.
3.	Didaktikus	C/12.	C/12.	C/12.	C/12.
4.	Gazdasági	C/7.	B2/2.	C/7.	C/7.
5.	Agresszív	A/4	A/4	A/4	A/4
6.	Unalmas	B2/2.	C/7.	B1/9.	B1/9.
7.	Beszédhiba	B1/9.	B1/9.	B2/2.	B2/2.
8.	Biblia	B2/5.	B2/5.	B2/5.	B2/5.
9.	Hirdetés	B1/1.	B2/10.	B1/1.	B1/1.
10.	Vízállás	A/8.	A/8.	A/8.	A/8.
11.	Nyelvjárás	B2/10.	B1/1.	B2/10.	B2/10.
12.	Szépirod.	B1/6.	B1/6.	B1/6.	B1/6.

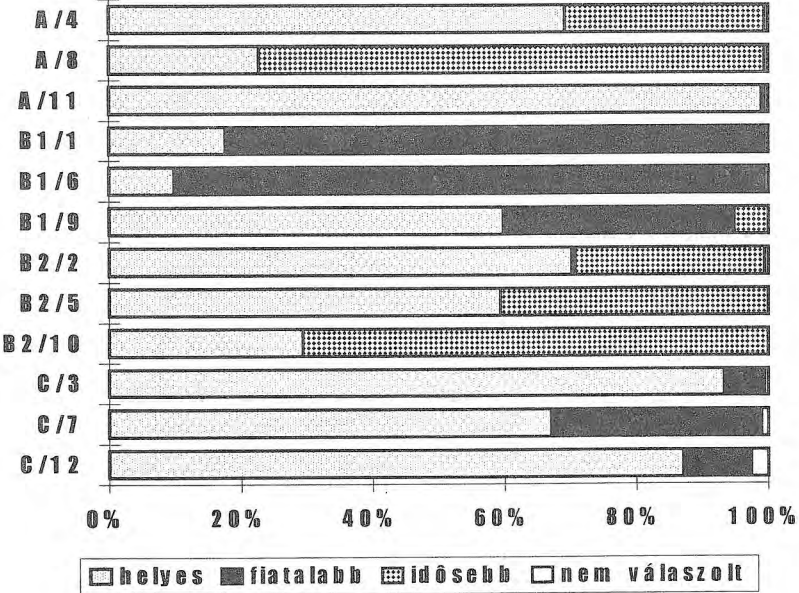
1. ábra

Az életkor megítélése az 1. osztályos szakközépiskolásoknál

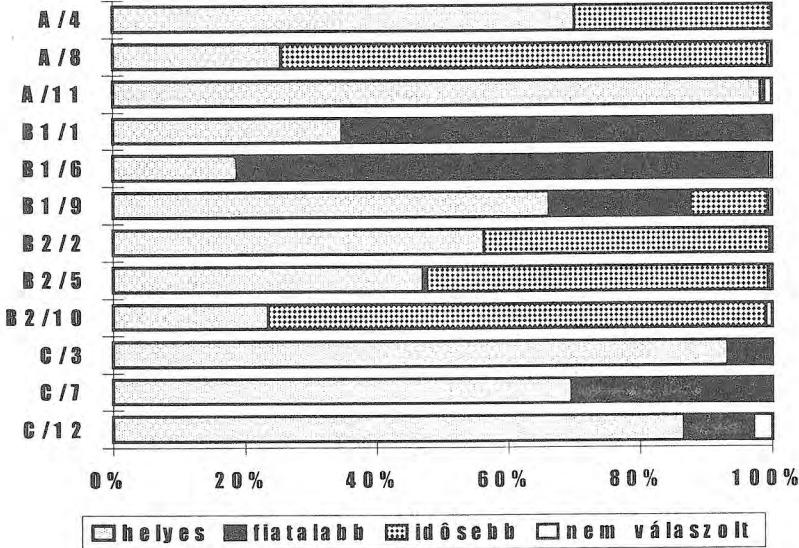
2. ábra

Az életkor megítélése a 4. osztályos szakközépiskolásoknál

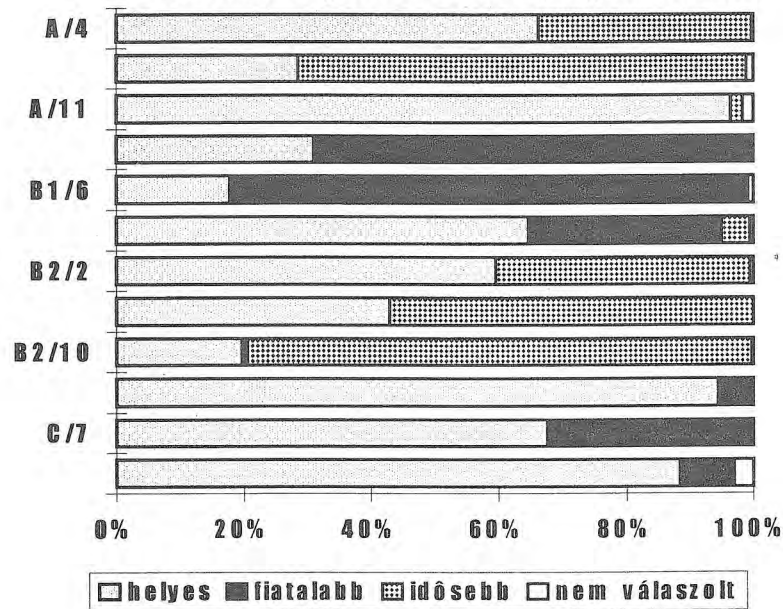

3. ábra

Az életkor megítélése az 1. osztályos gimnazistáknál

4. ábra
Az életkor megítélése a 4. osztályos gimnazistáknál

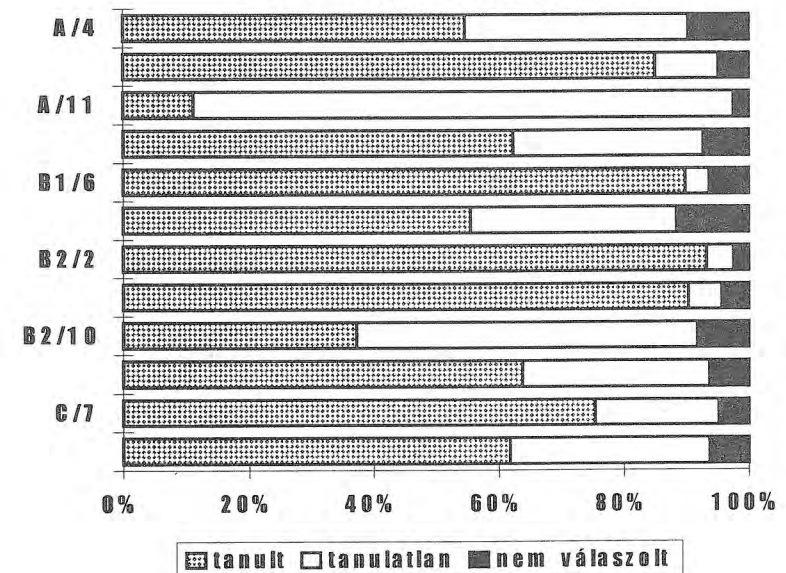

2. táblázat

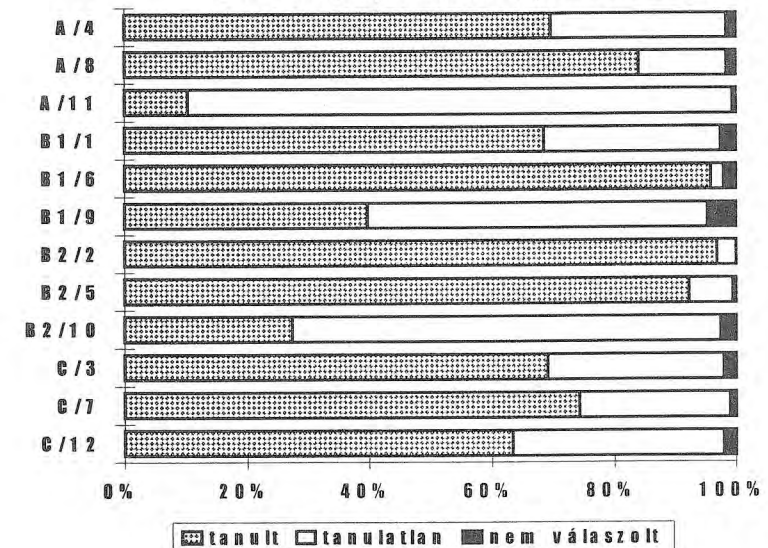
A: 30 éves férfi, B1: 43 éves nő, B2: 53 éves férfi, C: 87 éves nő

		gimn. első	szakköz. első	gimn. negyed.	szakköz. Negyed.
A/4.	Agresszív	9.	10.	7.	6.
A/8.	Vízállás	3.	4.	4.	4.
A/11.	Szleng	12.	12.	12.	12.
B1/1.	Hirdetés	7.	7-8.	5.	7-8.
B1/6.	szépirod.	2.	2-3.	1-2.	2.
B1/9.	Beszédhiba	10.	9.	10.	10.
B2/2.	Unalmas	1.	1.	1-2.	2.
B2/5.	Biblia	4.	2-3.	3.	3.
B2/10.	Nyelvjárás	11.	11.	11.	11.
C/3.	Félénk	6.	6.	6.	7-8.
C/7.	Gazdasági	5.	5.	9.	5.
C/12.	Didaktikus	8.	7-8.	8.	9.

5. ábra
A tanult – tanulatlan jellemzők választása az 1. osztályos szakközépiskolásoknál

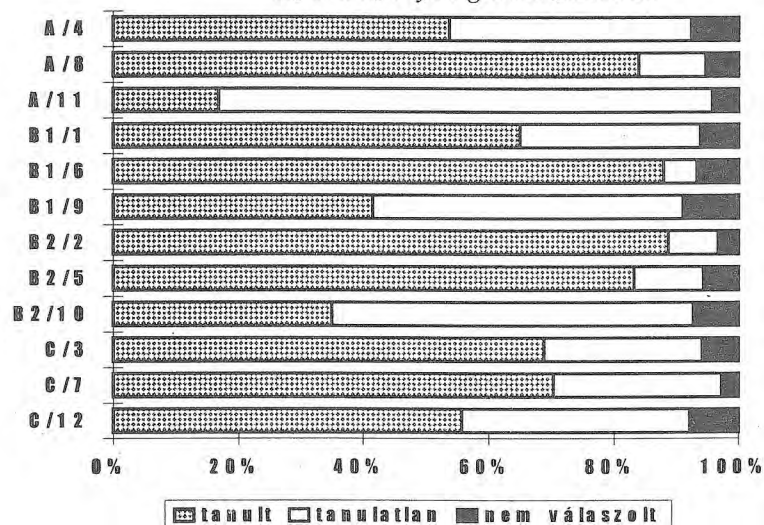

6. ábra
A tanult – tanulatlan jellemzők választása a 4. osztályos szakközépiskolásoknál

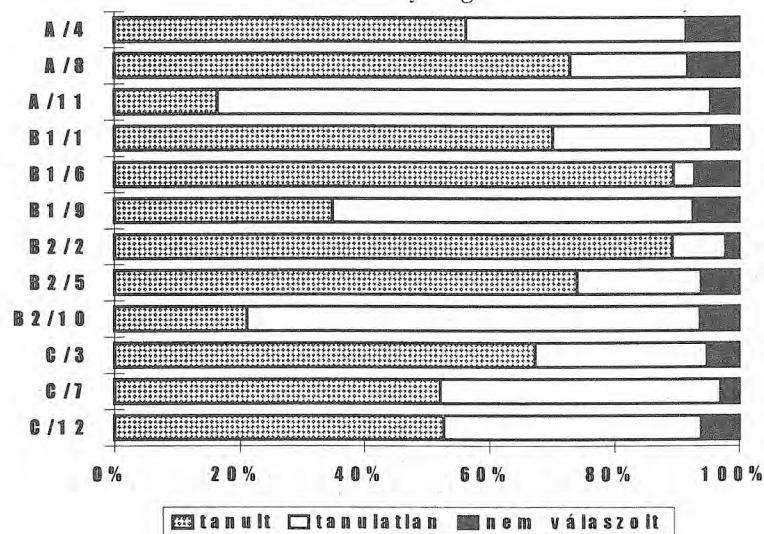
7. ábra

A tanult – tanulatlan jellemzők választása
az 1. osztályos gimnazistáknál

8. ábra

A tanult – tanulatlan jellemzők választása
a 4. osztályos gimnazistáknál

Csehül van, tótágast áll, cigánykodik... – Nyelvi formában megjelenő nemzeti előítéletek a magyarban¹ –

FORGÁCS TAMÁS

1. Az előítélet és a sztereotípiá fogalma

Az előítélet Allport meghatározása szerint „valamely személlyel szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűd, amelynek alapja pusztán annyiban van, hogy az illető személy egy adott csoporthoz tartozik, és ennek következtében feltételezik róla, hogy a csoportnak tulajdonított negatív vonásokkal ő is rendelkezik” (1977:38). Az előítéletek jelentős része népcsoportokra vonatkozó etnikai előítélet. Az előítéletben jelen kell lennie egy kedvező vagy kedvezőtlen érzelmi viszonyulást kifejező *attitűdnek*, melynek egy túláltalánosított (tehát téves) *nézethez* kell kapcsolódnia. Az előítéletes nyelvi kifejezésekben egyszer az attitűdelem, másszor a nézetelem fejeződik ki, mint a következő mondatpárok első, illetőleg második tagjában is: *Ki nem állhatom a cigányokat. A cigányok dologkerülők és piszkosak. Nem szeretném, ha a házunkban kínaiak lalnának. A kínaiak ravasz és ügyes kereskedők, de sok köztük a veszélyes bűnöző.*

Az előítélettel nagyon közeli rokonságban van a *sztereotípiá* fogalma. Maga a sztereotípiá kifejezés a nyomdászatban alakult ki, ottani jelentése: ‘magasnyomó nyomóforma-másolatok előállítás’. Ennek az eljárásnak az eredményei a nyomdai szedésről vagy kliséről készült másolatok (sztereotípek), amelyek további kiadások vagy nagy példányszámok nyomtatására szolgálnak. A sztereotípiá fogalmát a társadalomtudományokban egy amerikai újságíró, Walter Lippmann alkalmazta először. Szerinte a sztereotípiák az adott kultúrkör által előre gyártott koncepciókat fejeznek ki, amelyeket az egyes ember átvesz, és amelyek segítségével látja és értelmezi a világot (vö. Lippmann 1922:81). A sztereotípiá tehát olyan gondolati műveletként értelmezhető, amely „egyrészt a megismerés időbeli, térbeli kiterjesztését szolgálja, másrészt a külvilágból érkező számtalan információ és jel feldolgozásához szelekciós szempontokat, értelmezési szabályokat kínál, elősegítve ezzel a jelentés kialakulását” (Lendvay 1996:120).

A sztereotípiá fogalmának nyelvtudományi fölhasználása igazából Uta Quasthoff 1973-ban megjelent *Soziales Vorurteil und Kommunikation – Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps* című értekezésével indult meg. Szerinte a sztereotípiá csoportokra vagy ezek tagjaira vonatkozó nézetek verbális kifejezése. Logikailag ítéletként jelentkezik, nyelvészetileg mondatként írható le. Jellemző, hogy egy csoport tagjait valamilyen leegyszerűsített, túláltalánosított tulajdonsággal ruház fel. Később hozzáteszi még a definícióhoz, hogy a sztereotípiának közkeletűnek, széles körben ismertnek kell lennie (1987:786).

Ha összevetjük Quasthoff meghatározását a fentebb az előítéletről írottakkal, akkor azt látjuk, hogy meghatározása alapján csak a nézet típusú és mondat formájú előítéletek tartoznak a sztereotípiák közé. Ez azt jelenti, hogy *A cigányok dologkerülők*

típusú mondatok sztereotípiának minősülnek, hiszen ítéletek, s egy nézetet testesítenek meg, míg az *Utálom a cigányokat* típusúak előítéletesek, de nem sztereotípiák, hiszen nem nézetet, hanem attitűdöt, beállítódást testesítenek meg. Eszerint tehát a (*piszkos*) *cigány* vagy (*mocskos*) *zsidó* típusú sértő megszólítások nem minősülnek sztereotípiának, hiszen ezek is csak egy attitűd, egy (többnyire ellenszenves) érzés ('nem szeretem ezt az embert') megnyilvánulásai, de nem ítéletek. Ugyancsak nem sztereotípiák Quasthoff szerint az olyan (többnyire némi lebecsülést, elutasítást kifejező) etnonimák, mint *fritz*, *sváb*, *tokos*, *labanc* 'német', *krobód* (< *Kroate* 'horvát'), *digó* 'olasz', *nigger* 'néger', *polyák* 'lengyel', *brazil* 'cigány' stb., hiszen ezekben is csak az előbbi attitűd fejeződik ki, de nem ítéletek, és hiányzik belőlük a predikatív mozzanat is. Ebben a vonatkozásban azonban Quasthoff látszólag tiszta sztereotípiafelosztása kérdéseket is felvet. Peter Grzybek (1990:300kk) is rámutatott már arra a problémára, amely abból származik, hogy a népcsoportokra utaló nagyszámú gúnynevek között találunk olyanokat, amelyek egyszavasak ugyan, de alapjuk mégiscsak egy ítélet, pl. a német *Spaghettifresser* 'olasz' (tkp. 'spagettizabáló'), *Kümmeltürke* 'török' (tkp. 'köménytörök'); és olyanokat, amelyekben valóban csak egy attitűd fejeződik ki, mint pl. *sváb*, *nigger*, *digó*, *polyák*, de ilyen a *zsidó* vagy a *cigány* is. Nem véletlenül alakult ki a magyarban az ilyen sértések kifejezésére a (*le*)*zsidóz*, illetőleg a (*le*)*cigányoz* ige.² Csakhogy ezek között is számos olyan van, amelyben eredetileg ítélet fejeződik ki, de ez az idők során a motiváció elhomályosulásával feledésbe merült. Így például *nigger* ma csupán elutasító attitűdöt fejez ki, eredetileg azonban az elnevezés (a német közvetítésű *negerrel* együtt) az illető bőrszínére utalt (< lat. *niger* 'fekete'), s ezáltal ítéletet tartalmazott, akárcsak a magyarba szláv közvetítéssel bekerült *német* (< szl. *hemeu* 'néma'), melyet a szlávok azért ragasztottak a szomszédságukban élő germán népekre, mert nem értették beszédjüket. Kevésbé bizonyos, de a németek elnevezéseként a magyarban is élő *sváb* (< ném. *Schwab*, *Schwabe*), mely *švaba* alakban a szerbben és a horvátban is megvan, eredetileg talán arra is utal, hogy az illető egy *Schabe*, azaz *svábbogár* (vö. Eismann 1994:87). A *cigány* név eredete ugyan bizonytalan, de van olyan etimológiája, amely szerint ennek a háttérben is negatív előítélet húzódik meg. Ismeretes, hogy ez nem a csoport önelnevezése, hiszen ők magukat *romnak* 'ember' nevezik. A *cigány* elnevezés a görögből terjedt el, mégpedig a *τσιγγάβος*, *ατσιγάβος* kifejezésekből, amelyeknek az eredeti jelentése Kretzenbacher szerint 'tisztátalan, nem érintendő' lehetett (1988:74).

A demotiválódás összefügghet azzal, hogy az illető kifejezés kölcsönszóként kerül az adott nyelvbe, így eleve nem motivált, de azzal is, hogy a morfológiai tagoltság megváltozik, például jelentéstopadás történik, ezáltal a motiváltság csökken. Feltehetően így lett a *Spaghettifresserből* a németben az olaszok gúnyneveként használt *Spaghetti*, de ilyesféle folyamat eredményeként jöhetett létre a magyarban a németek megjelölésére alkalmazott *sobak* is, amelyben ugyan egyesek a *sváb* valamiféle származékát látják, de feltehetően inkább a TESz. véleményét fogadhatjuk el, miszerint „ez valószínűleg a ném. *schwachköpfig* 'buta', 'együgyű' részfordításaként keletkezett *sobakfejű* 'ua.' összetételből vonódott el, s gúnynévként kezdték alkalmazni a svábokra" (TESz. III:638).

2. Sztereotip nyelvi klisék

Quasthoff főként a parole szintjén foglalkozik a nyelvi előítéletekkel, azaz a megnyilatkozás részeként születő sztereotípiákat vizsgálja. Vannak azonban olyan sztereotípiák is, amelyek a langue síkján is realizálódnak. Míg az előbbieket csupán szociális klisének nevezhetjük, az utóbbiak már nyelvi klisék is egyben, hiszen ezeket nem produkáljuk, hanem egységként reprodukáljuk. A két típus különbségét leginkább talán a sztereotip nézet, azaz *kulturális sztereotípiá* (nem rögzült nyelvi forma, pl. *A zsidók uralják a bankszakmát*), illetőleg *nyelvi sztereotípiá* (rögzült nyelvi forma: szavak, frazémák, parómiók/közmondások, pl. *sváb*, *tótul nevet 'sír'*, *Adj a tótnak szállást, kiver a házadból*) különbségtétellel lehetne kifejezni (vö. még Eismann 1994:86). Ez egyben lehetővé teszi Quasthoff sztereotípiá-fogalmának modifikálását is: a nyelvi sztereotípiá fogalmának nem szükségszerű kritériuma a mondatértékűség, azaz nem mondatértékű, de egységként reprodukált nyelvi klisék is beletartozhatnak a fogalomkörbe.

Sztereotip megállapítások természetesen nemcsak népcsoportok tagjairól alkothatók, gondoljunk csak a nőekkel kapcsolatos számtalan frazémára (pl. *Amit az ördög végbe nem vihet, vén asszonyra bízsa.*), az egyes foglalkozási csoportokra vonatkozó sztereotip közmondásokra (pl. *Igen tud varga lovat patkolni.*) vagy a rendőröket, az anyósokat, a szőke nőket, de akár az Opel Manta tulajdonosokat gúnyoló viccekre. A *csehül van*-féle kifejezések szempontjából azonban csak az úgynevezett etnosztereotípiák érdekesek számunkra. Ezeket az irodalom többféle elnevezéssel illeti, pl. *blason populaire*, *ethnic slur*, *Ethnostereotyp*, *Ethnophaulismus* (vö. Eismann 1994:88–89).³ Ezek a következő három csoportba sorolhatók.

A) A legegyszerűbb állandósult nyelvi forma maga a szó, amely egységként reprodukálódik, és a bonyolultabb nyelvi klisék számos ismertetőjegyet viseli magán. Mint már korábban is láttuk, számos olyan egyszavas megnevezésünk van, amely hordoz magában etnikai előítéletet, ugyanakkor nem tekinthető valódi sztereotípiának, hiszen nem nézetet, hanem a 'nem szeretem' attitűdjét hordozza magában. A fenti példákat kiegészíthetjük, hiszen különösen a cigányokra és a zsidókra még számos ilyen egyszavas, lebecsülő vagy csupán tréfás kliséet használunk, pl. *dádé*, *dakota*, *etnikum*, *gádzsó*, *gipsy*, *füstös*, *kisebbség(i)*, *kohán*, *more*, *nemzetiség(i)*, *réz bőrű*, *roma*, illetőleg *biboldó*, *bibsi*, *indián*, *kajmán*, *kóbi*, *másvallású*, *zsidrák* (vö. András és Kövecses 1994:59, 234).⁴

B) A következő csoportba már olyan *több szóból álló kifejezések* tartoznak, amelyek az etnosztereotip jelleg mellett már a nyelvi klisé hagyományos felfogása alapján is állandósult szókapcsolatnak tekinthetők. Annak, hogy etnonimákat tartalmazó szókapcsolatok frazémává váljanak, feltétele, hogy a szókapcsolat jelentése önmagán túlra mutasson, azaz a benne levő nép- vagy népcsoportnév túlmutasson a csoport pusztá megnevezésén. Ezért tehát például a *csehül ír* vagy *csehül olvas* szókapcsolatok nem tekinthetők sem etnosztereotipnek, sem frazémának, míg a *csehül áll* szókapcsolat már igen. Ugyanígy a *tótágast áll*, amelyben a kézen álló ember és az edénytartó *ágas* fordított képére utal a népnév: a *tót ágas* nem olyan, mint lennie kellene, hanem pont a fordítottja, amint a *cigányútra megy/szalad* esetében sem valószínű, hogy cigányok lakta útról van szó, hanem 'rossz, helytelen' útról.⁵

A szólások alcsoportját képezik a *szóláshasonlatok*. Ezek között az előbbi csoportnál is nagyobb arányban találunk olyanokat, amelyek a hasonlításban valamilyen etnosztereotíp kitételrel élnek (pl. *biztatja, mint cigány a lovát* 'üres ígérettel akar valakit rábeszélni valamire'; *nem szokta, mint a cigány lóva a szántást; erőtlen, mint a tót kaszás; hamis, mint a zsidó fontja* stb.).

C) Az etnosztereotíp klisék harmadik csoportjába a *közmondások* tartoznak. A közmondások esetében már a sztereotípia Quasthofftól idézett definíciójának azon kritériuma is teljesül, hogy mondatformájúak, s ítéletet tartalmaznak. Ráadásul Quasthoff szerint a sztereotípia logikai alapformája az implikáció, márpedig ha Kanyó (1981:160kk.) meghatározására gondolunk, a közmondásoknak is ugyanez a logikai alapsémájuk. Itt csak néhány példa: *Ritka cigány hazugság nélkül.; Nem kell cigányt lopásra tanítani.; Zöld lovat, okos oláhot látni ritkaság.; Adj a tótnak szállást, kiver a házból.; Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap.*

Nem esett még eddig szó az etnosztereotíp klisék (*slurs*) igazságértékéről, azaz arról, hogy ezek objektíven tükrözik-e a valóságot. Ebben a tekintetben megoszlik a kutatók véleménye. Lippman például egyértelműen hamisnak tartja a bennük megfogalmazott állításokat, mondván, hogy azok előítéleteken alapulnak (1922:81). Számos szociológus és szociálpszichológus azt állítja, hogy a sztereotípiák – mint minden általánosítás – részben igazak, részben hamisak lehetnek, ebből eredően tartalmaznak valamilyen igazságmagot (*kernel of truth*), míg Dundes valamiféle köztes álláspontot képviselve azt javasolja, hogy minden egyes slur-hagyományt mindig alaposan meg kell vizsgálni, melyikben találunk valamiféle igazságmagot, melyikben nem (1975:24). Legalább ennyire fontos azonban az is, hogy a sztereotípiák nemcsak a célcsoportjukra nézve hordoznak információkat, hanem azokra nézve is, akik alkották őket. Ez vonatkozik a parole-ban történő alkalmazásukra is, ha alternatív lehetőségek közül tudatosan mégis ezeket választjuk.

Mivel a jóindulatú, csak kissé lekezelő humor és a durva gúnyolódás közti ösvény gyakran egészen keskeny, egy Európába tartó modernizálódó nemzet esetében a nevelésnek ki kell térnie az interkulturális aspektusokra, az etnikai ellenségek legyőzésére is. Ez persze nem megy máról holnapra, hiszen mint láttuk, a sztereotípiákra a világban való eligazodásunk miatt is szükség van: erősíthetik a csoporthoz tartozást, ezáltal fokozhatják az egyes személyek önbecsülését stb. Valószínű, hogy teljesen nem is lehet megszabadulni az előítéletektől az emberek közti interakcióban, hiszen az etnocentrizmus és a saját csoport túlzott önbecsülése nagyon mélyen gyökereznek. A nevelésnek azonban törekednie kell arra, hogy példákon keresztül rámutasson egyes előítéletek tarthatatlanságára, hamisságára. Ebben pedig a nyelvi nevelésnek is lehet szerepe, éppen a dolgozatomban is bemutatott, gyakran szinte tudat alatt használt sértő nyelvi klisék bemutatása, a bennük rejlő sztereotípiák feltárása révén, hogy azok használata tudatosabbá váljon, ezáltal könnyebben elkerülhető legyen.

JEGYZETEK

¹ Terjedelmi okokból a konferenciakötetben tanulmányomnak csupán egy kisebb részét tudom szerepeltetni. A teljes változat a Néprajz és Nyelvtudomány XXXIX. számában (1998:87–105) jelent meg a következő címmel: *Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap... avagy: hogyan születik és működik a nyelvi sztereotípia?*

² Ez is mutatja, mennyire ez a két csoport áll hazánkban az etnikai előítéletek középpontjában: nincs (vagy csak alkalmilag hozható létre) például *letőtoz*, *leoládoz*, *lesváboz* igénk. Ezeket a főnévi értékben használt etnonimákat Allport (1977:269–270) *elsöprő erejű nyelvi címkének* nevezi, egyben felhívja a figyelmet arra is, hogy az elsöprő erejű címkék meggyengülnek, ha főnevekből jelzővé alakulnak át. Ha *zsidó tudósról* vagy *cigány tanárról* beszélünk, akkor arra hívjuk fel a figyelmet, hogy más szempontok alapján ugyanolyan jogos a csoportosítás, mint az etnikai szempontú kategorizálás. Azaz ha Orsós Katalint nemcsak cigányként, hanem tanárnőként is emlegetjük, akkor már legalább két tulajdonságáról tudunk, kettő pedig több mint egy, és pontosabb is. Allport ezért azt a tanácsot adja, próbáljunk meg jelzős szerkezetekben beszélni az egyes személyek etnikai hovatartozásáról, ne csak a főnévi címkéket használjuk.

³ A *blason populaire* elnevezés Eismann szerint először 1859-ben fordul elő Canel gyűjteményének címében (*Blason populaire de la Normandie*), de főként a Gaidoz és Sébillot által 1884-ben kiadott *Blason populaire de la France* című gyűjtemény által vált ismertté. 1863-ban egy sokfelé utazó német arisztokrata, Otto von Reinsberg-Düringsfeld Lipcsében Internationale Titulaturen címmel tette közzé kétkötetes munkáját, amely a ma hetero- és autosztereotípia terminusok szerinti megkülönböztetés szerint épül fel (1. köt.: Was die Völker über einander sprechen, 2. köt.: Was die Völker über sich selbst sprechen). Az angol nyelvű irodalomban főként az *ethnic slur* terminus terjedt el, ebben bizonyára nagy szerepe van Roback 1944-ben megjelent, s azóta szinte alpmunkává vált szótárának (*A Dictionary of International Slurs*). További munkákat illetően l. Eismann összefoglalását (1994:88–91).

⁴ Allport is felhívja a figyelmet arra, mennyire erős ellenszenv tükröződik vissza megalázó csengésű gúnynevek használatának szokásában. «A „bibi”, „nigger”, „digo” és más jelzők általában véve mély és hosszan tartó gyűlölködés termékei. Két számottevő kivételről beszélhetünk. (1) A gyermekek gyakran ártatlanul használják ezeket a sértő kifejezéseket, mit sem tudván arról, hogy pontosan mit jelölnek, és csak halvány sejtésük van ezeknek a szavaknak a „hatalmáról”. (2) Ezeknek a jelzőknek a használata sokkal kevesebbet jelent az „alacsonyabb” osztályokba tartozó egyének ajkán, mint ha a „magasabb” osztályokba tartozó személyek folyamodnak használatukhoz. Az ő szótáruk ugyanis megfelelő mértékben hajlékony ahhoz, hogy elkerüljék ezeknek a szavaknak a használatát – feltéve, hogy valóban el is akarják kerülni» (1977:97).

⁵ Az etnosztereotíp frazémákat O. Nagy Gábor (1976) és Margalits Ede (1897) gyűjteményeiből közlöm.

IRODALOM

- Allport, Gordon W. 1977. *Az előítélet*. Budapest: Gondolat.
 András T. László és Kövecses Zoltán 1994. *Magyar–angol szlengszótár*. Budapest: Eötvös.
 Dundes, Alan 1975. Slurs International: Folk Comparisons of Ethnicity and National Character. *Southern Folklore Quarterly* 39:15–38.

- Eismann, Wolfgang 1994. Nationales Stereotyp und sprachliches Klischee. Deutsche und Slawen im Lichte ihrer Phraseologie und Parömiologie. *EUROPHRAS 92: Tendenzen der Phraseologieforschung*. Hrsg. von Sandig, B.: Studien zur Phraseologie und Parömiologie. Bochum.
- Grzybek, Peter 1990. Kulturelle Stereotype und stereotype Texte. In Koch, W., szerk., *Natürlichkeit der Sprache und der Kultur*. Bochum: Brockmeyer. (Bochumer Beiträge zur Semiotik 18.). 300–327.
- Kanyó Zoltán 1981. *Sprichwörter – Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kretzenbacher, Leopold 1988. Schimpfwörter aus nationaler und aus religiös-konfessioneller Gegnerschaft. In Gerndt, Helge, szerk., *Stereotypvorstellungen im Alltagsleben. Beiträge zum Themenkreis Fremdbilder – Selbstbilder – Identität*. Münchner Beiträge zur Volkskunde, Bd. 8. München: Münchner Vereinigung zur Volkskunde. 67–82.
- Lendvai Judit 1996. A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiá. In Lázár Guy, Lendvai Judit, Szabó Ildikó és Örkény Antal *Többség – Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris Kiadó. 117–160.
- Lippmann, Walter 1922. *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace.
- Margalits Ede 1897. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: Kiadta Kókai Lajos.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- Quasthoff, Uta 1973. *Soziales Vorurteil und Kommunikation – Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*. Frankfurt am Main: Athenäum Fischer Taschenbuch Verlag.
- Quasthoff, Uta 1987. Linguistic prejudice/Stereotypes. In Ammon, Ulrich és mtsai, szerk., *Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Bd. 3. Berlin, New York: De Gruyter. 785–799.
- Reinsberg-Düringsfeld, Otto von 1863. *Internationale Titulaturen*. 1. köt.: Was die Völker über einander sprechen, 2. köt.: Was die Völker über sich selber sprechen. Leipzig: Hermann Fries.
- Roback, Abraham Anton 1944. *A Dictionary of International Slurs (Ethnophaulisms) with a supplementary essay on aspects of ethnic prejudices*. Cambridge/Mass: Maledicta Press.
- TESz.: Benkő Loránd, főszerk., 1967., 1970., 1976. és 1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai

GEREBEN FERENC

1991 és 1996 között hét közép-európai ország (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia, Szlovénia, Ausztria és Magyarország) magyar nemzetiségű felnőtt lakosai körében kérdőíves tudat-szociológiai vizsgálatot végeztünk. A felmérés-sorozat homlokterében a nemzeti és a kulturális identitástudat különböző szegmensei álltak, s ezek között szerepeltek a nyelvhasználati, nyelvválasztási szokások is. A témakör öt ország magyarságára vonatkozó adatait egy korábbi (az Ungváron tartott 8.) Élőnyelvi Konferencián mutattam be és elemeztem.¹ 1995/96 telén sikerült Szlovéniában is elvégezni a vizsgálatot.² A délszláv testvérháború, a szerb megszállás és a lakosság jelentős részének elmenekülése sokáig megakadályozta, hogy a kutatást a horvátországi magyarokra is kiterjesszük.

Végül a Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság biztatására és hathatós közreműködésével,³ valamint az Illyés Közalapítvány anyagi támogatásával 1997 őszén sikerült realizálni a horvátországi adatfelvételt is. Ennek során 357 magyar nemzetiségű, 18 éven felüli személyt (lakásukon) kerestek fel az általunk írásban és szóban felkészített kérdezőbiztosok (akik jórészt pedagógusok voltak). Arra törekedtünk, hogy a kérdőívek alapján jellemző képet kapjunk a horvátországi magyarság különböző rétegeiről, még akkor is, ha az 1991-es népszámlálás óta bekövetkezett jelentős méretű háborús (belső és külső) népmozgás a szoros értelemben vett reprezentatív mintavételt nem is tette lehetővé. A vizsgálat során Drávaszög (Dél-Baranya), Kelet-Szlavónia, Közép-Horvátország (Zágráb és környéke) és a tengermellék összesen 38 településének jelenlegi vagy egykori (és reménybeli jövőendő) lakosait kerestük fel. Ez azt jelenti, hogy a Drávaszög és Kelet-Szlavónia esetében (e két tájegység egyébként a válaszadók bő kétharmadával szolgált) nemcsak az otthonmaradt, hanem az elmenekült, és a felmérés idején Eszéken és Zágrábban élő (de hazakészülő) magyar lakosságot is megkeresték a kérdezőbiztosok.⁴ A településeken belül a kérdezettek kiválasztása – területi elv szerint – véletlenszerűen történt.⁵

Az alapsokaság, a Horvát Köztársaság területén élő magyarok hányatott történetével, az 1991-ben kitört délszláv testvérháború tragikus eseményeivel, a népcsoport demográfiai jellemzőinek változásaival (konkrétabban: a horvátországi magyarság megállíthatatlannak tűnő fogyásával) most nem feladatunk foglalkozni.⁶ Még azt se tudjuk, hogy pontosan mekkora létszámú közösséget modellez mintacsoportunk. A háború kirobbanása előtt az 1991-es jugoszláviai népszámlálás Horvátországban 22 355 magyarról tud (Mák 1997:258), Sebők László akkori reális létszámukat 35 ezer főre teszi (Sebők 1994:151).

Mintacsoportunk 42%-ánál volt kimutatható térbeli mobilitás, ezen belül 28%-ukat kifejezetten az 1991-es háború kényszerítette menekülésre (főleg Kelet-Szlavóniából, az idevalósi válaszadók 53%-át üldözték el lakhelyéről, de jelentős mértékű – egyharmados – a dél-baranyaiak között is a menekültek aránya).⁷ Adataink szerint főleg a szellemi foglalkozásúak költöztek el.

A családok nemzetiségi összetétele

A nemzeti hovatartozás kérdésével jelen esetben statisztikai megközelítésben foglalkozunk.⁸ Megkérdeztük minden interjúalanytól, hogy az 1991-es népszámláláskor milyen nemzetiségűnek vallotta magát, és ezt kiegészítettük azzal a kérdéssel, hogy jelenleg (1997 őszén) minek mondaná magát. A válaszadók 96%-a tartotta magát mindkét időpontra érvényesen magyarnak. A kérdést a kérdezett családtagjainak vonatkozásában is feltettük: *a felkeresett családok 54%-ában vallotta magát minden családtag magyar nemzetiségűnek.* (Ezzel a jelenséggel főként olyan családokban találkoztunk, ahol a családfő fizikai foglalkozású vagy inaktív volt; illetőleg amelyeket az illetőségük magyar többségű – tehát jobbára baranyai és szlavóniai – településekhez kötötte.) A családok 17%-ában fordult elő az a szituáció, hogy a családtagok nemzetisége olyképpen volt többszínű, hogy a *szülő(k) magyarnak, a gyermekek viszont már mind horvátnak* vallották magukat. (Ez az eset gyakoribb volt a szellemi, mint az egyéb foglalkozású családokban; illetőleg főként a szórványban /tehát inkább Zágrábban és a tenger melléken/ fordult elő.) A horvátországi magyar családok meglehetősen nagymértékű etnikai, illetőleg identitásbeli heterogenitása minden bizonnyal kapcsolatba hozható azzal a ténnyel, hogy a kérdezettek 36%-ának, *a házaspár interjúalanyok 40%-ának nem magyar anyanyelvű házastársa van.* Főleg a szellemi foglalkozásúak körében fordult elő gyakran a vegyes házasság (a megkérdezett értelmiségiek közel fele részében!), mégpedig olyan társadalmi környezetben, ahol a magyarok kisebbségben élnek. Az értelmiségi közeg és a szórványhelyzet nemcsak a vegyes házasságok magasabb arányával járt együtt, hanem növelte annak esélyét is, hogy a más (többnyire horvát) anyanyelvű házastárs ne, vagy csak nagyon gyengén tudjon magyarul.

Az iskola tanítási nyelve

Iskolatípusonként külön-külön kérdeztünk rá arra, hogy a válaszadó milyen nyelven végezte a tanulmányait. Az adatokból azután kategóriákat állítottunk fel, amelyek aszerint differenciálták a mintát, hogy (1) kik tanultak *végig* (az általuk végzett összes iskolatípusban) *magyarul*, (2) kik járták iskoláikat *vegyesen* magyarul és horvátul (akár úgy is, hogy azonos iskolatípus egyik osztályát egyik, más osztályait a másik nyelven végezték) és (3) ki járta ki az összes iskoláját *végig többségi*, azaz horvát nyelven. A három kategória megoszlását az 1. táblázat az elvégzett legmagasabb iskolatípusok szerint mutatja be.

Korábbi vizsgálataink azt bizonyították, hogy a különböző országok magyarságának mintegy fele végezte iskoláit végig az anyanyelvén (kivéve Szlovéniát, ahol – az ún. kétnyelvű iskolák bevezetése miatt – a vegyes tannyelvű iskoláztatás volt a domináns⁹). A horvátországi magyarok adata is kéri ebből a sorból és a Kárpát-medencei magyarság legalacsonyabb arányszámát produkálja: *válaszadóinknak csak 28%-a végezte iskolai tanulmányait végig az anyanyelvén.* (Legtöbbjük baranyai illetőségű, és magyar többségű településeken élt.)

A *vegyes nyelvű* iskoláztatás aránya országonként (Szlovéniát kivéve) 40% körül mozgott, Horvátországban ez valamivel, de nem sokkal magasabb: 47% volt. (A tenger melléken az átlagosnál jóval magasabb arányban találkoztunk vele.)

1. táblázat

Milyen nyelven végezte tanulmányait? (Horvátországi magyar nemzetiségű válaszadók százalékos megoszlása) 1997

Tannyelv	Iskolai végzettség				Összesen
	(Félbehagyott és befejezett) alapiskola	Alapiskola szakmunkás bizonyítvánnyal	Középiskola	Főiskola és egyetem	
Végig magyarul	54,8	16,3	27,7	13,5	28,3
Vegyesen	19,4	59,8	53,0	56,2	46,8
Végig horvátul	25,8	23,9	19,3	30,3	24,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A harmadik kategória, a *végig horvát tannyelvű* iskoláztatás viszonylag magas (25%-os) volt: e kategória részaránya az összes kisebbségi magyar csoport közül itt volt a *legmagasabb*. (Második helyen Kárpátalja áll 17%-kal.) Ez az iskoláztatási módszer nagyon erősen kötődik a szórványhelyzethez, mégis minden negyedik (horvát tannyelvű iskolába járó) válaszadó olyan településen él, ahol a magyarság aránya minimum 30%.

Az iskolai végzettség természetesen erőteljesen befolyásolja a tannyelv megválasztását, pontosabban, megválasztásának lehetőségét. A horvátországi helyszín hátrányos helyzete minden iskolatípusnál (lásd 1. táblázat) kimutatható. Így például akik legfeljebb *alapiskolát* végeztek, a többi országban 80–90%-os arányban tették ezt anyanyelvükön – Horvátországban csak 55%-ban. A kisebbségi *diplomásoknak* csak egy hetede végezte anyanyelvén tanulmányait: ez az arány általában, ha nem is ennyire, de a többi ország megfelelő csoportjában is alacsony volt. Egyszerűen azért, mert felsőfokú tanintézmények Közép-Európában csak kivételes esetekben végezhetők el kisebbségi anyanyelven.

Végül szoros kapcsolatot találtunk a *tannyelv* és az *olvasás nyelve* között: elsősorban azok olvastak könyvet túlnyomórészt (éves olvasási teljesítményük 9/10-ét meghaladóan) anyanyelvükön, akik végig magyarul tanultak. Akik pedig a többségi nép nyelvén végezték iskoláikat, azok jelenlegi olvasmányaikat is jobbára horvátul olvasták.

A hétköznapi nyelvhasználat

A nyelvhasználat hétköznapi szinterei közül elsőként a *munkahelyre* kérdeztünk rá. A kérdezettek egy ötöde mondta, hogy a munkahelyén főleg vagy kizárólag magyarul szokott beszélni. (Ez rendkívül alacsony arány a korábban vizsgált országok 50–65%-os adataihoz képest!) A munkahelyi anyanyelvdomináns kommunikáció a fizikai foglalkozásúaknál nagyobb arányban fordul elő, mint a szellemi munkavégzők körében. A szórványhelyzet a többségi nyelvnek kedvez, a magyarok részarányának

emelkedésével emelkedik az adott település munkavállalóinak anyanyelvhasználata is (70%-os magyar részarány felett már csaknem 50%-ra).

Az *üzletek és hivatalok* nyelve minden rétegben túlnyomórészt a horvát, és csak minden 20. válaszadó választja (választhatja) ebben a helyzetben az anyanyelvét. (A többi országban 50–65%-os arányszámokat mértünk.)

A horvátországi válaszadók 70%-a (a többi ország magyarságának általában – Ausztriát leszámítva – 9/10-e) állította, hogy *családi és baráti körben* főleg magyarul szokott beszélni. (Ne feledjük a vegyes házasságok magas arányát!) A családi magyar nyelvhasználat főleg a fizikai foglalkozásuk és az inaktívak között találoztunk. Az értelmiség ugyan elmarad e téren az említett rétegektől, de az anyanyelvi nyelvhasználat minden színterén következetesen megelőzi az egyéb – nem diplomás – szellemi foglalkozásukat. Tömbmagyar vidékeken a családi (baráti) nyelvhasználat túlnyomórészt (90%-ban) a magyart részesíti előnyben, szlovénban (10%-os részarány alatt) azonban már sokkal kevésbé (csak az esetek 47%-ában).

Ezek után nem lehet meglepő, hogy amikor a három fő hétköznapi helyszínt *együttesen* bíráljuk el, és arra vagyunk kíváncsiak, hogy a horvátországi magyarok közül hányan tudják az *életüket* (mindhárom fő helyszínen) *nagyobbrészt anyanyelvükön vezetni*, akkor ez (lásd a 2. táblázat „összesen” oszlopát) mindössze 5%-ról mondható el. (Szlovákiától Szlovéniáig ez a mutató általában 45–50% volt). Ez a formáció az *anyanyelvdomináns kétnyelvűség* tipikus esete. Főleg a tömbmagyar vidékeken (így a baranyai illetőségűeknél, lásd a 2. táblázatot), és a kisebb településeken találkozhatunk vele.

2. táblázat

A hétköznapi érintkezések nyelvválasztása

(A horvátországi magyar nemzetiségű válaszadók százalékában) 1997

Hétköznapi nyelvhasználat	Dráva-szög (Dél-Baranya)	Kelet-Szlovénia	Közép-Horvátország (Zágráb és környéke)	Tenger-mellék	Összesen
Főleg magyarul	10,0	3,2	–	–	5,0
Vegyesen	81,3	68,8	36,8	45,6	65,3
Főleg horvátul	8,7	26,9	61,4	49,1	28,3
Ismeretlen	–	1,1	1,8	5,3	1,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A *vegyes* nyelvhasználat, amely azt jelenti, hogy a három színtérből legalább egyben (általában a családban) a magyar nyelv dominál, de a kétnyelvűség már vagy viszonylag kiegyensúlyozott, vagy *a többségi nyelv felé billen*, a horvátországi mintának csaknem kétharmadát (a többi országban: 45–50%-át) jellemzi. Vegyes

nyelvhasználat is inkább a Drávaszögben (és Kelet-Szlovóniában) találkozunk, valamint főleg a kisebb településeken.

A mindhárom helyszínt átfogó *horvát dominanciájú* nyelvhasználat azt jelenti, hogy a kétnyelvűség már *kifejezetten átbillent a többségi nyelv javára*, és az anyanyelv a hétköznapiakban már teljesen alárendelt szerepet játszik. Ez az állapot a kérdezettek meglehetősen magas (28%-nyi) hányadánál fordult elő (korábbi, más országok magyarságára vonatkozó tapasztalataink 5%-on belüli arányokat mutattak). A jelenséggel elsősorban Közép-Horvátországban és a tengermentén, illetőleg a nagyobb városokban, (vagyis a szlovénban), valamint a szellemi foglalkozású (főleg diploma nélküli) rétegekben találoztunk.

A horvátországi magyarok tehát a hétköznapi életben a Kárpát-medence határon túli magyarságának átlagánál lényegesen kisebb mértékben használják anyanyelvüket, és a használók is inkább csak a kisebb, magyar többségű települések fizikai foglalkozású és nyugdíjas lakosai (vagy menekültjei) közül kerülnek ki. Hogy ez a jelenség mennyiben egy meglehetősen előrehaladt, lassú nyelvi asszimilációs folyamat, és mennyiben a közelmúlt sarkából kifordult háborús világának radikális következménye, nehéz lenne megbecsülni.

Az *olvasott és beszélt* nyelv megválasztása is szorosan összefüggő jelenségnek mutatkozott: akik a hétköznapiakban (jelentős részben) magyarul kommunikálnak, azoknak olvasmányai is túlnyomórészt magyar nyelvűek voltak; akik horvátul beszélnek, azok pedig inkább a többségi nép nyelvén olvasnak.

Az „intim” nyelvhasználat

Úgy gondoltuk, hogy a nyelvválasztás főntebb leírt, bizonyos értelemben kényszervezérelte helyszínein (a munkahelyi, hivatali, vegyes házasságban a családi nyelvhasználat is jórészt a külső körülmények által adott) túlmenően olyan nyelvválasztási szituációkat is meg kell vizsgálnunk, amelyek alkalmasabbak a spontán, a legbelül rejtőző nyelvi kötődések manifesztálódására. Ezeket a tevékenységeket (illetőleg ezek közül néhányat) az „intim” nyelvhasználat fogalmába soroltuk.

Ez a fogalom empirikus gyakorlatunkban a *számolás*, az *álmodás* és az *imádkozás* nyelvhasználatát jelenti. E tevékenységekre vonatkozóan külön-külön gyűjtöttünk adatokat, és ezekből összevont mutatót is készítettünk (lásd a 3. táblázatot). (E témakör nem szerepelt korábbi kérdőívünkben, így a többi magyarlakta régióval való összevetés nem áll módunkban.)

Mindhárom tevékenységet a megkérdezettek mintegy 60–70%-a szokta anyanyelvén folytatni. Ez az arány – az előző fejezet adataihoz viszonyítva – *magasnak* mondható. Sokan lehetnek tehát olyanok, akik nappali életük színterein már horvátul beszélnek, de éjjel még magyarul álmodnak. Az intim magyar nyelvhasználat magas aránya azért is szembetűnő, mert sok volt a besorolhatatlan, illetőleg a hiányzó válasz. (Az álom nyelve esetében a kognitív bizonytalanság, az imádkozás esetében pedig az egyáltalán nem imádkozók növelhették meg az arányukat.)

Nyelvileg, az *ima* tűnik a leginkább *hagyományőrző* tevékenységnek. Itt a legmagasabb (75%-os) a magyar nyelvűek, és a legalacsonyabb (9%) a horvát nyelv

kizárólagos használóinak az aránya. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a kommunizmus évtizedei alatt a vallási élet volt az a szféra, amelyet talán a legkevésbé kívántak (nyelvileg is) a „jugoszláv” életforma részévé avatni. A vallás és a vallásosság nyelv- és identitáskonzerváló hatásáról egy másik tény is tanúskodik: a megkérdezetteknek majdnem kilenc tizede szokott (inkább ritkábban, mint gyakrabban) templomba járni. Több mint fele részük (53%-uk) főleg *magyar nyelvű misét, illetőleg istentiszteletet* szokott látogatni, 10%-nyi templomlátogató pedig vegyesen magyart illetőleg horvátot.

3. táblázat

„Intim” nyelvhasználat (Horvátországi magyar nemzetiségű kérdezettek százalékos megoszlása) 1997

Milyen nyelven szokott...	Számolni	Álmodni	Imádkozni	Összesen*
Csak magyarul	67,5	59,7	75,3	58,3
Vegyesen	6,4	14,0	4,2	30,8
Csak horvátul	26,1	11,8	8,7	7,6
Megállapíthatatlan	–	14,5	11,8	3,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A 3. táblázat egy összevont mutatóval is szolgál, amely a három tevékenység nyelvi kombinációira épül. A minta közel 60%-a számolni, álmodni és imádkozni egyaránt magyarul szokott, és további 31% pedig – legalábbis részben – magyarul. Az intim nyelvhasználat terén is leginkább a nyugdíjasok és a fizikai foglalkozásúak, a kisebb települések és a tömbmagyar vidékek lakói (főleg a baranyai illetőségűek) ragaszkodnak anyanyelvükhöz, legkevésbé pedig az ún. egyéb (nem diplomás) szellemi dolgozók, a nagyvárosok és az egyéb szórványvidékek, valamint Közép-Horvátország és a tenger mellék magyar lakossága. (Ezek a rétegspecifikus vonások az egyes tevékenységeket külön-külön is jellemzik.) Megfigyelhető továbbá, hogy az intim nyelvhasználat – meglehetősen logikusan – szoros kapcsolatot mutat a *tannyelvvel*, a *hétköznapi* nyelv választási gyakorlattal és az *olvasmányok* nyelvével: a felsorolt tevékenységek domináns vagy számottevő magyarnyelvűsége – mint szilárd alapra – az intim nyelvhasználat intenzív anyanyelvi változatára épül. Ez az alap, mint már említettük, szélesebb a rajta nyugvó építménynél: intim szituációkban az emberek jobban ragaszkodnak anyanyelvükhöz, mint a nyilvánosság színterein.

Összegzés

Lényegében ugyanazok a tendenciák érvényesülnek a nyelvi kötődések minden dimenziójában: a tannyelv, a hétköznapi és az intim nyelvhasználat tekintetében. Az anyanyelvhez jobban ragaszkodó formációi mindenütt a társadalom kevésbé

* Ha a válaszadó legalább két tevékenység nyelvhasználatáról nyilatkozott, akkor besorolást nyert valamelyik kategóriába. Ha kettő vagy három tevékenységre nem adott választ, akkor „megállapíthatatlannak” minősült.

modernizált és a centrumoktól távolabb eső rétegeiben figyelhetők meg elsősorban. Mint ahogy az is elmondható, hogy a modernizációs folyamatok, az urbanizáció, az iskolázottság (és ezektől akár függetlenül is a szórványhelyzet) az anyanyelv visszaszorulását segítik elő. Az is visszatérő tapasztalat, hogy a nyelvhasználat említett dimenziói erősen kapcsolódnak egymáshoz. Azok, akik magyarul végezték az iskoláikat, hétköznapi érintkezéseik során főleg anyanyelven kommunikálnak, az olvasmányaik megválasztásában és az intim nyelvhasználat terén is a magyar nyelv dominál.

Végezetül elmondhatjuk, hogy a horvátországi magyarságnak – *belső hajlandóságait* tekintve – mintegy 60–70%-a őrzi anyanyelvét (ez vonatkozik a családi kör nyelvhasználatára is); az iskolában már csak szolid *harmada*, a *hétköznapi* élet nyilvános színterein pedig – széleskörűen és rendszeresen – csak *egy huszada* érintkezik magyarul. Ezek az arányszámok – ahol összehasonlításokkal lehet élni – általában jóval alacsonyabbak, mint amilyenekkel a többi környező ország (esetenként Szlovéniát és Ausztriát leszámítva) magyar népcsoportjai körében korábban találkoztunk.

JEGYZETEK

¹ Szlovákia, Ukrajna, Románia, Jugoszlávia és Ausztria volt az öt ország. Magyarország e tekintetben nem jött számításba (bár az adatfelvételt ott is elvégeztük), szlovéniai felmérésünkre pedig a konferencia után került sor. Lásd Gereben 1996.

² Immár hat ország survey- és mélyinterjúk dokumentumaival (lásd Gereben 1999).

³ Ki kell emelnem a Társaság alelnökének, dr. Horváth Lászlónak a szerepét, aki az egész felmérés legfőbb szorgalmazója és szervezője volt.

⁴ A vizsgálati helyszínül szolgáló települések – magyar nevük betűrendjében – a következők voltak (zárójelben a települések horvát neve, szögletes zárójelben a régió rövidítése [DSz=Drávászeg; KSz=Kelet-Szlávia; KH=Közép-Horvátország; Tm=tengermellék] olvasható): Alsószentbenedek (Ivanovci) [KH]; Bellye (Bilje) [DSz]; Budakovac (Budakovac) [KH]; Csepén (Čepin) [KSz]; Csúza (Suza) [DSz]; Darázs (Draž) [DSz]; Dárda (Darda) [DSz]; Daruvár (Darugar) [KH]; Eszék (Osijek) [KSz]; Fiume (Rijeka) [Tm]; Gyurgyevác (Durđevac) [KH]; Haraszi (Harastin) [KSz]; Hercegszölös (Kneževi Vinogradi) [DSz]; Karancs (Karanac) [DSz]; Kiskőszeg (Batina) [DSz]; Kopács (Kopačeva) [DSz]; Kapronca (Koprivnica) [KH]; Kórógy (Korog) [KSz]; Kő (Kamenac) [DSz]; Lacháza (Vladislavci) [KSz]; Laskó (Lug) [DSz]; Légrad (Legrad) [KH]; Lovrán (Lovran) [Tm]; Mece (Mece) [DSz]; Pélmónostor (Beli Manastir) [DSz]; Pola (Pula) [Tm]; Rétfalu (Ritfala) [KSz]; Sepse (Kotlina) [DSz]; Szentlászló (Laslovo) [KSz]; Szpálátó (Split) [Tm]; Újbezdán (Novi Bezdán) [DSz]; Újgrác (Novi Gradac) [KH]; Várdaróc (Vardarac) [DSz]; Verőce (Virovitica) [KH]; Vinkovce (Vinkovci) [KSz]; Vörösmart (Zmajevac) [DSz]; Vukovár (Vukovar) [KSz]; Zágráb (Zagreb) [KH].

⁵ Az adott település különböző jellegű részein egy-egy utcát választottak ki a kérdezők, s ott véletlenszerűen egy-egy családot, amelyből lehetőség szerint egyszer férfi, másszor női családtagot kérdeztek meg. A véletlenszerűség területi elve, sajnos, a tengermelléki szórványban és a menekültek között nem érvényesülhetett tisztán, ezért is állhatott elő az a helyzet, hogy

mintacsoportunk minden bizonnyal kvalifikáltabb a valóságos helyzetnél (minden ötödik válaszadónk értelmiséginek bizonyult).

⁶ Erre vonatkozóan lásd Arday 1994; valamint Mák 1997.

⁷ Statisztikai kimutatások szerint a két régió *megszállt* településeinek magyarsága még nagyobb arányban: *háromnegyed részben* volt kénytelen elhagyni a lakhelyét. Lásd Mák 1997:274–275.

⁸ Az identitástudat szerkezetének részletes feltárására másutt tettem kísérletet (Gereben 1998).

⁹ Lásd Gereben 1999. Továbbá a szlovéniai iskolarendszer speciális típusáról lásd Vörös 1996.

IRODALOM

- Arday Lajos, szerk., 1994. *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Budapest: Közép-Európa Intézet.
- Gereben Ferenc 1996. Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. In Csernicskó István és Várady Tamás, szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt. 91–97.
- Gereben Ferenc 1998. A horvátországi magyarok identitástudata. *Kisebbségkutatás* 4:407–418.
- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. 44–55.
- Mák Ferenc 1997. Magyarok Horvátországban. *Magyar Kisebbség* (Kolozsvár) 3–4:258–278.
- Sebők László 1994. A horvátországi magyarság a statisztikák tükrében. In Arday Lajos, szerk., *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Budapest: Közép-Európa Intézet. 135–159.
- Vörös Ottó 1996. A szlovéniai kétnyelvű oktatás és tankönyvei. In Csernicskó István és Várady Tamás, szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt. 79–83.

A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése

GÖNCZ LAJOS

1. Bevezetés

A 6. Élőnyelvi Konferencián 1993-ban Budapesten munkacsoport alakult azzal a céllal, hogy feltérképezze a Kárpát-medencei őshonos magyar kisebbségi beszélőközösségek anyanyelvi nyelvváltozatainak állapotát a XX. század végén, és a kapott adatokat egymással, valamint az egynyelvű magyarországi magyar beszélők eredményeivel összehasonlítsa. A kutatások hét ország magyar beszélőközösségeinek körében (Szlovéniában, Ausztriában, Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Jugoszláviában, valamint Magyarországon) folytak.¹ E vállalkozás része volt egy 1996-ban lefolytatott terepkutatás is, amelynek néhány részeredményéről adunk e munkában rövid áttekintést.

2. A kutatás tárgya

A terepkutatás egyik feladata volt a beszélőközösségek területi és nemzeti kötődésének feltérképezése is. Ezek a jelenségek legszélesebben értelmezve a „nemzeti jelenség” kérdésköréhez tartoznak. A nemzet rendkívül specifikus és összetett képződmény, elsősorban történelmi, politikai, gazdasági vonatkozásokkal. Mi a (szociál)pszichológiai oldalát vizsgáltuk. Ilyen megközelítésben a nemzet értelmezhető nyelvi, kulturális, gazdasági és politikai közösségnek, amely homogenizálja a társadalom széttagolt tömegeit. Az integráció az emberek tudatában nemzeti tudatként tükröződik, ez képezi a lélektan érdeklődését. Ennek sajátossága, az általunk vizsgált területi és nemzeti kötődés, amely egyben egy közösség azonosságtudatának mutatója is. A szociálpszichológia a nemzet lélektani vonatkozásait a csoportviselkedés és az attitűdvizsgálatok kapcsán kutatja, a nemzetet társadalmi nagycsoportként, az attitűdöt pedig olyan készenléti állapotként értelmezve, amelynek köszönhetően akár pozitívan akár negatívan reagálunk bizonyos tárgyakra vagy jelenségekre. Az attitűdök azt jelölik, hogy valami ellen vagy mellett vagyunk-e. Hármasságuk: értelmi, érzelmi és cselekvéses oldaluk van. Kevésbé általánosak, mint a személyiségvonások, amelyekkel a személyiség leginkább leírható, és kevesebb szituációval kapcsolatban idéződnék fel. Fenomenológiai szinten kutathatók. Ismeretük birtokában előre jelezhető az emberek viselkedése.²

3. Módszerek

3.1. Minta. Az adatközlőket minden országban négy (Magyarországon három³) szempont alapján (településtípus, nem, végzettség, életkor) összeállított kvótaminta képezte. Így a vajdasági minta alanyainak fele városlakó, fele falun él, fele szóróványtelepülésen, fele tömbhelyzetben, 42%-a főiskolai vagy egyetemi végzettséggel, a többi alsó-, illetőleg középfokú végzettséggel rendelkezik, a férfiak és a nők aránya pedig 54:90. Az átlagos életkor megközelítőleg 39 év, a legfiatalabb adatközlő 1983-ban, a legidősebb 1920-ban született.

3.2. Kérdőív és eljárás. Felmérésünkben az adatközlőknek egy öt fokozatból álló skálákon kellett meghatározniuk, hogy mennyire kötődnek bizonyos helyekhez, kezdve

legsúlyosabb környezetüktől, vagyis saját településüktől Európáig, illetőleg mennyire érzik magukat a vajdasági magyarsághoz, illetőleg a magyar nemzethez tartozónak, valamint milyen intenzitású a kötődések hiánya. A skálák egy 75 (zárt és nyílt típusú) kérdést tartalmazó kérdőív⁴ részét képezték.

Ennek első része általános adatok (életkor, nem, foglalkozás, felekezeti hovatartozás stb.) felvételére vonatkozott. A nyelvkörnyezeti részben rákérdeztünk az adatközlők nyelvtudására, a nyelvelsajátítás forrásaira, a magyar és a többségi nyelv használatának színtereire, a magyar és a nem magyar tömegtájékoztatási eszközök nyomán követésének mértékére, az adatközlők Magyarországgal való kapcsolattartási mintáira stb., és ez a rész tartalmazta az említett skálákat is. A harmadik, szigorúan nyelvészeti részben pedig az adatközlőknek olyan nyelvi jelenségeket kellett megítélniük, amelyekben kétnyelvűségi helyzetük miatt feltételezhetően különböznek az egynyelvű magyarországi magyaroktól. Az egyes régiók elsőnyelvi változatai között is különbségek várhatók, mivel a magyar különböző nyelvekkel van állandó kontaktusban⁵.

Az eredmények statisztikai feldolgozása a MiniStat programcsomag (Vargha 1999) segítségével történt. A független, illetőleg összefüggő mintákra alkalmazott khi-négyzet-próbával kimutatható, hogy eltérnek-e statisztikailag jelentősen egymástól az egyes régiók disztribúciói, illetőleg van-e jelentős eltérés egy régióon belül a felkínált kategóriákban (helyek és nemzet vagy nemzetrészek) kapott gyakorisági eloszlások között.

4. Eredmények és diszkusszió

Az 1. és 2. táblázat a vajdasági és a többi vizsgált beszélőközösség egy tizedesre kerekített átlageredményeit tartalmazza⁶. A könnyebb áttekinthetőség miatt ugyanis az öt egységből álló skálákon elért átlagokat tüntettük fel. A vajdasági eredményeket elsősorban a második oszlopban található magyarországi eredményekkel hasonlítottuk össze, de esetenként utalunk az egyes régiók közötti különbségekre/hasonlóságokra is. Egyben megadtuk az összes vizsgált kisebbségi régió összevont eredményeit (leszámítva Vajdaságot), valamint az egész Kárpát-medencére vonatkozó eredményeket is. Minden esetben először a vajdasági minta eredményeit elemezzük, majd ezeket az eredményeket a magyarországi és más régióbeli eredményekkel hasonlítjuk össze.

A területi kötődés erősségét illetően a vajdaságiak válaszaiban feltételeken a régiók három csoportja különíthető el.

(1) Legkifejezettebb a saját településhez (4,3) és a Vajdasághoz (4,2) való kötődés, amelyek intenzitásban egymástól nem különböznek statisztikailag jelentősen. Ezt nemcsak az átlagok közötti minimális különbség, hanem az egyes kategóriákban jelentkező eloszlások hasonlósága is bizonyítja. Az eloszlások közötti különbséget tesztelő $\chi^2=2,46_{df=4}$, nem szignifikáns, ami annyit jelent, hogy egy megismételt felmérésnél a sorrend esetleg fel is cserélődne. A saját településhez, illetőleg régióhoz való kötődés erőssége szignifikánsan eltolódik az erősebb kötődés irányába az összes többi kötődéshez viszonyítva, leszámítva a Vajdasághoz (4,2) és a régi Jugoszláviához (3,9) való kötődést, amelyek között a különbség csak 0,10%-os szinten jelentős

($\chi^2=8,12_{df=4}$, $P<0,10$). Így például a saját települést és az 1991 előtti Jugoszláviát összehasonlítva a $\chi^2=16,54_{df=4}$, $P<0,01$. Az összes többi összehasonlításnál a különbség még kifejezettebben a saját településhez, illetőleg a Vajdasághoz való erősebb kötődést jelzi.

(2) Közepes a kötődés az 1991 előtti Jugoszláviához (3,9) és Európához (3,3), azzal a megszorítással, hogy e kategóriák között jelentős különbség mutatkozik: intenzívebb az 1991 előtti Jugoszláviához, mint az Európához ($\chi^2=12,365_{df=4}$, $P<0,025$) való kötődés. Az 1991 előtti Jugoszláviához való kötődés erősségében közelít a saját település és a saját régióhoz való kötődés erősségéhez (1. csoport = saját település és saját régió [Vajdaság]), az Európához való kötődés erőssége pedig a 3. csoportba sorolt Magyarországhoz és a mai államalakulathoz való kötődés erősségéhez (habár az Európához való kötődés [2. csoport] erősebb, mint a 3. csoporthoz sorolható Magyarországhoz való kötődés: $\chi^2=14,46_{df=4}$, $P<0,01$).

1. táblázat

A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek területi kötődése

(Kérdés: Mennyire kötődik Ön az alábbi helyekhez?)

(1 = egyáltalán nem kötődöm hozzá – 5 = erősen kötődöm hozzá)

Terület	Régiók ¹								
	V	M	F	K	E	Mu	A	F+K +E+ Mu+ A	K-m
saját település	4,3	4,3	4,4	4,4	4,6	4,5	3,8*	4,4	4,4
saját régió	4,2	–	4,2	4,5*	4,6*	4,4	3,4*	4,4	4,3
1991 előttihez ²	3,9	–	3,4	2	–	4,2*	–	2,9* ³	3,2
a mai államhoz	2,3	–	3,2	1,8	2,2	3,4	3,9	2,6	2,5
Magyar.-hoz	2,7	4,6	3,9*	3,8*	3,5*	1,8*	3,9*	3,5*	3,6*
Európához	3,3	4,2	4,1*	3,7*	3,6*	3,5*	3,6	3,7	3,7
sehová	1,5	–	1,9	1,1*	1,1*	1,4	1,3	1,1*	1,2

¹ V = Vajdaság, M = Magyarország, F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, Mu = Muravidék, A = Ausztria, K-m = Kárpát-medence.

² A volt Jugoszláviához, illetőleg a volt Uniókhöz (Csehszlovákiához és a Szovjetunióhoz).

³ F+K+Mu.

* = az eredmény szignifikánsan eltér a vajdasági magyarok eredményétől.

2. táblázat
*A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek nemzeti kötődése*⁷
 (Kérdés: Mennyire érzi magát...)
 (1 = egyáltalán nem – 5 = nagyon erősen)

Mennyire érzi magát ... tartozónak	Régiók ¹							
	V	F	K	E	Mu	A	F+K+E +Mu+A	K-m
a régió magyarságához	4,4	4,8*	4,4	4,5*	4,4	3,9*	4,5	4,5
a magyar nemzethez	4,2	4,5	4,6*	4,6*	4,3	4,3	4,5*	4,5*
sehová sem	1,9	1,1*	1,1*	1,2*	1,8	1,4	1,2*	1,3*

¹ V = Vajdaság, F = Felvidék, K = Kárpátalja, E = Erdély, Mu = Muravidék, A = Ausztria, K-m = Kárpát-medence.

* = az eredmény szignifikánsan eltér a vajdasági magyarok eredményétől.

Megjegyzés: Egyszer ugyanaz a különbség jelentős, máskor elhanyagolható eltérésként mutatkozik a táblázatokban, ez egyrészt az egy tizedesre való kerekítés eredménye, másrészt pedig a különbség jelentőségére az összehasonlítás alapját adó minták nagysága is kihat. Az utóbbi miatt néhol a kisebb eltérés statisztikailag jelentős, a nagyobb viszont nem.

(3) Adatközlőink a hét területet tekintve a leggyengébben Magyarországhoz (2,7) és a mai Jugoszláviához (2,3) kötődnek. A Magyarországhoz és a mai Jugoszláviához való kötődés erőssége közötti különbség nem jelentős ($\chi^2=7,64_{df=4}$, n.sz.). Ezzel együtt adatközlőink utolsó helyre rangsorolták a területi kötődés hiányát, vagyis *sehová sem tartozónak* sokkal kisebb mértékben érzik magukat ($\chi^2=38,34_{df=4}$, $P<0,00$; $\chi^2=23,71_{df=4}$, $P<0,00$; $\chi^2=21,03_{df=4}$, $P<0,00$).

Összegezve tehát, a vajdasági adatközlőinknél a területi kötődés szerinti rangsor a következő: 1–2. saját település (falu/város) és Vajdaság; 3. az 1991 előtti Jugoszlávia; 4. Európa; 5–6. Magyarország és a mai Jugoszlávia; 7. a területi kötődés hiánya.

A magyarországi csoportnál a saját településhez való kötődés erőssége az 5-ös skálán szintén 4,3 (két tizedesre kiszámítva Magyarország 4,26, Vajdaság 4,35), a Magyarországhoz való kötődés 4,64 (Vajdaság 2,70) és az Európához való kötődés erőssége 4,24 (Vajdaság 3,34). A magyarországi és a vajdasági magyarok egyforma erősséggel kötődnek saját településükhöz ($\chi^2=7,32_{df=4}$, n.sz.), viszont a vajdaságiak jelentősen kevésbé kötődnek Magyarországhoz ($\chi^2=109,48_{df=4}$, $P<0,00$) és Európához ($\chi^2=26,57_{df=4}$, $P<0,00$), mint a magyarországiak.

Ha a vajdasági magyarok területi kötődésének erősségét a többi Kárpát-medencei magyar beszélőközösség összesített eredményével hasonlítjuk össze, kirajzolódik a vajdasági magyaroknak még néhány sajátossága. Így például nincs különbség a saját

településhez való kötődés erősségében, ha a vajdaságiak kötődését (4,35) az átlagos Kárpát-medencei (4,40), illetőleg a többi kisebbségi magyar beszélőközösség átlagos kötődéséhez (4,42) hasonlítjuk: az utóbbi esetben a $\chi^2=6,07_{df=4}$, n.sz. Régiók szerint az egyedüli jelentős eltérés az ausztriai magyarokhoz viszonyítva mutatkozik: a $\chi^2=18,09_{df=4}$, $P<0,01$ arra utal, hogy az ausztriai magyarok kevésbé kötődnek saját falujukhoz/városukhoz, mint a vajdaságiak. A vajdaságiak kötődése Vajdasághoz (4,22) erősségében megegyzik a többi régióban regisztrált átlagos kötődéssel (4,36; $\chi^2=2,88_{df=4}$, n. sz.). Régiók szerinti bontásban az erdélyiek (4,58) és a kárpátaljaiak (4,54) jelentősebben, az ausztriaiak (3,41) gyengébben kötődnek régiójukhoz, mint a vajdaságiak. Ugyanakkor a vajdaságiak erősebben kötődnek az 1991 előtti államalakulathoz (3,89), mint a többi, volt Uniók területén élt magyar beszélőközösség (2,89), átlagban: $\chi^2=24,81_{df=4}$, $P<0,01$ (csak a muravidékiek 4,20-as kötődése erősebb a vajdaságiakénál), viszont kevésbé kötődnek Magyarországhoz (2,70), mint a többi kisebbségi magyar csoport együttesen (3,50), amit a $\chi^2=41,44_{df=4}$, $P<0,01$ is mutat. A vajdaságiak csak a muravidékieknél (1,83) kötődnek erősebben Magyarországhoz. Jelentősen gyengébb a kötődésük Magyarországhoz, mint a felvidékieké (3,85), a kárpátaljaiaké (3,83), az erdélyieké (3,49) és az ausztriaiaké (3,88). Az Európához való kötődés intenzitása (3,34) nem különbözik a többi régió magyarjainak átlagos kötődésétől (3,69; $\chi^2=6,95_{df=4}$, n.sz.), viszont a régiók szerinti összehasonlításban kisebb, mint a Felvidéken (4,12), Kárpátalján (3,71), Erdélyben (3,56) és a Muravidéken (3,48). A vajdaságiaknál szintén kifejezettebb a területileg sehová sem kötődés (1,53) a többi régió átlagához viszonyítva (1,11) [$\chi^2=19,34_{df=4}$, $P<0,01$], de régiók szerint az eltérés csak az Erdélyben (1,07) és a Kárpátalján (1,05) kapott alacsony eredményektől tér el szignifikánsan.⁸

Ami a *nemzeti kötődés* erősségét illeti, mind a vajdasági magyarsághoz (4,4), mind a magyar nemzethez (4,2) való kötődés kifejezett, és a két kötődés erősségében statisztikailag nincs jelentős különbség: $\chi^2=2,48_{df=4}$, n.sz. Ugyanakkor mindkettő szignifikánsan erősebb mint a *sehová sem tartozó* kötődés (1,9; $\chi^2=85,01$, illetőleg 66,22_{df=4}, $P<0,00$). Az utóbbi erőssége, valamint az, hogy viszonylag kifejezett a területi kötődés hiánya is, arra enged következtetni, hogy az anómia, a sehová sem tartozás, a kilátástalanság és a gyökértelenség érzése a vajdasági vizsgálati alanyainknál erősebb, mint más vizsgált kisebbségi magyar beszélőközösségeknél. Hasonló tapasztalható a muravidékiek esetében is.

A kapott eredmények teljesebb értékeléséhez hozzájárulhatnak az ebben a témakörben korábban végzett empirikus kutatások eredményei. Így például egy régebbi vizsgálatunk (Göncz 1985) kimutatta, hogy a vajdasági magyar egyetemi hallgatóknál a nemzeti kötődés típusai közül az osztott nemzeti kötődés dominált, a nemzeti kötődés hiánya is kifejezett volt (valamivel erősebben jelentkezett, mint az általános emberi kötődés), a kizárólagos nemzeti kötődés pedig kisebb mértékben jelentkezett, mint a hangsúlyozott (e két utóbbi etnocentrizmusra vall). A nemzeti kötődés öt vizsgált típusát rangsorolva tehát a nyolcvanas évek közepén a nemzeti kötődés kifejezettségének sorrendje a vajdasági magyar egyetemistáknál a következő volt: osztott, a nemzeti kötődés hiánya, hangsúlyozott, általános emberi és kizárólagos. Az akkori eredményeket természetesen nem indokolt párhuzamba hozni a mai

eredményekkel: különböznek az alkalmazott technikák és a minta összetétele is. Azt a megállapítást azonban megkockáztathatjuk, hogy a nemzeti kötődés érzése a hangsúlyozottabb nemzeti kötődés irányába tolódott el, vagyis az élet nemzeti vonatkozásai jobban előtérbe kerültek. Bizonyos értelemben hasonló eredményeket kapott Gereben (1995), aki a nemzeti identitás és a vallásosság típusait és azok előfordulásának mértékét vizsgálta különböző országok magyar kisebbségei körében a 90-es évek elején. Megállapította, hogy a kisebbségek körében a nemzeti identitás fogalmának nem etnikai (a vérségi leszármazást és az összetartozást hangsúlyozó) jelentése van, hanem sokkal inkább a kultúrához és az érzelmek világához kötődik, vagyis számukra a kötődést az anyanyelv és a kulturális, történelmi, vallási hagyományok jelentik. Eredményei szerint a nemzeti önazonosságtudat, a jövőkép és a vallásosság általában kifejezettebb és pozitívabb színezetű Közép-Európa magyar kisebbségei körében, mint Magyarországon, azzal, hogy a Vajdaság és Magyarország képviselik a magyarságtudat legkevésbé pozitív hangoltságú régióit.

Mostani felmérésünkben a vajdasági magyarok ugyanolyan erősséggel kötődnek a saját kisebbségükhöz, mint a többi Kárpát-medencei kisebbségben élő magyar népcsoport átlagban (4,41–4,50; $\chi^2=7,21_{df=4}$, n.sz.), ugyanakkor kevésbé érzik magukat a magyar nemzethez tartozónak (4,16–4,53, $\chi^2=17,37_{df=4}$, $P<0,01$), és a nemzeti kötődés hiánya náluk kifejezettebb (1,875–1,193, $\chi^2=28,23_{df=4}$, $P<0,00$). Mintha az élet nemzeti vonatkozásainak a vajdasági magyarok azért továbbra is valamivel kisebb fontosságot tulajdonítanak, mint a többi Kárpát-medencei, kisebbségben élő magyar népcsoportok.

Különbözik a saját kisebbséghez való kötődés az egyes régiók szerinti bontásban a következő: Felvidék 4,76, Erdély 4,54, Muravidék 4,43, Vajdaság 4,41, Kárpátalja 4,40 és Ausztria 3,92. A vajdaságiak gyengébben kötődnek saját kisebbségükhöz, mint a felvidékiek ($\chi^2=15,37_{df=4}$, $P<0,01$) és az erdélyiek ($\chi^2=17,53_{df=4}$, $P<0,01$), de erősebben, mint az ausztriaiak ($\chi^2=9,63_{df=4}$, $P<0,05$), eredményeik viszont nem különböznek a kárpátaljai és muravidéki eredményektől.

Ami a magyar nemzethez való kötődést illeti, régiók szerint a rangsor a következő: Erdély 4,64, Kárpátalja 4,62, Felvidék 4,48, Ausztria 4,32, Muravidék 4,25, Vajdaság 4,16. A vajdaságiak gyengébben kötődnek a magyar nemzethez az erdélyiekénél ($\chi^2=21,52_{df=4}$, $P<0,00$) és a kárpátaljaiaknál ($\chi^2=16,28_{df=4}$, $P<0,01$). A többi régióhoz képest a különbségek nem jelentősek, a muravidékiek és az ausztriaiak eredményeihez hasonlóak. Az elidegenedés nagyobb azoknál a csoportoknál, amelyek az elmúlt évtizedekben Magyarországra nem tudtak „fölnézni” a szabadabb társadalmi légkör és a jobb gazdasági helyzet miatt, míg a sanyarúbb kisebbségi helyzet elősegítette az erősebb kötődés megmaradását. Viszont az az állítása, hogy Vajdaság az Erdély, Szlovákia, Kárpátalja, illetőleg Horvátország, Szlovénia, Örvidek csoportok között foglal helyet a magyar nemzethez való kötődést illetően, eredményeink alapján bizonyos módosításra szorul: úgy tűnik, inkább az utóbbi csoport felé tolódott el. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy ez a kötődés, bár gyengébb az erdélyinél és a kárpátaljainál, továbbra is erős, és a többi csoporttól nem különbözik szignifikánsan, így semmilyen messzemenő következtetés belőle nem vonható le.

5. Következtetések

(1) Vajdasági adatközlőinknél a területi kötődés erősségének rangsora a következő: 1–2. a saját település és Vajdaság, 3. az 1991 előtti Jugoszlávia, 4. Európa, 5–6. Magyarország és a mai Jugoszlávia, 7. a területi kötődés hiánya. A vajdasági és a magyarországi minta egyforma erősséggel kötődik saját településéhez, de a vajdaságiak jelentősen kevésbé kötődnek Magyarországhoz és Európához, mint a magyarországiak. A többi vizsgált régió átlagához viszonyítva a vajdaságiak kötődése településükhöz és régiójukhoz, valamint Európához nem különbözik jelentősen, viszont gyengébben kötődnek Magyarországhoz és erősebben az 1991 előtti államalakulathoz, mint a térség más olyan magyar beszélőközösségei, amelyek a volt Uniókban éltek.

(2) A vajdasági adatközlők egyformán érzik magukat a vajdasági magyarsághoz és a magyar nemzethez tartozónak. A saját kisebbségükhöz való kötődés ugyanolyan erősségű mint a többi Kárpát-medencei kisebbségben élő magyar csoportok átlagos kötődése. Bár egyértelműen a magyar nemzet részének tekintik magukat, a vajdaságiak kötődése a magyar nemzethez kevésbé erős, mint a többi régió magyar adatközlőinek átlagos kötődése.

(3) A vajdasági mintánál kifejezettebb a területi és nemzeti kötődés hiánya, mint a legtöbb vizsgált régió adatközlőinél.

JEGYZETEK

¹ A munkacsoport megalakulását Kontra Miklós, az MTA Nyelvtudományi Intézete tudományos főmunkatársa kezdeményezte, későbbi tevékenységét koordinálta és irányította. Rajta kívül szerződéses munkatársként Csernicskó István (Kárpátalja), Lanstyák István (Szlovákia), Péntek János (Románia), Szépfalusi István (Ausztria), Szilágyi N. Sándor (Románia), Vörös Ottó (Magyarország) és e sorok írója (Jugoszlávia) vett részt a kutatásban.

² A nemzet pszichológiai vonatkozásairól, a csoportviselkedésről és az attitűdökről lásd részletesen Aronson 1994, Csepeli 1993, Forgács 1994, Rot 1972.

³ A magyarországi egynyelvű mintánál a településtípust nem variáltuk. A vizsgált települések a Vajdaságban a következők: *Szörvény falvak*: Tiszaszentmiklós (Ostojićevo), Kisbelgrád (Mali Beograd) és Piros (Rumenka); *szörvény város*: Beeskerek (Zrenjanin); *tömbfalvak*: Tóthfalu (Totovo Selo), Oromhegyes (Trešnjevac) és Horgos (Horgoš); *tömbvárosok*: Zenta (Senta) és Topolya (Bačka Topola). A magyarországi *kontrollcsoport* eredményeit Ikrény, Szatymaz (falvak) és Veresegyház (nagyközség) lakosai szolgáltatták (N=107). A Felvidéken 108, Kárpátalján 144, Erdélyben 216, a Muravidéken 67, Ausztriában 60 adatközlő volt, vagyis a vajdaságiakkal együtt összesen N= 846.

A mintákra jellemző az értelmiség túlerepresentáltsága, illetőleg az, hogy kisebbségi helyzetben (legalábbis Vajdaságban) a felmérésben való részvételt elsősorban azok vállalták, akikhez a magyar nyelv közelebb áll. Ennek következményeiről lásd Gereben 1996:91–92.

A mintaválasztás szabályait a kontrollcsoportos felmérések követelményeinek megfelelően határoztuk meg (a csoportok kiegyenlítése a releváns tényezőkben), de az adatfelvételkor felmerült nehézségek miatt a csoportok szociológiai jellemzői mégsem teljesen azonosak (ezekről bővebben l. Göncz 1999).

⁴ A vajdasági adatfelvételt Király Attila, a szegedi JATE angol szakos hallgatója végezte. Őt illeti köszönet az adatok kódolásáért is.

⁵ A nyelvészeti részben különböző nyelvi változók változatainak előfordulási gyakoriságát vizsgáltuk. A nyelvi változók olyan nyelvi jelenségek, amelyeknél különböző nyelvi elemek vagy nyelvi szerkezetek egymás mellett léteznek és azonos funkciót látnak el, felcserélhetők, az egyik változat azonban kodifikált sztenderd változat, a másik pedig ettől eltér. A változatok nyelvi szerkesztettség szempontjából egyformán működőképesek, csak más a társadalmi megítélésük.

⁶ A vajdasági minta eredményeinek részletes, kategóriánkénti eloszlása megtalálható Göncz 1999.

⁷ A nemzet szociálpszichológiai vonatkozásairól lásd részletesebben Hódi 1992. Kutatásunk szempontjából különösen tanulságosak Hódi azon észrevételei (1990b:6; 1990a:30) hogy a vajdasági magyarság körében problémák vannak a csoport-hovatartozás vállalásával, illetőleg a nemzettudattal és a nemzeti érzésvilággal, magyarságukat sokan terhes örökségként kezelik, büntudatot és félelmet vált ki bennük, ha nemzeti hovatartozásuk szóba kerül. A kisebbségi komplexusok hátterét a nemzetiségi kultúra beszűkülése és elsorvadása által előidézett nemzettudati elbizonytalanodásra vezeti vissza.

⁸ Itt jegyezzük meg, hogy Vargha a vajdasági magyarok területi kötődésére vonatkozó adatokat érzékenyebb eljárásokkal is elemezte (t-teszt és alternatívái, illetőleg több összetartozó minta átlagainak összehasonlítása a MiniStat segítségével). Az elemzések kimutatták, hogy a vajdaságiak területi kötődésének átlaga Magyarországhoz (2,7) szignifikánsan nagyobb, mint a mai Jugoszláviához való kötődés átlaga (2,2), valamint hogy a régi Jugoszláviához való kötődés erőssége még a tendencia szintjén sem tér el a Vajdasághoz való kötődés erősségétől (Vargha 2000:226–228 és 380–381).

IRODALOM

- Aronson, Elliott 1994. *A társas lény*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Csepeli György 1993. *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Budapest: Nemzeti Könyvkiadó.
- Forgács József (Joseph P. Forgas) 1994. *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Gereben Ferenc 1995. Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. *Protestáns Szemle* 3:197–217.
- Gereben Ferenc 1996. Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. In Csernicskó István és Váradi Tamás, szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt. 91–97.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerb-horvát kétnyelvűség lélektani kutatásai*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Hódi Sándor 1990a. A VMDK és a „Hétfejű Sárkány”. *Magyarok Jugoszláviában 90. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének Évkönyve*. Újvidék. 25–31.
- Hódi Sándor 1990b. Nemzeti identitásunk zavarairól. In Burány Nándor, szerk., *Magyarok Vajdaságban. A „Magyar Szó” tematikai különkiadása*. Újvidék: Forum. 6.
- Hódi Sándor 1992. *A nemzeti identitás zavarai*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Rot, Nikola 1972. *Osnovi socijalne psihologije. Socijalizacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Vargha András 1999. *MiniStat, 3.1 verzió*. Felhasználói kézikönyv. Budapest: Pólya Kiadó.

Vargha András 2000. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest: Pólya Kiadó.

A nyelvhasználat és az identitás összefüggése a horvátországi szórvány magyaroknál

GRÁFIK IMRE

Jelen dolgozatunk középpontjába azt a kérdést állítottuk, hogy a megváltozott történeti, társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok között, az 1990-es években Horvátország Dráva–Száva közötti kutatott térségében a szórvány magyarok körében milyen összefüggések figyelhetők meg a nyelvhasználat és a nemzeti/nemzetiségi identitás között. A terepmunkát 1996-ban és 1997-ben végeztük Velika Pisanicán (l. Gráfik 1996a, 1996b, 1998). Olyan családokat, illetőleg személyeket kerestünk fel, akik egyrészt a legutóbbi (1990-es) hivatalos népszámláláskor magyar nemzetiségűnek vagy magyar anyanyelvűnek vallották magukat, másrészt az 1996-os választások alkalmával a jegyzékbevétel során ezt megerősítették.

A magyar nemzeti/nemzetiségi tudat, az etnikai identitás felmérése, informátoraink értékrendjének felderítése, illetőleg bemérése során kiemelt figyelmet fordítottunk az anyanyelvhasználat kérdéseire. Igyekeztünk kitérni minden olyan lehetséges helyzetre, cselekvési formára, módra, amely összefüggésbe hozható a nyelvhasználattal. Adatainkat egy tíz témakörből álló kérdőív segítségével gyűjtöttük össze. Az összetevők és a válaszok arányai 1–18-as skálában (vö. Gráfik 1998) az alábbiak.

1) *A magyarországi származástudat őrzése* (8). A vártnál, feltételezettnél szerényebb arány (vö. Szabó és Örkény 1996:212) tapasztalható. Az informátorokkal folytatott beszélgetések alapján az ősök magyarországi származásának „nyilvántartását” egyrészt az újonnan alapozott otthonhoz való ragaszkodás, a fiatalabb generációk számára szülőföldre váló új hazához való mind inkább meghatározó kötődés, másrészt a vegyes házasságok előtérbe kerülése szorította vissza.

2) *Magyar nyelvhasználat a családban* (13). Kimagaslóan a legmeghatározóbb tényező.

3) *Magyar nyelvű iskolai oktatás* (8). Az egyik legbonyolultabb kérdés, melynek alkotmányos rendezése elvileg rendezettnek, elfogadhatónak tekinthető (Gráfik 1996a:75–76). A vizsgált térségben visszaszorulóban van a magyar nyelvű iskolai oktatás. Velika Pisanicán elegendő jelentkező hiányában meg is szűnt a magyar anyanyelvi oktatás. (A térség magyar nyelvű iskolai oktatásának történetére vonatkozóan lásd Évkönyv 1979:1., 6., 10., 11–14. köt., Bernics 1994).

4) *A vallásgyakorlás és a hitélet* (5). Ebben a tekintetben figyelembe kell venni, hogy a Velika Pisanicára települt magyarok mintegy fele református volt, azért élesen elkülönültek a katolikus horvátoktól. Sőt bizonyos vonatkozásokban a többnyire katolikus, s többségükben hasonlóképpen Magyarországról áttelepedett németektől is, akik közül természetesen sokan beszéltek magyarul is, ezért egyes források nem is németeknek, hanem magyaroknak említik őket (vö. Daic 1990:219, Daic 1991:191, 193, 201). Megjegyzendő, hogy ez a nemzeti, nemzetiségi és vallási elkülönülés a falu településszerkezetében is megfigyelhető. A rendhagyóan hosszú, mintegy 12 km hosszúságú faluban a Belovár felőli alsó részen csoportosultak a református magyarok,

A Velika Pisanica-i szórvány magyarok nemzeti, nemzetiségi, etnikai identitásáról és annak az anyanyelvhez, nyelvhasználatához való viszonyáról végzett kutatás során kialakult következtetéseinket az alábbiakban foglaljuk össze.

Úgy látjuk, hogy a magyar anyanyelv használatának fokozatos háttérbe szorulásával csökken a magyarságtudat. Nem állítható ugyanekkor, hogy az ún. nyelvvesztés feltétlenül nemzeti/nemzetiségi identitásvesztést is jelent. Pontosabban, azt tapasztaltuk, hogy az identitásnak mérsékelt, illetőleg rejtett formái és módjai figyelhetők meg (vö. Keszeg 1991:259).

Összességében a Dráva és a Száva közötti térség szórvány magyarságánál a nyelvhasználat és az identitás viszonylatában az alábbi téziseket fogalmazhatjuk meg.

(1) *A generációk nyelvhasználat* és viszonya az anyanyelvhez eltérő. Minimálisan három, maximálisan hat-hét generációra vonatkozóan tudunk néprajzi módszerekkel adatokat gyűjteni az egyes korosztályok és családok nyelvhasználatára vonatkozóan. Megállapítható, hogy a nyelvhasználat korosztályonként és családonként más és más mennyiségi és minőségi jellemzőket mutat. Továbbá az is megfigyelhető volt, hogy a közösségi és civil szerveződések, egyesületek a nyelvhasználatra és az anyanyelvhez való viszonyra pozitív megőrző és fenntartó hatással voltak. Általánosságban megfigyelhető az is, hogy a fiatalabb generációk nyelvhasználat, valamint anyanyelvhez való viszonya csökkenő trendet mutat.

(2) *Nyelvmegőrzés és nyelvi archaizmusok*. Az adatfelvételek azt látszanak igazolni, hogy az idősebb generációtól gyűjthető még a tájnyelv szókincse, valamint grammatikai sajátosságai.

(3) *A nyelvvesztés, illetőleg az ún. kontaktusnyelv* (horvát, szerb, nemzetközi szavak) kérdése. Az adatfelvételek arra engednek következtetni, hogy a nyelvvesztés inkább a fiatalabb generációnál, a nyelvi elemek más nyelvből történő átvétele az idősebb generációnál figyelhető meg, mind grammatikai, mind lexikai vonatkozásban (vö. Zelliger 1999).

(4) *Nyelvi asszimiláció*. A kutatások alapján megállapítható, hogy a nyelvi asszimiláció jelensége lényegében a megtelepedést követően érvénybe lépett, felerősödése azonban természetesen későbbre tehető, és összefüggésben van egyéni és családi stratégiákkal, valamint – különösképpen az első világháború utáni – állami és adminisztratív intézkedésekkel. Fontosnak tűnő jelenség azonban, hogy a nyelvi asszimiláció nem jelent feltétlenül kulturális asszimilációval való azonosságot, és nem eredményezi a nemzeti identitás teljes feladását.

(5) *A nyelvváltás és a nyelvcsere*. A magyar nyelvhasználat szempontjából végső fázisnak tekinthető a gyakori nyelvváltás, amely lényegében egy teljes nyelvi asszimiláció felé mutat. A nyelvcsere magába foglalja az etnikum- és kultúraváltást is. Mozgató erői sorában fellelhető a praktikusabbnak tűnő horvát nyelv használata, az állampolgári lojalitás kiterjedése és felerősödése, az egyéni és a családi érdekérvényesítési szempontok előtérbe kerülése, valamint az állami, adminisztratív intézkedések hatása.

IRODALOM

- Arday Lajos, szerk., 1994. *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Budapest: Teleki Alapítvány.
- Bernics Ferenc 1994. *A Julián akció. Egy „magyarságmentő egyesület” tevékenysége Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában és a jelen, 1904–1932*. Pécs: Baranya Megyei Könyvtár.
- Csámpai Ottó 1994. *Viharvert nemzettudat. Az identitástudat és érzésvilág problémái Zoboralja magyar falvaiban*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Daic, Bogdan 1990. Pisanica – uspomene i sjecanja. *Bjelovarski Zbornik* 90:212–223.
- Daic, Bogdan 1991. Velika Pisanica – uspomene i sjecanja. *Bjelovarski Zbornik* 91:187–203.
- Fejős Zoltán 1993. *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Budapest: Közép-Európa Intézet.
- Gal, Susan 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. In Kontra Miklós, szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet. 123–157.
- Gereben Ferenc 1993. Értékrend, identitástudat, olvasás. In Gereben Ferenc, Lőrincz Judit, Nagy Attila és Vidra Szabó Ferenc, szerk., *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest: Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete. 9–74.
- Gráfi Imre 1996a. A kisebbségi kultúra esélyei. A horvátországi szórványmagyarság múltja és jelene. *Néprajzi Látóhatár* 1–2:67–78.
- Gráfi Imre 1996b. A népszínmű szerepe a nemzeti tudat őrzésében. A Velika Pisanica-i (Horvátország) példa, burgenlandi és szlovéniai kitekintéssel. In Diószegi László, szerk., *Magyarságkutatás 1995–96*. Budapest: Teleki László Alapítvány 39–51.
- Gráfi Imre 1998. Nemzet, nemzetiség, nemzeti kisebbség. Nemzeti identitás a horvátországi szórványmagyarok körében. *Üzenet* (Szabadka) XXVIII/1–2:101–118.
- Évkönyv 1979–. 1–14. köt. Eszék: Horvátországi Magyarok Szövetsége.
- Karnooouch, Claude 1993. Tolerancia és nacionalizmus. *Korunk* 5/25–29.
- Keszeg Vilmos 1991. Identitásváltás. Megjegyzések a periférikus tudás entrópia-módosulásához. In Eperjessy Ernő, Krupa András és Ujváry Zoltán, szerk., *Nemzetiség – Identitás*. Békéscsaba – Debrecen: Ethnica Alapítvány. 259–262.
- Kótyuk István 1995. *Anyanyelvünk peremén*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó.
- Kriza Ildikó 1987. Ünnepek és hétköznapiak az amerikai magyarságnál. *Népi kultúra – népi társadalom* XIV:337–351.
- Lanstyák István 1991. A szlovák nyelv árnyékában (a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In Kontra Miklós, szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet. 11–72.
- Lendvay Judit 1996. A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiák. In Lázár Guy, Lendvay Judit, Szabó Ildikó és Örkény Antal *Többség – Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris Kiadó. 117–160.
- Mák Ferenc 1996. Magyarok Horvátországban II. rész. *Horvátországi Magyarság* (Eszék, Zágráb) III/12:7–15.
- Szabó Ildikó és Örkény Antal 1996. 14–15 éves fiatalok interkulturális világképe. In Lázár Guy, Lendvay Judit, Szabó Ildikó és Örkény Antal *Többség – Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris Kiadó. 161–235.
- Szépfa István 1991. Magyarul beszélők a mai Ausztriában. In Kontra Miklós, szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet. 73–121.

Varga Sándor 1995. *A szlovéniai magyarok műkedvelő tevékenysége 1920–1970*. Lendva – Győr: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet – Hazánk Kiadó.

Zelliger Erzsébet 1999. Nyelvjárás és nyelvhasználat Velika Pisanicán. *Néprajzi Látóhatár* VIII/1–4:439–445.

*A kétnyelvű mentális szótár szerkezetének összehasonlító vizsgálata című projektum bemutatása**

JAROVINSZKIJ ALEKSZANDR

A több éves kutatás célja, hogy feltárja a kétnyelvű magyar–szlovák és szlovák–magyar gimnazisták nyelvi megnyilvánulásaiban a lexikális-szemantikai reprezentáció jellegzetességeit. A vizsgálat egy összetett, szocio- és pszicholingvisztikai kutatás, amely több mint száz (magyarországi és szlovákiai) diák kétnyelvű mentális szótárának szerkezetével foglalkozik.

1. Szociológiai és szociolingvisztikai rész

A szociológiai és szociolingvisztikai rész célja, minél több háttér-információt szerezni a szlovákiai magyar diákok, illetőleg a magyarországi szlovák diákok magyar és szlovák nyelvhasználatáról.

1.1. A vizsgált diákoknak készült kérdőív

A kérdőív, valamint az esetenként alkalmazott interjúk a magyar és a szlovák nyelv használatának feltérképezését szolgálják. A szociolingvisztikai jellegű vizsgálat kérdései fényt deríthetnek a gyermekek ún. nyelvi életrajzára, saját kétnyelvűségükhöz való viszonyulásukra, etnikai orientációjukra, a nyelvekhez való attitűdre, a nyelvek tanulásának motivációjára. Külön kérdéscsoportok vizsgálják a családon belüli és kívüli nyelvhasználatot, a gyermek nemzethez, a földrajzi helyhez és a nemzetiségéhez való kötődését. A kérdőívek olyan blokkokat is tartalmaznak, amelyek a két nyelv ismereti szintjének szubjektív értékelésével kapcsolatosak. A válaszokból a kétnyelvű beszélő mindkét nyelvvel összefüggő olyan jelenségekről kapunk információkat, mint a beszédmegértés, a beszédprodukció, az írás és az olvasás kompetenciája és az ezekkel kapcsolatos nehézségek milyensége. A kérdőív továbbá olyan, a kétnyelvű egyén számára kritikus, frusztrációs helyzet bemutatására is vállalkozik, amelyekből a megkérdezett tolerancia szintjére is következtethetünk. A kérdőív 96 zárt és nyitott típusú főkérdést és megközelítőleg 60 alkérdést tartalmaz. A különböző blokkokhoz tartozó kérdések nem egy témán belül csoportosulnak, hanem különböző helyeken szerepelnek. A gyermek tetszése szerint kitöltheti a kérdőívet magyarul vagy szlovákul, mivel két (egy magyar és egy szlovák) változatban készült el.

* A kutatás az OTKA T 022244 nyilvántartási számú pályázatának támogatásával készül. A szerző ezúton szeretné köszönetét kifejezni azoknak, akik kutatása előkészítő munkájában közreműködtek: Borbély Anna, Kassai Ilona, Kiss Gábor, Kiss Katalin, Kontra Miklós, Réger Zita, Wacha Balázs (MTA, Nyelvtudományi Intézet), Pléh Csaba (JATE, Szeged), Vargha András (ELTE, Pszichológiai Intézet), Bartha Csilla (ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék), Háromszéki Attila, informatikus szakmérnök (Budapesti Közlekedési Vállalat), Kovács László, Racskó Erzsébet (Magyar Rádió Külföldi Adások Főszerkesztősége, Szlovák Szekció), Varga Tibor (Osiris Kiadó).

1.2. A családnak készült kérdőív

A kérdőívben, külön az anyához és külön az apához szóló blokkokban szerepelnek azok a kérdések, amelyek a megkérdezettek vallásával, iskolai végzettségével, nyelvi életrajzával, nemzetiségi hovatartozásával kapcsolatosak. A „Gyermek” blokkban a szülők válaszaiból tudomást szerezhethetünk azokról a nehézségekről vagy furcsaságokról, amelyeket gyermekük kétnyelvűvé válása kapcsán tapasztaltak. Ebben a kérdőívben is számos kérdés ad módot arra, hogy feltérképezzük a családon belüli és kívüli magyar és szlovák nyelvhasználatot, valamint a megkérdezettek szlovák, illetőleg magyar nyelvismeretét.

A kérdőív 105 főkérdést és kb. 45 alkérdést tartalmaz. Meg kell jegyezni, hogy a gyermekhez, illetőleg családhoz címzett kérdőívek kérdései sokszor átfedik egymást, illetőleg azonosak, ezáltal akkor is megkapjuk a szükséges információt, ha a szülő nem hajlandó együttműködni. Az adatközlőnek itt is jogában áll eldöntenie, melyik nyelven kívánja kitölteni a kérdőívet, mivel ezt is két nyelven állítottuk össze.

1.3. Az iskolának készült kérdőív

Itt elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy mely tantárgyakat és heti hány órában tanítják szlovákul, illetőleg magyarul; van-e az iskolának szoros kapcsolata szlovákiai, illetőleg magyarországi oktatási intézményekkel; van-e a diákoknak lehetőségük, hogy részt vegyenek nyári szlovák, illetőleg magyar nyelvi táborokban; és hogy milyen színtereket (szakköröket, színjátszó köröket, sportszakosztályokat) tud biztosítani az iskola a diákok szlovák, illetőleg magyar nyelvi tudásának fejlesztésére.

2. Pszicholingvisztikai rész

Mindegyik kísérlet két nyelven zajlik. A vizsgálatot először magyarul, azután 15–20 nap múlva szlovákul végezzük el, vagyis *monolingvális módon* (Grosjean 1997). Célunk feltárni a lexikális-szemantikai reprezentációt mindkét nyelven, a két nyelv közötti szavak kapcsolódási mechanizmusait; megvizsgálni a szójelentés elsajátítási szintjeit, vagyis feltérképezni a kétnyelvű mentális lexikon szerkezetét.

A mai pszicholingvisztikában az egynyelvű mentális lexikont úgy határozzák meg, mint a grammatikának azt a komponensét, amely fonológiai, morfológiai, szemantikai és szintaktikai információt tartalmaz, vagyis ami a beszélő által a szavakról vagy morfémaokról implicit és explicit módon szerzett tudást egyaránt tartalmazza (Aitchison 1987, Emmorey és Fromkin 1988, Marslen-Wilson 1992). Általánosan szólva, az egynyelvű mentális szótárban egyrészt a szavakról való fonológiai és ortografikus tudás reprezentálódik, másrészt a szójelentés, illetőleg azok a nyelvtani szabályok, amelyek a különböző szavakat összekötik.

Vajon a kétnyelvűek „fejében” hogyan kapcsolódnak egymáshoz a különböző, gyakran tipológiailag teljesen eltérő nyelvekből származó szavak? Milyen a mentális lexikon szerkezete olyan kétnyelvű egyének esetében, akik két, olykor több nyelvet sajátítanak el gyermekkorukban természetes körülmények között, párhuzamosan, a különböző anyanyelvű szülőkkel való kommunikáció során? Milyen a lexikális- szemantikai szerveződés olyan kétnyelvűeknél, akik a második nyelvet csak az iskolában kezdték tanulni? A vizsgálatban ezekre a kérdésekre is szeretnénk választ kapni.

A kétnyelvű mentális szótár vizsgálatára kétfajta teszt sorozatot terveztünk: az egyik az ún. „papír-ceruza” felmérés, a másik egy számítógépes vizsgálat.

2.1. Papír-ceruza teszt sorozat

2.1.1. Szabad szóasszociációs próba alkalmazása intralingvális szinten a szemantikai hálózatok feltérképezésére

A szabad szóasszociációs próba lefolytatásához egy 50 (25 főnév, 15 ige, 6 melléknév és 4 egyéb szófajú) magyar szót és ezek szlovák ekvivalensét tartalmazó szóasszociációs listát állítottunk össze. Kiindulási alapul azok a szólisták szolgáltak, amelyeket előzőleg magyar és szerbhorvát kétnyelvűek (Göncz 1985), – budapesti, debreceni, szegedi és nyíregyházi nyelvészek és pszichológusok – magyar anyanyelvűek (Balló 1983) és a Leontyev (1977) által vezetett kutatócsoport orosz anyanyelvűek vizsgálata során használtak. Meg kell jegyezni, hogy a fent említett szerzők a Kent és Rosanoff által még a XX. század elején összeállított szólistát alkalmazták, bizonyos változásokkal. Az általunk használt 50 hívószóból 26 szó (11 főnév, 8 ige, 6 melléknév, 1 egyéb) az említett három vizsgálatban is előfordult. Az egyéb kategóriába sorolhatók olyan szavak, mint például a *szabad* szó, amely a különböző nyelvtani szerkezetekben jelzőként is, de állítmányként is szerepelhet; 20 szó ezen felül egybeesett azokkal a hívószavakkal, amelyeket csak a magyar vagy az orosz kutatók használtak.

Az instrukció a következő volt. „A listán szereplő megfelelő sorszám mellé írd le az első szót, amely a hívószóval kapcsolatban eszedbe jut.”

2.1.2. Folyamatos szóasszociációs próba intralingvális szinten

Az 50 hívószóból, amely a szabad szóasszociációs kísérletben szerepel, kiválasztottunk 10 kulcsszót (6 főnév, 3 ige, 1 melléknév). Ezek a következők voltak: kályha, út, város, kenyér, futni, költség, alkotni, nedves, közölni, kikötés.

Az instrukció a következő volt. „Minden lapra egy kulcsszó van felírva. Próbáld meg egy perc alatt annyi szót írni, amennyi a kulcsszóról eszedbe jut! Az *Elég!* figyelmeztetésre hagyd abba a munkát, és folytasd a következő szóval!”

A vizsgálatunkban e kétféle szóasszociációs próbát elsősorban relatív lexikális dominancia mérésére alkalmaztuk.

A dominancia-koefficiens (DK) a következő képlet szerint mérhető:

$$DK = \frac{(Msz + Mf) - (SZsz + SZf)}{(Msz + Mf) + (SZsz + SZf)} \times 100\%$$

ahol Msz	– a szabad szóasszociációs tesztből kapott összes válasz magyarul,
SZsz	– a szabad szóasszociációs tesztből kapott összes válasz szlovákul,
Mf	– a 10 hívószóra adott összes válasz magyarul,
SZf	– a 10 hívószóra adott összes válasz szlovákul,
+100 %	– a diák egynyelvűnek (magyar) tekinthető,
–100 %	– a diák egynyelvűnek (szlovák) tekinthető,
0 %	– az általunk alkalmazott próbák szerint a diák szókészlete megközelítően

azonos, azaz egyensúlyi állapotban van.

2.1.3. A szójelentés elsajátítási mélységének foka (denotatív jelentés) (Göncz 1985 nyomán)

Ennek a próbának az a célja, hogy megállapítsuk: a diákok a két nyelvből mennyire ismerik az egyes szavak denotatív, vagyis elsődleges, szótári jelentését. A teszt abból áll, hogy a célszó mellé írt öt szóból csak egyet, a megfelelőt kell kiválasztani. Az öt szó között szerepelnek olyanok, amelyek ugyanazt vagy majdnem ugyanazt jelentik, mint a célszó, tehát a szemantikai mezőt adják meg (Kiss 1999). A Göncz Lajos által javasolt tesztől eltérően, az öt szó közé beiktattunk olyan szót is, amely a célszóval hasonló hangzású volt, de más jelentésű. A hasonló hangzású magyar szavakat Papp Ferenc (1994) szótárából válogattunk ki. A hasonló hangzású szlovák szavakat szlovák anyanyelvű adatközlők adták meg. A listán 15 célszó szerepel, ezek között 10 szó azonos volt azzal, amelyet szabad, illetőleg folyamatos szóasszociációs tesztben alkalmaztunk.

Pl. FUTNI járni – ugrálni – jutni – ügetni – szaladni
KIKÖTÉS töltés – ok – feltétel – feltevés – kikötő

Az instrukció a következő volt. „Minden feladatnál egy nagybetűkkel nyomtatott szó áll, amely mellett még öt kisbetűvel nyomtatott szó van. Először figyelmesen olvasd el a nagybetűkkel nyomtatott szót, majd a többi közül húzd alá azt, amelyik ugyanazt vagy majdnem ugyanazt jelenti. Mindig csak egy szót kell aláhúzni!”

2.1.4. Jelentéstani differenciál (konnotatív jelentés) (Osgood, Suci és Tannenbaum 1957, valamint Göncz 1985 nyomán)

A denotatív jelentéssel ellentétben ezzel a próbával a tárgyhoz, a cselekvéshez, magához a szóhoz, fogalomhoz való érzelmi, affektív viszonyulást lehet mérni, amely az egyéni tapasztalaton alapul. A listán ugyanaz a 10 szó szerepel, amelyeket a szabad, illetőleg folyamatos szóasszociációs próbákban alkalmaztunk, és amely a denotatív jelentés feltérképezési tesztben is szerepel. A feladat a célszó értékelésében áll. A vizsgálatban 9 skálát használtunk, amely három (A, B, C) faktorba sorolható.

A) **Értékelési faktor:** szép – csúnya, kellemes – kellemetlen, tiszta – piszkos

B) **Erősségi faktor:** erős – gyenge, nagy – kicsi, nehéz – könnyű

C) **Aktivitási faktor:** gyors – lassú, aktív – passzív, hideg – meleg

Pl.	KÁLYHA							
szép	7	6	5	4	3	2	1	csúnya
kellemes	7	6	5	4	3	2	1	kellemetlen
tiszta	7	6	5	4	3	2	1	piszkos
erős	7	6	5	4	3	2	1	gyenge
nagy	7	6	5	4	3	2	1	kicsi
könnyű	7	6	5	4	3	2	1	nehéz
gyors	7	6	5	4	3	2	1	lassú
aktív	7	6	5	4	3	2	1	passzív
meleg	7	6	5	4	3	2	1	hideg

Az instrukció a következő volt. „Az alábbi skálán értékeld a következő 10 fogalmat.”
(7 = maximális pontszám, 1 = minimális pontszám)

2.2. Számítógépes vizsgálat

2.2.1. A cognate-ok és homonimák felismerése

Két vagy több nép gazdasági, kulturális, tudományos, politikai stb. érintkezése során, szélesebb értelemben véve történelmi együttélésük, a nyelvek kontaktusa következtében gyakran kerül sor szókölcsonzésre. A magyar nyelv szláv jövevényszavait legteljesebben Kniezsa (1955) gyűjtötte össze és elemezte.

A szláv nyelvekből származó olyan magyar szavaknak a hangzása, mint a *széna* (*seno*), *répa* (*repa*) szinte megegyezik etimonjaik hangzásával és a jelentésük is általában majdnem azonos. A gyakorlat azt mutatja, hogy nincs két olyan nyelv, amelyben ne fordulnának elő azonos vagy hasonló hangzású és azonos jelentésű szavak. A szakirodalom a *cognate* elnevezést használja azokra a szavakra, amelyek a közös ősnyelvből, a közös nyelvcsaládból származnak. A szlovák és a magyar nyelv ugyan nem rokon nyelvek, ennek ellenére a két nyelvben sok hasonló hangzású és azonos jelentésű szó van. Eltekintve a nyelvtörténeti okoktól, ezeket mi is a cognate elnevezéssel illetjük.

A gyakorlat azt is mutatja, hogy vannak olyan szavak is, amelyek kiejtése a magyar és a szlovák nyelvben majdnem azonos, de a jelentésük különbözik. Az azonos hangzású, de más és más jelentésű szavakat a nyelvészek – egy nyelvi rendszeren belül – hangalakjukat tekintve *homofonoknak*, egyébként pedig *homonimáknak* nevezik. Ezt a szóhasználatot az általános nyelvközi egybevetések céljára kiterjesztve, a nyelvtörténeti okoktól eltekintve, mi azokat az azonos vagy hasonló hangzású, de más jelentésű szavakat is *homonimáknak* nevezzük, amelyek mintegy két nyelv „között” léteznek.

Ebben a kísérletben összesen harminc, cognateból és homonimából álló listát állítottunk össze, amely a következő szavakat is tartalmazza.

Cognate

(Hasonló hangzású és azonos jelentésű szavak mindkét nyelvben)

Magyar	Szlovák
<i>pohár</i>	<i>pohár</i>
<i>kabát</i>	<i>kabát</i>

Homonima

(Azonos vagy hasonló hangzású, de más jelentésű szavak mindkét nyelvben)

Magyar	Szlovák
<i>máj</i> (belső szerv)	<i>máj</i> (május)
<i>had</i> (katonaság)	<i>had</i> (kígyó)

Az instrukció a következő volt. „Magyar és szlovák szavakat fogsz hallani egymás után, véletlen sorrendben, kis szünetekkel. Nagyon figyelj arra, hogy a hívószó milyen nyelvből származik. Gyorsan és hangosan válaszolj arra, hogy a hallott szó melyik nyelvhez tartozik, a magyarhoz-e vagy pedig a szlovákhoz. Tehát a válasz: *magyar*, illetőleg *szlovák*.”

A tesztszavak között 4 másodperces intervallum volt. (Ezt az időközt a „pilot

study” során állapítottuk meg.) A válaszokat, valamint a reakcióidőt (azaz az intervallumot, amely a hívószó és a válasz között van) számítógépen rögzítettük.

2.2.2. Lexikális előfeszítés (priming) a mentális lexikonban két nyelv között (Thuma és Pléh 1995 nyomán)

Auditív módon a kísérleti személy véletlen sorrendben összesen 20 magyar és 20 szlovák mondatot hall. Minden mondat utolsó szava *előfeszítési* (priming) szóként funkcionál. A priming szó jelentését és szófaját tekintve kétértelmű. A magyar kétértelmű szavakat a *Képes diákszótárból* (Grétsy és Kemény 1992) válogattuk ki. A szlovák kétértelmű szavakat szlovák anyanyelvű adatközlők adták meg. Minden magyar mondat után (100 msec elteltével) a kísérleti személy hall egy szlovák szót. Hasonló volt a helyzet a szlovák mondatokkal és a magyar szavakkal is. A szó, amelyről dönteni kellett, három típusú volt:

- a) jelentésében kapcsolódik a priming szóhoz, azaz a szó szemantikai mezejéhez tartozik;
- b) nem kapcsolódik értelemszerűen a hallott mondathoz, mert a hallott szó második jelentését adjuk meg;
- c) kontrollszó, amely egyáltalán nem illik a mondatba, mert az adott összefüggésben más jelentéssel bír, mint a priming szó (esetenként hasonló hangzású, gyakran értelmetlen szó).

Tehát, ebben a kísérletben arra kerestük a választ, hogy a priming szónak (amely kétértelmű és a mondat végén áll) a felismerése – és ezzel együtt a hallott mondat feldolgozása is – könnyebben és gyorsabban zajlik-e le abban az esetben, amikor ez egy olyan – más nyelvből származó – szót előz meg, amely szemantikailag kapcsolódik hozzá. Lássunk néhány példát!

Priming szó (két jelentésű ige)	odailló jelentés	nem odailló jelentés	kontrollszó
Péter már egy órája rád VÁR	ZOSTAT' (marad)	kastiel' (vár)	pár (pár)
Peter isiel Zuzku BRÁNIT' (Péter elment Zsuzsit védeni)	ügyvéd	borona	RANIT' (megsebez)

Priming szó (két jelentésű főnév)	odailló jelentés	nem odailló jelentés	kontrollszó
Mari azt mondta, hogy ez megfelelő ÁR	drahota (drágaság)	PRÚD (áramlás)	bar (bár)
Kazdá stanica má aj VYCHOD. (Minden állomásnak van kijárata is.)	AJTÓ	kelet	vihog

Az instrukció a következő volt. „Magyar és szlovák mondatokat fogsz hallani egymás után, véletlen sorrendben. Rövid szünet után hallani fogsz a magyarul elhangzott mondathoz egy szlovák szót és fordítva. El kell döntened, hogy az adott szó jelentése

alapján beleillik-e a mondatba. A válasz: *igen* vagy *nem*.

A válaszokat és a reakcióidőt számítógépen rögzítettük. A két számítógépes vizsgálatot (1. a 2.2.1. és a 2.2.2. pontokat) Háromszéki Attila informatikus szakmérnök programja segítségével végeztük el.

3. Pszichológiai vizsgálat

3.1. A nyelvekhez való attitűd mérése (Göncz 1985 nyomán)

A kérdőívben szereplő kérdésekhez, amelyekkel a magyar, illetőleg a szlovák nyelvhez való viszonyulást térképeztük fel, külön összeállítottunk egy skálát, amelynek segítségével a diákoknak saját véleményüket kellett leírniuk a magyar és a szlovák nyelvről, valamint arról az idegen nyelvről, amelyet éppen tanulnak.

Pl.

	MAGYAR NYELV							
jó	7	6	5	4	3	2	1	rossz
szép	7	6	5	4	3	2	1	csúnya
hasznos	7	6	5	4	3	2	1	haszontalan
érdekes	7	6	5	4	3	2	1	unalmas
sikeres	7	6	5	4	3	2	1	sikertelen
kellemes	7	6	5	4	3	2	1	kellemetlen
dallamos	7	6	5	4	3	2	1	kemény

Az instrukció a következő volt. „Az alábbi skálán értékeld a következő nyelveket.” (7 = maximális pontszám, 1 = minimális pontszám)

3.2. Képes frusztrációs teszt (PFT)

(Rosenzweig 1945, Bordás 1995, valamint Bordás és Hunčík 1999 nyomán)

Ebben a részben a Képes Frusztrációs Teszt segítségével a kétnyelvű tanulók toleranciaszintjét szándékoztunk felmérni olyan modellált frusztrációs szituációban, amilyen a magyar vagy a szlovák nemzetiséghez tartozó emberek gyakran szembetalálják magukat. Az eredeti PFT (Picture Frustration Test, Rosenzweig 1945) a klinikai, projektív vizsgálati módszerek közé tartozik, és 24 képből áll. A képeken látható két vagy több személy interakciós viszonyban van. Az egyik agresszióval töltött, érzelmekkel telített közléssel, vagy pedig bántó módon mond valamit. Szavai a kép bal oldalán vannak feltüntetve. A vizsgálati személynek bele kellett élnie magát az adott kommunikatív helyzetbe, és írásban vagy szóban válaszolnia kellett a képen látható frusztrált személy helyett. Bordás és munkatársai (Bordás 1995, Bordás és Hunčík 1999), felhasználva a Rosenzweig-féle eredeti frusztrációs tesztet, 11 képet elsősorban a nemzetiségi (szlovákiai magyar) problémákra összpontosítva dolgoztak fel. Ez a vizsgálat egy komplex szociológiai és etnopszichológiai kutatás egy része, amelyet a szerzők Szlovákia területén végeztek el.

Hipotézisünk szerint a személyek frusztrációs reakcióit befolyásolhatja a kisebbségi lét, a környezet és a nyelvhasználat. Feltételezzük továbbá, hogy a két nyelv tudásszintje, a nyelvek használati gyakorisága, a nyelvi kódok váltása befolyásolhatja az adott frusztrációs helyzet verbális interpretálását. A Bordás (1995) vizsgálatában is alkalmazott 11 kép közül hetet választottunk ki. Ezeket saját kísérleti helyzetünkhöz

módosítottuk. A képeknek mind a szlovák, mind a magyar nyelvű változatát elkészítettük. A kísérlet két nyelven zajlott: először magyarul, később, 2–3 hét múlva, szlovákul. A hét kép nyomon követi a vegyes házasságból származó gyerek egész életét: a névadást, az iskolát, a hivatali ügyintézkedést, az orvosi kezelést és a halált. Az első kép egy esküvőt ábrázol. A képből kiderül, hogy a családba egy másik nemzetiségű férfi nősült be. Attól függően, hogy a kísérlet magyarul vagy szlovákul zajlik le, a főlegény vagy magyar vagy szlovák nemzetiségű. Az instrukció a következő volt. „Próbáld meg beleélni magad a helyzetbe, képzelj el magad a válaszoló helyén és írd le, ami eszedbe jut, az ő nevében.”

Az agresszió irányultsága három szempontok szerint értékelhető.

- (a) *extrapunítív* (kifelé irányított). Ilyen jellegű válaszok sorolhatók ide, mint: *Nem igazán nyerő ez a házasság. Úgy is ronda. Ez szemétség tőlük.*
- (b) *intrapunítív* (befelé, saját maga ellen irányított). Pl. *Én örülök neki. Igazuk van. Mit csinálnánk ott, bambuszok vagyunk. Elnézést, hogy nem tudok szlovákul.*
- (c) *inpunítív* (semleges, a frusztrációs helyzet neutralizálása). Pl. *Jól van, elmegyek. És akkor mi van? Nem baj, ne keseredj el.*

IRODALOM

- Aitchison, J. 1987. *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon.* Oxford: Basil Blackwell.
- Balló Larisa, szerk., 1983. *Magyar verbális asszociációk. 1–2 kötet.* Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola.
- Emmorey, K. D. és Fromkin, V. A. 1988. *The mental lexicon.* In Newmeyer, F.J., szerk., *Linguistics: The Cambridge survey. Vol. 3. Language: Psychological and biological aspects.* Cambridge: Cambridge University Press. 124–149.
- Bordás Sándor, szerk., 1995. *Ellenpróbák. A szlovák–magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában.* Pozsony – Dunaszerdahely: Márai Sándor Alapítvány, NAP Kiadó.
- Bordás Sándor és Hunčík Péter 1999. *FER (Feszültség-előrejelző rendszer).* Dunaszerdahely – Pozsony: NAP Kiadó, Márai Sándor Alapítvány.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerb–horvát kétnyelvűség lélektani kutatásai.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Grétsy László és Kemény Gábor, szerk., 1992. *Képes diákszótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grosjean, François 1997. Processing mixed language: issues, findings, and models. In A. de Groot és J. Kroll, szerk., *Tutorials in bilingualism: Psycholinguistic perspectives.* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 225–254.
- Kiss Gábor, szerk., 1999. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kniezsa István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Leontyev, A., szerk., 1977. *Szlovár' asociativnih norm russkogo jazika.* Moszkva: MGU.
- Marslen-Wilson, W. 1992. *Mental lexicon.* In Bright, W., szerk., *International encyclopedia of linguistics. Vol. 3.* New York – Oxford: Oxford University Press. 273–276.
- Osgood, Ch. E., Suci, G. J. and Tannenbaum, P.H. 1957. *The measurement of meaning.* Urbana: University of Illinois Press.
- Papp Ferenc, szerk., 1994. *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Rosenzweig, S. 1945. The picture-association method and its application in a study of reactions of frustration. *Journal of Personality* 14:3.
- Thuma Orsolya és Pléh Csaba 1995. Lexikális előfeszítés a mentális lexikonban az anyanyelvi és egy tanult második nyelv között. *Magyar Pszichológiai Szemle* 35/5–6:293–304.
- Vargha András 1999. *MiniStat. 3.1 verzió. Felhasználói kézikönyv.* Budapest: Pólya Kiadó.

Identitás és nyelvhasználat a beregszászi magyar főiskola hallgatói körében*

KÁROLYI MARGIT – SZABÓ GÉZA

1. A vizsgálatokról

Jelen előadásunk keretében azoknak a felméréseknek egy szűk szeletéről számolunk be, melyeket a Beregszászi Magyar Főiskola speciális képzésének több mint száz magyar anyanyelvű hallgatója körében végzünk, s amelyek kapcsolódnak a Lakatos Ilona által már említett kutatásokhoz, kiegészítve azzal, hogy ezek az intézményben folyó egyéb kutatásokhoz is illeszkednek, azokkal másfajta vertikumokat alkotva. Így részei a tágabb Kárpátalja (Beregszász)-kutatásoknak, illetőleg a tágabb identitáskutatásoknak. A forrásbázisul használt korpuszt az elmúlt tanévben gyűjtöttük aktív, kérdőíves módszerrel. Először az 1996/97. tanévben töltöttük ki a speciális képzésben részt vevő minden egyes hallgatóval egy-egy, a magyarpárú kétnyelvűség vizsgálatára használatos tesztet (vö. Göncz 1985, Lanstyák 1992:35–48), melyben természetesen rákérdeztünk az illető szociokulturális hátterére is.

Az általunk vizsgált csoportnak nagyon fontos szerepe van és lesz egyrészt abban, hogy Kárpátalján milyenné válik a következő generáció anyanyelvi kommunikációs kultúrája, hiszen itt a magyar nyelvű felsőfokú oktatás döntő hányadát a beregszászi főiskola jelenti, illetőleg – az ungvári egyetem magyar szakos hallgatóit kivéve – ez az egyetlen magyar tannyelvű felsőfokú pedagógusképző intézmény; másrészt abban, hogy milyen lesz a kárpátaljai magyar kisebbség magyarságtudata, kötődik-e az anyanyelvhez, a mikro- és makroközösséghez, a nemzethez. Mindezt szem előtt tartva a két- és többnyelvűséget mérő tesztek feldolgozása után a második félévben az általunk oktatott szakokon és szakpárokon újabb tesztet töltöttünk ki, olyanokat, melyek alkalmasak a nyelvi attitűdnek és a vele szorosan összefüggő identitásnak a vizsgálatára is. Úgy éreztük, hogy – az ismert történelmi, politikai okok következtében kialakult görcsök és félelmek miatt – nem időszerű és nem célszerű még az identitást a szociológiában szokásos módszerekkel mérni. Ezt az a sajátos paradoxon is aláhúzza, hogy a képzés kezdetekor minden külső kutató, vizsgálódó, felmérő kezdeményezéstől igyekeztünk a beregszászi főiskolásokat védeni, – a bizonytalan státusz miatt erre minden okunk meg is volt. Ugyanakkor, véleményünk szerint, a nyelv kultúrahordozó és identitásjelölő szerepe miatt „a nyelv a hétköznapi értelmezés eszköze, az információk és a kultúra hordozója – kisebbségi helyzetben – identitást fémjelző szimbólummá válik”, a nyelvhasználati jellemzőket és a nyelvi attitűdöt tudakoló – a tartalomelemzés módszerét alkalmazó – teszt alkalmas lehet arra, hogy közvetett módon feltárja a vizsgált csoport identitástudatának azokat a jegyeit, amelyek a nyelvi összetartozás-tudattal kapcsolatosak (vö. Even-Zohar 1986:126, Gereben 1998:113). Természetesen arról sem feledkeztünk meg, hogy felmérések igazolják, a fiatalok, illetőleg a kisebbségben élő magyarok a nyelvet tekintik a nemzeti hovatartozás döntő kritériumának (vö. Csepeli 1987:33, Gereben 1998:125).

* A kutatás az FKFP 0890/1997 támogatásával készült.

A magyar azonosság a kötődések több szintjét foglalja magában: magyar nemzet, kárpátaljai magyarság, a szűkebb szülőföld, ezért kérdéseink a magyarországi magyar nyelvhez, a kárpátaljai magyar nyelvhez és a helyi nyelvjárásokhoz való viszonyulásra vonatkoznak, s a válaszok összegzése s egymáshoz való viszonyítása után felsejlik: (1) mennyire érzik magukat a tágabb és szűkebb közösséghez (a nemzethez és a szülőföldhöz) tartozónak, (2) az anyanyelven keresztül kötődnek-e szülőföldjükhöz, (3) ragaszkodnak-e az anyanyelvhez, illetőleg annak nyelvéhez, (4) milyen mértékben ismerik és használják anyanyelvüket, valamint (5) tudatosulnak-e bennük az anyanyelv jellemző jegyei.

Az identitást mérő tesztekkel párhuzamosan hallgatóinknak másodnyelvi kontaktusjelenségeket és dialektális sajátosságokat tartalmazó grammatikalitási megítéléseszteket is meg kellett oldaniuk, hogy árnyaltabb képet kapjunk az identitás tesztekben megfogalmazott állításokról (Az e tesztben szereplő kontaktusjelenségeket az előző tanévben gyűjtöttük a vizsgált csoport körében.)

2. A vizsgálati háttér bemutatása

A kárpátaljai magyarság, főleg annak meghatározó értelmiségi szervezetei 1993 decemberében megkeresték a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolát, hogy nyújtson segítséget egy magyar anyanyelvű pedagógusképző főiskola létrehozásához. Ezen a főiskolán már az 1994/95-ös tanévben négy szakpáron (angol-földrajz, angol-történelem, óvodapedagógus és tanító) megindult a képzés. A meghirdetett 50 helyre 104 kárpátaljai jelentkező adta be pályázatát, és a felvételi vizsgákon megfelelt 42 hallgató. A speciális képzés keretében 1997-ben és 1998-ban is egy-egy évfolyamnak diplomát adhattunk át. Hallgatóink mintegy kétharmada homogén magyar munkás- és alkalmazott, illetőleg több mint egyharmada értelmiségi családból származik, a vizsgált csoport tagjai otthon kizárólag magyarul beszélnek. Majdnem háromnegyed részük végzett magyar tannyelvű iskolában és 13%-uk vegyes tannyelvű iskolát végzett. A két- vagy többnyelvű környezet, a kötelező orosz (néhány esetben ukrán) oktatás ellenére is hallgatóinknak 81%-a vallja magát két- vagy többnyelvűnek abban az értelemben, hogy a két- vagy többnyelvű közösségben adódó kommunikációs helyzeteket két- vagy több nyelven tudja lefedni. A vizsgált csoport tagjainak kétnyelvűségére az anyanyelv dominanciája jellemző.

3. A vizsgált korpusz értékelése

3.1. Jelen előadásunkhoz az identitás és nyelvhasználat összefüggéseinek mérésére a fenti csoport szociológiai összetételét reprezentáló 34 hallgató nyelvi-nyelvhasználati tesztekre adott válaszaiból álló korpuszát dolgoztuk fel. A grammatikalitási megítéléseszteket kontrollcsoportként kitöltöttük a Bessenyei György Tanárképző Főiskola elsőéves magyar-kommunikáció szakos hallgatóival is.

A nemzeti tudat többek között az emberek állásfoglalásában, magatartásában nyilvánul meg, közös igényekben, törekvésekben, célkitűzésekben. A nemzethez tartozás közösségi sorsvállalást is jelent. A magyarság esetében ez a magyar nyelv tudatos ápolását, a szokások és hagyományok őrzését, a történelmi múlt vállalását is magában foglalja (vö. Grétsy 1998:32). A vizsgált csoport önmeghatározásának

tettekkel bizonyított ténye magyarságkötődésének kiépítése, magyar tannyelvű iskolák választása még azon az áron is, ha az esetleg a társadalmi érdekérvényesítésüket hátrányosan befolyásolja.

3.2. Megkértük hallgatóinkat, fejtsek ki, látnak-e különbséget a kisebbségi létben élők és a magyarországi magyarok magyarságtudata között. A két fajta magyarságtudatot egyesek nem érzékelik (15%), a döntő többség azonban abból indul ki, hogy a magyarországi magyaroknak természetes állapot nemzetiségük, magyarságtudatuk, a határon túl pedig naponta való vállalás, időnként harc kérdése.

Arra a kérdésre, hogy *Hol, a világ melyik táján lakna legszívesebben?* — az első látásra nagyon eltérő válaszokat kaptunk. Az angol szakosok csaknem egyharmada eljátszik azzal a vággyal, hogy az angolszász országokban (az angol nyelv ismerte hasznosítható), többen megjelölik Ausztráliát, mert *ott nem kérdezi senki, hogy ukrán vagy-e vagy magyar, mert soknemzetiségű ország, ahol az emberek elfogadják egymás nemzetiségét, tudnak békében élni egymás mellett*. Néhányan Magyarországon élnének, mert *magyar vagyok, mert jobbak a továbbtanulási lehetőségek*. A többség azonban vagy Kárpátalján akar élni, vagy még nem gondolkozott rajta. Ez utóbbiak nyilván nem kerültek konfliktusba szülőhelyük miatt, vagy természetes számukra a jelen realitása *végül is tudomásul kell venni, hogy Ukrajnában élünk*, vagy a szülőföldhöz való kötődés. Mások ezt meg is fogalmazzák, mert itt vannak szülei, barátai, mert szeret itt élni, és mert itt van otthon. Egy hallgatónk azt írta *Az elvándorlás egyszerűen gyávaság*.

A válaszok szociális háttér szerinti szóródása nagyjából kiegyenlítődik, és csak a következő eltérés van: (1) Magyarországon csak a falun élő értelmiségi származásúak szeretnének élni, (2) otthon maradni pedig csak a városiak (értelmiségiek és nem értelmiségiek azonos számban) szeretnének.

3.3. *Az Ön véleménye szerint a kárpátaljai magyar nyelv azonos-e a magyarországival? Véleménye szerint van-e különbség a Kárpátalján és a Magyarországon beszélt magyar nyelv között? Melyik változat áll Önhöz közelebb (a kárpátaljai magyar nyelv, a magyarországi köznyelv, helyi nyelvjárás)?* kérdésekkel a tágabb és szűkebb nyelvközösséggel való azonosulást, s a nyelvi tudatosságot is vizsgáltuk (l. 1. és 2. táblázat).

Hallgatóink 70%-a (vö. 1. táblázat) azt vallja, hogy a kárpátaljai magyar nyelv azonos a magyarországival, 14%-uk a kisebbségi nyelv regionálisabb jellege (vö. Kiss 1995, Lanstyák 1997:6) miatt az északkelet-magyarországival azonosítja, s csupán 14%-uk véli úgy, hogy különbözik a magyarországitól, vagyis döntő többségüknek (84%) az a véleménye, hogy a magyarság egyazon nyelvet beszél. A másodikként említett kérdésre adott válaszok látszólag ellentmondanak ennek, ugyanis a vizsgált csoport 65%-a szerint a kárpátaljai magyar nyelv különbözik a magyarországitól. E látszólagos ellentmondás feloldható, hiszen „a magyar irodalmi nyelvet egy nemzet használja, de a magyar nemzetnek kb. egyharmada a nyelvet nemzetiségként és diaszpóráként különböző államokban használja” (Pete 1988:780). A különböző államokhoz való tartozás különböző nyelvekhez, társadalmakhoz, kultúrákhoz, intézmény- és jogrendszerhez való szoros kapcsolódást is jelent, s mindez a régebben viszonylag egységes nyelv differenciálódását hozta létre. A fenti tényezők, a

másodnyelvi kontaktus helyzete és a nemzetállamok között lévő néha áthághatatlan kommunikációs falak következtében létrejöttek a magyar nyelv állami változatai, melyek természetesen a magyar nemzeti nyelv részeit képezik (Kiss 1994:93–94, Lanstyák és Szabó Mihály 1997:5–6, Péntek 1998:45). A válaszokból tehát arra következtethetünk, hogy beregszászi pedagógusjelöltjeink a magyar nemzeti nyelvvel, a magyarsággal való azonosulást választják.

Ennek ellenére mégis sokkal erősebben kötődnek a kárpátaljai magyarsághoz, hiszen a kárpátaljai magyar nyelv, magyarországi köznyelv és helyi nyelvjárás alternatívái közül csak tizenketten (34%) választották a magyarországi köznyelvet, mint hozzájuk legközelebb eső változatot, azzal indokolva, hogy *Magyar (nemzetiségű) vagyok, ezért kötelességemnek érzem, hogy a magyar köznyelvet ismerjem és használjam legjobban*. A sorsközösség vállalása motiválja a többséget (51%), hogy a kárpátaljai magyar nyelvet válassza: *Ez a közös nyelv, ezen minden kárpátaljai magyar ember megérti egymást*. 14,3% véleménye az, hogy a szülőfalu nyelvjárása áll hozzá legközelebb, mert *a helyi nyelvjárásban kezdtem beszélni, mert környezetemben mindenki ezt használja*. A kárpátaljai magyar nyelvet választó falusi, nem értelmiségi származású válaszadók indokai között a pozitív érzések, mint például a büszkeség, az önérzet dominálnak: *szép, tiszta, érthető*. Az értelmiségi, városi származású hallgatók inkább a közösségi sorsvállalással támasztják alá választásukat. Mindössze egy hallgató válaszából csendül ki, hogy kisebbségi létből fakadó hiányként éli meg a kárpátaljai magyar nyelv használatát: *Nem magyar nyelvű iskolába jártam, ezért nem tudtam elsajátítani a magyarországi köznyelvet*.

A fenti választásokat erősítik meg a *Szépnek vagy kevésbé szépnek tartja a kárpátaljai magyar nyelvet?* kérdésre adott válaszok is. A válaszadók 88%-a (30 fő) szociokulturális háttérétől függetlenül szépnek találja, s mindössze az elenyésző kisebbség (2+1 fő) kevésbé szépnek, illetőleg igen is, meg nem is. A *Miért-re* adott válaszokból a sértett önérzet és büszkeség is kicsendül, hiszen a kárpátaljai magyar nyelvet a magyarországgal összevetve az előbbihez társulnak a pozitív minősítő jegyek (vö. 3. táblázat): *gazdag, tiszta, magyaros, tiszta magyar, érthető, őrzi a magyar nyelv értékeit, régi kifejezéseket őrizz meg*. Felróják, hogy a magyarországi magyar nyelvhasználatban elszaporodtak az idegen szavak, sok a számukra kevésbé érthető szleng kifejezés is. A válaszok és minősítések arra utalnak, hogy a vizsgált csoport tagjai természetesnek tartják a többnyelvű nyelvi kontaktus helyzetében kialakult másodnyelvi kontaktusjelenségeket, de elítélik az egynyelvű anyaországi nyelvhasználati helyzetben jelentkező – szerintük rossz irányú – nyelvi változásokat. Néhányan azért tartják szépnek a kárpátaljai magyar nyelvet, mert ez az anyanyelvük: *ezen tanultam meg beszélni, mert ez az anyanyelvem*. Igen kevesen (15%) sorolnak fel negatív jellemzőket. Érdekes módon inkább a dialektális sajátságok miatt tekintik kevésbé szépnek – nyelvjárásiasabb, mint a magyarországi magyar, erősen suksükölnek – s nem a másodnyelvi kontaktusjelenségek miatt.

A nyelvészek és nem nyelvészek közül is többen vallják azt, hogy a nyelvjárásias beszéd vállalása, a nyelvjárásokhoz való pozitív viszonyulás a lokális identitás kifejezője lehet (Trudgill 1995:28). A kisebbségi helyzetben lévők elsődleges nyelve nyelvjárás vagy nyelvjárásias alapú (vö. pl. Kiss 1994:75), ez ma már köztudott. Ezzel

az elsődleges presztízsvaltozattal áll szemben az idegen államnyelv és az anyanyelvi standard, az elsődleges változat pedig stigmatizálttá degradálódott, Magyarországon a műveletlenségnek, a rossz értelemben vett parasztnak lett a szinonimája. A *Beszéli Ön a helyi nyelvjárást?, Hol használja Ön a helyi nyelvjárást?* kérdésekre a megkérdezettek közel fele (45%) vallja azt, hogy nem beszél nyelvjárásban, s meglepő módon éppen a falusi, nem értelmiségi származású fiatalok állítják, hogy nálunk (már) nincs nyelvjárás. Ennek oka egyrészt az elbizonytalanodás, a nyelvi tudatosság alacsonyabb foka lehet, másrészt pedig talán az, hogy a kárpátaljai magyar nyelv maga is erősen regionális, továbbá éppen a falusi fiatalok azok, akikre a nyelvi tudatosság alacsonyabb foka miatt a fokozott normakövetés jellemző (vö. Balogh 1993:107–23, Lanstyák és Szabó Mihály 1997:6). Velük ellentétben az értelmiségi származású fiatalok – akár városiak, akár faluról származnak – elismerik, hogy maguk is beszélnek a helyi nyelvjárást. Meg kell említeni, hogy néhány – az utóbbi csoportba tartozó hallgató – még azt is megemlíti, hogy mindenhol nyelvjárásban beszél.

A nyelvjárás attitűdöt vizsgálva feltettünk két nyitott kérdést: *Hogyan viszonyul Ön szülőhelye nyelvjárásához?* és *Fejtse ki néhány mondatban, mit jelent az Ön számára a helyi nyelvjárás!* A válaszok felében a megkérdezettek jól viszonyulnak a helyi nyelvjáráshoz, mivel a *környezetet, az anyanyelvet, az otthon, a hagyományokat szimbolizálja* számukra. A válaszadók egyharmadának a nyelvjárásokhoz való viszonyulása negatív, és még a feltételezését is elhárítják annak, hogy nyelvjárásiasan beszélnek. *Sehogy, nem beszélek semmiféle nyelvjárást. Semmit nem jelent. Ők azok, akikre a fokozott normakövetés jellemző. Néhány hallgató attitűdjé látszólag semleges: semmit, elfogadom, ezt szoktam meg*.

3.4. A nyelvi tudatosság vizsgálatának eredményei vázlatosan a következők (vö. 5. táblázat). A kárpátaljai magyar nyelvnek a magyarországi magyartól való eltérését a regionális dialektális sajátságok nagyobb arányában látja a többség (39%), a kontaktusjelenségeket valamivel kevesebben említik (28%), hallgatóink 18%-ának véleménye szerint nincs lényeges eltérés a magyar nyelv két változata között, s az elenyésző kisebbség (10%) szerint a kárpátaljai magyar nyelv az idegenszerűségektől mentes, tisztább magyar nyelv. A válaszokban a magyar tannyelvű iskolákban és a főiskolai anyanyelvi órákon szerzett ismeretek egyaránt felidéződnek. Szülőhelye, lakóhelye főbb nyelvjárás jellemzőit faluról származó hallgatóink közel kétharmada tudja felsorolni. Az egyébként is erősen regionális kárpátaljai nyelvhasználatban különösen a nyelvjárásziget-szerű települések jellegzetességei szembetűnőek. Nagydobrony palócos sajátságai: *tudí, mondi, vári*, a „sajátos debreceni é-k” stb. A falusi nem értelmiségiek saját valós vagy vélt nyelvhasználatukat alapul véve tagadják, hogy szülőhelyükön élnének még nyelvjárás sajátságok. A városi származású hallgatók kb. egyharmada tekinti regionálisnak városi nyelvét, nyelvjárás sajátságként pedig az erős suksükölést, továbbá a magyarországi tanáraik beszédéből, illetőleg a rádiós és televíziós nyelvhasználatból hiányzó diftongusokat említik.

3.5. A grammatikalitási megítéléseszték adatai megerősítik a hallgatók válaszaiból és választásaiból kirajzolódó tendenciákat (vö. 6. táblázat). Beregszászi hallgatóink kétharmada (74%) elfogadja, jónak tartja a másodnyelvi kontaktus következtében a magyar nyelvhasználatba bekerült kontaktusjelenségeket. A

magyarországi kontrollcsoport tagjai e sajátságokat megközelítőleg ugyanolyan arányban ítélik rossznak, hibásnak. A dialektális jellemzők megítélésében már nincs ilyen mértékű különbség a két csoport tagjai között, különösen a grammatikai sajátságokat tartják rossznak, javítandónak. Az ítéletek közötti kb. 10%-os eltérés abból adódik, hogy a kárpátaljai magyar nyelvben a *-nál* rag latívuszi használata nem stigmatizált, ezért ottani hallgatóink nem is javítják következetesen.

4. Összegzés

Felmérésünk eredményeinek bátrabb általánosítása nyilvánvalóan újabb és megismételt felmérésekre, kutatásokra bízathatnak bennünket. A kutatás jelenlegi szintjén viszont már korábbi forrásaink (hallgatóink írásbeli munkái és különböző szituációban történő előszóbeli megnyilatkozásai) vizsgálatából leszűrt eredmények is visszaigazolódnak. Ezek természetesen összegzésre várnak, ami most nem lehetett feladatunk. Fontosnak érezzük azonban kutatásunk jellegének egy mozzanatát kiemelni, amely a szakirodalomban is elég ritka: a vizsgált csoport „aktív” részvétele a kutatásban. Ez arra a mindennapi kontaktusra épül, ami hallgatóinkhoz köt bennünket, másrészt ez a kutatás úgy hasznosul a legjobban a képzésben, hogy az értékelésbe is bevonjuk őket, akik ezáltal a tananyaggá vált ismereteken túl önismeretüket is gazdagíthatják.

IRODALOM

- Balogh Lajos 1993. A magyar nyelv Kárpátalján. In Lizanec Péter és Horváth Katalin, szerk., *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*. Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó. 107–123.
- Csepeli György 1987. *Csoporttudat – nemzettudat*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Even-Zohar, Itamar 1986. Language Conflict and National Identity. In Joseph Alpher, szerk., *Nationalism and modernity: A Mediterranean Perspective*. New York: Praeger et Haifa Reuben Hecht Chair. 126–135.
- Gereben Ferenc 1998. Anyanyelv és identitástudat kapcsolata a magyarpárú kétnyelvűség helyzetében. In Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella, szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, a Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 113–127.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerb–horvát kétnyelvűség lélektani kutatásai*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Grétsy László 1998. Nemzetstratégia a harmadik évezred küszöbén. *Magyar Nyelv* 94:30–32.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lanstyák István 1992. A magyar–szlovák kétnyelvűség kutatásának néhány módszertani kérdéséről. In Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka, szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében. II.* Budapest: Széchenyi Társaság. 35–48.
- Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Péntek János 1998. Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről. *Magyar Nyelv* 94:43–49.
- Pete István 1988. A magyar nyelv állami változatai. (Kárpátukrán változat) In Kiss Jenő és Szűts László, szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest: Akadémia Kiadó. 779–789.

Trudgill, Peter 1995. Dialektusok és szociolektusok az új Európában. *Kárpátaljai Szemle*. 8–9:28–29.

FÜGGELEK

A táblázatokban szereplő rövidítések feloldása a következő: *Azonos* (a kárpátaljai magyar nyelv a magyarországgal azonos), *ÉK azonos* (a kárpátaljai magyar nyelv az északkeleti nyelvjárástípussal azonos), *Nem azonos* (a kárpátaljai magyar nyelv sem a magyarországgal, sem az északkeleti nyelvjárástípussal nem azonos), *F* (falusi), *V* (városi), *É* (értelmiségi), *NÉ* (nem értelmiségi), *Ö* (összesen), *N* (megkérdezettek száma).

1. táblázat

A kárpátaljai és a magyarországi magyar nyelv összevetése (N=37)

	FNÉ	FE	VNE	VE	Ö	%
Azonos	13	8	3	2	26	69
ÉK azonos	1	1	2	1	5	14
Nem azonos	4	1	1	0	6	17
N=35	FNÉ	FE	VNE	VE	Ö	%
Nincs különbség	5	1	5	2	13	37
Van különbség	9	8	3	2	22	63

2. táblázat

Választás a változatok között (N=35)

	FNÉ	FE	VNE	VE	Ö	%
Kárp. magy. nyelv	6	4	5	3	18	51
Mo.-i köznyelv	5	3	2	2	12	34
Helyi nyelvjárás	2	3	0	0	5	14

3. táblázat

Miért szép a kárpátaljai magyar nyelv? (N=39)

	FNÉ	FE	VNE	VE	Ö	%
Magyaros, érthető	11	6	5	3	25	63
Anyanyelv	1	2	0	0	3	8
Tetszik	1	0	2	0	3	8
Nincs indok	2	0	1	0	3	8
Nem szép nyj. jell.	3	1	0	1	5	13

4. táblázat

A kárpátaljai magyar nyelv megkülönböztető jegyei
Miben különbözik a magyarországitól? (N=34)

	FNÉ	FÉ	VNÉ	VÉ	Ö	%
Kontaktusnyelvi j.	5	6	0	2	13	38
Nyelvjárási jell.	1	9	1	2	13	38
Tiszta magyar	3	0	1	0	4	12
Mo.-i idegensz.	2	1	1	0	4	12

5. táblázat

A megkülönböztető jegyek felsorolása (N=36)

	FNÉ	FÉ	VNÉ	VÉ	Ö	%
Nyelvjárási saját.	5	6	2	1	14	39
Kontaktus jel.	7	2	1	1	11	30
Kárp. ny. pozitív	2	0	1	1	4	11
Nincs különbség	2	4	1	2	7	20

6. táblázat

Kontaktusjelenségek megítélése (N=137)

	FNÉ	FÉ	VNÉ	VÉ	Ö	%	Kontroll	
							N=170	%
Helyesnek	105	35	63	21	224	74	32	19
Rossznak	38	10	38	7	93	26	138	81
Nyelvjárási jelenségek megítélése (N=246)								
							N=156	%
Helyesnek	22	4	21	5	52	21	9	13
Rossznak	73	36	68	17	194	79	147	87

Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében*

KASSAI ILONA

„Az a nyelvi közösség, amely bármely okból képtelen nyelvét úgy fejleszteni, hogy az a mindig megújuló követelményeknek rugalmasan meg tudjon felelni, rövidesen kénytelen az őseitől örökölt nyelvről lemondani, és azt egy mással, ebből a szempontból tökéletesebbel fölcserélni.”

(Bárczi Géza 1966:37)

Expozíció

Előadásomban azt kívánom bemutatni, hogy miként tükröződik a magyar szótag szerkezetében a Kárpát-medencében együtt élő népek közötti, hosszú múltra visszatekintő nyelvi és kulturális érintkezés. Közelebbről: a nyelvünkben oly bőségben található jövevényszavak hangtani elemzése nyomán fogom felvázolni azt az utat, amelyet a magyar szótag szerkezete az ősmagyar kortól a mai nyelvállapotig (vö. 1. ábra) bejárt.

A hozomány: a finnugor alapnyelv

A kiindulás a rekonstruált finnugor alapnyelv, amely a magyar nyelv története szempontjából a tudományosan legalaposabban feltárt legkorábbi állapotnak, nevezetesen a szétvándorlást (az alapnyelv felbomlását) közvetlenül megelőző, i. e. 2000 körülre érvényes stádiumnak tekinthető. Ebben a finnugor alapnyelvben mind a szabad, mind a kötött morféma hangszerkezetére vonatkozólag erős megszorítások érvényesültek. Tekintsük át közülük Bakró-Nagy (1998:235–236) alapján a témánk szempontjából relevánsakat!

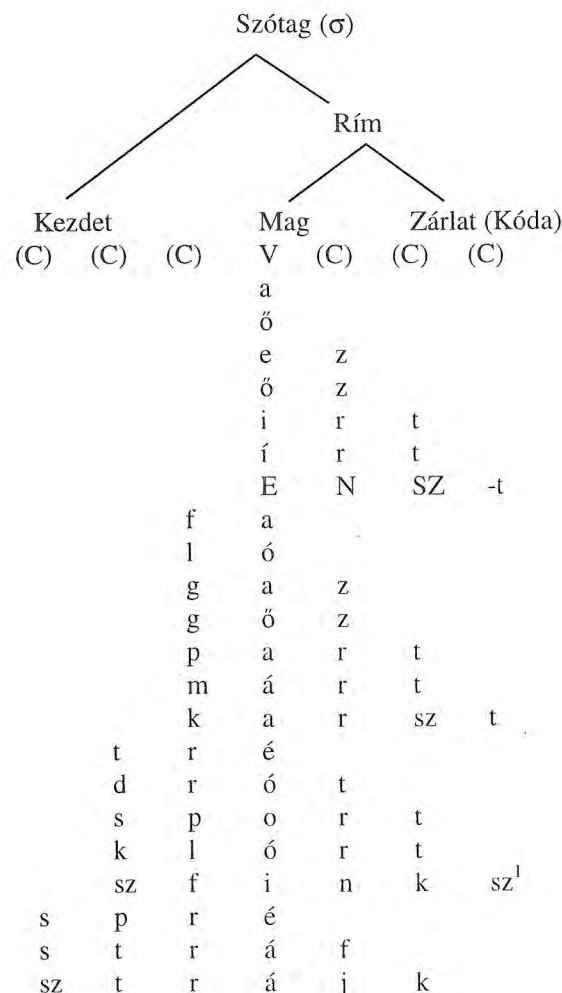
Szabad morfémaiban:

- (1) Csak mássalhangzók követhetik egymást magánhangzó közbeiktatása nélkül, magánhangzók nem lehetnek közvetlenül szomszédosak.
 - (2) Szabad morfémat csak egyetlen C vagy V kezdhet, a végén pedig csak V állhat, amely kizárólag alsó nyelvállású veláris labiális (*a) vagy palatális illabiális (*ä), illetőleg középső nyelvállású palatális illabiális (*e) lehet.
 - (3) A szabad morféma korlátozott számú hangelemet tartalmaz: minimálisan 1, maximálisan 6 hangelemből építkezik. Az elemkombinációk csökkenő gyakoriság szerint rendezett sora: CVCV > CVCCV > VCV > VCCV > CV > CVCCCV > CVCVCV > V. Figyelemreméltó, hogy a két szélső típus egyben a legkevésbé gyakori is.
 - (4) A szabad morfémaiban érvényesül a hangrend törvénye.
- A bemutatott hangsormintákból az a megállapítás adódik, hogy a lehetséges elemek

* Az előadás anyaga az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával készült (nyilvántartási szám: T 14816). Kifejtettebb változatát *Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetének történeti alakulásában* címmel lásd Kassai 1999.

tekintetében a morféma vége kötöttebb, mint az eleje, ez pedig kötöttebb, mint a morféma belseje.

1. ábra
A mai magyar szótag típusai

Kötött morfémaokban:

(1) Az elemek száma minimálisan 1 (V), maximálisan 2 (CV) lehet.

(2) A toldalékok illeszkednek a tőhöz, azaz többalakúak.

Az (1)-ből kiindulva világos, hogy morfémahatáron magánhangzók is követhették egymást, mássalhangzók torlódására azonban csak morféma belsejében volt lehetőség.

Ami mármost a szabad morféma szótagstruktúráját illeti, ez a szótag szerkezetére univerzálisan érvényesnek tartott hangzóssági szabályok, valamint a

finnugor alapnyelvre jellemzőnek rekonstruált eloszlási jellegzetességek figyelembevételével a következő lehetett:

CVICV > CVCICV > VICV > VCICV > CV > CVCCICV > CVCICV > V

Ha morféma és szótag viszonyáról kimondjuk, hogy a morféma kezdete egyben szótagkezdet is, valamint a morféma vége egyben szótagzárlat is, megfogalmazhatjuk a legfőbb szótagszerkezeti megszorításokat, ekképpen: a finnugor alapnyelvben szótagot egynél több mássalhangzó nem kezdhet, a szótagzárlat pedig kitöltetlen, mivel szó végén mássalhangzó egyáltalán nem fordulhat elő. Szó belsejében azonban a mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó CVCCV, VCCV és CVCCCV szerkezetű törmelmák szótagra bontása már CVC.CV, VC.CV, valamint CVCC.CV típust is eredményez, tehát **zárt szótag is előfordul**, s ez szaporítja a típusok számát, még akkor is, ha előfordulása a szó belsejére van korlátozva. A feltehető alapnyelvi szótagtípusok tehát a következők:

V
CV
VC-
CVC-
CVCC-²

A bemutatott hangsorépítési szabályszerűségekből a különfejlődés útjára lépett ősmagyar nyelv számára az a megszorítás következett, hogy – kölcsönzései során – nem tudott változatlan formában beemelni a szókincsébe olyan szót, amely (1) a kezdetén egynél több mássalhangzót tartalmazott, (2) a végén mássalhangzót tartalmazott, akárcsak egyet is. Ha ilyeneket mégis át kellett vennie, mert erős volt a gazdasági, kulturális, társadalmi készlet, elvileg két megoldás kínálkozott számára: vagy a maga képére formálja az idegen hangsorszerkezetet, azaz a mássalhangzó-torlódásokat feloldja, és a szóvégi mássalhangzóktól megszabadul, vagy pedig igyekszik hozzáidomulni a számára idegen hangsormintához. Lássuk, mi történt valójában!

Az ősmagyar kor (i. e. 1000–500-tól a honfoglalásig)

Már a finnugor őshazából való elvándorlást követően, az Urál vidéki őshazában való tartózkodás századai alatt számtalan néppel (iráni, török, paleo-szibériai), tehát nyelvvel és kultúrával érintkeztek őseink, ennek révén nyelvük elvileg számtalan idegen elemmel gyarapodhatott. De akkor is, amikor elindultak a Fekete-tenger felé, időszámításunk V. százada körül, útközben igen változatos népcsoportokkal találkoztak. Közülük a törökökkel oly szoros kapcsolat alakult ki a VI. és IX. század között, hogy főmértőségeiket a magyarok török mintára szervezték, és török szóval nevezték *kündü*-nek, *karhász*-nak stb., de több törzsüknek is török neve volt, pl. *Tarján*. E három szó közül kettő, a *karhász* és a *Tarján* arról árulkodik, hogy az ősmagyar nyelv már ekkor a másodikként említett elvi lehetőséget, ti. az idegen hangsormintához való idomulást választotta, hiszen e szavak a végükön mássalhangzót tartalmaznak, tehát ellentmondanak az alapnyelvből örökölt hangsormintának, amelyik

megkívánja a szó végén a magánhangzót. S valóban, az ősmagyar korszak végén, a honfoglalás körül, az első nyelvelmékekben adatolt hangsorszerkezetek tanúsága szerint az alapnyelvi szóvégi magánhangzó már meggyengült: redukáltta, majd sorvadóvá vált, s olykor el is tűnt. A tendencia kiteljesedése azonban csak a következő, ómagyar korszakban következett be.

Maga a folyamat artikulációsán úgy zajlott, hogy az alsó és középső nyelvállású magánhangzók, amelyek a szó végén a korábbi időkben kizárólagosak voltak, előbb felső nyelvállásúakká váltak, mégpedig az (*a) i-vá, az (*ä) és (*e) pedig i-vé. Később a redukáltságból következő labializálódási hajlam a veláris i-t u-vá, a palatális i-t pedig ü-vé változtatta, s eközben a sorvadás is megindult. A percepció számára a redukció azzal a nyilvánvaló következménnyel járt, hogy a sorvadó magánhangzó előtti mássalhangzó akusztikai jelentőségre tett szert, ami viszont feltehetően siettetette az amúgy is erőtlen vokális eltűnését, s ezzel a mássalhangzós szóvég kialakulását.

Ezt a végkifejletet megelőzően azonban – híven az alapnyelvi követelményekhez – volt egy időszak, s erre ismét a jövevényszavak világítanak rá, amikor az említett felső nyelvállású magánhangzókra végződő idegen szavak változatlan formában kerültek be nyelvünkbe, pl. a tör. *bāri* > *bér* és a szl. *jasli* > *jászol*, a mássalhangzóra végződő idegen szavak azonban kaptak egy magas nyelvállású véghangzót, pl. *Tosu* < tör. *taš*, *Widu* < szl. *Vid*. A következő korszakban ezek az inetimologikus véghangzók ugyanúgy lekoptak, mint a magyar szavak tövégi magánhangzói.

Az ómagyar kor (a honfoglalástól a mohácsi vészig)

A tövégi sorvadó magánhangzók eltűnése, aminek már legelső nyelvelmélünkben vannak nyomai, kezdetei tehát az ősmagyar korszakra tehetők, a tatárjárás idejére (1241, XIII. sz.) befejeződik. A változás folyamán találunk példát arra, hogy ugyanaz a szó, ugyanabban a forrásban előfordul véghangzóval és a nélkül. Így a Tihanyi Alapítólevélben *utu* és *ut* egyaránt adatolva van (vö. Bárczi 1958). A folyamattal kapcsolatban annyit lehetett kikövetkeztetni, hogy nazálisok és likvidák szomszédságában hamarabb kopott ki a véghangzó, mint zárhangok után, valamint hogy legtovább azokban a szavakban maradt meg, amelyekben közvetlenül előtte mássalhangzó-torlódás volt, pl. *Hegesholmu*, *zerelmu*. Ha ugyanis az ilyen szavakban is kiesne a véghangzó, még hátrányosabb lenne a kialakuló szóvég, hiszen előállnának a mássalhangzó-kapcsolatok. A folyamat azonban megállíthatatlan, és már az 1211-ből származó tihanyi összeírásban megjelennek a *Mogd*, *Zemd*-féle torlódásos alakok a *Mogdi*, *Zemdi* helyett. A Halotti Beszéd pedig már egyáltalán nem ismeri a tövéghangzót, benne tehát nem ritkák a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok, pl. *hotolmu* > *hotolm*.

A változás nyomán kialakult fonotaktikai mintákat többféleképpen is igyekszik kiküszöbölni az ómagyar nyelv. Egyfelől részben belső fejlődéssel, részben újabb átvételekkel fokozatosan kialakítja a szóvégi magánhangzók egész sorát, mégpedig mind a hosszúakét, mind a rövidekét, másfelől a már kialakult szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat feloldja. Ugyanis a jelenlétük önmagában is megsértette a szóvégre vonatkozó fonotaktikai előírásokat. Ha pedig ezekhez a szóvégi kapcsolatokhoz mássalhangzóval kezdődő toldalék is járult, szinte kiejthetetlen torlódások keletkeztek,

pl. *titk+ban*, *zerelm+nek*.

A kapcsolatok feloldásának egyik módja a mássalhangzócsoporthoz egyszerűsítése volt hangkivetés útján. Így jött létre a *jelent+geti jelengeti* ejtése, az *ajánl+dék*-ből az egyszerűbb *ajándék*, *eperj+fa* > *eperfa*, *férj+fiú* > *férfi*, *zerelm+nek* > *zeremnek*, *est+vel* > *estve* > *este*. A gyakoribb eljárás azonban az, amikor a toldalékoltszóban a tövégi két mássalhangzó közé beiktatódik egy bontóhang, pl. *titk+ban* > *titok+ban*, *hárm+nak* > *három+nak*, s az alanyeset ezekből a hangbetoldással bővített alakokból vonódik el, pl. *titk* > *titok*, *hotolm* > *hatalom*.

Az ómagyar kor kezdetét jelző szórvány nyelvelmékek tanúsága szerint, az alapnyelvre rekonstruált fonotaxisnak megfelelően, kizárólag szóbeljei mássalhangzó-kapcsolatokra akadnak példák, mint *harmu*, *halmodi*, *turku*, *fidemsi*. Ezek között azonban vannak eredeti és másodlagos kapcsolatok. Az eredetiek a finnugor örökség részei, a másodlagosak pedig belső fejlődés eredményei. Létrejöttüket az ún. kétnyíltszótagos tendencia működésének köszönhetik, amelynek az a lényege, mint Horger (1911) nyomán tudjuk, hogy három vagy több tagú szóban két nyílt szótag közül a másodiknak, néha a harmadiknak a rövid magánhangzója eltűnik, pl. szl. *palica* > *pálca*, *rešeto* > *rosta*, *uruzag* > *ország*, lat. *Magdalena* > *Magdolna*, szl. *zabola* > *zabla*. Ennek a tendenciának a működése is már az ősmagyarban megkezdődött, csúcspontja a XII–XIV. századra tehető, lecsengése azonban későbbi. Ha az eredmény felől tekintjük, kedvezőnek tarthatjuk, hogy a kétnyíltszótagos tendencia működése révén a finnugor alapnyelvi CVCVCV hangsor, amely gyakoriság szempontjából az utolsó előtti helyen áll, középső magánhangzójának elvesztésével előrukkol a gyakorisági rendben második helyet elfoglaló CVCCV szerkezetek közé (l. fentebb).

Mármint, amilyen természetesen a korabeli fonotaxis szerint a mássalhangzó-kapcsolatok morféma belsejében, olyan idegenek morféma kezdetén. Márpedig a szláv népekkel és a németekkel érintkező magyaroknak számos olyan szót kellett átvenniük, amelyek mássalhangzó-kapcsolattal kezdődtek. A korabeli beszélők úgy segítettek magukon, hogy ezeket a mássalhangzó-kapcsolatokat különféle módokon feloldották.

Az egyik megoldás egy magánhangzó elötlétezés volt (l. pl. Keszler 1966), s ezzel a mássalhangzó-kapcsolat máris mediális helyzetűvé lett, azaz domesztikálódott. Ez az eljárás tükröződik, pl. a szl. *stol* > *asztal*, *dvor* > *udvar*, ném. *strang* > *istráng*, lat. *schola* > *oskolaliskola* átvételekben.

A másik, lényegesen gyakrabban alkalmazott megoldás az volt, amikor a torlódó mássalhangzók közé egy a bontóhang szerepét betöltő magánhangzó iktatódott be, pl. szl. *brat* > *barát*, *kralj* > *király*, *glita* > *gilisza*, lat. *planta* > *palánta*, kfn. *snur* > *zsinór*. A szl. *slama* és *sluga* magyar átvételei, a *szalma* és a *szolga* is arra példa, hogy az alapnyelvi örökség mennyire iránytűként munkált a nyelvi kölcsönzésekben, hiszen a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat feloldásának az eredményeként kialakult, nem túl előnyös CVCVCV hangsorszerkezetet a nyelv még a kétnyíltszótagos tendencia hatásának is alávetette, azaz törölte a második szótag magánhangzóját, eképpen alakítva ki a hangsorszerkezet szempontjából előnyös CVCCV szerkezetet.

A mássalhangzó-kapcsolatok feloldásának harmadik, legritkább módja a kapcsolatok egyszerűsítése volt valamelyik mássalhangzó-összetevőnek a hangsorból való kivetése/törölése (szinkópa) révén. Példák: szl. *svobod* > *szabad*, *cviklo* > *cékla*,

stoklas > Toklas, ném. *Schwager* > sógor.

A vázolt kiigazító folyamatok lényegében egészen a XVI. századig működtek, ettől kezdve azonban a mássalhangzó-kapcsolatok feloldására irányuló törekvés egyre kisebb hatásfokkal érvényesült, ma pedig már szinte egyáltalán nincs jelen a szókölcsönzésekben. Igaz, a mássalhangzó-csoportokkal szemben mutatkozó „engedékenység” nyomaival már a XVI. századot megelőzően is lehetett találkozni, hiszen pontosan abból az időszakból, amikor az ómagyar nyelv tömegesen szüntette meg a szó eleji és szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat, vannak példák változatlanul átvett szavakra, amelyekben a kapcsolat megőrződött, pl. a *drága* 1228-ból van adatolva (vö. Bárczi 1958:139). És az is előfordult, nem is ritkán, hogy egymás mellett élt a megőrzött és a feloldott mássalhangzó-kapcsolatot illusztráló szópár, pl. *brázda* ~ *barázda*, *kral* ~ *királ*. Ennek az elfogadó attitűdnek a fokozatos erősödése vezethetett el oda, hogy a XVII. századtól kezdve szinte változatlan alakban kerülnek be a nyelvünkbe az újabb jövevényszavak, s hogy a mai nyelvéllapot szótagtipológiája, mint az *Expozícióban* bemutattam, a ma ismert legkomplexebbek közül való (vö. Blevins 1995:217).

A szerkezeti változások külső és belső feltételei

Az ismertetett változásokhoz természetesen nem elég a nyelv hordozójának jóakarátú hozzáállása. Végbemenetelükhöz a nyelv rendszerében adott belső feltételekre volt szükség. A magyar nyelv számára kétségtelenül ilyen, a finnugor alanyelvből megőrzött hangsorszerkezeti potencia lehetett az, hogy morféma belsejében a szótag végződhetett mássalhangzóra, s ez megalapozhatta a mássalhangzós szóvég kialakulását. A kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése pedig megszorította a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatoknak mind a típusait, mind a példányait, s ezzel előidézte az artikuláció ügyesedését, ami viszont már megalapozhatta a mássalhangzó-kapcsolatok szó elején való megjelenését. Általánosabb megfogalmazásban Bárczi Géza ezt így fejezi ki: „A nyelvrokonaiktól elszakadó magyar nemzetségek ugor nyelvükben olyan eszközt hoztak magukkal, melynek elemeiben, rugalmasságában és befogadóképességében a fejlődésnek, a változó viszonyokhoz való idomulásnak minden lehetősége adva volt” (Bárczi 1966:38).

Külső tényezőként a rendszerben rejlő potenciák kibontakoztatásához elég csupán arra a körülményre utalni, hogy Kárpát-medencei történelme során, a legkorábbi időktől kezdve, hányszor kényszerült a magyar lakosság arra, hogy hivatalos nyelvként vagy a mindennapos érintkezés nyelveként esetleg évszázadokra más nyelvet vagy más nyelvet is használjon, mint a magyart (vö. Bárczi 1966, Benkő 1988: V. fejezet). Márpedig a két- és többnyelvűség az az állapot – tudjuk a sokasodó kutatásokból (áttekintésüket l. Bartha 1999-ben) –, amelyben a nyelvi kölcsönhatás a legmélyebb nyomokat hagyva érvényesül.

JEGYZETEK

¹ A szótagfába történő beilleszthetőség érdekében eltekintek attól a konvenciótól, amely a szó helyesírását *szfinx* formában rögzíti.

² Kötőjellel utalok arra a tényre, hogy a tőle jelölt típus abszolút szóvégen nem jelenhet meg.

IRODALOM

- Bakró-Nagy Marianne 1998. Hangváltozás – artikuláció – percepció. In Gósy Mária, szerk., *Szófonetikai vizsgálatok*. Budapest: MTA Nyelvtudomány Intézet. 231–240.
- Bárczi Géza 1958. *Magyar hangtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1966. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Blevins, Juliett 1995. The syllable in phonological theory. In J.A. Goldsmith szerk. *The handbook of phonological theory*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell. 206–244.
- Horger Antal 1911. Egy ismeretlen magyar hangtörvény. *Nyelvőr Füzetek* 65. Budapest: Atheneum.
- Kassai Ilona, szerk., 1999. *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 53–62.
- Keszler Borbála 1966. Szókezdő mássalhangzó-torlódások magánhangzó-előtéttel való feloldása korai jövevényszavainkban. *Magyar Nyelv* 62:36–46.

„Vankúszik moj!” – Narratív stratégia és szlovák–magyar kétnyelvűség Závada Pál *Jadviga párnája* című regényében*

KISS TAMÁS ZOLTÁN

anyámnak

1. Dolgozatomban a szlovák–magyar kétnyelvűség textuális megjelenítésének az elbeszélésben betöltött funkcióit elemzem Závada Pál 1997-ben megjelent *Jadviga párnája – napló* – című regénye alapján. Terjedelmi korlátok miatt természetesen csak érintőlegesen szólhatok az olyan kérdésekről, mint a nyelv és a közösségi identitás viszonya, a kontaktuselemek milyensége, megoszlása és a nyelvcserefolyamat kapcsolatának szimbolikus reprezentációja, valamint a kétnyelvű közösségi norma hatása az irodalmi beszéd, illetőleg az azt vizsgáló kritikai diskurzusra. Mint látható lesz, elemzésemben a befogadói oldalra, pontosabban a magyar egynyelvű befogadó értelmezési horizontjára helyezem a hangsúlyt. Véleményem szerint ugyanis a multietnicitással, a többkultúrúsággal és a kétnyelvűséggel kapcsolatos többségi attitűdök és nyelvideológiák értelmezhetők az irodalmat befogadó értelmező közösség előzetes ítéletei, kulturális kontextusa, szocializációja, valamint az uralkodó irodalmi kánon szemszögéből is.

Az anyanyelvű vagy a megfelelő nyelvtudással rendelkező olvasó a szöveg verbális kódját nyelvi kompetenciájánál fogva képes megérteni. A többségi csoporthoz tartozó, dominánsan egynyelvű olvasó azonban a szöveg magyar alapnyelvén kívül szlovák elemekkel, pontosabban Békés megyei szlovák nyelvjárási kölcsönzésekkel, kódváltásokkal stb. is találkozhat. E szlovák elemek nyelvi mássága az egynyelvű olvasó másságát, azonosságát szembesítik saját értelmezői horizontján.

A magyar nyelvű regényirodalomban, többek között éppen a magyar irodalmi kánon, a magyar irodalmi nyelvnek a XIX–XX. században játszott politikai, ideológiai, valamint a kollektív azonosságtudat alakításában játszott, jellegzetesen kultúrnemzeti szerepe miatt nem túlságosan gyakori jelenség, hogy az elbeszélő struktúra hangsúlyos, stratégiai pontjain kölcsönzések, kódváltások szerepeljenek egy magyarországi nemzeti kisebbség nyelvén – jelen esetben szlovákul –, illetőleg a narráció sűrűsödési pontjain ezekre a nyelvi transzferekre a többség nyelvén történjenek metanyelvi és nyelvideológiai reflexiók, utalások, magyarázatok. Különösen érvényes ez a narrátor(ok) beszédére. Az a jelenség azonban, hogy az irodalmi diskurzust kettős nyelvi kód (jelöletlen magyar alapkód és az abba beágyazott szlovák elemek vö. Myers-Scotton 1993), továbbá sajátos, a regénynyelv polifon szerkesztettségét, általános heteroglossziáját kiegészítő kétszólamúság, bivokalitás (vö. Bahtyin 1974:185–187) határozza meg, úgy tűnik, egyelőre igen nehéz feladat elé állítja a kutatót. Bár Rudolf Chmel az irodalmi kétnyelvűség jelenségének megjelölésére a nyelvi változatosság/irodalmi változatosság kategóriapárra emlékeztető *kettős irodalmiság* fogalmának alkalmazását javasolja (vö. Fried 1989:56), ez a

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az OTKA F 020152 számú projektje támogatta.

tagadhatatlanul tetszetős megoldás egyelőre sem elméletileg, sem módszertanilag nem tekinthető kidolgozottnak.

A szociolingvista a nyelvi heterogenitás és a nyelvhasználói csoportok közötti társadalmi változatosság komplex kapcsolataira, az érvényesülő nyelvhasználati szabályszerűségekre keres *társadalmi szempontból* releváns magyarázatot. Az empirikus módszert alkalmazó nyelvész annak mikéntje érdekli, ahogyan egy beszélőközösség tagjai képesek finom nyelvhasználati különbségeket érzékelni, és azokra reagálni, s amelyek a társadalmon belül meglévő szociális, gazdasági, politikai, vallási vagy kulturális eltérésekhez kötődnek. Nincs azonban könnyű helyzetben a nyelvet/nyelvhasználatot a társadalmi interakció eszközeként és közegeként tanulmányozó kutató akkor, amikor a *regényt* nem mint empirikus módszerrel gyűjtött nyelvi korpuszt kell vizsgálnia, hanem mint művészi szöveget, melyet kizárólag az esztétikai tapasztalat alapján lehet az irodalomtudományi értelmezés hermeneutikájába bevonni. Az értelmezés során az olvasónak a Závada regényében előforduló nyelvi kontaktusjelenségeket (nyelvválasztás, diglosszia, a bilingvis nyelvhasználat grammatikai jegyei, a szociális interakcióként értelmezett nyelvi kommunikáció jellege stb.) mindenképpen az elbeszélői struktúrák és stratégiák funkcióiként, a szöveg befogadása során végbemenő művészi jelhasználat specifikus jelentésképzési modelljeként kell interpretálnia. Az irodalomtudós viszont – amennyiben nem csupán a monologikus szerkezetű szerző-szöveg viszony alapján kívánja rekonstruálni az író által „szándékolt egyedüli”, „autentikus” és „igazi” értelmet – a textus és értelmezője között főnnálló dialógusból következően saját léte megértésére, önmegértésére, illetőleg a másnak annak másságában történő megértésére (Jauss 1997c:294) tesz kísérletet. Vannak, akik az európai olvasás- és íráshagyomány metafizikáját és logocentrizmusát próbálják (megújított) kritikai beszédmód és fogalmi repertoár kimunkálásával semlegesíteni.

Kétségtelen tény, hogy a szekuláris és az antropológiai nyelvészet, a beszélés néprajza, a kommunikációkutatás, valamint az interakcionista szociolingvisztika stb., továbbá a bi- és multilingvis nyelvhasználat magatartásbeli, pszicholingvisztikai és grammatikai jegyeit beszélő és közösség szintjén vizsgáló diszciplínák az elmúlt évtizedekben rendkívül tekintélyes módszertani és ismeretelméleti tudást halmaztak fel mind az egyéni, mind pedig a társadalmi többnyelvűség területén. A szociológiának, a kulturális antropológiának és a csoportlélektan egyes ágainak az úgynevezett etnikai reneszánsz rendkívül sok feladatot és inspirációt adott a multikulturalitás és a többnyelvűség problémáinak megértésében. Mégis, egyrészt a társadalmi nyelvhasználat kutatásának viszonylag fiatal kora, másrészt a kanonizált kritikai beszédmódoknak az egynyelvűség hatalmi (nyelv)ideológiájából fakadó érzéketlensége azt eredményezi, hogy a nyelvi kontaktusjelenségek művészi ábrázolásának tárgyalásában e két tudomány fogalmilag és módszertanilag még meglehetősen nehezen találja meg a közös kritikai nyelvet. S ez igaz akkor is, ha például a hazai összehasonlító irodalomtudomány egyik prominens képviselője a többnyelvű nyugati országokban meghonosodott gyakorlat alapján „válságkezelő” tudományos programja részévé tette az irodalom és a többnyelvűség kapcsolatának tanulmányozását (vö. Fried 1989, 1999:13).

Ebben az összefüggésben értelemszerűen nem számolok az olyan jellegzetesen későpozitivistá, a művészi szöveget a produkcióesztétika és az író életrajza, lélektana oldaláról megközelítő módszerrel, amely a „mit akart mondani a költő?” logikája alapján a valós szerző valós többnyelvűségét igyekszik kideríteni. Ez a körülmény szociológiai, történeti, életrajzi szempontból érdekes lehet, az irodalmi befogadása, hatása felől, a szöveg művészi jelentésképzése szempontjából azonban voltaképpen irreleváns. Ontológiailag ugyanis a fiktív, csakis és kizárólag a nyelv által létező irodalmi alaknak sem valódi kétnyelvű kompetenciája, sem valódi nyelvi repertoárja nincs. Ilyen a reális szerzőnek lehet – vagy nem. A többé-kevésbé empirikus módszerekkel dolgozó művészetpszichológust vagy szociológust persze érdekelhetik azon konkrét, verbális és nem verbális stimulusok, amelyek interakciójából – mintegy ezekre válaszul – létrejön az adott írásmű. Mindezt azonban az esztétikai hatás és tapasztalat létrejötte szempontjából föltérképezni nem csupán lehetetlen feladat, hanem félrevezető is. Azért, mert az irodalmi kommunikáció a hétköznapi analóg, ám nem természetes beszédhelyzet, hiszen mind az írás, mind az olvasás aktusa során a konkrét verbális és interakcionális stimulusok térben és időben elválasztottak egymástól, s ezáltal az úgynevezett kétnyelvű beszédmód (vö. Grosjean és Soares 1986) valóságos beszédhelyzetekben érvényesülő dinamikája itt nem működik. A rövid, egyszavas kódváltások vagy kölcsönzavak előfordulása esetében például a szerző és a szöveg közötti kommunikációs viszonylatban nemigen lehet az úgynevezett lexikai űr kitöltésének pillanatnyi szükségletéről beszélni. A szöveg ábrázoló szintje az, amely hűen, realiztikusan reprezentálhatja az adott közösség szociolingvisztikai állapotát, a narrátorét is; a szerzőéről azonban nem, vagy csak nagyon áttételesen, elsősorban külső, irodalmon kívüli információk alapján szerezhethünk értesülést. Az irodalmi ábrázolás által a kisebbségi közösségről *művészileg* és nem nyelvészetileg vagy szociológiailag adható hiteles, árnyalt és gyakran „igazabb” ábrázolás, mint amelyet a többségi előítéletek antológiája, vagy éppen romantikus, gyakran önsajnálattal vegyes önkép nyújthat.

Egy irodalmi műben előforduló nyelvi transzfer (kölcsönzés, kódváltás, kódváltogatás stb.) előfordulása – az irodalmi kommunikáció létmódjából adódóan – társadalmilag mindig (!) jelölt, hiszen a rendelkezésre álló heterogén, változatos nyelvi „alapanyagból” a szöveg csak a művészi ábrázolás szempontjából releváns elemeket választja ki. Persze a valós interakciókban résztvevő nyelvhasználó is jelhasználó, hiszen állandóan társadalmi információkat bocsát ki, illetőleg azokra reagál, s ezáltal identitása(i) többé-kevésbé felismerhető(k) arról, ahogyan a rendelkezésére álló nyelvváltozatok kínálta lehetőségekből választ (vö. Schifffrin 1996:168). A befogadás és az értelmezés felől közelítve viszont az olvasat számára a nyelvi jelek esztétikai szempontból jelentéssel rendelkeznek. Ennek például olyan következményei lehetnek, hogy – mint empirikus vizsgálatok alapján Fishman kimutatta – az emigráns közösségek egymást követő nemzedékeiben már nem feltétlenül a nyelv a többségitől továbbra is elkülönülő etnikai identitás kitüntetett és kizárólagos hordozója (Fishman 1980, Bartha 1999:193–194). Ezzel szemben az irodalmi szöveg olyan összetett szimbolikájú, alapvetően társadalmi jelentéssel felruházott vagy felruházható művészi jelegyüttes, amelyben – a humboldtíanus nyelvbölcselet alapzatán – a nyelv önálló és

autonóm referenciát, identitást, kultúrát, ideológiát, azaz világot teremt.

2. Závada Pál regényében a szlovák elemek nyelvi, kulturális és ideológiai másságát, a jelöletlen magyar alapkódtól való eltérő jellegét plasztikusan kiemelik a naplóiírók (Osztatni András és Jadviga) szövegében következetes tipográfiával elhelyezett csillag(ok) (*), mely(ek) az olvasót azonnal a lapalji magyarázó jegyzetekhez irányítják. Az, hogy ez a narratív sík már kezdettől fogva differenciált és autonóm elbeszélői tudatot jelenít meg, előrevetíti azt a tényt, hogy Osztatni Mihály beszéde az a szervező elem és kohéziós közeg, amelyre a narráció fölépül, hiszen e kommentárok az egyes történetmondó (diegetikus) síkok között és fölött, a mű fiktív világán belül működtetik az olvasás hermeneutikáját. Ebben a beszédmódban, az esztétikai gyakorlat mindhárom alaptevékenysége, a produkció, a recepció és a kommunikáció a történet szintjén is megjelenik (Jauss 1997a:140).

A kommentár (interlineáris, marginális vagy lábjegyzet formájában), amely az antik szöveg hagyományban a szöveg és értelmezője kora közötti nyelvi-történeti távolságot volt hivatva megszüntetni, a középkortól kezdve az Újszövetség vallási-ideológiai horizontján nyugvó olvasás és értelmezés, azaz stúdium (vö. Stierle 1991:116) intézményesült módja és alakzata. Ugyanakkor a kommentár mind az ókori szöveggondozásban, mind a reneszánsz filológiában egyben a szöveg kiadásának, az editionnak a gesztusa is. (Ez az a diskurzusrend, melynek kiüresedését, tudományos komolyságát és autoriter tónusát a Don Quijote első könyvének előszava oly metsző iróniával gúnyolja ki, s ez az is, amelynek paródiáját, elbizonytalanítását, ha úgy tetszik: dekonstrukcióját a XX. században Borges alkalmazta előszeretettel.)

Závada szövegének 410. oldalától kezdődően az olvasás végérvényesen írásba csap át, Osztatni Mihály – Roman Ingarden drámai terminusával élve – mellékszövegei főszöveggé (Ingarden 1977:215–216) alakulnak, bár kezdeti státusukat továbbra is őrzi a lábjegyzetekkel megegyező tipográfia.

A szlovák kölcsönzésekre, mondaton belüli és mondatok közötti kódváltásokra, idézésekre stb. vonatkozó reflexiók egyik markáns rétegét alkotja az Osztatni Mihály beszédmódját jellemző metanyelvi horizont. Ezen nem csupán a helyi változatokkal kapcsolatos nyelv választási attitűdök, hanem – többé vagy kevésbé kifejtett, konceptualizált formában – a megtapasztalt strukturális és nyelvhasználati sajátosságokról, valamint az ezeket a társadalmi kategóriákhoz fűző viszonyról szóló kulturális nézetek, vélemények, azaz nyelvvideológiai is hangot kapnak (vö. Silverstein 1979:193, Bartha 1999:31). Feltűnő, hogy a nyelvvideológiai reflexió gyakran a fordíthatóság/fordíthatatlanság, a nyelvi-kulturális másság/azonosság kettősségeként, a két nyelvű/egynyelvű (szociolingvisztikai) kompetencia alakzataként jut kifejezésre. Az első pillanattól nem lehet kétséges, hogy a regény szlovák és magyar elemei között zajló, szimbolikus hatalmi és ideológiai versengésből a magyar nyelv kerül ki „győztesen”. Tudniillik az apja naplóját olvasó, értelmező, illetőleg az anya gyónás jellegű, illetőleg a testvér visszaemlékező szövegeit rögzített kronológiájú, ám a továbbírás irányában nyitott történetre rendező narrátor már a 30-as évek közepén szükségesnek látja a nyelvkritikai interpretációt. A helyi „tót” nyelvváltozattal szemben tanúsított attitűd egyrészt a többségi magyar nyelv, másrészt az irodalmi szlovák ideológiai tükrében értelmeződik. Egy példa: Osztatni András szövegében nem gyakori

a helyi szlovák nyelvváltozathoz kapcsolódó attitűd megfogalmazása: „Vér, vér, krú. A nyelvnek megköszönni való szó ez, hogy krú, az enyéim így mondják a vért” (1997:41). Fia hűvösen tárgyilagos, zárójelbe tett lapalji magyarázata a kodifikált sztenderd szlovákkal szembesíti ezt a rendkívül erős szimbolikájú és érzelmi töltésű kijelentést: „*(Különbén szótárban nem is krú van, hanem krv.)*” (1997:41). Az a körülmény, hogy már a szülők is a magyar fonetika szerint betűzve írják (!) le naplójukban a szlovák elemeket, az ábrázolt közösségben eleve kijelöli a társadalmi két nyelvűség magyar dominanciáját. A diglossia eme jellegzetes alaphelyzetére Mihály már a mű első fejezetében tesz nyelvvideológiai utalást: „*Különbén nem így kell szlovákuul írni, ahogy itt vannak a szavak. Mert csak fül után és nem helyes írás szerint, hanem magyar betűvel vannak. Habár én se tudok, csak ilyen itthoni féle tótul*” (1997:35). Az irodalmi szöveg jelképrendszerében a szlovák–magyar két nyelvűség irányából a magyar egynyelvűség felé csaknem feltartóztatlanul haladó nyelvcserefolyamat egyben az asszimiláció és az akkulturáció metaforája is. A két nyelvnek a nyelvi piacon (Bourdieu 1977) elfoglalt helyét jól illusztrálja a narrátornak az a megjegyzése, melyben saját német nyelvtanulási kudarcát (mely egyben az igazi apja nyelvéről való tudattalan lemondás is) anyja kiváló német- és angoltudásával veti össze: „*Nyelvről még hogy: Minálunk soha nem jutott eszébe szülőknék se, hogy szlovákuul rendesen megtanulni*” (1997:220).

Mind nyelvszemléleti, mind pedig műfajelméleti szempontból nagy jelentősége van annak a ténynek, hogy családregényt olvasunk – a XX. század legvégén. A különbség a klasszikus modernség (Du Gard, Thomas Mann, Márai stb.) hasonló jellegű műveivel szemben azonban éppen abban rejlik, hogy az olvasás és értelmezés aktusa a megértés mozzanatán túl a fikció világán belül abszolút létre irányuló, az értelmező-narrátor saját, konkrét biológiai létének titkával, lényegével és értelmével szembeül mind egzisztenciális, mind pedig morális szempontból. Az olvasás, az írás és az interpretálás műveleteinek egysége létmegértésként, egzisztenciáléként jelentkezik. „A megértés a jelenvalólét lenni-tudásának egzisztenciális léte, mégpedig úgy, hogy ez a lét önmagán feltárja, hogy hányadán áll önnön létével” – írja Heidegger (1989:284).

Ennek fényében kimondható, hogy a regény magyar alapkódján íródott magyarázatok, fordítások nem kizárólag a beágyazott szlovák elemek másságát, különbözőségét kívánják megszüntetni, hanem magukban foglalják a közvetítés, az értelmezés, azaz a (lét)megértés alapmozzanatát is. A *Jadviga párnája* ezért mind nyelvelméleti, mind pedig műfajesztétikai szempontból a *Száz év magány* által markánsan megjelenített modern/posztmodern korszakküszöb utáni regénymodellhez áll közel. Az apa, az anya és a báty naplóinak autonómiája és szingularitása átértékelődik ugyan, ám a narrátor történetalkító tevékenysége nyomán „megnyílik az intertextualitás olyan horizontja, melyben a más szövegek tematizált jelenléte magában a polifonná vált szövegben engedi meg az elmúlt kultúrák feletti szabad rendelkezést” (Jauss 1997b:220). García Márquez regényének említése azért is indokolt lehet, mert a Buendíakéhoz hasonlóan az Osztatni család genealógiájában szintén az emberi valóság domború tükrében jelennek meg az olyan univerzális, biblikus alapmotívumok, mint a bűnben fogantatás, a vérfertőző kapcsolat, a házasságtörés stb. Terjedelmi korlátok

miatt ehelyütt sajnos nem vállalkozhatom arra, hogy Osztatní Mihály születésének körülményeit – Karácsony (!) és „sárlucok” – a mű összetett jelképrendszerének lényeges, a kisebbségi lét szimbolikájához kapcsolódó funkciójaként elemezzem. A Békés megyei család XX. századi története az elbeszélő származás- és „léteztörténetének” is a narratívája, amely a multietnicitás kollektív, társadalmi és nem utolsósorban hivatalos históriáját szembesíti az egyén létét, önazonosságát konstituáló rejtelmes, elfojtott emberi szenvedélyek és titkolni való esendőségek által meghatározott életrajzzal. Az átlagosnál jóval alacsonyabb, „kisebb”, valamint többszörösen kisebbségi identitással rendelkező alak (ne feledjük, vér szerinti apja után német is, zsidó is) komplexusait, frusztráltságát, szeretetéttségét, illetőleg nyomasztó időskori elmagányosodását a regény a történeti, politikai, gazdasági, kulturális, valamint a személyes, az individuum azonosságtudatát befolyásoló érzelmi tényezők együtthatásaként mutatja meg. Érdekes megfigyelni azonban, hogy a multietnicitást, a többnyelvűséget és a többszörös kulturális kötődést a maga természetességében megélő kisebbségi alakok mennyire értetlenül, idegenkedve és döbbenten fogadják a nacionalizmus, a sovinizmus, az etnocentrizmus, a magyar-, szlovák- és zsidóellenesség törvényszerűen személyes és kollektív tragédiákba torkolló megnyilvánulásait.

Ha a három (helyesebben négy) narrátor szövegeiben előforduló szlovák elemek megoszlását megvizsgáljuk, kiderül, hogy a kódváltások és kölcsönzések relatív gyakorisága a történet idejében előrehaladva egyre csökken, ami szimbolizálhatja a közösségben zajló nyelvcserefolyamatot is. A szöveg első szlovák kódváltása Osztatní Andrásé: „Zacsínam tótu knyizsecsku.” [...] „*Elkezdem ezt a könyvecskét” (1997:5). Az utolsó szlovák kódváltás mostohafiáé, Mihályé: „Ocov kokot (apád f...sza)” (1997:436). Egészen bizonyos, hogy egy pszichoanalitikus értelmezés e kifejezés frazeológiai, szociopragmatikai jelentésén túl feltárhathatná a Winkler Ferenc és Osztatní Mihály között fennálló egyszerre konkrét és jelképes genetikai kapcsolatot is.

A regény utolsó (magyar!) lexémája, melyet Osztatní Mihály ír le, a „macisajt” (1997:438) már a kádárkori konszolidáció anakronisztikusan kispolgári hangulatának, az ideológiailag hiteltelen társadalmi beszédnek, illetőleg a saját szociális léttel szemben érzett rezignált öniróniának és beletörődésnek a szimbóluma, mely egyfajta groteszk modernség formájában jut kifejezésre a hétköznapi dolgok becézésében. Závada művében az Osztatní nemzetség által megtestesített nagygazda réteget elsősorban művelődési horizontja és kulturális értékrendje tehetette volna alkalmassá a modern értelemben vett polgárosodásra. A módos paraszti és a polgári értékrend családon belüli megoszlása azonban az ismert történelmi okok miatt már nem segíthette elő ezt a fajta társadalmi mobilitást: 1950 után Mihálynak a kulákság stigmáját is viselnie kell.

Az egyéni nyelvvesztés, a napló folytatásának lehetőségét fenntartó, ám nyelvileg már a lét objektivitása által is determinált, a narrátori/naplóírói beszédet nélkülöző, számozott, ám üres oldalak nem csupán az 1945 után államhatalmi erőszakkal felmorzsolta társadalmi csoport (nagygazdák), illetőleg a parasztság egésze elsüllyedésének tényére, hanem egy nyelvi-kulturális közösség nyelvcseréjének, sőt teljes asszimilációjának veszélyére hívja föl a figyelmet. «Gregornak marad ez, amíg

csak él, „do szmrtyi”.***» [...] „***Hogy addig marad, amíg meg nem hal. (A halálban nem marad semmi. Még magánhangzó se: Szmrtty)” (1997:12).

Az egyes befogadói csoportok értelmezési horizontjainak különbözősége miatt a mű által felvetett kérdésekre adott válaszok különbözhetnek egymástól: a multietnikus társadalomban élő kisebbségi olvasó saját nyelvének és kultúrájának emancipálására, felértékelésére történő kísérletet láthat benne, míg a többségi csoporthoz tartozó egynyelvűek számára értékközvetítésül, egyfajta lágy, kulturális „belemerítésül” szolgálhat. A dominánsan egynyelvű, etnikailag és kulturálisan homogén társadalom tagja (amilyen például a magyar olvasók döntő többsége) a többkultúrúságból adódó problémákra, értékekre és konfliktusokra figyelhet föl. Mind a nyelvtudomány, mind az irodalomértés számára tanulságot és kutatandó feladatot jelenthetnek az olyan kétnyelvű szövegek, amelyek éppen sajátos sokféleségük folytán építhetik föl azt a kultúrák közötti hidat, amelyen elindulhat a párbeszéd a csoportközi, interetnikus ellenszenvek és sematikus előítéletek átértékeléséről. E csoportok, értelmezőközösségek ugyanis kulturálisan különbözhetnek ugyan, ám minden egyéb antropológiai alapvonásukban meglepően hasonlóak.

IRODALOM

- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1974. A szó a költészetben és a prózában. In Mihail Mihajlovics Bahtyin *A szó esztétikája. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat. 173–216.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bourdieu, Pierre 1977. The economics of linguistic exchanges. *Social Science Information* 16/6:645–668.
- Fishman, Joshua A. 1980. Bilingualism and biculturalism as individual and societal phenomena. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 1:3–17.
- Fried István 1989. Összehasonlítás: Tévelygés és útkeresés. In Fried István *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban. Tanulmányok*. Budapest: Magvető. 15–73.
- Fried István 1999. Válság vagy/tehát megújulás. In Fried István *Irodalomtörténekek Kelet-Közép-Európában. Olvasmányok, töprengések, értelmezések*. Budapest: Ister. 11–21.
- Grosjean, François és Soares, Carlos 1986. Processing mixed language: Some preliminary findings. In Vaid, J., szerk., *Language processing in bilinguals: Psycholinguistic and Neuropsychical perspectives*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 145–179.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.
- Ingarden, Roman 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Budapest: Gondolat.
- Jauss, Hans Robert 1997a. Esztétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika. In Jauss, Hans Robert *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*. (Vál., szerk., Kulcsár-Szabó Zoltán) Budapest: Osiris. 139–157.
- Jauss, Hans Robert 1997b. Az irodalmi posztmodernség. Visszapillantás egy vitatott korszakküszöbre. In Jauss, Hans Robert *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*. (Vál., szerk., Kulcsár-Szabó Zoltán) Budapest: Osiris. 211–235.
- Jauss, Hans Robert 1997c. Horizontszerkezet és dialogicitás. In Jauss, Hans Robert *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*. (Vál., szerk., Kulcsár-Szabó Zoltán) Budapest: Osiris. 271–319.
- Myers-Scotton, Carol 1993. *Social motivations for code-switching: Evidence from Africa*. Oxford: Oxford University Press.

- Schiffrin, Deborah 1996. Narrative as self-portrait: Sociolinguistic constructions of identity. *Language in Society* 25/2:167–203.
- Silverstein, Michael 1979. Language structure and linguistic ideology. In Paul R. Clyne, William F. Hanks és Carol L. Hofbauer, szerk., *The elements: A parasection on linguistic units and levels*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 193–247.
- Stierle, Karlheinz 1991. Studium: Perspectives on institutionalized modes of reading. *New Literary History* 22/1:112–120.
- Závada Pál 1997. *Jadviga párnája – napló* –. Budapest: Magvető.

Nyelvjárási vonások a maribori egyetemi hallgatók magyar nyelvhasználatában

KOLLÁTH ANNA

1. Nem fér hozzá semmi kétség, napjaink klasszikus magyar dialektológiájában kétféle tendencia érvényesül a legerősebben. Az egyik a *változásvizsgálat*, amely az adott település nyelvére, nyelvjárására irányul, s szinkron nyelvi rendszerek összevető elemzésével mutat rá a nyelv vagy nyelvjárás mozgására, változásának irányára és intenzitására. A szakirodalom mindig is egyetértett abban, hogy a magyar dialektológia már a kezdetektől fogva szociolingvisztikai szempontokat is felhasznált mind az adatgyűjtő, mind pedig az adatfeldolgozó munkákban; s ha a mai kutatásokat szemügyre vesszük, láthatjuk e tendencia erősödését. A nyelvföldrajzi szempontok kiegészülnek szociolingvisztikai aspektusokkal, a másik vonalat tehát a kommunikatív dialektológia jelenti, amelynek középpontjában a *nyelvi viselkedés* áll (Kiss 1990:37). E vonulatból egyértelműen következik, hogy a nyelvjáráskutatás egyre inkább *élnyelvi* kutatássá válik, hiszen ezt követeli meg napjaink nyelvi és nem nyelvi valósága. A nyelvi viselkedés, a nyelvi-nyelvjárási tudat középpontba kerülésével a szociolingvisztikai megközelítést kiegészítik, sőt sokszor felül is múlhatják a pszicholingvisztikai szempontok. Mint ahogy a nyelv művelésben az emberközpontság arányeltolódása az ember és a nyelv viszonyának vizsgálatában az ember javára, úgy jelent a kommunikatív dialektológia is egészséges eltolódást a beszélő irányába a nyelvi viselkedés tanulmányozásával.

A kisebbségi magyar nyelvhasználat vizsgálatának fontosságát nem lehet elégszer hangsúlyozni, különösen manapság, amikor is az egységes európai gazdaság kialakítására irányuló törekvések a nemzeti nyelveket is veszélyeztethetik. A kutatás egyrészt leletmentés, de talán nem erős a nyelvi életmentés kifejezés sem, másrészt – éppen ebből kifolyólag – az identitás megőrzésének segítője, az egyre jobban fenyegető nyelvi asszimiláció esetleges késleltetője. A nyelvi tudat más tartalommal telítődik az anyaországban, s mással a kisebbségi létben. Míg az otthoni beszélők többsége magyarságában, azaz természetes egynyelvűségében legalább kettősnyelvű, addig a határainkon túlra került magyarság nagy része kényszerű kétnyelvűségében is inkább egynyelvű az anyanyelvet illetően. Tapasztalataimat a szlovéniai magyarok körében gyűjtöttem az elmúlt öt évben, amikor is a Művelődési Minisztérium megbízásából lektorként dolgoztam a Maribori Egyetem Pedagógiai Karának Magyar Nyelv és Irodalom Intézetében. Elsősorban hallgatóim nyelvhasználatával foglalkoztam nemcsak amiatt, mert időmből leginkább erre tellett, hanem azért, mert nyelvi produktumuk egyrészt rendkívül érdekes, másrészt fölöttébb felelősségteljes, hiszen ők a muravidéki közel nyolcezer főt számláló magyarság leendő értelmisége. Nyelvi tudatuk is bilingvis indíttatású, tehát „a szlovénul tudni kell, mert Szlovéniában élek, ez a hazám, de magyarul is akarok beszélni, mert ez az anyanyelvem” elv határozza meg teljesen nyilvánvalóan. Külön nyelvjárási tudatról – különösen a nem magyar szakosok esetében – nem is beszélhetünk, illetőleg, ha következetesen akarunk maradni, csak

erről beszélhetnénk, hiszen az anyanyelv az egyetemre érkezésükkor szinte kizárólag a hazulról hozott, s az anyaországi köznyelvhez, de még az érintkező őrségi s zalai nyelvjáráshoz viszonyítva is erősen archaikus göcseji–hetési dialektust jelentette. Lektorai tevékenységemben a helyzetnek megfelelően kettős cél vezérelt: kialakítani vagy fejleszteni hallgatóim identitásmegőrző nyelvi tudatát, s megteremteni bennük a kódváltás kompetenciáját, a köznyelvi változat s a nyelvjárás empirikus és tudati elkülönítésének képességét.

2. A muravidéki magyar nyelvhasználat tanulmányozása során a kutató két dologgal „szembesül”: egyrészt a többségi nyelv közvetlen és közvetett hatásával, másrészt az igen erős nyelvjárásias vonásokkal. Mindkét jelenség orvoslást kíván, de – mivel mindkét esetben más a diagnózis – a terápia sem lehet azonos. Míg a többségi nyelvből átvett elemek javítandók vagy legalább kerülendők, addig a nyelvjárásias vonások – bizonyos szituációkban használva őket – megőrzendők. Mindkét módszer egy cél érdekében történik; a megmaradás csak a magyar nyelv magyarságának megőrzésével s a nyelvi változatok produkálásának képességével lehetséges.

3. Hallgatóim beszédének nyelvjárásias vonásait a következő módszerekkel vizsgáltam: (a) megfigyelés, (b) Szabó Géza (1976) szókészleteti kérdőfüzetének alkalmazása, (c) irányított beszélgetések, (d) az oktatási folyamatban keletkezett írásművek tanulmányozása. Néhány hangtani, hang-alaktani, alaktani jelenséget emeltem ki a vizsgált anyagból, s kigyűjtöttem a legjellemzőbb tájszókat is. Statisztikai adatok közlésére most nem vállalkozom, célom inkább a példák felsorolása, értékelése. A jelenségeket nyelvi szintenként előfordulásuk gyakorisága alapján állítottam sorrendbe. Bemutatásuk előtt feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy az adatközlők 18 és 25 év közötti muravidéki egyetemisták, valamennyien szlovén állampolgárok és magyar anyanyelvűek. Viszonyításként a Lendván és környékén felnőttektől gyűjtött korpuszon kívül a szülőfalumban, a Vas megyei Rumban végzett kutatási eredményeim szolgáltak. Munkám szerves része annak a kutatási programnak, amely a maribori Magyar Tanszéken folyik szlovén minisztériumi támogatással. A gyűjtött anyag feldolgozásakor többek közt Penavin (1966), Balogh (1969), Szabó (1980), Guttman (1990), Molnár (1990), Szabó (1991), Bokor (1995) munkáira támaszkodtam.

A legerőteljesebben s a legszélesebb körben előforduló magánhangzó-jelenség a rövidülési zártabbá válás. A köznyelvi középső nyelvállású -ő, -ö helyén, a szó végén -u, -ü szerepel: *ajtu*, *dongu* (dongó, 'húsrá szálló légy'), *sündisznu*, *csalu*, *bunku*, *ráhu* ('fürgettyű' vagy 'ringli'), *pokhálu*, *zacsu*, *cukorborsu*, *szu* ('tudom mirű van szu'), *feketérigu*, *szunyu*, *autu*, *ajtuzáru*, *hazudozu*, *rosszulátu*, *manku*, *apruvirág*, *halgatu*, *kisirü* (kísérő), *öntözü*, *szeplü*, *meddü*. Ezen tövek képzett, jelezett, illetőleg ragozott alakjaiban is marad a zártabb rövid magánhangzó: *pokhálus*, *mankuval*, *autunk*, *szeplücsös*, *szeplüs*, *halgatunk* ('a mi hallgatónk'), *kisirünk* ('a mi kísérőnk') stb. A *gombuc*, *nyulkatruc*, *ludbürius* példák azt mutatják, hogy a jelenség a tö belseji magánhangzókat is érinti, előfordulása azonban ritkább a szóvégi helyzetűekénél. Az -ol, -öl képzős igékben a képző -ul, -ül változatban realizálódik: *csörömpül*, *térdepül*, *turbikul*, *kolompul*, *mëkpucul*, *spóru*, *zsurul*, *hajcul* ('kerget'), *átkarul*, *tiporcul*, *kotkodácsul*, *horonkul*, *mëkkarmul* stb. A múlt idejű alakokban kiesik a képzőmorféma *l* eleme, de ez nem eredményez pótlónyúlást. pl.: *horonkut*, *mëkkarmuta*.

Ugyancsak általánosnak mondható a zárt *i*-zés, összekapcsolva a másodlagos megrövidülés eredményezte zárt *i*-zéssel. A köznyelvi *é* fonéma *i*-s realizációja hangsúlytalan helyzetben: *fökin*, *veritik*, *edinyék*, *kënyir*, *szomszid*, *pöszis*, *kemin*, *turbikul*, *metili*, *beszil*, *lëtipi* stb. Az egyes szám harmadik személyű, -e birtokos személyjeles szóalakok esetében a ragok előtt megnyúlt -é ugyancsak -i-vel fordul elő, pl. *nevit*, *helit*, *eszit*, *testive-lëlkive*. Ha a szótag hangsúlyos, -í a megvalósulás: *ilet*, *ifébe* ('éjfélibe'), *víge*, *rígi*, *níz*, *ekínyészeti* stb.

Mind a zártabbá válás, mind pedig az *i*-zés normatív nyelvjárásiaság hallgatóim nyelvhasználatában, szociális érvényű, olyan erősen él bennük, hogy még írásban is előfordul. Hang- és alaktani stúdiumaink természetesen segítenek a helyesírásban, ám e két jelenség szinte kitörölhetetlenül meghatározza kiejtésüket – bármilyen lehetséges nyelvváltozatról van vagy lesz is szó.

A nyugati nyelvjárástípusra erősen jellemző diftongizálás, valamint az *á* utáni asszociatív *o*-zás is megtalálható gyűjtött anyagomban, a gyakorisági sorrendben azonban „csak” a második, illetőleg harmadik helyre kerültek e jelenségek. A Muravidéken ebben az esetben tapasztalhatók a generációk közötti különbségek. Ezeket a kiejtésbeli változatokat instabillá tudta tenni az iskola, az olvasottság, és megindult a változás a köznyelvi norma irányába is. A diftongusok nyitódó típusúak, a középső nyelvállású, hosszú magánhangzók szabályos megfelelései: *k{ië}knefelejs**, *m{ië}z*, *l{ië}tra*, *c{ië}kla*, *l{uo}*, *k{uo}cos*, *gomb{uo}c*, *komp{uo}t*, *b{üö}re*, *süt{üö}tök* stb. Példák az -o-zásra: *málno*, *sárgájo*, *vág'gyo*, *magábo* (nevet), *szároz*, *álopotos*. Az egyes szám első személyű, múlt idejű igealakok már igen erős ingadozást mutatnak: *láltom* – *láltam*, *váktam*, *megráasztam*, *fásztam* stb.

A zárt *ë* helyén csak elvétve jelentkezik *ö*: *n{ië}zöget*, *kiröget*, előfordulása az idősebb korosztályok nyelvében gyakoribb. A legarchaikusabb magánhangzó-jelenség a *ki* igekötő *ü*-s változata, a labializációnak erre az esetére már csak elvétve akad példa: *küfacsargya* (de inkább: *küfacsarja*), *kütámassza*. Az utóbbi két jelenség nem része már a nyelvjárás normának, ezek a formák kiavulóban vannak, helyükre a legfiatalabb generáció nyelvében már a köznyelvi változat lépett, s egyértelműen megbontotta, sőt átalakította az idősebbekét is (Balogh 1969, Szabó 1991:93–97).

A mássalhangzók köréből csak az *l*-ezést vizsgáltam, illetőleg a szótagzáró *l*-kiesését. Mindkét jelenség erős fokú és gyakori volt a nyugati nyelvjárástípus területén, egyrészt megőrzött régiség, másrészt depalatalizáció eredménye. Ma már az előbbi Magyarországon az idősök nyelvében is archaizmus inkább, a Muravidéken viszont még normatívnak tekinthető. Hallgatóim példáiban a jelenség él, de semmiképp sem szociális érvényű, pl.: *mëkpuculla*, *átkarulla*, *kiabállon*, *támolog*, *selëmtök*, *illenyék*. Viszonylag gyors köznyelviesedését a feltűnőségével, sokak szerint durvának, igencsak parasztosnak tűnő kiejtési módjával magyarázhatjuk. A szótagzáró *l* viszont szinte mindig hiányzik pl. az *el* igekötőből: *eromlik*, *emëgy*, *ekínyészeti*, *etipi*, *evág'gyo* (de *eldönti*), a *föl* esetében azonban már az *l*-es változat van túlsúlyban: *fölforr*, *föl{ië}pült*, de *föt{ië}pi*, s a zártabbá válás tárgyalásakor már említett *mëkkarmuta*, *mëkpucuta*, *horonkut* típusú igei szóalakok is példázzák a jelenséget.

* Nyomdatechnikai okok miatt a kettőshangzókat { } zárójelbe tettük.

elevenségét.

4. A morfofonológia területéről csupán két jelenséget érintek röviden. Az egyik a határozóragok illeszkedése, illetőleg csonkult vagy teljes alakja, a másik a főnévi igenév *-ni* képzőjének alakváltozatai. Az esetragok ősi egyalakúságát már csak a *-val/-vel* s a *-nál/-nél* őrzi, de a köznyelv hatása itt is érezhető. Feltétlenül szólnunk kell azonban a *kombive*, *autove*, *lánnye*, *bussze* alakok mellett a *prikolicáve* (utánfutóval), *penkálove* (tollal) kölcsönszavakról, hiszen ezek bizonyítják a legékeesebben a jelenség aktív voltát. Az illeszkedéshiányos szóalakok igen ritkák (vö. *kertná*), viszont az esetragok nagyon sokszor megrövidülnek a beszédben: *házná*, illetőleg a nyelvjárási forma érvényesül: *vindübü*, *arru*, *apámtu* stb.

A főnévi igenév képzője egyalakú a mai magyar köznyelvben, nyelvjárási változatai közül a *-nya* igen erős régiség, s csak bizonyos igékhez köthető: *innya*, *sirnya*, *rinya*. Hallgatóim anyagában ezzel a nyelvjárási jelenséggel egyszer sem találkoztam. Él viszont a *-nyi* változat az alábbi példákban: *megy alunnyi*, *szoktyok mondanyi*, *nem tud beszinyi*, *szoktam csinyányi*, *nem tudom kimondanyi*. Legtöbbször azonban már a köznyelvi változat fordul elő, a jelenség nem tekinthető szociális érvényűnek.

5. Az alaktan is őríz másságokat, ezek közül az igeragozás s a főnévi birtokos személyjeles szóalakok három esetét említem meg. Az *adnája/kérnéje*, illetőleg *adnájik/kérnéjik*-típusú feltételes módú, határozott tárgyra utaló szóalakok teljesen következetesen jelentkeznek a muravidéki egyetemisták nyelvében – ritkán még írásban is. Bárczi Géza analogikus változásnak nevezi, s a XV. századra datálja a *-ja/je*, *-jék/-jék* igei személyrag megjelenését (1990:69). Bár a nyelvtörténeti adatok szerint elterjedni nemigen tudott, a nyugati nyelvjárásokban ma is kimutatható. Imre Samu a *meginnáják*, *rájogvennéjik*, *künevetnéjik* példákat említi – tehát csak többes számú alakokat – a felsőöri nyelvjárásból (1971:74), illetőleg Szombathely környékén (pl. Jákon) figyeltem fel a *mondanája*, *látnájik* formákra. A muravidéki adatok azt mutatják, hogy egyes számban (már és még) van illeszkedés, többes számban viszont (még és már) nincs. A nyelvjárási norma része ez az erősen archaikus jelenség (a *-jék/-jék/-jik* változás teljesen szabályos), de a köznyelvi változatban nincs helye.

A szakirodalom szerint a Muravidéken soha nem volt a nyelvjárás része, mégis nyelvjárási eredetű az ún. *suksükölés*. Hallgatóim következetesen *javissuk*, *tanissátok meg*, *ne ordissatok* formában használják (néha így is írják) az *-ít* végű igék felszólító és kijelentő módját. A két különböző igemódú változat alakcseréje a XVIII–XIX. század fordulóján bukkan fel (Kovalovszky 1977:205), és a *-t* végű igéket érinti. A magyarországi nyelvhasználatban – bár terjedését a nyelvművelők erőfeszítései ellenére sem sikerül megállítani – inkább szociológiailag kötött, azaz a nyelvi iskolázatlanság egyik fokmérője (gondoljunk csak a tévében ma már szerencsére nem látható „*még az orromat is tiszticcsa*” reklámra). Tehát a Muravidéken az alapjelenségnek egyfajta módosulása jelentkezik a felszólító módú formák belső analógiájának hatására. Itt is a parancsoló – kérő változat kerül a kijelentő helyére, ráadásul az előbbi egységibbé vált: az *-ít* képzősökben szabályos ún. *cs-zó* alakot kiszorította az egyéb *-t* végűek *ss-ező* képzése. Hallgatóinkat nemcsak a kétféle mód képzésére és használatára kell megtanítanunk, hanem a kétféle felszólító igealak

morfológiai szerkezetére is. Ugyanígy kell eljárunk a *gyerekeimék*, *házaimak* (több birtokra utaló, egyes szám első személyű birtokost megnevező főnévi) szóalakok esetében is. A mai magyar köznyelvből hiányzik a szóalakon belül a kétféle többesjel: az *-i* birtoktöbbsesítő s az általános többesjel kizárja egymást, adatközlőim nyelvhasználatában viszont nagyon gyakori.

6. Utolsó mozzanatként az anyagomban szereplő legfontosabb tájszóknak csupán felsorolására, s a néha talán szükséges köznyelvi megfelelő megadására vállalkozom: *akkorán* (annyira), *becsörrent* (berüg), *cofos* (szakadozott, vásott), *rüszül*, *emoszittya*, *kászli*, *fujulegy* (döngőbogár), *bicörög* (fészkelődik, izeg-mozog), *tiporcul*, *v{ië}rcsög* (cserreg a szarka), *vackus* (feltűnően kis termetű, rendszerint nagy hasú, rövid lábú ember), *platni*, *prëzbors*, *patyolatök*, *kancakutya*, *vathus* (szemölcs), *gágyu* (meztelencsiga), *hobok* (kaniszter), *koráz*, *kígvirág*, *szelënce*, *csörgüpinz*, *mëgolvassa* (a pénzt), *raccsog* (a szű a fában), *duda* (cumi), *hamis duda* (száraz cumi), *flëkkës* (sebhelyes), *kurtyog* (az éhes ember gyomra), *kotomász* (keresgél), *kigyupásztör* (szitakötő), *garasembër* (spórolós), *mëkpíszorgál* (megpöcket). A tájszók nagy része passzívan él ugyan hallgatóimban, azaz legtöbbjükét inkább ismerik, mint használják, ám megőrzésükhöz – merthogy ezek feltétlenül megőrzendők, hiszen többnyire valódi és jelentésbeli tájszókról van szó –, talán ez sem kevés.

Beszédünkben és írásunkban – országhatáron innen és túl – korszerűsége törekszünk. A nyelvi korszerűség mindig az igényes, korrekt, az idegenségekkel még napjaink szózuhatagában is csínján bánni tudó nyelvhasználatot jelenti. Az, amit a mi köznyelvi normánk már vagy még nem visel el, legtöbbször nyelvjárási archaizmus. Megőrzésükkel, a kétfajta nyelvi változat lényegének tudatosításával és megtartásával a szituatív kódváltás képességét kell(ene) kialakítani, vagy magasabb szintre hozni hallgatóimban. Más a helyzet a kisebbségi lét kétnyelvű nyelvi fejlődésében teljesen természetesen jelentkező államnyelvi hatás eredményezte idegenségekkel. Az elkerülhetetlennek tűnő szókölcsönzések, tükrörfordítások, a más gondolkodást sugárzó szerkezetek hatására megtörik az anyanyelv fénye, megbicsaklik töretlen lendülete. Különösen a kis számú, s az anyaország életszínvonalát jóval meghaladó kisebbség esetében – s a muravidéki magyarság ilyen – fenyeget nagy veszély. Az anyanyelv megtartásában, fejlesztésében, az életképes nyelvi tudat kialakításában a nyelvi párhuzamoknak, az anyanyelvjárás szépségeinek, a magyarországi élőnyelvvél való intenzív kapcsolattartásnak óriási szerep jut. Az anyanyelvre nemzeti és nemzetiségi létben egyaránt szükségünk van, érte a legtöbbet mindig mi, az érdekeltek tehetjük.

IRODALOM

- Balogh Lajos 1969. Kapca és Kót ő-zése. In Pais Dezső és Benkő Loránd, szerk., *Dolgozatok a hangtan köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 67. Budapest: Akadémiai Kiadó. 154–161.
- Bárczi Géza 1990. *A magyar igeragozás története*. Nyelvtudományi Értekezések 130. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bokor József 1995. *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 203.
- Guttmann Miklós 1990. Maribori egyetemi hallgatók magyar nyelvhasználatának jellemzői. *Tudományos Közlemények*. VI. Szombathely – Maribor. 84–91.

- Imre Samu 1971. *A felsőőri nyelvjárás*. Nyelvtudományi Értekezések 72. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő 1990. *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 190.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés–nyelvhelyesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Molnár Zoltán Miklós 1990. A nyelvi érintkezés néhány vonása a Muravidéken. *Tudományos Közlemények*. VI. Szombathely – Maribor. 100–108.
- Penavin Olga 1966. *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 116.
- Szabó Géza 1976. *Szókészleti kérdőfüzet*. Szombathely: Kézirat.
- Szabó Géza 1980. *A magyar nyelvjárások*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szabó József 1991. A kóti nyelvjárás vázlatos áttekintése. In Vargha József és Molnár Zoltán, szerk., *Corvin Mátyás – Konferencia. Tudományos Tanácskozás Mátyás király 500. évfordulóján, Maribor 1990. november 8–9*. Maribor: A Maribori Egyetem Kiadványa. 93–97.

Koszovóban és Craiován: Trianon hatása a magyar mentális grammatikára

KONTRA MIKLÓS

Niederhauser Emilnek

Azt, hogy a szomszédos országokban élő magyarok a helyneveket néha a magyarországiaktól eltérően ragozzák, nevezetesen, hogy a közismert külföld – belföld szabály (*Velencén és Velencében, Pécsen de Béciben*) ott másképp működik, először Soltész Katalin (1967) figyelte meg, például a romániai Előre című újságban kinyomtatott *Ploiești-en* helynévben. A kérdéskört nemrég Bartha (1997) foglalta össze igen körültekintően, hangsúlyozva többek között a variabilitás valószínű mozgatórugói között a beszélők életkorát, nemét és iskolázottságát is. Persze nemcsak beszélők között, hanem egyetlen beszélő beszédében vagy írásában is megfigyelhető variabilitás, például a több évtizede Amerikában élő Dégh Linda professzor egyik esszéjében is, amit a Calumet-vidéki magyarokról írt (Dégh 1995). A Gary városnevet mindig (20-ból 20-szor) belviszonyraggal írta, miként *East Chicago* nevét (9-ből 9-szer) és *Plant City* nevét is (6-ból 6-szor). Ezzel szemben áll 2 *Whitingban* de 1 *Whitingon*, 1 *Crown Pointban* és 1 *Crown Pointon*, 5 *Hammondban* és 6 *Hammondon*, 3 *Indiana Harborban* és 19 *Indiana Harboron*. Országunk nevét egyetlen kivétellel külviszonyraggal ragozta, a kivétel: *visszaköltözött Magyarországba* (Dégh 1995:158). Az esszében a variabilitás néha egymást követő mondatokban is megfigyelhető:

Kálmán árvaházi gyerek volt és Hammondon nőtt fel. Floridába vonultak nyugalmába, Mariska férje halála után visszaköltözött Hammondba.

(Dégh 1995:169)

„Tuzlán vagy Tuzlában?” című nyelvművelő cikkében Kossa (1978:337) kijelenti, hogy a jugoszláviai magyarok számára a jugoszláviai helynevek nem külföldi helynevek, mert a magukénak tekintik őket. „A jugoszláviai magyarok zöme – írja Kossa – így mondja: Gračanicán, Rijekán, Delnicén” stb. Kitorne a nyelvük – folytatja –, ha *Novi Sadban*-t, *Suboticában*-t vagy *Osijekben*-t kellene mondaniuk (1978:337). A külföld – belföld szabály szigorú betartása más-más ragot követelne meg, ha egyazon településnek magyar, vagy vele közel azonos hangzású szerb nevét használná az ember, tehát *Zentán* de *Sentában*, *Becsén* de *Bečejben*. Sőt: esetleg ugyanazt a nevet is kétféleképp kellene ragozni, ha az országban két település is viseli, például ha ismerősünk a szerémségi városban lakna, akkor *Mitrovicán* lakna, de ha a koszovóban, akkor *Mitrovicában*.

Két nemrég készített felmérés további adalékokkal szolgált a mai vajdasági nyelvhasználatról. Papp György (1998) 57 magyarkanizsai technikumba járó diákkal töltetett ki egy kérdőívet, s többek között azt találta, hogy a diákok 91%-a használt *Eszék*-kel külviszonyragokat, de csak 75%-uk tette ugyanezt *Osijek*-kel. Ez a külföld – belföld szabály bizonyos fokú meglétét mutatja. „Tisztán” működött a szabály a

Becskerek és a *Zrenjanin* nevek esetében (az utóbbi az előbbi város szerb neve): a magyar nevet a diákok 88%-a külviszonyraggal, a szerbet 91%-uk belviszonyraggal írta. Ugyanakkor nem működött a szabály egy másik település magyar és szerb nevével: a szabállyal ellentétben a *Žednik* nevet a diákoknak csupán 28%-a írta belviszonyraggal, míg a neki megfelelő magyar név, *Nagyfény* ingadozott a belviszonyrag (37%) és a külviszonyrag (63%) között.

Katona (1998) harminc zentai felnőttet vizsgált, akik 24 *hol?*, 24 *hova?*, és 24 *honnan?* kérdésre felelve helyviszonyragokkal láttak el helységneveket.¹ A *Kamenica* és *Mitrovica* nevek igen nagy számban kaptak külviszonyragot, ami a szerző szerint „hazai” jellegükre utal. Ő is megemlíti, hogy a kisebbségi magyarok számára „a magyarországi szemmel idegennek tekinthető helységnevek nem idegenek” (1998:151). S beszámol egy vajdasági hetilapban, 1992-ben kiadott vitáról, melyben az egyik vitázó szerint minden magyarnak egyformán kell beszélnie (ellenkező esetben „nem egy, nem is hat, hanem hatvanhat magyar nyelv lenne”), míg egy másik vélemény szerint a határon túli magyarok helynévragozásában egyfajta „pszichológiai honfoglalás” mutatkozik meg.

Szilágyi kognitív nyelvészeti elemzése

A kint – bent térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrákat vizsgálva Szilágyi (1996:26–29) részletesen elemzi a helynévragozást. Megállapítja, hogy:

a magyarban a mi-csoporthoz a „kint” tartozik, a mások-csoporthoz a „bent”. Ezért van az, hogy ahol mi vagyunk, az egy „kint”-hely, amelyet csupa „bent”-hely vesz körül. (Mivel ezt nem könnyű elképzelni, gondoljunk itt egy erdei tisztásra, amely kint van – vö.: *kijutottunk a tisztásra* –, köröskörül pedig az erdő „bent”-hely: *bemegyünk az erdőbe*.) Alkalmassint ezért van az, hogy a világ minden országára belső helyviszonyraggal utalunk – *Franciaországban*, *Ausztriában*, *Romániában*, *Ausztráliában* stb. –, egyedül Magyarország neve az, amelyhez külső helyviszonyrag kapcsolódik: *Magyarországon*. [...] A „kint” helyre utal az is, hogy régi szövegeink tanúsága szerint eleink *kijöttek Szkítiából*, a székely ember általában ma is *bémegy Molduvába*, illetve *kijön Molduvából*. Ismeretes az is, hogy egyes helységnevekhez külső, másokhoz meg belső helyviszonyragot kapcsolunk: *Szegedre*, de *Debrecenbe*. Hogy melyikhez járul az egyik, melyikhez a másik, azt ajánlatos a helybeliektől megtudni, mert csupán a név alapján a szabályt nem lehet megállapítani. (Ezért gyakoriak a tévedések: sokszor hallani például a *Csíkyszeredán* alakot, pedig az ottaniak (*Csík*)*szeredában* laknak, a környékiek (*Csík*)*szeredába* mennek.) Van azonban egy általános szabály: ez a választási lehetőség csak magyarok, illetve magyar anyanyelvűek által (ténylegesen vagy potenciálisan) belakott – illetve pontosabban: ilyenek észlelt – területeken levő helységek nevével kapcsolatban merülhet fel. Az első kérdés tehát ez: az illető helység lehet-e egyáltalán „kint”-hely (vagyis olyan, ahol mi vagyunk)? Ha nem, akkor csak a *-ba*, *-be* használható: *Pekingbe*, *Tokióba*, *Washingtonba* stb. Ha igen, akkor csak a második kérdés a *-ba*, *-be*, illetve *-ra*, *-re* kiválasztása, a kialakult hagyománynak megfelelően.

(Szilágyi 1996:27–28)

Az első kérdés megítélésében – folytatja Szilágyi – az a fontos, hogy a nyelvhasználók milyenek észlelik az adott helységet, nem pedig az, hogy a helységben valójában élnek-e magyarok, illetőleg magyar anyanyelvű mi-csoportba tartozók. S mivel a nyelvhasználók különböző csoportjainak más és más lehet a helyészlelése, raghasználatuk is eltérő lehet. „A romániai magyarok például Románia Kárpátokon kívüli (ókirályságbeli) területét is magyarok által belakott (vagy potenciálisan belakható) helynek (mondhatjuk: lehetséges lakóhelyüknek) észlelik” (Szilágyi 1996:28), ezért számukra természetesek a *Ploieștire*, *Piteștire*, *Craiován* alakok, amik a magyarországiak számára „igen csodálatos” dolgok, mert az ő észlelésük szerint e helyek nem magyarok belakta helyek, ezért ők a belviszonyragokat használják e nevekkal.

A Kárpát-medencei vizsgálat

A Kárpát-medencei magyar nyelvhasználat összehasonlító kutatásában² (l. pl. Kontra 1996, 1998, Csernicskó 1998, Göncz 1999) használt kérdőívünkben két feladat vonatkozik e problematikára:

(1) Az alábbi mondatok közül karikázza be az egyiket, azt, amelyiket **természetesebbnek** érzi.

- (a) Koszovóban folytatódnak a tárgyalások az albánok és a szerbek között.
- (b) Koszovón folytatódnak a tárgyalások az albánok és a szerbek között.

(2) Karikázza be az (1)-et vagy a (2)-t aszerint, hogy melyik illik bele jobban a mondatba!

Az egyik ismerősöm fia ... volt katona. (1) Craiován (2) Craiovában

Az elemzések megkezdése előtt a következő hipotéziseket fogalmaztam meg.

- (a) A magyarországi és a határon túli magyarok eltérnek, oly módon, hogy az utóbbiak majdnem kategorikusan superessivust használnak az olyan településnevek esetében, amelyek a történelmi Magyarországon kívül eső, de az ő államuk területén levő helységeket jelölnek; a magyarországiak az inessivust használják ezekkel a nevekkal.
- (b) A határon túliak eltérnek egymástól, oly módon, hogy a saját országukban levő helységek neve superessivust kap, de a számukra külföldön levő helységek inessivust kapnak.
- (c) Az életkori különbségek folyamatban levő változást fognak mutatni.
- (d) A településtípusnak kétféle hatása lesz: (1) a tömbben élők kevésbé használják a superessivust, mint a szórványban élők, és (2) a határhoz közeli adatközlők kevésbé használják a superessivust, mint a székelyföldiek.³
- (e) Az iskolázottabb adatközlők kevésbé használják a superessivust, mint a kevésbé iskolázottak.

Eredmények

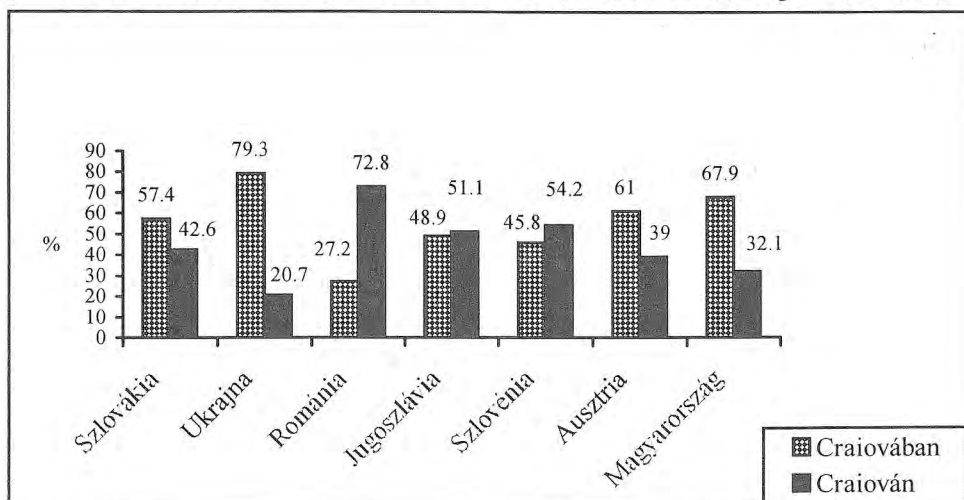
Ha a határon túliak válaszait összevonjuk és a magyarországiakhoz hasonlítjuk, statisztikailag jelentős különbséget találunk. A magyarországi mintának 32,1%-a, de a

határon túli összevont mintának 49,6%-a illesztette a *Craiován* alakot a mondatba, khi-négyzet ($f = 1$) = 11,339, $p < 0,01$. Ez az eredmény az (a) hipotézist részben igazolja, részben cáfolja, mivel a magyarországi minta sem egységes a raghasználatban.⁴

A minták országokénti (páronkénti) összevetése várakozásainknak nagyjából megfelelő eredményeket hozott. Amint az 1. ábra mutatja, a (2) feladatban a romániai adatközlők – egyetlen kivétellel (Szlovénia) – az összes többi országbelinél szignifikánsan többen választották a számukra „magyarok által belakható” Craiova külviszonyragos alakját, khi-négyzet ($f = 6$) = 109,501, $p < 0,01$.

1. ábra

A „Craiovában” és a „Craiován” közötti választás hét országban (N=846)

Hasonló különbségeket mutat a 2. ábra is, amelyen az (1) feladat válaszai láthatók. A „hazai” ragot a vajdasági és a muravidéki adatközlők nagy része természetesebbnek ítélte, de a többi országbeliek zöme az inessivust választotta. Khi-négyzet ($f = 6$) = 130,475, $p < 0,01$. A páronkénti összevetés azt mutatja, hogy a vajdasági minta – a muravidéki kivételével – minden más mintától $p < 0,01$ szinten szignifikánsan eltér, s ugyanez áll a muravidékire is – a vajdasági kivételével.

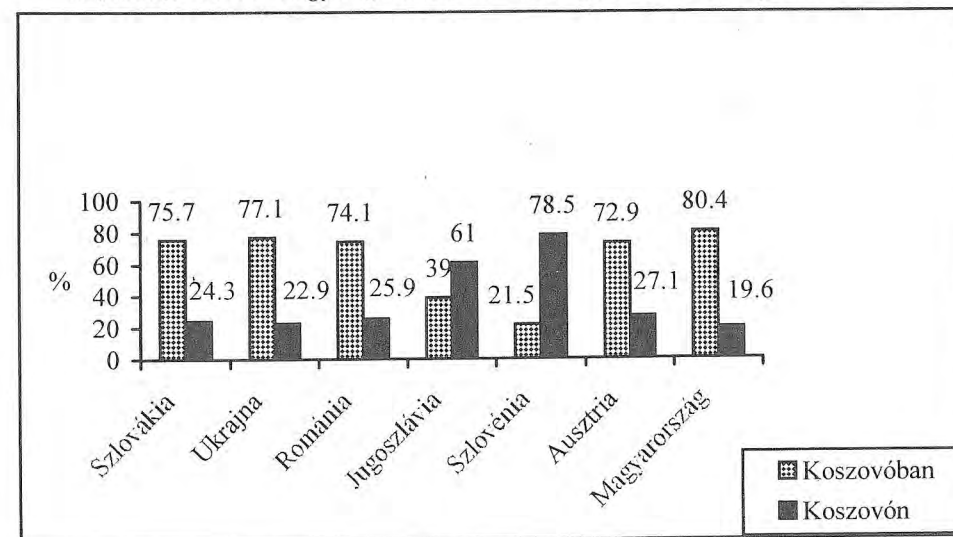
A vajdasági és a muravidéki ragválasztás hasonlóságát esetleg a korábbi jugoszláv mentalitás (legalább is földrajzi szempontból történő) továbbélésével magyarázhatjuk. A muravidéki mintának a korábbi Jugoszláviával kapcsolatos politikai attitűdjei igen negatívak: a minta 56%-a az 1991 előtti Jugoszláviához egyáltalán nem kötődik, 44%-a viszont Szlovéniához nagyon erősen kötődik.⁵

Az 1. és 2. ábra a (b) hipotézist részben igazolja. Egyrészt beigazolódtott, hogy a határon túli magyarok a saját országukban levő helynevek ragozásában a külviszonyragokat részesítik előnyben. Ugyanakkor az is látszik, hogy a raghasználat – ellentétben azzal, amit a (b) hipotézis sugall – távolról sem kategorikus, egyik országban sem. A hipotézis kategorikus megfogalmazása helyett tehát jobb lesz Szilágyi általánosabb s egyben óvatosabb megfogalmazását használni: „[...] nem az a

fontos, hogy az illető helységben élnek-e csakugyan tömegesen magyarok (illetve magyar anyanyelvű mi-csoportba tartozók), vagy nem, hanem az, hogy a nyelvhasználói milyennek érzélik azt a helyet. A nyelvhasználók különböző csoportjainak azonban más-más lehet a helyészlelése is” (Szilágyi 1996:28). Ez a megfogalmazás megengedi azt is,⁶ hogy a magyarországi nyelvhasználók különböző csoportjainak is más-más lehet a helyészlelése, ergo a raghasználat.

2. ábra

A „Koszovóban” vagy a „Koszovón” választása hét országban (N=846)

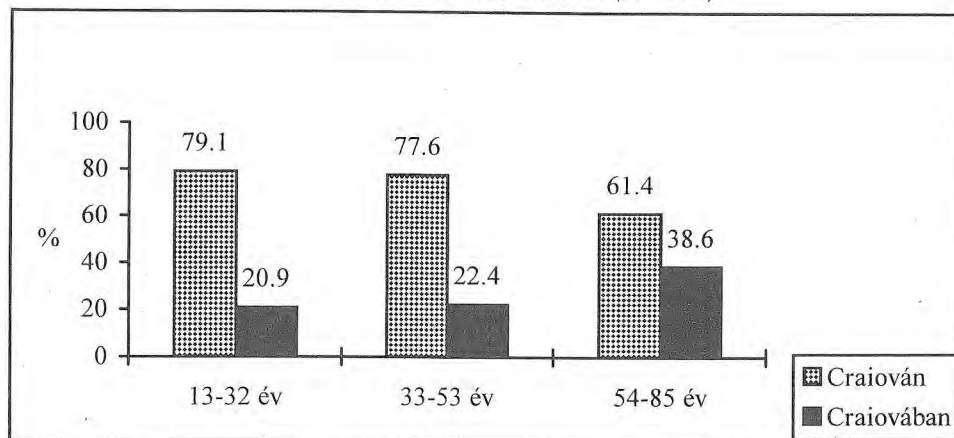

A (c) hipotézisből kiindulva a fiatalabb adatközlők az idősebbeknél többen választják a külviszonyragos alakokat. A (2) feladat romániai válaszai ilyen életkori hatást mutatnak (3. ábra): a legidősebb életkori csoport tagjai a többen szignifikánsan kevesebben választották a külviszonyragos *Craiován* alakot. Ha a két fiatalabb korosztályt összevonjuk, a khi-négyzet ($f = 1$) = 6,768 és a $p < 0,01$. (Ugyanezen a feladaton a vajdasági adatközlőknél nincs szignifikáns életkori hatás; míg az (1) feladat válaszaire jelentős életkori hatást sem a vajdasági, sem a romániai minta esetében nem találtunk.)

Az, hogy a fiatalabbak az öregebbeknél többen választották a superessivust, folyamatban levő változás jele lehet. Ez azonban egyelőre nem több, mint lehetőség. Eckert (1997:152) arra figyelmeztet, hogy ha nem áll rendelkezésre „valóságosidő-vizsgálatból” származó bizonyíték, nem dönthető el, hogy az életkori csoportokhoz köthető eltérések valóban folyamatban levő változást tükröznek-e. Egyelőre nem állnak rendelkezésünkre valóságosidő-vizsgálatból származó adatok, így az életkori változást (vö. Trudgill 1997) nem zárhatjuk ki végérvényesen. A (c) hipotézist egyelőre nem igazoltuk, de el sem vetettük.

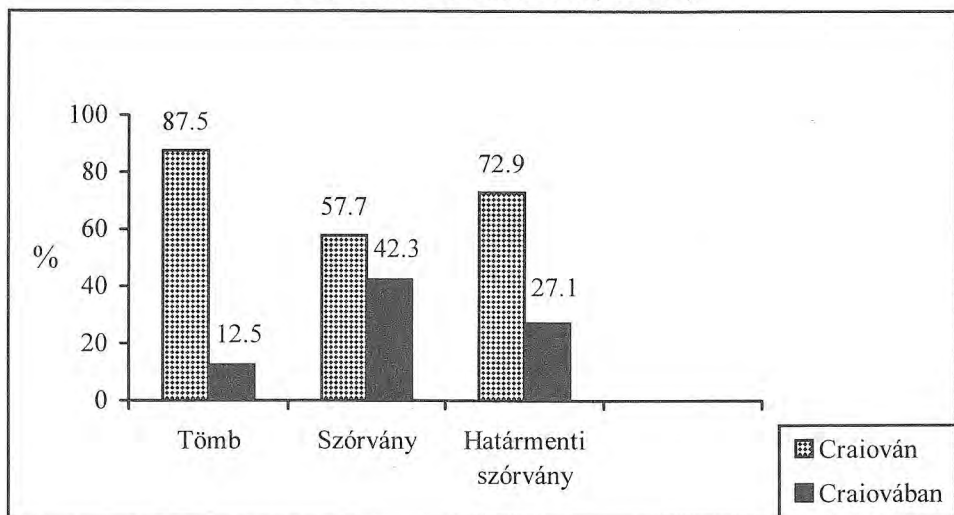
3. ábra

Az életkor hatása a „Craiovában” és a „Craiován” közötti választásra Romániában (N=213)

4. ábra

A településtípus hatása a „Craiovában” és a „Craiován” választására Romániában (N=216)

A településtípus hatására vonatkozó (d) hipotézis első fele szerint a tömbben élők kevésbé használják a superessivust a szórványbeliekhez képest. A hipotézis második fele szerint a magyar határ mentén élők kevésbé használják, mint a Székelyföldön élők. Amint a 4. ábrán látható, Romániában a tömbben élők a szórványbelieknél majdnem 30%-kal többen választották a *Craiován* alakot, ami ellentétes a hipotézissel. A határ menti szórványtelepüléseken élők is megcáfolták a hipotézist: a *Craiovában* alakot

27,1%-uk választotta, míg a székelyföldi szórványtelepüléseken élő adatközlőinknek 42,3%-a (l. a 4. ábra középső és jobboldali két-két oszlopát).

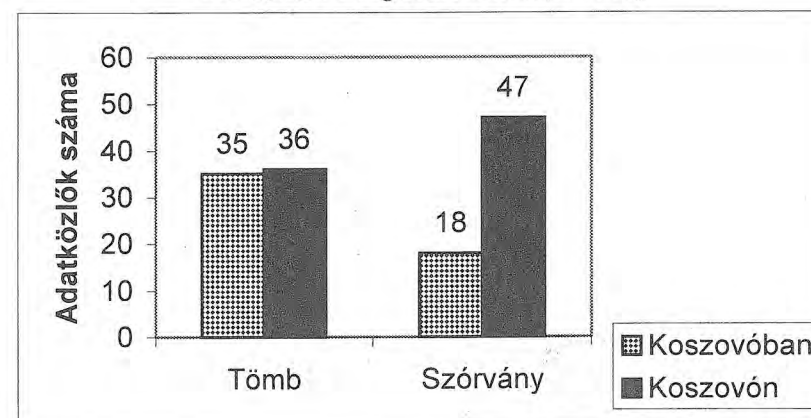
A különbségek jelentősek: khi-négyzet ($f = 2$) = 15,971, $p < 0,01$. A páronkénti összevetés szerint a tömbben élők és a szórványbeliek különbsége $p < 0,01$ szinten szignifikáns, a tömbben élők és a határmenti szórványban élők azonban csak tendenciaszerűen különböznek ($p < 0,10$).

Ezt a hipotézist azonban részben igazolták az (1) feladat vajdasági eredményei (l. 5. ábra). Míg a tömbben élő adatközlők fele-fele választotta az inessivust és a superessivust, a szórványban élőknek 27,7%-a választotta a *Koszovóban* alakot és 72,3%-a a *Koszovón*-t. A különbség szignifikáns: khi-négyzet ($f = 1$) = 6,659, $p < 0,01$.

A *Koszovóban* – *Koszovón* választásban a romániai adatközlőknél is van hatása a településtípusnak: khi-négyzet ($f = 2$) = 7,262, $p < 0,05$, a szignifikáns különbség a tömbben élők és a határmenti szórványban élők között van.

5. ábra

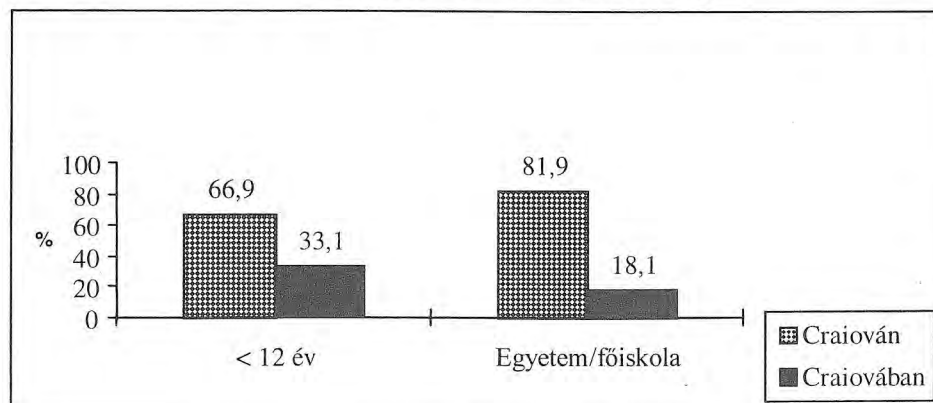
A településtípus (tömb – szórvány) hatása a „Koszovóban” és a „Koszovón” választására Jugoszláviában (N=144)

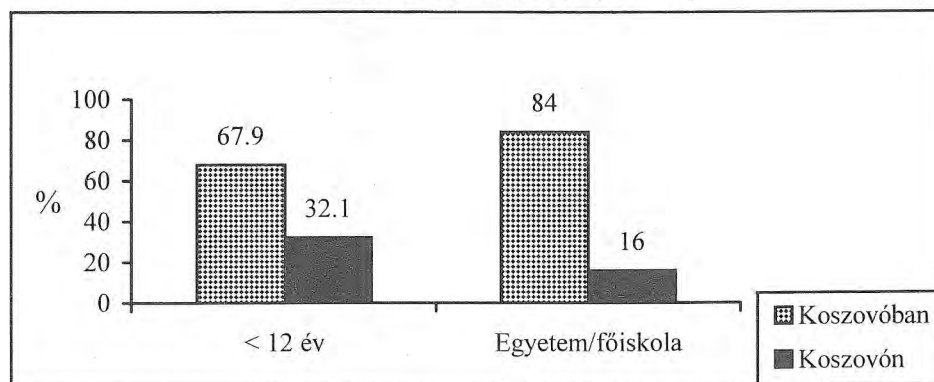
Végül ha az adatközlők iskolázottság szerinti különbségeit vizsgáljuk, megint ellentmondásos lesz a kép. Egyrészt Romániában a felsőfokú végzettségűek a nem érettségizetteknél⁷ magasabb arányban választották a *Craiován* alakot (l. 6. ábra), s a különbség szignifikáns: khi-négyzet ($f = 1$) = 5,756, $p < 0,05$. Ugyanakkor a másik feladatban (l. 7. ábra) szignifikánsan magasabb arányban választották a *Koszovóban* alakot: khi-négyzet ($f = 1$) = 6,679, $p = 0,01$.

A 6. és 7. ábra tehát azt mutatja, hogy az (e) hipotézis helytelennek bizonyult, amikor a romániai minta hazai helynév ragját választotta, de helyesnek bizonyult, amikor külföldi helynév ragját választotta. A jugoszláviai minta ragválasztásában egyik helynév esetében sem volt az iskolázottságnak szignifikáns hatása.

6. ábra
Az iskolázottság hatása a „Craiovában” és a „Craiován”
választására Romániában (N=216)

7. ábra
Az iskolázottság hatása a „Koszovóban” és a „Koszovón”
választására Romániában (N=216)

Összefoglalás és spekuláció

A fenti adatok vegyes képet mutatnak. Mind az (a), mind a (b) hipotézis csak részben igazolható. A magyarországi és a határon túli magyarok ragválasztása a várt módon eltér, de a ragválasztás egyik országban sem (így Magyarországon sem) kategorikus. A külföld – belföld szabály a határon túli kisebbségek esetében is működik, amikor az egyik kisebbség a másik országában levő helység nevét ragozza.

Az idősök a fiatalabbaknál nagyobb arányban használták a „hagyományos” belviszonyragot Romániában a *Craiovában* – *Craiován* választásban, de ebből a „látszólagos idő” különbségből nem következtethetünk folyamatban levő változásra

addig, amíg az életkori változást ki nem zártuk. (A folyamatban levő változásokkal járó korosztálykülönbségeket meg kell különböztetni az életkori változással járó korosztálykülönbségektől, amelyek nem nyelvi változás jelei.)

A településtípusnak is ellentmondásos a hatása. Jugoszláviában a tömbben élő magyarok – a várakozásoknak megfelelően – a szórványbelieknél kevesebben használták a „hazai” külviszonyragot, de a tömbben élő romániai magyarok többen.

Végül az adatközlők iskolázottságának sincs egyértelmű hatása a ragválasztásra. A romániai adatközlők esetében a magasabb iskolázottság együtt jár a számukra külföldi *Koszovó* belviszonyragjának preferálásával, de a számukra belföldi *Craiova* esetében a magasabb iskolázottság nem a hagyományos belviszonyraggal, hanem a külviszonyraggal jár együtt.

Az I. világháborút követő határváltozások következtében a magyarul beszélők számára megváltoztak a „kint”-helyek, vagyis azok a helyek, amelyeket magyarok által belakott (vagy potenciálisan belakható) helyeknek észlelnek. Következésképpen a megváltozott mentális térképek a helynevek ragozásában is különbségekhez vezettek a mai magyarországi magyarok és a szomszédos országokban élő magyarok között. Be kell ismernem azonban, hogy szigorúan véve nem bizonyítottam, hogy valóban a trianoni határváltozások okozták a mai különbségeket.⁸ Elvileg föltételezhetjük azt is, hogy a történelmi Magyarországon 1920 előtt is megvolt az a ragozásbeli variabilitás például Erdélyben, amit ma figyelhetünk meg. Ezt bebizonyítani esetleg levéltári kutatásokkal lehetne, olyan szövegek elemzésével, amelyekben a kritikus helynevek egy kvantitatív elemzéshez szükséges gyakorisággal fordulnak elő. Egy ilyen elemzés elvégzése roppant munkaigényes feladat lenne, s várhatóan számos súlyos módszertani problémába torkollna. Lehetségesnek tartom, hogy a trianoni határváltozások a *Craiovában* – *Craiován*-típusú váltakozásoknak nem a kezdetét jelentették, hanem csak fölerősítették őket. Akárhogy is van, további kutatásokra van szükség a kint – bent szabály működésének pontosabb megértéséhez.

JEGYZETEK

¹ Sajnos a szerző nem közli kérdőívét és a vizsgálat lefolytatásának körülményeit, ezért vizsgálata megismételhetetlen, eredményei ellenőrizhetetlenek. Az olvasó gyanítja, hogy írásbeli kérdőív kitöltéséből származnak az adatok, de a cikkben *expressis verbis* erre semmi nem utal.

² A kutatást a Research Support Scheme of the Higher Education Support Program (grant no. 582/1995) támogatásával végeztük. Az adatfelvétel 1996-ban zajlott, Szlovákiában 108, Kárpátalján 144, Romániában 216, Vajdaságban 144, Szlovéniában 67, Ausztriában 60, és Magyarországon 107 adatközlővel. Kvótamintát használtunk, amely életkor, iskolázottság és településtípus szerint rétegezve volt (l. pl. Göncz 1999:27). A határon túli minta és a magyarországi minta összevetése nem mutatott különbséget az adatközlők életkora, iskolázottsága és neme tekintetében a $p < 0,05$ szinten, de az alminták páronkénti összehasonlításakor egy-két esetben szignifikáns eltérések adódtak, például a nemek aránya minden országban megközelíti az 50–50%-ot, de Jugoszláviában a nők túlsúlyban voltak (35% a férfiak és 65% a nők aránya).

³ A településeket úgy választottuk meg, hogy felük város, felük falu legyen, felükben a magyarság tömbben éljen (a helyi lakosságnak több, mint 70%-át alkossa), felükben szórványban (a helyi lakosságnak kevesebb, mint 30%-át alkotva). Romániában ehhez még

hozzávetünk egy harmadik szempontot is: a határ közeli települések és a székelyföldiek közti különbséget. Ezért van, hogy Romániában az adatközlők száma 216.

⁴ Az elemzéseket Vargha András MiniStat programcsomagjának 3.2 verziójával végeztem (Vargha és Czigler 1999).

⁵ Az adatközlők egy ötfokú skálán karikázták be válaszaikat (l. pl. Göncz 1999:231).

⁶ Akkor is megengedi, ha Szilágyi valószínűleg nem erre, hanem a magyarországiak és nem-magyarországiak közti különbségre gondolt a mondat fogalmazása közben.

⁷ Az adatközlők egyik fele felsőfokú végzettségű volt, másik fele 12 osztálynál kevesebbet végzett (nem érettségizett).

⁸ Erre Mirnics Károly volt szíves felhívni figyelmemet a gödöllői „Magyarország és a magyar kisebbségek kapcsolatrendszere” című konferencián 1998. október 16-án.

IRODALOM

- Bartha Csilla 1997. Helységneveink ragozása határainkon innen és túl. In Kiss Gábor és Zaicz Gábor, szerk., *Szavak – nevek – szótárak: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 49–61.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Dégh Linda 1995. A Calumet-vidék magyarságának nyelve és kultúrája. Az adatközlők. In *Túl a Kecegárdán: Calumet-vidéki amerikai magyar szótár* (Gyűjtötte és összeállította Vázsonyi Endre, sajtó alá rendezte és szerkesztette Kontra Miklós). Budapest: Teleki László Alapítvány. 126–180.
- Eckert, Penelope 1997. Age as a Sociolinguistic Variable. In Coulmas, Florian, szerk., *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell. 151–167.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest – Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Katona Edit 1998. Helyviszonyragok használata a zentai magyarok nyelvében. In Sándor Klára, szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged: JGYF Kiadó. 151–157.
- Kontra Miklós 1996. Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In Diószegi László, szerk., *Magyarságkutatás 1995–96*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 113–123.
- Kontra Miklós 1998. *Final Report to the Research Support Scheme on The Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary*. Budapest: Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Kézirat.
- Kossa János 1978. Tuzlán vagy Tuzlában? In Kossa János *A mi nyelvünk*. Újvidék: Forum Könyvkiadó. 336–338.
- Papp György 1998. A helynevek (településnevek) bel- és külviszonyragos használata mint nyelvi változó. In Sándor Klára, szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged: JGYF Kiadó. 141–149.
- J. Soltész Katalin 1967. Az idegen szavak helye a mai magyar nyelv rendszerében. In Imre Samu és Szathmáry István, szerk., *A magyar nyelv története és rendszere: a debreceni nyelvészkonferencia előadásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 300–304.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.

Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.

Vargha András és Czigler Balázs 1999. *A MiniStat statisztikai programcsomag, 3.2 verzió*. Budapest: Pólya Kiadó.

Az igeragozás vizsgálata kétnyelvű környezetben: szociolingvisztikai vizsgálatok a hármashatár mentén*

P. LAKATOS ILONA

Az előadás első részében arról a kutatásról szeretnék beszámolni, amely a BGYTF Magyar Nyelvészeti Tanszékén folyik. A kutatások megkezdésére megyénk földrajzi elhelyezkedése indított bennünket, hiszen Szabolcs-Szatmár-Bereg megye három országgal, Romániával, Ukrajnával és Szlovákiával határos. A történelmi Szatmár, Bereg, Ung megye nyelvjárási szempontból azonos nyelvjárástípusba, az északkeletihez tartozott, de az elmúlt ötven év nyelvi változásai eltérő társadalmi és nyelvpolitikai körülmények között mentek végbe. Korábbi – a megye kilenc községében végzett – szóföldrajzi és változásvizsgálataink, amelynek összevetési alapját a területre vonatkozó korábbi szakirodalom és az atlaszkutatások adatai adták, arra a felismerésre is vezettek bennünket, hogy az ismert okok következtében e nyelvjárástípus jellemző sajátosságait a maguk lehető teljességében ma már csak a történelmi megye határainkon túli településein lehet megtalálni. Így a kutatópontok hálózatát kiterjesztettük az országhatár két oldalán található településekre. Tervezett kutatópontjaink: Lónya, Barabás, Beregsurány, Tiszabecs, Kisar, Rozsály, Csengersima, Bátorliget, illetőleg a velük „átellenben” lévő Bótrágy, Beregsom, Mezőkaszon, Tiszaújlak, Badaló, Beregszász (Ukrajna), valamint Pusztadaróc, Szamosdara, Csengerbagos (Románia).

A kutatópont-hálózat keletre, illetőleg északkeletre történő kiterjesztésével lehetővé válik a nyelvjárási határok és az egyes jelenségek izoglosszáinak pontosabb megrajzolása. Az országhatár két oldaláról származó nyelvi anyag összevetésének eredményeként az országhatár nyelvi elkülönítő szerepe mennyiségi mutatókkal jellemezhető. A különböző nyelvi szituációban élő, más-más beszélőközösséghez tartozó, azonos szociokulturális státuszú csoportok nyelvhasználati mutatóinak összevetése is érdekes tanulságokkal szolgálhat.

Kutatásaink célja tehát: (1) az országhatár nyelvi egységesülést és az ezzel összefüggő nyelvi elkülönülést befolyásoló szerepének vizsgálata; (2) a szinkrón jellegű változások milyensége és lefolyása a különböző nyelvi szinteken eltérő nyelvi szituációkban (a régió magyarországi és országhatáron túl lévő településein); (3) a történelmi Szabolcs, Szatmár és Bereg megye területén található kisebb nyelvjárási egységek feltérképezése; (4) az egyes nyelvjárási jelenségek izoglosszáinak megrajzolása; (5) a nyelvjárási különbségek mögött meghúzódó népességtörténeti és településtörténeti okok feltárása (a történeti névtan segítségével).

A dialektális és standard nyelvi változók és változások vizsgálata komplex jellegű, minden nyelvi szintet és a nyelvhasználat több színterét is átfogja, foglalkozik a stílus- és regiszterváltás, továbbá a nyelvváltás kérdéseivel, és a mögöttük meghúzódó nyelven kívüli tényezőkkel is (identitás, érvényesülés stb.).

* A kutatás az OTKA T 025237 támogatásával készült.

A fonológiai vizsgálatok alapvetően annak feltárására irányulnak, hogy melyek azok a közösségek, amelyeknek magánhangzórendszerében két-két *ó*, *ő* és *é* fonéma található. Az egyes fonémák megterheltségében az *ó-ú*, *ő-ű*, *é-í(i)* szembenállások változásvizsgálata áll, a fonetikai realizációk körében pedig a középső nyelvallású hosszú magánhangzó-fonémák realizációit és az *l*, *r*, *j* nyújtó hatását, illetőleg a nazálisok nyújtó hatását vizsgáljuk szociolingvisztikai szempontból.

A morfológiai vizsgálatok a következő jelenségekre terjednek ki: (1) a tőtípusok, morfofonológiai alternációk (pl. *szekér* – *szeke* – *szeke*ren, *sár* – *sárt*, *mész* – *mensz*, *vagnak* – *vannak*); (2) az ige- és névszóragozás köréből meghatározott paradigmata- és egész paradigmasorok vizsgálata [pl. ikes ragozás, egyéb ragozási kérdések (ikes-iktelen kölcsönhatás, a családi helyhatározóragok, ragkettőzés), a képzőhasználat].

A lexikai vizsgálat alapvetően a hagyományos paraszti életmódhoz kapcsolódó szókészlet szóföldrajzi, továbbá szinkrón és diakrón változásvizsgálatát tűzi ki célként. Érdemes kutatni még azt is, hogy azok a szavak, amelyek a XX. század elején (vö. Csúry 1935–1936) még hiányoztak a szamosháti nyelvjárásból, a határ túloldalán milyen mértékben terjedtek el a kényszerűen vállalt kisebbségi létben. A kétnyelvűségi kutatásokhoz szorosan kapcsolódva kérdőívünkbe célszerűnek látszik felvenni néhány legújabb műveltségszót is.

A frazeológia területéről 40–50 szóláshelyzet kérdőíves felmérésével szeretnénk választ kapni arra a kérdésre, hogy az országhatárok a frazémák körében milyen mértékű különfejlődést indukálhatnak.

Az előkészítésben és az adatközlők kiválasztásában „A magyar nyelvjárások atlasz”-ának módszereit szociolingvisztikai nézőponttal egészítjük ki. Adatközlőinket az egyes települések szerkezetének megfelelő szociokulturális státuszuk szerint választjuk ki: iskolai végzettség, foglalkozás, életkor, nem. Az anyaggyűjtést alapvetően többféle kérdőíves módszerrel végezzük, hiszen csak így tudjuk vizsgálni az általunk fontosnak ítélt összes jelenséget. Szeretnénk azonban csökkenteni e módszer közismert buktatóit, ezért alkalmazzuk a magnetofonos interjúkészítés módszerét is, sőt ennek megfelelően módosítjuk az egyes településekre vonatkoztatva a kérdőíveket is (pl. Bótrágyon a *-val*, *-vel* nem hasonul, Lónyán az idősebbeknél megvan a *tudi*, *mondi*, a *van* paradigmája eltér a köznyelvitől: *vagnak*). A gyűjtésben hallgatók is részt vesznek, nekik az elmúlt tanévben felkészítő előadás- és gyakorlatsorozatot tartottunk.

A dolgozat második részében elemzett jelenségek nagyobb részt az ún. stigmatizáció, kisebb részben a presztízsváltozatok körébe tartoznak (vö. G. Varga 1990:178–181). Nem véletlen a választás, hiszen a *nákolás*, a *süksükölés* és az *ikes ragozás* problémái a korábbi ismert szakirodalmak mellett (ezek ismertetésétől most eltekintek) számos új, határon belüli és határon kívüli munka, tanulmány témáját adták.

Bizonyára azért is kerültek előtérbe ezek a jelenségek, mert kiválóan alkalmasak a nyelvi változók (ezek típusairól Lanstyák és Szabó Mihály 1998:99–112), a nyelvi norma dinamizmusának, illetőleg társadalmi meghatározottságának vizsgálatára. Ismeretes a nyelvhasználatbeli változás teremtette új variánsok és a stigmatizáció, a presztízsváltozat, illetőleg az előbbiekkal szorosan összefüggő hiperkorrekció

kapcsolata is. A normatív stigmatizáció olyan helyeken jelenik meg, ahol valamilyen inherens bizonytalanság van a rendszerben (pl. szerkezeti homonímák lépnek fel, ha nem bíráljuk fölül a szabályok egy részét: *ők tudnák* – *én tudnák/nék* (vö. Pléh 1990:56). Kassai meggyőzően bizonyította, hogy a süksükölés, illetőleg a „nyelvhasználatbeli ingadozás magyarázata valójában magában a nyelvi rendszerben keresendő” (1998:23). Pléh Csabát idézve: a kevésbé iskolázott beszélő többnyire nem használja azt a kiegészítő kontrollt s erőfeszítést, mely saját „natúrális” tendenciáinak legyőzéséhez szükséges lenne (1990:55).

Szociolingvisztikai felmérések vizsgálják, hogy a társadalom mely rétegei hogyan használják vagy hogyan ítélik meg a különböző változókat, hogyan viszonyul az adatközlők nyelvhasználat a standard normához. A vizsgálatok – természetesen – számos újabb problémát vetettek és vetnek fel, és még fognak is felvetni (pl. a magyar nyelv többközpontúságának kérdése, l. Lanstyák 1995, Deme 1995:357–365).

Nagy L. János (1998:237) felhívta a figyelmet arra, hogy „Az éppen aktuális közösségben (az ott használatos, tehát ott elvárható kódban) válhat világossá: ki választ helyes formát – ki hibázik, ki választ helytelen megoldást”. A süksükölésről és ugyanígy a nákolásról írja: „Mai nyelvhasználatunkban népies; tájnyelvi kódokban megfelel az alkalmazott nyelvváltozatnak: nem lehet helytelennek minősíteni. Ha a sztenderddel vetjük egybe, más a megítélés alapja: az elvárhatóval kerül szembe: helytelennek mondjuk” (1998:238, vö. még Jakab 1993:19–20.)

Vizsgálataink, értékeléseink során erre is tekintettel kell lennünk, mint ahogyan minden Magyarországon túli kutatáskor arra is, amiről Kiss Jenő ír: a határokon túl „...a beszélők anyanyelvi elsődleges nyelvváltozatával legalább két presztízsváltozat áll szemben: az idegen államnyelv és az anyanyelvi köznyelv. Ebben a helyzetben a nyelvjárási beszédet bármely formában stigmatizálni annyit jelent, hogy nem annyira a magyar köznyelvnek, hanem az idegen államnyelvnek az elsajátítását siettetjük”. A határon túl élőknek „nyelvjárásuk stigmatizálásával anyanyelvi komfortérzésük, [...] nyelvi otthonosságérzetük sérül meg, következésképpen anyanyelvük visszaszorulása, illetőleg eróziója gyorsul fel” (Kiss 1993:11).

A most ismertetendő adatok munkánk első próbagyűjtésének eredményeiből származnak. A beregszászi magyar főiskola 38 másod- és harmadéves és 30 elsőéves hallgatójával¹ írásban kitöltetett, különböző típusú, az igeragozás kérdéskörével foglalkozó teszteket értékelem.

Mivel ugyanezeket a teszteket Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kilenc településén százhusz különböző társadalmi rétegeztségű adatközlő, illetőleg a nyíregyházi tanárképző főiskola 15 elsőéves magyar szakos hallgatójából álló kontrollcsoport is kitöltötte (szeptember elején, nyelvészeti tanulmányaik megkezdése előtt) egyéb összevetésekre is lehetőség nyílik.

A nákolás²

Megyei adataink Laczkó Mária (1990) megállapításait támasztják alá, kárpátaljai vizsgálati eredményeink leginkább az alábbi megállapításaihoz kapcsolhatók: az egyeztetett („nákoló”) alakok a jellemzők, illetőleg nem társul hozzá társadalmi megítélés. A beregszászi főiskolai hallgatóktól kapott adatokat figyelembe véve (akikre

– már itt megjegyezhetjük – inkább a túlzott normakövetés a jellemző) a *-nál/-nék* használata terén a legnagyobb a bizonytalanság. Igazolja ezt az is, hogy az értékítéletes tesztben többen minden feladatot helyesnek ítélnék, illetőleg mindet helytelennek minősítik, különbség nélkül. A kiegészítendő tesztben az adatközlőket jobban befolyásolja a szövegkörnyezet (tehát pl. a megelőző vagy követő igealak), mint a magyarországi főiskolai hallgatókat vagy a megyéből származó adatszolgáltatókat. (Pl. „Ha a szüleim *akarnák*, tu... én szorgalmasabb is lenni.” – mondatban 30%-ban a *tudnák* változót adják meg (még a tanító és óvodapedagógusok is) (vö. Lanstyák és Szabó Mihály 1997:31). Ezzel együtt is ez az a jelenség, amelynél a legszembetűnőbb különbség figyelhető meg a magyar nyelvtanuló tanító szakosok, az óvodapedagógusok és az egyéb szakosok, illetőleg az elsőéves hallgatók között (pl. „Ha több fizetést *kapnák*, nem lenne okom panaszkodni.” mondatot az első évfolyamosok 26,7%-a, az óvónők 13,3%-a, a másod- és harmadévesek 17,4%-a minősíti helyesnek.) A tanulmányaikat a felvétel idején megkezdő 30 adatközlő közül 5-en (lakhelyük: Bótrágy, Bátyu (2), Nagymuzsaly és Gát) az illeszkedés „natúrális tendenciájának” (vö. Pléh 1990) megfelelően mindig nákozik. A magyarországi elsőévesek között ilyen nincsen, az értékítéletes tesztet 15 adatközlőből 8 teljesen a normának megfelelően tölti ki. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a kiegészítendő mondatok megoldásában egy-két (illeszkedési) hiba náluk is van.

A fenti adatok, hozzávéve bótrágyi gyűjtésünk néhány feldolgozott eredményét, illetőleg az egyik Badalóról származó beregszászi hallgató közléseit, – aki saját nyelvhasználat mellett szülőfaluja és lakóhelye jellegzetességeit is megadta – a nákolás erős jelenlétéről vallanak. Ezt a beregszászi magyar főiskolán tanuló hallgatóknál a megszerzett ismeret (annak mértékével arányosan) kisebb mértékben módosítja. Kérdés lesz tehát, hogy a határon túl milyen a jelenség szociolingvisztikai meghatározottsága, társul-e hozzá társadalmi megítélés, vagy csak a „natúrális tendencia” irányít. A magyarországi nyelvhasználatról elkülönítő tényező lehet az iskolázottság kevésbé vagy nem befolyásoló szerepe, a jelenség kevésbé „megbélyegzett” volta.

A suksükölés

A suksükölés és a szukszükölés, a kijelentő és a felszólító módú igealakok felcserélése mindenképpen a stigmatizált, a substandard (vö. Lanstyák és Szabó Mihály 1998:110) jelenségek körébe tartozik. „A korábbi és a jelenkori nyelvművelő irodalom is elmarasztalja ezt a hibás használatot, a nyelvi műveletlenség, igénytelenség bélyegét ragasztja mindazokra, akiknek a beszédében előfordul” (Balogh 1997:354). Kovalovszky Miklós (1977:205) majd legújabban Kassai Ilona (1998:23–25) is ír arról, hogy a bizonytalanságnak, illetőleg a felcserélés magyarázatának nyelvrendszerbeli oka van. Legújabban Balogh Lajos (1997:354–360) foglalkozott a suksüköléssel. Elsősorban Kovalovszky Miklós (1977) a Nyelvművelő Kézikönyv, Keszler Borbála (1990: 146–147), illetőleg Kontra Miklós és Váradí Tamás (1990: 61–70) megállapításaira alapozva vizsgálja azt a kérdést, hogy valóban a nyelvjárásokból, illetőleg az alsóbb néprétegekből került-e be a köznyelvi beszélők nyelvhasználatába ez a jelenség. Adatai alapján nem tartja egyértelműen elfogadhatónak, hiszen vizsgálatai

alapján „korrekcióra szorul az a [...] megállapítás, hogy a suksükölés a nyelvjárást beszélők többségének beszédében általános” (Balogh 1997:357). Előfordulása elég erősen egyénhez kötött.

Előljáróban megyei eredményeinkből néhány adat (a pontos feldolgozás és a folyamatos szövegek értékelése még nem történt meg). Bár nyelvterületünket inkább suksükölőnek szokták minősíteni, a kérdőíves felmérés alapján a 110 adatközlőből mindössze 5 különböző helyről származó, 8 vagy 8-nál kevesebb osztályt végzett adatközlő suksüköl mindig és „következétesen”; 19 adatközlő az, aki egyetlen esetben sem „suksüköl”: sőt a felszólító módban is kijelentő módot használ (hiperkorrekció), és 44 adatközlő³ (tehát 40%) minden esetben a köznyelvi normának megfelelő alakot adja meg. Az első évfolyamos nyíregyházi főiskolai hallgatók eredményei szintén a normakövetést tükrözik, minimum 80%-ban mindenki minden feladatot jól old meg. Legproblémásabb a mellékmondatokban található felszólító módú igealakok használata (vö. Kassai Ilona 1998). A beregszászi hallgatók mindkét tesztet általában a normának megfelelően töltik ki. Valószínűsíthető, hogy tudatosan figyelnek a megfelelő alakok használatára, illetőleg kerülnek a suksükölő, szukszükölő formát. Ebben az iskolának, nyelvi ismereteiknek nagy szerepe lehet. E meghatározó tényezőre két lényeges jelenség is utalhat: az elsőéveseknél valamivel erősebb a szukszükölés, illetőleg jobban elfogadják a szukszükölő mondatokat (vö. Lanstyák és Szabó Mihály 1997:32). (A „Nem szeretem, ha *elhalasszák* a döntést.” mondatot például 33,5%-ban helyesnek ítélik.) Jelentősebb náluk a hiperkorrekció, s ez lehet a bizonytalanság jele is. (Pl. „Az a feladatunk, hogy kiválasztjuk a megfelelőt.”) Általában is elmondható, hogy a magyarországi hallgatók eredményeivel összevetve Beregszászban felerősödik a hiperkorrekció.⁴

A mostani összes adatot tekintve a suksükölés, szukszükölés nem jellemző, bótrágyi adatközlőnk nyelvhasználatában sem volt meg; hasonlóan a badalói főiskolai hallgató sem használja, ő azonban faluja jellemzői között megemlíti. A jelenség határon túli társadalmi disztribúciójának feltárása tehát további feladatunk.

Az ikes ragozás

Korábban már részletesebben foglalkoztunk az ikes ragozás helyzetével (P. Lakatos és T. Károlyi 1993:104–106). A mostani kiegészítendő és értékítéletes teszt eredményeit a mellékelt függelékben láthatjuk. A beregszászi adatközlők, illetőleg különböző csoportjaik (tanító és óvodapedagógusok, II–III. évfolyamosok és elsőévesek) adatait összevethetjük a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből származó (kb. 120) és a tanárképző főiskolán tanuló (15) adatközlők válaszaival is.

Néhány megjegyzés a táblázatokhoz. A százalékos eredmények egyértelműen vallanak a beregszászi hallgatók fokozott normakövetéséről (vö. Lanstyák és Szabó Mihály 1997:126). Egy első évfolyamos beregszászi fiú mindkét tesztben mindig és következetesen használja az ikes személyragokat; egy szintén elsőéves leány a szabályos ikes alakok mellett az újabb, iktelen alakváltozatokat is megadja: *én enném* – *én ennék*, *ő innék* – *ő inna*. Az adatközlőktől szeretnénk folyamatos szöveget is felvenni, s abból is ellenőrizni az ikes ragozás élőbeszédbeli realizációit. Az elsőéveseknél talán a felvételre való készülésnek, a tanító és óvodapedagógus

szakosoknál a főiskolai tanulmányok eredményének, illetőleg – s talán ez a legfontosabb – a mindezt felerősítő anyanyelvvédelemnek, őrzésnek tudható be a magyarországi adatközlők eredményeitől való jelentős eltérés. Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella a Szlovákiában szintén megfigyelt jelenség társadalomlélektani okairól írnak: a magyar nemzeti közösséggel való azonosulásként, illetőleg a nyelvi különbségek elkendőzésére való törekvésként értelmezik (1997:126).

A fentiekkel függhet össze az is, hogy a választékos minősítést is elsősorban a beregszásziak alkalmazzák. A magyarországi adatközlők válaszai az ikes ragozás egyértelmű bomlásáról tanúskodnak. A feltételes és felszólító mód első és harmadik személyű alakjaiban szinte kizárólag iktelen változatokat találunk. A tendenciát mutatja az is, hogy még a feltételes mód 3. személyben a megyei adatok között van néhány *-k* (ő *ennék*) ikes személyrag, a főiskolások már 100%-ban a *Ø* morfémas változatokat adják meg, illetőleg tartják helyesnek. Az értékítéletes tesztek is ezt támasztják alá: az eredeti ikes alakváltozatokat nagy többségükben rossznak, helytelennek minősítik az adatközlők (itt is a tanító és óvodapedagógusok jelentik a kivételt).

Kijelentő mód egyes szám első személyben az *-m* megterheltsége a magyarországi adatközlőknél is nagyobb.⁵

Az adatok tanúsága szerint itt is felmerülhet és további vizsgálódásra készíthet bizonyos lexémák és az ikes ragozás meglétének összefüggése (l. *eszem*, de *iszok*, *gondolkodom*). Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella könyvében olvashatjuk: „Az egyes igék viselkedése közötti különbségek olyan jelentősek, hogy ezeket az igealakokat kötött típusváltozóknak kell tekinteni; nem lehet ugyanis kiválasztani egyetlen igét, amely képviselhetné a kijelentő módú ikes igeragozás rendszerének leépülése következtében létrejövő változók összességét” (1997:37). Mindemellett az egyes szám első személyű iktelen *-k* személyragot is sok adatközlő minősíti már helyesnek az értékítéletes tesztekben.

Eddigi eredményeink is bizonyítják, hogy a két nyelvű környezetben más norma érvényesülhet, mint a nyelvileg homogén közösségekben, illetőleg hasznosnak látszhat – jelenlegi adataink beépítésével is majd – „a változótípusok megkülönböztetése”, [...] hiszen „arra hasznos lehet, hogy nyelvünk különféle egy- és két nyelvű változatainak jellemzésekor (s majd egyszer leírásakor) az egyes jelenségeket szociolingvisztikai szempontból is releváns rendezőelvek segítségével rendszerezessük” (Lanstyák és Szabó Mihály 1998:110).

JEGYZETEK

¹ Természetesen adatközlőink életkorukat és társadalmi helyzetüket tekintve viszonylag homogén csoportot alkotnak, de mégis úgy gondoltuk, a tőlük kapott adatok kiindulási és majd összevetési alapot jelenthetnek a különböző beszélőközösségekben, különböző nyelvi szituációkban végzett felmérésekhez, a nyelvi és a kommunikatív kompetencia vizsgálatához.

A főiskolások nem magyar szakosok, magyar nyelvhelyességet, nyelvművelést azonban a felsőévesek kevés órában már hallgattak. Ennek megfelelően az értékeléskor is különválasztottam a tanító és óvodapedagógus hallgatókat – hiszen nekik magyar nyelvtani óráik lényegesen nagyobb számban vannak –, a nem magyar szakos másod- és harmadéveseket és a felvétel idején a tanulmányaikat éppen megkezdő első évfolyamosokat.

² A jelenség jellemzésétől, a régebbi szakirodalom megállapításaitól itt most eltekintek. A már Simonyi Zsigmond által is nyelvjárásnak, napjainkban erősen stigmatizált változatnak minősített jelenséggel legutóbb részletesen Laczkó Mária foglalkozott (1990: 20–31). Felhívja a figyelmet arra, hogy a szakirodalom szerint terjedő változó pontos társadalmi disztribúciója nem ismert (1990:20), ezért különböző típusú tesztfeladataival a *-nák*-féle igeragozás minőségi és mennyiségi mutatókkal való jellemzésére törekszik. Eredményei alátámasztják a korábbi szakirodalmak megállapításait: „Leggyakrabban az alacsonyabb iskolázottságú munkások és szakmunkástanulók körében fordult elő, kisebb az előfordulása a bolti eladóknaál, egyetemisták között elvétve, tanároknál pedig egyáltalán nem volt tapasztalható. (Mindez nemcsak átlagosan, hanem az egyes feladattípusokra lebontva is érvényes)” (Laczkó 1990:29–30). Szabó Mihály Gizella (1993:59–72) felmérésében azt tapasztalja, hogy a szlovák gimnazistáknál több az „egyeztetett” (*tudnák*) alak; Király Attila (1998:190) pedig arról ír, hogy a *-nák* Jugoszláviában marker, nem társul hozzá társadalmi megítélés, nem jelöl társadalmi, értelmi, iskolázottsági hovatartozást szemben a magyarországi nyelvhasználattal, ahol használatára, illetőleg kerülésére tudatosan odafigyelnek, nyíltan véleményezik; osztályrétegződést mutat, vagyis használóját társadalmi és értelmi szempontból is azonosítják és besorolják.

³ Ebben a 44-ben mindenféle életkorú (pl. 77 éves) és különböző iskolázottságú (8-nál kevesebb osztályt járt is) van.

⁴ Pl. „Úgy ültünk le, hogy láthassák a színpadot.” és a „Miért ne *tehesse* mindenki azt, amit akar.” értékelendő mondatok közül az első 20%-ban (óvodapedagógus), 8,7%-ban (II–III. évfolyamos), 42,9%-ban (I. évfolyamos); a másodikat 80%-ban (óvodapedagógus), 68,2%-ban (II–III. évfolyamos) és 66,7%-ban (I. évfolyamos) értékeli rossznak, helytelennek. A hiperkorrekció a határon túl jóval magasabb, az anyaországbelieknél nagyon alacsony (vö. Lanstyák és Szabó Mihály 1997:34–35).

⁵ „Elsősorban egyes szám első személyben vált az ikes igék ragozása sok ember szemében műveltségi fokmérővé” (vö. Kovalovszky 1977:82); illetőleg „Az ikes ragozás kijelentő mód egyes szám első személye szociolingvisztikailag jól diszkriminál” (Horváth Vera és Reményi Andrea Ágnes 1990:13).

IRODALOM

- Balogh Lajos 1997. A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *Magyar Nyelv* 93:354–360.
- Csúry Bálint 1935–1936. *Szamosháti szótár*. I–II. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Deme László 1995. Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 119:357–365.
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós főszerk. 1980., 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Budapest: Akadémia Kiadó.
- G. Varga Györgyi 1990. Presztizsváltozat, stigmatizált változat. In Balogh Lajos és Kontra Miklós, szerk., *Élőnyelvi tanulmányok. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5–6-án rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai*. Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 3. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 178–181.
- Horváth Vera és Reményi Andrea Ágnes 1990. Az ikes ragozásról. In Balogh Lajos és Kontra Miklós, szerk., *Élőnyelvi tanulmányok. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5–6-án rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai*. Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 3. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 9–19.
- Jakab István 1993. Nyelvünk területi változatainak és társadalmi használatuknak kérdései és kérdőjelei. *Hungarológia* 3. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ. 15–22.

Kassai Ilona 1998. Csoda-e, ha suksükölünk? In Sándor Klára, szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged: JGYF Kiadó. 23–25.

Keszler, Borbála 1990. Neuere grammatikalische Veränderungen im Ungarischen. In Paul Kárpáti és László Tarnói, szerk., *Berliner Beiträge zur Hungarologie 5*. Berlin–Budapest. 145–155.

Király Attila 1998. Tudnák én ez mellett mást is mondani – változás a nyelvi változók megítélésében. In Sándor Klára, szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged: JGYF Kiadó. 189–202.

Kiss Jenő 1993. Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában. *Hungarológia 3*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ. 7–14.

Kontra Miklós és Várad Tamás 1991. Suksükölő értelmiség. *Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. Mozgó Világ 2*:61–70.

Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Laczkó Mária 1990. Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának (én tudnék/tudnák) használata különböző társadalmi csoportokban. In Balogh Lajos és Kontra Miklós, szerk., *Élőnyelvi tanulmányok. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5–6-án rendezett élőnyelvi tanácskozás előadásai*. Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 3. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 20–31.

P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit 1993. Az igeragozás szociolingvisztikai és szóföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Hungarológia 3*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ. 103–114.

Lansyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről. *Magyar Nyelvőr 119*:213–236.

Lansyák István és Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Lansyák István és Szabó Mihály Gizella 1998. Nyelvváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In Sándor Klára, szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged: JGYF Kiadó. 99–112.

Nagy L. János 1998. Nyelvművelés és kreativitás. In Sándor Klára, szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia (Szeged, 1996. augusztus 22–24.) előadásai*. Szeged: JGYF Kiadó. 235–238.

Pléh Csaba 1990. A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In Balogh Lajos és Kontra Miklós, szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 55–75.

Szabó Mihály Gizella 1993. Nyelvhasználat és szociális háttér. *Hungarológia 3*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ. 59–72.

FÜGGELÉK

A táblázatokban szereplő rövidítések feloldása a következő: I. = megye; II. = Beregszász; a) = tanító, óvodapedagógus; b) = II–III. évfolyam; c) = I. évfolyam; III. = magyarországi főiskolások; K = érettségizett vagy egyetemet végzett adatközlők; H = helyes; R = rossz; V = választékos.

IKES RAGOZÁS			Kiegészítendő teszt		
E/1.	KIJELENTŐ		MÓD		
- m	én eszem (%)		én iszom (%)		
I.	44,8		58,7		
II.a)	73,3		86,7		
b)	87,0		86,4		
c)	58,6		53,6		
III.	64,3		33,3		
- k	én eszek (%)		én iszok (%)		
I.	55,2		41,3		
II.a)	26,7		13,3		
b)	13,0		13,6		
c)	41,4		46,4		
III.	35,7		66,7		

IKES RAGOZÁS			Kiegészítendő teszt		
E/1.	FELSZÓLÍTÓ		MÓD		
- m	én egyem (%)		én igyam (%)		
I.	6,0		6,0		
II.a)	26,7		20,0		
b)	13,0		9,1		
c)	17,2		13,3		
III.	—		6,7		
- k	én egyek (%)		én igyak (%)		
I.	94,0		94,0		
II.a)	73,3		80,0		
b)	87,0		90,9		
c)	82,8		89,7		
III.	100		93,3		

IKES RAGOZÁS			Értéktételes teszt		
E/1.	KIJELENTŐ		MÓD		
- m	iszom (%)		gondolkodom (%)		
H: R: V:			H: R: V:		
I.	67,2	13,1 19,7	72,7	7,5 19,8	
K	92,0	8,0 —	100	— —	
II.a)	64,7	5,9 29,4	82,4	— 17,6	
b)	40,0	8,0 52,0	83,3	— 16,7	
c)	42,4	24,2 33,4	86,7	3,3 10,0	
III.	33,3	13,3 53,4	86,7	6,6 26,7	
- k	iszok (%)		gondolkodok (%)		
H: R: V:			H: R: V:		
I.	53,8	37,0 9,2	65,5	24,2 10,1	
K.	16,0	68,0 16,0	20,0	64,0 16,0	
II.a)	33,3	60,0 6,7	40,0	60,0 —	
b)	72,7	27,3 —	72,7	27,3 —	
c)	40,0	46,7 13,3	30,0	56,7 13,3	
III.	73,3	26,7 —	53,4	40,0 6,6	
- k	iszok (2) (%)				
H: R: V:					
I.	76,3	16,1 7,6			
K.	33,3	66,7 —			
II.a)	33,3	60,0 6,7			
b)	52,2	30,4 6,7			
c)	40,0	50,0 10,0			
III.	80,0	20,0 —			

IKES RAGOZÁS			Értéktételes teszt		
E/1.	FELSZÓLÍTÓ		MÓD		
- ék	igyék (%)		ugorjék (%)		
H: R: V:			H: R: V:		
I.	9,2	75,6 15,2	18,6	64,4 7,0	
K.					
II.a)	29,4	— 70,6	17,6	5,9 76,5	
b)	8,3	41,7 50,0	4,2	45,8 50,0	
c)	—	83,3 16,7	11,8	58,8 29,4	
III.	20,0	40,0 40,0	20,0	46,7 33,4	

IKES RAGOZÁS E/1. FELSZÓLÍTÓ			Értéktételes teszt MÓD			
- m	igyam (%)				- n	
	H:	R:	V:			igyon (%)
						H: R: V:
I.	21,0	69,0	10,0		I.	95,8 3,4 0,8
K.					K.	
II.a)	50,0	31,3	18,7		II.a)	100 — —
b)	26,1	56,5	17,4		b)	100 — —
c)	23,3	63,3	13,4		c)	96,7 — 3,3
III.	13,3	53,3	33,4		III.	100 — —

IKES RAGOZÁS E/1. FELTÉTELES			Kiegészítendő teszt MÓD		IKES RAGOZÁS E/1. FELTÉTELES			Kiegészítő teszt MÓD
-m	én enném (%)			én innám (%)	-k	ő ennék (%)		
I.	—			0,9	I.	2,6		
II. a)	6,6			—	II. a)	6,6		
b)	—			—	b)	—		
c)	6,9			6,9	c)	10,7		7,4
III.	—			—	III.	—		
-k	én ennék (%)			én innék (%) (innák)	Ø	ő enne (%)		
I.	100			94 5,1	I.	100		97,4
II. a)	93,4			100	II. a)	100		93,4
b)	100			100	b)	100		100
c)	93,1			93,1	c)	92,6		89,3
III.	100			93,3 6,7	III.	100		100

IKES RAGOZÁS E/1. FELTÉTELES			Értéktételes teszt MÓD		IKES RAGOZÁS E/1. FELTÉTELES			Értéktételes teszt MÓD
-m	Nem szoktam kávét inni, de most innám egyet. (%)			Innám én a borodat. (hat. tárgy) (%)	-k	ő innék (%)		
	H:	R:	V:	H: R: V:		H:	R:	V:
I.	5,9	86,6	7,5	66,4 18,8 14,8	I.	4,2	95,0	0,8
K.	4,0	88,0	8,0	48,0 24,0 28,0	K.	—	96,0	4,0
II. a)	12,5	56,3	31,2	62,5 — 37,5	II. a)	—	53,3	46,7
b)	—	81,8	18,2	83,3 — 16,7	b)	8,7	82,6	8,7
c)	—	86,7	13,3	80,0 — 20,0	c)	—	90,0	10,0
III.	—	86,7	13,3	46,7 6,6 20,0	III.	—	86,7	13,3
-k	Nem szoktam kávét inni, de most innék egyet. (%)			Én is innék egy pohár tejet, ha adnál. (%)	Ø	ő inna (%)		
	H:	R:	V:	H: R: V:		H:	R:	V:
I.	90,9	6,6	2,5	87,7 4,9 7,4	I.	96,7(93,4)	0,8	(5,8) 2,5 (0,8)
K.	100	—	—	92,0 — 8,0	K.	96,0(96)	4,0	(4) 4,0
II. a)	100	—	—	100 — —	II. a)	93,7(100)	—	6,3
b)	100	—	—	95,7 — 4,3	b)	100(95,7)	—	(4,3) —
c)	96,7	—	3,3	96,7 — 3,3	c)	100(100)	—	—
III.	86,7	13,3	—	100 — —	III.	93,4(100)	—	6,6

Vajdasági diákok nyelvhasználati viselkedése*

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

Három évvel ezelőtt, 1996-ban indítottam szociolingvisztikai kutatásokat a magyar és a szerb nyelv használatának vizsgálata céljából. Hasonló jellegű kutatások Vajdaságban már két évtizeddel ezelőtt is folytak. Akkor Mikes Melánia vezetésével a tanulóifjúság (főleg középiskolások, részben pedig kisdíjak és egyetemisták) nyelvi viselkedését tanulmányoztuk (vö. Molnár Csikós 1974, 1976, 1977, Mikes 1975, Mikes, Lük és Junger 1978). A kutatások főleg a magyar és a szerb-horvát nyelv használatára irányultak, de készült kérdőív a szlovák–szerb-horvát, a román–szerb-horvát és a ruszin–szerb-horvát kétnyelvűség vizsgálatára is. Megemlítem továbbá, hogy a munkahelyi nyelvhasználatról is készültek vizsgálatok (Mikes és Junger 1981, Molnár Csikós 1990).

A jelenlegi kutatások hetedik és nyolcadik osztályos, magyar tannyelvű tagozatra járó vajdasági tanulók nyelvhasználatával foglalkoznak. Az adatgyűjtést kérdőív (1. függelék) segítségével végeztem, amit a korábbi vizsgálatok tapasztalatai alapján állítottam össze. A munkába magyartanárokat és egy tanügyi tanácsost is bevontam. A kérdőívet több mint kétezer tanuló töltötte ki, közülük 891-nek az adatai vannak feldolgozva. Az adatközlők területi, nemzetiségi és anyanyelv szerinti megoszlását az 1. táblázatban foglaltuk össze.

1. táblázat

Az adatközlők nemzetiségi és anyanyelvi megoszlás

Helység	Magyar nemzetiségű lakos	Magyar anyanyelvű lakos	Adatközlők száma
Ada	83,36	85,22	226
Bácsföldvár	67,74	59,07	28
Horgos	84,44	86,22	120
Kikinda	17,36	15,87	35
Kispiac	93,45	97,43	38
Magyarakanizsa	89,00	91,04	130
Óbecse	54,51	55,78	49
Orom	90,73	96,16	48
Székelkeve	79,04	83,60	70
Szentmihály	93,70	76,48	29
Törökbecse	33,69	34,35	81
Újvidék	9,52	7,96	21
Ürményháza	71,25	78,68	16

1. Az újságolvasással kapcsolatos válaszok feldolgozása

Az eredmények szerint az újságolvasás a vajdasági magyar tanulók körében igen

* A kutatásra anyagi támogatást a Nyílt Társadalomért Alapítványtól kaptam.

elterjedt.¹ Az újságolvasók aránya átlagosan 90%. Egyes helységekből a rendszeresen olvasók száma jelentősen meghaladja az időnkénti olvasókét. Kispiacra például az adatközlők 97,27%-a rendszeresen olvas bizonyos újságokat, 73,69%-uk pedig időnként olvas egyéb lapokat. A további településeken ezek a százalékok, ugyanebben a sorrendben a következők: Horgos 87,50% és 79,17%, Szentmihály 72,41% és 96,55%, Kikinda 77,14% és 88,57%, Ada 78,76% és 87,61%, Magyarkanizsa 91,54% és 90,57%.

Az Újvidéken kiadott Jó Pajtás című gyermeklapot a kispiaci diákok olvassák a legtöbben: 96,74% rendszeresen, 2,63% időnként. A többi megvizsgált településen ugyanezt a lapot a megkérdezetteknek a következő százaléka olvassa rendszeresen vagy időnként. Orom 94%, Szentmihály 93%, Óbecse 88%, Ürményháza 87%, Újvidék 81%, Kikinda 77%, Törökbecse 75%, Horgos 71%, Magyarkanizsa 66%, Ada 54%, Székelykeve 30%, Bácsföldvár 29%. Amint látható, ez a gyermeklap falusi környezetben népszerűbb, mint városban. Némely helységben (mint például Adán) valószínűleg azért is kisebb az olvasótábor, mert a tanulók más lapok iránt is érdeklődnek.

A Bravo ifjúsági lap magyar kiadását egyes helységekből meglepően sok diák olvassa, néhol viszont alig-alig ismerik. A listavezető Orom, itt a tanulók 73%-a rendszeresen olvassa, időnkénti olvasó nincsen. A többi településen a következő százalékokat mértük (zárójelben olykor megadjuk a rendszeresen és az időnként olvasók százalékos arányát is). Ada 70% (34,07% és 36,28%), Óbecse 65% (36,73% és 28,57%), Magyarkanizsa 62% (30% és 31,54%), Horgos 60% (37,50% és 22,50%), Újvidék 57% (a rendszeresen olvasók kétszer annyian vannak, mint az időnkénti olvasók), Bácsföldvár 45% (itt háromszor annyi rendszeres olvasó van, mint időnkénti), Törökbecse (39%), Kispiac (26%), Ürményháza (12%), Kikinda (3%), Székelykeve (1%), Szentmihály (0%).

A vizsgált helységekből mindegyikében olvassák a Családi Kör című hetilapot. A legtöbben olvassák Törökbecsén 75% (37,04% és 38,27%), ezt követi Magyarkanizsa 68% (45,38% és 23,08%), Bácsföldvár 64% (35,71% és 28,57%), Ürményháza 62% (12% és 50%), Óbecse 61% (50–50%), Szentmihály 55%, Horgos 43%, Orom 33% (csak időnként olvassák), Kispiac (32%), Kikinda (31%), Székelykeve (30%), Újvidék (29%). Ezek az adatok voltaképpen összhangban vannak azzal a ténnyel, hogy a Családi Kör a legnagyobb példányszámú vajdasági magyar hetilap.

A Magyar Szó napilap természetesen kevésbé népszerű a kisdiakek körében, hiszen főleg a felnőtt olvasóknak szánják, de így is elég sokan olvassák adatközlőink közül (többnyire időnként). A rangsorban az első közt található Ada 59% (30,08% és 29,20%), Magyarkanizsa 56% (22,31% és 33,85%), Óbecse 55% (30,61% és 24,49%), Horgos 48% (50–50%). A többi helységben az időnként olvasók aránya mindenütt meghaladja a rendszeresekét, azzal, hogy Ürményháza, Orom és Újvidéken csak időnkénti olvasók vannak. A sorrend a következő: Bácsföldvár (43%), Törökbecse (41%), Kispiac (34%), Szentmihály (34%), Kikinda (31%), Ürményháza (31%), Székelykeve (21%), Orom (21%) és Újvidék (19%).

Az egyes helységek tanulócsoportjai közt nagy eltérések tapasztalhatók az olvasási nyelvhasználat változatossági mutatói szerint. Néhol szinte annyiféle

sajtóterméket forgatnak a tanulók, ahányan vannak (itt a változatossági mutató megközelíti az 1,00-et), de olyan környezet is akad, ahol számukhoz képest a tanulók igen kevés újság közt választanak (a változatossági mutatójuk egytized körül mozog). Ebből a szempontból Bácsföldvár van az első helyen, a rendszeresen olvasott lapoknak 0,82 a változatossági mutatója, az időnként olvasottaknak pedig 0,61. Utána következik Újvidék (0,76–0,62), Kikinda (0,40–0,48), Ürményháza (0,19–0,56), Óbecse (0,37–0,35), Szentmihály (0,24–0,34), Kispiac (0,24–0,21), Törökbecse (0,12–0,21), Horgos (0,13–0,17), Ada (0,12–0,15), Orom (0,12–0,08), Székelykeve (0,07–0,11), Magyarkanizsa (0,08–0,05).

A magyar és a szerb nyelv használata tekintetében a helységek négy csoportba oszthatók. (1) Csak magyarul olvasnak: Kispiac, Magyarkanizsa, Orom, Székelykeve. Nyilván nem véletlen, hogy mind olyan helységekről van szó, amelyekben a magyar anyanyelvűek aránya meghaladja a magyar nemzetiségűekét (vö. 1. táblázat). (2) A magyar nyelv mellett mérsékelten jut kifejezésre a szerb nyelvű olvasás (1%–10%): Ada, Horgos, Bácsföldvár, Óbecse. (3) Gyakoribb a szerb nyelven történő olvasás (10%–20% közötti a szerb nyelvű újságok aránya): Ürményháza, Törökbecse. (4) Az olvasott sajtótermékeknek majdnem a fele szerb nyelvű: Szentmihály, Újvidék, Kikinda.

Az olvasási kedvet az egy főre jutó sajtótermék mutatja (vö. 2. táblázat). Óbecsén a legnagyobb a rendszeresen olvasók száma (2,39). Az időnként olvasók esetében pedig Magyarkanizsa vezet: 1,92.

2. A rádióhallgatással kapcsolatos adatok feldolgozása

A felmérés adatai szerint a rádióhallgatás is elterjedt a tanulók körében, de nem olyan mértékben, mint az újságolvasás. Az adatközlőknek mintegy 70%-a hallgat valamilyen rádióállomást (vö. 2. táblázat). A rendszeres rádióhallgatók aránya Magyarkanizsán a legnagyobb (78,46%), Újvidéken pedig a legkisebb (28,81%). Az időnkénti rádióhallgatók tekintetében Törökbecse az első (77,78%), Újvidék az utolsó (28,57%). Nem hallgat beszédműsort az adatközlők 100%-a Székelykeven, 57,14%-a Újvidéken, 62,50%-a Ürményháza, 50%-a Bácsföldváron, 25,71%-a Kikindán, 15,83%-a Horgoson, 15,79%-a Kispiacra, 12,34%-a Törökbecsén, 10,34%-a Szentmihályon, 8,41%-a Adán, 6,92%-a Magyarkanizsán, valamint 6,12%-a Óbecsén. Ezeket az adatokat némi fenntartással kell fogadni, különösen azokban a helységekből, ahol tömegesen hallgatnak olyan rádióállomásokat, amelyek főleg zeneműsort közvetítenek (Danubius, Stotka stb.), tehát nem mindenki ismeri el, hogy voltaképpen nem érdeklik a beszédműsorok.²

Az Újvidéki rádió magyar nyelvű műsorát, (amely ultrarövid hullámon folyamatosan éjjel-nappal) gyakorlatilag a vizsgált helységek legtöbbszörében hallgatják, de viszonylag nem nagy százalékban. A legtöbb hallgatója Szentmihályon van (48%), 20,69%-uk rendszeresen, 27,59%-uk pedig időnként kíséri figyelemmel a műsorát. Utána következik Magyarkanizsa (38%), Ürményháza 37,5% (ezek mind időnkénti hallgatók), Ada (31%), Kikinda (29%), Óbecse (27%), Törökbecse (22%), Horgos (14%), Kispiac (13%) és Bácsföldvár (4%).

2. táblázat

*Szoktál-e újságot olvasni?/Hallgatsz-e rádiót?
(Az egy főre jutó sajtótermékek és rádióállomások száma)*

Helység	Rendszeresen	Időnként	Rendszeresen	Időnként
Ada	1,92	1,73	1,00	1,12
Bácsföldvár	1,07	1,18	0,86	0,46
Horgos	2,15	1,43	0,85	0,63
Kikinda	1,31	1,31	1,11	0,68
Kispiac	1,53	1,26	1,03	0,66
Magyarkanizsa	2,08	1,92	0,97	0,80
Óbecse	2,39	1,37	1,43	1,14
Orom	0,77	1,06	1,33	–
Székelykeve	0,48	0,76	–	–
Szentmihály	1,03	1,90	1,07	0,96
Törökbecse	1,26	1,72	1,18	1,07
Újvidék	1,90	1,28	0,86	0,48
Ürményháza	0,94	1,44	0,37	0,41

Diákjaink körében népszerű a Danubius Rádió (sokan adatközlőink közül Danubius alakban tüntették fel a nevét). A leghallgatottabb Magyarkanizsán, 88% (rendszeresen 73,08%, időnként 14,61%), Kispiacra, 61% (57,89% rendszeresen) és Horgoson, 61% (rendszeresen 43,5%). A további sorrend: Orom 56% (mind rendszeres hallgató), Ada 56% (34,07% rendszeres hallgató), Óbecse 4% és Kikinda 3%.

Az Óbecsei Rádió magyar nyelvű műsorát természetesen Óbecsén és környékén (ahol rendszeresen fogható) hallgatják. Az óbecsei adatközlőknek 88%-a kíséri figyelemmel (63,27%-uk pedig időnként). Nem sokkal maradnak le a törökbecseiek 81% (itt a rendszeres hallgatók aránya nagyobb: 66,67%). Szentmihályon 69%-os az Óbecsei Rádió hallgatottsága (főleg rendszeres hallgatói vannak), Bácsföldváron 39%-os, Adán pedig 38%-os.

A szerb nyelvű rádióállomások közül a Stotka a leghallgatottabb. Érdekes, hogy Adán (28%) a legnagyobb a hallgatósága, nem pedig valamely szerb környezetben levő helységben. Óbecsén 27%, Törökbecsén 21%, Újvidéken 19%, Szentmihályon 17%, Bácsföldváron 4%, továbbá Kikindán és Magyarkanizsán 3–3% hallgatja.

A rádiózás változatossági mutatói általában kisebbek, mint az újságolvasásé. Ebből a szempontból a következő rangsor állítható fel: Szentmihály (a rendszeresen hallgatott rádióállomások esetében 0,21, az időnként hallgatottak vonatkozásában pedig 0,34), Óbecse (0,26–0,26), Kikinda (0,31–0,17), Bácsföldvár (0,14–0,18), Ürményháza (0,18–0,12), Kispiac (0,13–0,16), Törökbecse (0,12–0,16), Újvidék (0,18–0,12), Horgos (0,10–0,11), Magyarkanizsa (0,07–0,09), Ada (0,05–0,08), Orom (0,04–0,00).

A magyar és a szerb nyelv használata szempontjából itt is hasonló csoportok alakíthatók ki, mint az olvasás esetében. (1) Csak a magyar nyelv érvényesül: Kispiac, Orom, Székelykeve. (2) Mérsékelt szerbnyelvűség jellemzi Horgost (4,17%–0,83%), Magyarkanizsát (0,77%–7,69%) és Bácsföldvárt (10,71%–3,37%). (3) Adát és

Ürményházát soroltuk ide. Adán a rendszeres rádiózók 13,27%-a választ szerb nyelvű állomást, az időnkéntiek közül pedig 17,26%, Ürményházán 37,50%, illetve 6,25%. (4) A szerb nyelv használata megközelíti vagy meghaladja a magyarét: Szentmihály (31,03%–44,82%), Újvidék (28,57%–47,62%), Törökbecse (4,97%–59,26%), Óbecse (55,10%–46,94%) és Kikinda (91,43%–48,57%).

A rendszeresen hallgatott rádióállomások száma esetében Óbecsén a legnagyobb (1,43) az egy főre jutó rádióállomás (vö. 2. táblázat). Látható, hogy a rádióállomások mutatói többnyire kisebbek az egyes helységekben, mint a sajtótermékeké, tehát az olvasási kedv rendszerint meghaladja a rádiózási kedvet (vö. 2. táblázat).

3. A nem magyar tagozatra járó diákkal történő beszélgetés nyelve

Adatközlőink zöme a nem magyar tannyelvű tagozatra járó tanulókkal magyarul is és szerbül is beszélget (vö. 3. táblázat). Orom általános iskolájában csak magyar tannyelvű tagozat van, ezért nincsenek adataink. A szerb nyelv kizárólagos használata Kikindán a leggyakoribb (51,43%). Magyarkanizsán, ahol a legkisebb a kizárólagos szerbnyelvűség, a legkifejezettebb a magyar nyelv kizárólagos használata (36,92%). A beszélőtárs nemzetisége szerint választja meg a társalgás nyelvét Bácsföldváron az adatközlők 28,57%-a. Néhány adatközlő egyéb lehetőséggel szokott élni Törökbecsén, Ürményházán, Adán, Horgoson és Magyarkanizsán (vö. 3. táblázat).

3. táblázat

*Milyen nyelven szoktál beszélni azokkal a diákokkal,
akik nem magyar tagozatra járnak?*

Helység	Csak magyarul	Csak szerbül	Magyarul és szerbül	Nemzetisége szerint	Egyéb Válasz
Ada	21,66	1,77	59,93	15,93	0,88
Bácsföldvár	0,00	21,43	50,00	28,57	0,00
Horgos	22,50	4,17	70,00	2,50	0,83
Kikinda	5,71	51,43	25,71	17,14	0,00
Kispiac	28,95	5,26	52,63	13,16	0,00
Magyarkanizsa	36,92	0,77	57,70	3,85	0,77
Óbecse	2,04	16,33	61,22	20,41	0,00
Orom	–	–	–	–	–
Székelykeve	2,86	11,43	65,71	20,00	0,00
Szentmihály	3,45	24,14	65,52	6,90	0,00
Törökbecse	1,23	20,99	48,15	24,69	4,94
Újvidék	0,00	33,33	61,91	4,76	0,00
Ürményháza	6,25	12,50	62,50	6,25	12,50

4. Milyen nyelven szólítanak meg a diákok egy ismeretlen embert

Az ismeretlen ember megszólítása magyarul és szerbül történik Bácsföldváron (85,71%), Törökbecsén (84,32%), Óbecsén (79,59%), Horgoson (76,67%), Kispiacra (76,32%), Adán (69,67%), Magyarkanizsán (66,18%), valamint Székelykeven (64,29%) (vö. 4. táblázat). A többi helységben más megoldások dominálnak, mégpedig

Ormon a kizárólagos magyar nyelvűség (81,25%), Újvidéken a kizárólagos szerb nyelvűség (95,24%), Szentmihályon pedig az úgynevezett másik megoldás (leginkább az, hogy előbb szerbül, majd magyarul, illetve, hogy szerb helységben szerbül, magyar helységben magyarul: 55,17%). Csupán relatív többsége van a kizárólagos szerb nyelvűségnek Ürményházán (50%) és Kikindán (48,57%). Érdekes, hogy Újvidéken sem a magyar–szerb két nyelvűségre, sem a kizárólagos magyar nyelvűségre nem esett az adatközlők választása (nyilván annyira erős a szerb környezet hatása).

4. táblázat

Hogyan szólítod meg az olyan embert, aki ismeretlen számodra?

Helység	Csak magyarul	Csak szerbül	Magyarul és szerbül	Más nyelven
Ada	25,22	1,33	69,67	3,98
Bácsföldvár	0,00	21,43	85,71	0,00
Horgos	21,67	0,00	76,67	1,67
Kikinda	0,00	48,57	11,43	40,00
Kispiac	23,68	0,00	76,32	1,67
Magyarkanizsa	33,08	0,77	66,18	0,00
Óbecse	0,00	16,33	79,59	4,08
Orom	81,25	0,00	18,75	0,00
Székelykeve	2,86	14,29	64,29	18,57
Szentmihály	3,45	0,00	41,40	55,17
Törökbecse	1,23	37,04	84,32	7,41
Újvidék	–	95,24	–	4,76
Ürményháza	6,25	50,00	31,25	12,50

A kutatás folytatódik, feldolgozásra várnak még néhány helységnek az adatai, és adatgyűjtést kellene végezni Szabadkán, Topolyán, Zomborban és környékükön.

JEGYZETEK

¹ A legolvasottabb lapok közé tartozik a Jó Pajtás, a Bravo, a Családi Kör, a Magyar Szó, a 7 Nap, illetve a Szabad 7 Nap, a Tarka Világ, a Kiskegyed, a Nők Lapja, a 100 x Szép, az Ifjúsági Magazin, a Popcorn, a Kanizsai Újság, a Zrenjanin, a Večernje Novosti, a Képes Ifjúság, de akad olvasója az 576 Kbyte, a PC Guru, a PCX Magazin, a Kutya Revü, az Autó Magazin, a Tina, a Tin, a Super Tin, a Focivilág, a Horgász, a Zsaru Magazin, a Füles, a Mézeskalács, a Huper, a Sportski Žurnal, a TV Novosti, a TVR Hét, a Treće Oko, a Napló, a Motor Revü, a Metall Hammer, a Kretén című lapnak, továbbá felbukkan még a rendszeresen vagy időnként olvasott újságok között a Meglepetés, az Élet és Tudomány, az Állatbarát, a Csók és Könny, az Ármány és Szerelem, a Gyöngy, a Mindszent, a Telehold, a Déli Napló, a Garfield, a Donald Kacsa, a Supersport, a Poprock, a Zov, az UFO Magazin, a Macska, a Magyar Cserkész, a Liliom, a TNT, a Halászat, a Vadászat, a Tempo, a Moć Prirode, a Vrele Gume, a Tik Tak, a Svet Komputera, az Ortak, a Ribo Revija, a Bistro, a Nina stb. is.

² A leghallgatottabb rádióállomások közé tartozik a Danubius, az Újvidéki Rádió, az Óbecsei Rádió, a Stotka, a Szabadkai Rádió, a Juventus Rádió, a Kossuth Rádió, a Petőfi Rádió, a Rádió 88; adatközlőink figyelemmel kísérik továbbá a Temerini, a Pink, a Pan, a Kikindai, a 202-es, a 101-es, a Szenttamási, a Szegedi, a Studio S, a Média 6, a Belgrádi Rádió, a Radio M, a Tisza Rádió, a Verseci Rádió, a BBC műsorát.

IRODALOM

- Mikes Melánia 1975. A nyelvi ekvivalencia szociolingvisztikai szempontjai. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 22:5–13.
- Mikes Melánia és Junger Ferenc 1981. A munkahelyi nyelvhasználat vizsgálatának néhány elméleti és módszertani kérdése. *Hungarológiai Közlemények* 49:445–459.
- Mikes Melánia, Lük Albina és Junger Ferenc 1978. Nyelvszociológiai kutatások. Az anyanyelv használata a magyar nemzetiségű tanulói ifjúság körében. *Hungarológiai Közlemények* 34:19–57.
- Molnár Csikós László 1974. Szociolingvisztikai vizsgálatok a Dunátájon. *Létiünk* 5/6:76–83.
- Molnár Csikós László 1976. Az urbánus környezet hatása az olvasási nyelvhasználatra. *Magyar Szó* 209:10.
- Molnár Csikós László 1977. A magyar nyelv használata a községi képviselő-testületekben és a községi közigazgatási szervekben. *Hungarológiai Közlemények* 30/31:49–57.
- Molnár Csikós László 1990. *Munkahelyi és munkáskét nyelvűség*. Értekezések és monográfiák 22. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.

FÜGGELÉK

A kérdőív

Szoktál-e újságot olvasni? Ha igen, írd le a nevüket a megfelelő helyre!

Rendszeresen:.....

Időnként:.....

Hallgatsz-e rádiót?

Melyek azok a rádióállomások, amelyeknek a beszédműsorát figyelemmel kíséred?

Rendszeresen:.....

Időnként:.....

Nem hallgatok beszédműsort:.....

(Az adás nyelvét is tüntesd fel!)

Milyen nyelven szoktál beszélni azokkal a diákokkal, akik nem magyar tagozatra járnak?

Csak magyarul; Csak szerbül; Magyarul is, szerbül is; A nemzetiségüknek megfelelő nyelven

(Húzd alá a megfelelő választ!)

Hogyan szólítod meg az olyan embert, aki ismeretlen számodra?

Csak magyarul; Csak szerbül; Magyarul előbb, aztán szerbül.

Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése nyelvi kontaktusban

PÉNTEK JÁNOS

1. A nyelvi hatásnak, kölcsönhatásnak a nyelvi rendszer egészét érintő, különböző szintjei és fázisai vannak. A folyamat kezdete – ha nem kötelező érvénnyel is – rendszerint a közvetlen nyelvi érintkezéshez kapcsolódik, az egyéni nyelvhasználathoz, a kétnyelvűséghez, majd változó intenzitással épülhet be a diakrón nyelvi mozgásba, az egyes nyelvek történeti életébe, hogy aztán a történelem hosszabb időszakában közelítse egymáshoz egy kulturális térség különböző eredetű és típusú nyelveit. A nyelvi kontaktus irányát, intenzitását több, főként nyelven kívüli tényező befolyásolja. A kultúrák természetesnek tekinthető különbségein túlmenően a nyelvek közötti rivalizálás a dominancia és alávetettség változó feltételei között és változó eséllyel folyik a történelem folyamán. Általánosnak lehet tekinteni azt a kultúra történetében is érvényesülő tendenciát, hogy az egymáshoz viszonyítva „kontrasztos nyelvek” közelednek egymáshoz, az egymáshoz hasonlóak pedig távolodnak egymástól. A centrifugális és a centripetális erők így alakítják nyelvek és nyelvi térségek, kultúrák és népek sorsát.

A folyamat első, kiinduló fázisában élőnyelvi, szociolingvisztikai vagy akár pszicholingvisztikai jelenségekben nyilvánul meg a nyelvi érintkezés, második fázisában a langue-értékű kontaktusjelenségek beépülnek az átvevő nyelv rendszerébe, végül általánosabb összhang körvonalazódik areális szinten. A hagyományos nyelvészet köztudomásúan a nyelvi interferencia diakrón vetületeit vizsgálta. A legismertebb, legtöbbet idézett modern szintézisek, a Weinreiché (1953) és a Haugené (1958, 1978), messzemenően tekintettel vannak a kölcsönzés mechanizmusára, a kölcsönzés és a kétnyelvűség kapcsolatára. Ugyancsak a modern nyelvészet produktív vonulatához tartoznak a strukturalista és funkcionális szemléletet érvényesítő areális kutatások főképpen a prágai nyelvész kör programjában (Jakobson, Skalicka, Isacenko és mások), a magyar nyelvészetben Gáldi László és Balázs János munkásságában, valamint Décsy Gyula átfogó szintézisében.

Kétségtelen, hogy a három irányzat között van némi időrendi megoszlás (diakronikus, areális, szociolingvisztikai), elméleti megalapozottságuk és ennek megfelelően módszertanuk is eltérő, mégsem minősíthető egyik sem úgy, mint amely túlhaladott volna.

A nyelvi mozgásban, a nyelvi rendszer működésében és változásában mindhárom fázis jelen van, így mindhárom diszciplína továbbra is megtalálja a maga vizsgálati anyagát, problematikáját. Jellemző ebből a szempontból, hogy a legfrissebb, szintézis jellegű román nyelvű kontaktológiai munka, a hispanista, romanista Marius Sala *Limbi în contact* című műve (1997) tudatosan a klasszikus, nyelvtörténeti vonulathoz kapcsolódik.

2. Térségünkben hagyományosan az egymással érintkező és keveredő nyelvjárások a nyelvi kontaktusok elsődleges szinterei, és az átvételek további nyelven belüli mozgása határozza meg, hol találják meg helyüket az átvevő nyelv belső

változataiban. A nyelvjárási szintű kétnyelvűségnek fontos szerepe van tehát a nyelvi kölcsönhatásban. Tamás Lajos írta 1966-ban: „A kétnyelvűség gyengíti az átvevő nyelv strukturális sajátosságainak az érvényesülését, s az átadó nyelv strukturális sajátosságai könnyebben győzhetnek.” (1966:30). Balázs János pedig a magyarországi szláv nyelvjárásokra vonatkozó vizsgálatok alapján vonja le azt a következtetést, hogy: „E folyamatban (ti. a kevert nyelvjárási típusok kialakulásában) az ún. nem tökéletes kétnyelvűségnek van nagy szerepe. Annak folytán, hogy két vagy több nyelvi rendszer (norma) él az egyén tudatában, az anyanyelvjárás rendszere megbomlik, s főleg az analógia elvének alapján az esetek többségében a különféle eredetű elemek keverednek egymással” (Balázs 1983:33).

A magyar–román nyelvi kontaktusok, amelyekkel a továbbiakban részletesebben foglalkozom, jellegzetesen regionális jellegűek, a nyelvterület keleti felében dominálnak. Következményeikben is jórészt a szubstandard nyelvi rétegeket, főképpen a nyelvjárásokat befolyásolják. Aszimmetrikusnak tekinthető, hogy a magyar eredetű elemek nagyobb számban váltak köznyelvvé, irodalmivá a románban, mint fordítva.¹ A mai nyelvi folyamatokból arra lehet következtetni, hogy a magyar–román nyelvi kontaktusoknak a múltban is a kiterjedt kétnyelvűség volt az alapja, ennek a következménye a két nyelv eltérő rendszerének közeledése.

3. Mielőtt a címben ígért, szűkebb értelemben vett „szerkezetekről” esnék szó, tanulságosnak tartom jelzésszerűen felvillantani a két nyelv fonetikai-fonológiai szintjén végbemenő közeledést, részleges kiegyenlítődést. Szupraszegmentális szinten jelentős különbség van a magyar és a román intonációja, ritmusa, beszédtempója és hangsúlyviszonyai között. A román intonációja változatosabb, élénkebb, a hangmagasság szélső értékei nagyobbak, ritmusa és beszédtempója gyorsabb: olaszosan vagy balkániasan hangos, élénk és gyors. Balázs László és mások megállapítása szerint kétnyelvű területeken, illetőleg egész Erdélyben a román beszédhang a magyar hatására vált monotonná, valamivel halkabbá, a ritmus és a tempó lelassult. Az erdélyi románok beszéde elsősorban ebben különbözik az Erdélyen kívüliekétől. A magyaré ellenben némileg felgyorsult, élénkebbé vált, sajátos helyi intonációja és ritmusa van. A kétnyelvűség általában maga is lelassítja a beszédtempót, különösen az alacsonyabb szintű kétnyelvűség.

A román is azokhoz a nyelvekhez és ahhoz a nagy nyelvi régióhoz tartozik, amelyekben az időtartam csak a „polytonikus” szabad hangsúly kísérelése, nem funkcionális, mint a magyarban, csehben, közszlovákban (Gáldi 1986:46). A kölcsönzésekkel foglalkozó szakirodalom részletesen elemzi, hogyan határozza ez meg mindkét nyelvben az átvételek adaptációját. Ennek a következménye az az általánosabb jelenség is, hogy a kétnyelvű keleti magyar nyelvjárásokban jóval gyakoribb a hosszú hangok, elsősorban a hosszú magánhangzók rövid és félhosszú realizációja. Márton Gyula azt írja ugyan, hogy a csángóban ez nem változtatta meg alapvetően a hosszú/rövid szembenállást (1972:156), Murádin viszont a Mezőségről mutatja ki, hogy ott fokozatosan az időtartam teljes neutralizációja megy végbe (1981:64–65). Ez a folyamat jelentős mértékben érinti a városi nyelvet, az erdélyi regionális köznyelvet is.

Az areális nyelvészet megállapítása szerint az illabio–veláris *ë* és *i* elterjedése a keleti ortodox, a palatolabiális *ö* és *ü* pedig a nyugati katolikus kultúrkör területi megoszlásának felel meg. Az előbbivel együtt jár az illető nyelvek konsonantikus jellege (pl. mássalhangzó–torlódás), az utóbbival a vokális jelleg (a mássalhangzó–torlódás feloldása). Nos, a két veláris hang meghonosodott az erdélyi magyar nyelvjárásokban is (Bakos 1982:2–21), és ez is a kiterjedt kétnyelvűség következménye, mint az is, hogy a csángóban elég gyakori az *ö* és az *ü* illabiális hangszínű ejtése (Márton 1972:155). A román eredetű elemek adaptációs folyamatában nagyon változatos a mássalhangzó–torlódás feloldása: betoldással (*clacă>kaláka*, *mreajă>marázsa*), magánhangzó–protézissel (*stînă>eszténa*, *strungă>esztrunga*, *stat>esztát*), elhagyással (*glod>lod* ‘sár’) stb. Ha erős a román nyelvi hatás, mint az északi csángóban vagy a hivatali nyelvváltozatban, ez a tendencia már nem működik. Ezekben a régiókban a magyar nyelv másik jellegzetessége, a hangrendiség fenntartására irányuló törekvés is gyengébb, mint a közmagyarban (Zsemlyei 1979:190).

Az előbbi nagy areális megoszlással függ össze a kemény/lágy oppozíció a mássalhangzók tekintetében. A szláv nyelvek és a szomszédságukban beszélt román nyelvjárások megoszlának ebből a szempontból: „...a bolgár szomszédságában élő havaselyi román nyelvjárások éppen úgy depalatalizálnak, mint a bolgár, viszont az orosz nyelvjárásokban valósággal szabályosan jelentkezik a «corrélation de mouillure», mégpedig igen nagy területen a labiális, valamivel kisebb területen a dentális hangokkal kapcsolatban” (Gáldi 1986:45). A szláv hatás a románt erősebben érintette, mint a magyart. A magyarban csak a dentálisoknak van jésített párjuk (*t–ty*, *d–gy*, *n–ny*), a jésített *l'* a legtöbb nyelvjárásból kiveszett. Az ebben a tekintetben határozott megoszlást mutató nyelvjárásokkal szemben a közromán (a román sztenderd) jóval gyengébb palatalizációja nem teljesen független a magyar nyelv hatásától, Erdély délkeleti felében a nyelvjárás depalatalizációja is ezzel magyarázható (Petrovici 1960:15–16). Magyar nyelvterületen szintén érzékelhető a keleti *lágy* és a nyugati *kemény* megoszlás. A csángóban jóval erőteljesebb a mássalhangzók jésülése, mint bármely más nyelvjárásban, az *ly*-ezés is ezzel áll kapcsolatban, Márton 12 palatalizált mássalhangzó-variánst sorol föl (1972:154). Hasonló a helyzet a Mezőségen (vö. Zsemlyei 1979:82). Ismeretes, hogy a nyelvterület közepén és részben a magyar sztenderdben viszont a dentálisok kemény, néha hehezetes ejtése terjed, bizonyára nem függetlenül a nyugati nyelvek hatásától.

4. Az általánosabb grammatikai kategóriák közül, mint jelentős különbséget, a nyelvtani nemet kell kiemelnünk, amely a románból a magyarba átkerülő kölcsönzésekben természetesen neutralizálódik. Az intenzívebb kontaktusban vannak azonban példák a természetes nem szerinti illeszkedésre is, arra, hogy az átvevő magyar nyelvjárásba a hímnemű és a nőnemű forma is átkerült a természetes nem jelölésére. Ilyen a *mutuj* és a *muta* ‘néma’, illetőleg ‘buta férfi’, illetőleg ‘nő’, a *kruszkruj* és a *kruszkra* ‘apatárs’, illetőleg ‘anyatárs’, a *gyibol* és a *gyibolica* ‘a bivaly hímje’, illetőleg ‘nösténye’ (Bakos 1982:63).

A románban, más indoeurópai nyelvekhez hasonlóan, a plurale tantum nagyobb gyakorisága és a kongruencia szabályok miatt jóval gyakoribbak a többes számú

alakok. Ennek kimutatható a hatása mind a kétnyelvűek „magyartalan” egyeztetéseiben (pl. *sok emberek*) és a regionális köznyelvben, mind abban, hogy nagyon sok átvétel többes számú alakjában adaptálódott (Bakos 1982:48).

5. Végül az előadásom tárgya szempontjából legfontosabb *analitikus/szintetikus* opposícióhoz érve, előljáróban jeleznem kell, hogy a román nyelv – más újlatin nyelvekhez hasonlóan – analitikus jellegét erősítette azzal, hogy esetvégződéseit leegyszerűsítette, és ennek pótlására a prepozíciók gazdag készletét alakította ki.

Mind a nyelvművelés, mind a magyar–román kölcsönhatással foglalkozó vizsgálatok több ízben felhívták a figyelmet arra, hogy a tömör denominális igei származékok a kétnyelvűségben és a kétnyelvű régió köznyelvében a román szerkezet mintájára gyakran analitikussá oldódnak: *labdát játszik*, *sakkot játszik* stb. (a *labdázik*, *sakkozik* helyett); *tust csinál* ‘zuhanyoz’, *intabulárét csinál* ‘telekkönyvez’ stb.; *vizgát ad* ‘vizsgázik’; *jó napot ad* ‘köszön’ (< a da bună ziua);² *megüti az álom* ‘elálmosodik’ (< îl lovește somnul); *csudája van* ‘haragszik’, ‘bosszankodik’ (< îi e ciudă).

A reflexivitás kifejezésére a magyarban már eleve adott a két lehetőség: az analitikus visszaható névmásos szerkezet és a szintetikus visszaható igeiképzős megoldás. A magyarban és a románban nyilván eltérő a reflexív igeik köre, és a román visszaható szerkezet, amely mindig analitikus, a kétnyelvűek beszédét is befolyásolja. Nemrég a kolozsvári rádió egyik riportműsorában hallottam a következő, magyar fülnek szokatlan mondatot: „Nem értem magam a táskákhoz”, azaz ‘nem értek a táskákhoz’; ez is a román *nu mă pricep* mintájára lett visszahatóvá. A régebbi szakirodalom is jelzett ilyeneket: *ígéri magát* (< se promite), *üzeti magát* (< se gonește) ‘üzekedik’ jelentésében.³ Vizsgálni kellene, van-e általában eltérés a két változó gyakoriságában az erdélyiek nyelvhasználatában.

Az előbbi példák az ún. tükörszók, tükörszerkezetek, tükörfordítások (calque, Lehnübersetzung) problematikájába is beletartoznak. Ezt az analitikus megoldást már Boris Unbegaum közép-európai jelenségként értékelte, amely németes orientációként a horvát, a szlovén, a cseh, a szlovák és a magyarra jellemző. A franciás orientációjú lengyel, orosz, szerb, bolgár, román inkább kölcsönszavakkal él (idézi Gáldi 1986:65). Általánosabban ez összefügg az Ullmanntól opaknak és transzparensnek nevezett, azaz az alaktanilag nem motivált, illetőleg motivált lexémák kérdéskörével, nyelvenkénti és nyelvtípusonkénti megoszlásával. Balázs László például ilyen tükörfordításokat közöl Magyarországról: *lábnak a tojása* ‘boka’ (< ouăle piciorului), *virág a fülnek* ‘semmiség’ (< floare la ureche) (1968:86). Horváth István magyarozdi anyagából már korábban magam is hivatkoztam ilyenekre, mint: *perzsel*, *ahun elmenyen* ‘ellop, amit megfoghat’ (< arde pe unde trece) (Pénte 1997:47). Ezek egyúttal arra is példák, milyen gyakori kétnyelvű területeken, általában a nyelvek areális kiegyenlítődéseiben a frazémák szó szerinti fordítása, vándorlása.

Néhány évtizeddel ezelőtt Márton Gyula a csángó kétnyelvűség, az intenzív román nyelvi hatás következményeként regisztrálta, hogy néhány északi csángó településen a birtokjeles formákat a birtokos névmással alkotott analitikus szerkezetek váltják föl: *homlok az enyim* (= homlokom), *buriucska a zënim* (= borjúm), *váll a zinyim* (= vállam), *zërdő a zövë* (= erdeje), *ház e mijink* (= házunk) (Márton 1972:157).

Ennek is az a háttere, hogy a románban birtokos névmással történik a birtokviszony kifejezése.

Szintén csángó nyelvjárási jelenségnek minősült még korábban az, hogy a ható igeiképzős származékok helyett a *bír*, *lehet* igés szerkezetet használták. Márton Gyula úgy vélte, hogy a *bír* kezd hatóigévé átalakulni. Ilyen példákat említ: *Nem bírsz orvosolni senkit* (= nem orvosolhatsz). *Aszt nem birjuk tudni* (nem tudhatjuk). *Nem lehet mënnyenek vadászni* (= nem mehetnek). *It ki lehet mënnyünk a zuton* (= kimehetünk) (Márton 1972:157). A beszélt nyelvben Kolozsváron a ható képzős származékok analitikus megfelelőjeként a *tud* (segéd-) igével alkotott szerkezet fordul elő: *Ki tudom nyitni az ablakot?* (= kinyithatom).

A passzívum hiánya a mai köznyelvben és a nyelvjárásokban szintén analitikus szerkezeteket eredményezhet a kétnyelvűség körülményei között. A megfelelő román passzívumokat a *jön* és a *van* ige + határozói igeneves szerkezetet helyettesíti a következő csángó példákban: *Ez idő jó várval* (< r. aici vine cusut), azaz ‘ide varratik’; *Kórdon, amelyikkel mēg joe koetve* (< r. cu care vine legat) a *dërëka*, azaz ‘megkötötték’; *El van veszvel a háboruba* (< r. este pierdut în război), azaz ‘meghalt’ (a románban passzívummal). A jelenség más erdélyi nyelvjárásokban is megfigyelhető, sőt a regionális köznyelvben sem ritka.⁴

Számtalan példa van rá, hogy a román prepozíció befolyásolja a raghasználatot, néha pedig a szintetikus ragos forma helyett az analitikus névutós szerkezetet sugallja. Köznyelvi példa az előbbire: *Elmegy hazáig* (= haza), *a postáig* (= a postára); *A gyárnál dolgozik* (= a gyárban) stb. A névutós megoldásra példa: *Férjhez megy valaki után* (= valakihez). A sajtónyelv általában kedveli a körülményesebb névutós szerkezeteket. Kérdés, hogy az erdélyi ebben mennyire múlja fölül az anyaországit.

6. Gáldi kérdésként vetette föl: „...a vettem lesz-féle futurum perfektumok többnyire csak az erdélyi nyelvjárásokban fordulnak elő; szabad-e ebben a megfelelő román idő alakítását látnunk?” (1986:53). A román szerkezet analógiája kétségtelen (*voi fi luat*). Azonban a szerkezet eredetétől függetlenül is érvényes rá, hogy Erdélyben az is konzervál némely archaikus nyelvi formát, hogy a velük analóg kategóriák a román nyelv helyi táji változataiban is gyakoriak. Gyakoribbak, előbbek például az archaikus múlt idejű (összetett) igealakok Kalotaszegen azokban a falvakban, amelyekben a megfelelő román igei szerkezetek is jelen vannak. Hasonlóképpen bizonyára nem csak a csángó nyelvjárás közismert archaikus és konzervatív jellege őrizte meg a kicsinyítő és becéző formákat meg a szintén hasonló, emotív funkciójú igeiképzőket. Ebben bizonyára szerepe lehetett a hasonló jellegű román nyelvjárásnak.

7. A dialektológiai szakirodalom jelzi, hogy „A székely nyelvjárásokban – de szórványosan még máshol is – az egyes számú 2. személyű igealakokkal fejezik ki az általános alanyt. Példák: *Kihez fordúj, ha sënkit sincs! Annyi a bajunk, hogy as se tudod, mit téssz. Akarmennyi a baj, mégēs köll élnöd, hotyha el nem akarod magadat posztittani* (Székely nyelvjárástípus; Szabó 1980:94). Az általános alanyt ezt a kifejezési módját leíró nyelvtanaink is említik, példaként többnyire közmondásokra és költői nyelvi idézetekre hivatkoznak: *Addig üsd a vasat, míg meleg!* (Bencédy és mtsai 1974:236). Nincsenek ugyan statisztikai vizsgálataink e jelenség élőnyelvi gyakoriságának területi megoszlásáról, empirikus megfigyeléseink, saját és szűkebb

környezetünk nyelvhasználata alapján azonban Erdélyben általánosnak és normatívnak mondhatjuk. És ebben szintén a megfelelő román nyelvi szerkezet közvetett hatását látjuk.

8. Fejtegetéseink lezárásaként nem kerülhetjük meg azt az óhatatlanul fölmerülő kérdést: megváltoztatják-e mindezek a külső hatások a magyar nyelv alapvető vonásait, karakterét? Erdély és minden nagy szélső nyelvi régió régebbi és újabb nyelvjárási sajátosságaiban mindig megnyilvánult a szomszédos nyelvek hatása. A XX. században a román nyelvi hatás fölerősödött, államnyelvként dominánssá vált a kétnyelvűségben, hatása tekintetében aszimmetrikussá, a regionális magyar nyelvi változat pedig elszigetelődött.

Mindez azonban a nyelvcsere irányába mutató folyamatokban válik veszélyessé a magyar anyanyelvű közösségek számára, semmiképpen nem abban, hogy alapvetően megváltoznék a magyar nyelv jellege. Általában erősödtek ugyan a magyar nyelv analitikus vonásai, örökölt agglutináló vonásai viszont megőrződtek. Külső, tárgyilagos elemzőként ezt a véleményt rögzítette nagyon határozottan Skalicka is 1968-ban a dunai nyelvsvettségéről szóló tanulmányában.

JEGYZETEK

¹ A kölcsönhatás aszimmetriájáról részletesebben 1. Péntek 1992.

² Az idézett adatok, az első kettőt kivéve, Zsemlyei János korábbi forrásokat is feltáró adattárából valók (1979). A kérdésre vonatkozó dolgozata: Zsemlyei 1995.

³ Ezek a példák is Zsemlyei János (1979) adattárából valók.

⁴ Márton Gyulának, aki e példák alapján foglalkozik a szerkezeti típussal, elkerülte a figyelmét, hogy a csángó kétnyelvű beszélők a román passzívumot ültették át a saját magyar nyelvjárásukba. Márton csak azt jelzi, hogy e szerkezetek a közmagyar cselekvő igealakok megfelelői (1972:157).

IRODALOM

- Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balázs János 1983. *Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 166.
- Balázs Ladislau é.n. *Bilingvismul în comuna Suatu (Rai. Gherla, Reg. Cluj)*. Kézirat.
- Balázs Ladislau 1968. Influența limbii literare asupra lexicului unui grai în condițiile bilingvismului. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Philologia* 13/2:81–88.
- Bencédy József, Fábián Pál, Rácz Endre és Velcssov Mártonné 1974. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Gáldi László 1986. A Dunatáj nyelvi alkata. In Ring Éva, szerk., *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországon*. I–II. Budapest: Magvető. 44–72.
- Haugen, Einar 1958. *Language contact*. In *Proceedings of the Eight International Congress of Linguistics*. Oslo: Oslo University Press. 771–785.
- Haugen, Einar 1978. Language norms in bilingual communities. In *Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguistics, Vienna, August 28–September 2, 1977*. Innsbruck. 283–286.

- Márton Gyula 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.
- Murádin László 1981. Miriszló nyelvjárásának magánhangzó-rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 25/1:39–66.
- Petrovici, Emil 1960. „Depalatalizarea” consoanelor înainte de e în Muntenia, sud-estul Transilvaniei și în dialectul istro-român. *Cercetări de lingvistică* 5/1–2:9–22.
- Péntek János 1992. Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In Kontra Miklós, szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes*, 9. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 159–164.
- Péntek János 1997. Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41/1: 37–50.
- Sala, Marius 1997. *Limbi în contact*. București: Editura Enciclopedică.
- Skalicka, V. 1968. Zum Problem des Donausprachbundes. *Ural-Altaische Jahrbücher* 40: 3–9.
- Szabó Géza 1980. *A magyar nyelvjárások*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Tamás Lajos 1966. A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak az összefüggése a román nyelv magyar elemeiben. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 23:27–39.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in contact. Findings and problems*. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York – Number 1.
- Zsemlyei János 1979. *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.
- Zsemlyei János 1995. Román tükörszavak, tükörkifejezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában. In Kassai Ilona, szerk., *Kétnyelvűség és nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya. 245–252.

Együttélési modellek erdélyi falvakban

POZSONY FERENC

Transsylvania napjainkban is multietnikus régió, a magyarok Erdélynek, a románok Ardealnak, a szászok pedig Siebenbürgennek nevezik. 1918-tól Románia részét alkotja. Az elmúlt századokban ebben a tartományban az előbb említetteken kívül itt letelek szülőföldre zsidók, cigányok, örmények, svábok, cipszerek, landlerek stb. Ez a változatos kultúrájú terület alkalmas az együttélési modellek, interetnikus kapcsolatok elemzésére. Dolgozatomban egy kelet-erdélyi, székelyföldi falu (Zabola) interetnikus viszonyaival illusztrálnám azokat az együttélési modelleket, melyek véleményem szerint egész Erdélyre általánosíthatók.

Erdély etnikai színességét makroszinten elsősorban a tervszerű *telepítések* határozták meg. A XI–XII. században a magyar királyság a Keleti-Kárpátok védelmére betelepíti a székelyeket, akik évszázadon keresztül fontos határvédelmi feladatokat láttak el, cserébe pedig messzemenően kedvező, kollektív szabadságjogokat, területi autonómiát nyertek. Zabola székely–magyar lakossága e telepítés révén teremtett otthont a Kárpátok közvetlen szomszédságában. A falu etnikai képét később a Mikes grófi család is módosította. A XVIII. században nagyobb mértékű szövetgyártást akart beindítani, éppen ezért román pásztorcsaládokat telepített be a községbe, juhnyájukat ugrásszerűen megnövelték, fonó és szövő üzemet létesítettek. A XIX. században a kastély kertjét parkosították, éppen ezért német kertészeket invitáltak a faluba. A régebbi udvarház kastéllyá való átépítéséhez olasz kőfaragó mestereket hívtak. A vasúthálózat kiépítése után fafeldolgozó üzemeket, gyufagyárat létesítettek, s bennük elsősorban német és zsidó szakembereket alkalmaztak.

A *spontán migráció* is folyamatosan színezte a vidék etnikai szerkezetét. Erdélyben a XVI–XVII. században, az önálló erdélyi fejedelemség idején jóval stabilabb viszonyok voltak, mint a Kárpátoktól keletre vagy délre fekvő román fejedelemségekben. Moldvában és Havasalföldön folyamatosan pusztítottak az oszmán–törökök és a tatárok, éppen ezért nagyon sok család e veszélyeztetett területekről a biztonságosabb Erdélybe menekült. A lakosságról készült XVII. század eleji összeírások (pl. Básta 1602-es, Bethlen Gábor 1614-es lustrája stb.) pontosan jelzik, hogy Zabola is menekültek moldvai és havasalföldi fiatalok. A jelzett román régiókban a XVIII. század idején is ingatag viszonyok uralkodtak, éppen ezért onnan jelentős számban kezdtek érkezni cigány családok és nemzetségek. Ez a tendencia látványosan megnőtt a XIX. század második felében, amikor az egyesült fejedelemségekben felszabadították az addig rabszolgákként tartott cigányokat.

Az 1. táblázatból kiolvasható, hogy a falu etnikai szerkezete százötven év alatt folyamatosan módosult (Varga 1998:120). Míg a magyar lakosság száma csak enyhén növekedett, addig a románság az 1850-ben regisztrált 6,33%-ról 1992-ben már 26,27%-ra gyarapodott. Hasonló tendencia figyelhető meg a cigányság esetében is. A hivatalos népszámlálások adatai szerint 1992-ben közösségük közel 200 személyből állt. Reális számuk napjainkban meghaladja a 400-at is, mivel az 1992-es népszámláláskor közel kétszázan tudatosan magyarnak vallották magukat.

1. táblázat

A falu etnikai szerkezete az 1850–1992 között végzett
hivatalos népszámlálások alapján

(Rövidítések: Ö.=összesen, R.=román, M.=magyar, N.=német,

E. ö.=egyéb összesen, Zs.=zsidó, C.=cigány, U.=ukrán, Sze.=szerb, Szl.=szlovák)

Év	Ö.	R.	M.	N.	E. ö.	Zs.	C.	U.	Sze.	Szl.
1850	2006	127	1843	–	35	–	32	–	–	–
1880	2425	207	2194	7	17	–	–	–	–	–
1910	3166	425	2650	29	62	–	–	8	1	16
1920	2697	452	2239	–	6	3	–	–	–	–
1930	2776	526	2190	9	51	4	42	–	1	–
1941	2757	478	2192	11	76	–	76	–	–	–
1966	2855	800	2050	2	3	3	–	–	–	–
1977	3505	804	2593	4	104	–	103	–	–	–
1992	3555	934	2427	1	197	–	190	1	–	–

Az erdélyi régió etnikai színességét elsősorban a gazdasági szférában kialakult szoros kapcsolatrendszer, szimbiózis stabilizálta, határozta meg. A különböző etnikai csoportok rendszerint eltérő ökológiai viszonyok között, területen éltek, éppen ezért más és más gazdasági struktúrákat valamint stratégiákat alakítottak ki. Az erdélyi magyarok elsősorban a folyóvölgyek menti síkságokat szállták meg, ahol földműveléssel és állattartással foglalkoztak. A szászok a Nagy-Küküllő és az Olt folyók közötti dombos vidéken telepedtek le, ahol kezdetben földműveléssel, szőlőtermesztéssel tartották fenn magukat, majd virágzó kézműves, urbánus centrumokat építettek. A románság elsősorban az erdős, hegyes vidékeken élt, ahol hagyományosan juhászattal foglalkozott, majd később bőr- és gyapjúfeldolgozással egészítették ki megélhetőségüket. Az örmények kézművességgel és kereskedelemmel foglalkoztak. A zsidóság kezdetben kereskedelemmel kereste meg kenyerét. A cigányok rendszerint a többi etnikai csoport által szabadon hagyott gazdasági résekbe illeszkedett be. Zabolán is ezt az általános erdélyi gazdasági rendszert találtuk. A magyarok földművelésből és nagyállattenyésztésből éltek, a románság havasi juhtenyésztéssel és erdőkieléssel foglalkozott. A cigányok erdei gyógynövényeket, gyümölcsöket, gombát gyűjtögettek, télen kosarat fontak, seprűt kötöttek, egyszerűbb faeszközöket készítettek, a XX. század elejétől pedig idősebb magyar gazdák földjein napszámosként segítettek a termények begyűjtésében. A faluba betelepedett németek gépészként, kertészként dolgoztak a grófi család birtokain. Zabolán értelmiségi, polgári foglalkozású zsidók éltek: orvosok, pénzügyi szakemberek, könyvelők voltak a Mikes család vállalataiban.

A felsoroltakból azt látjuk, hogy az erdélyi falvakban a különböző etnikai csoportok között finom munkamegosztás, kiegészítő (komplementáris) jellegű gazdasági szimbiózis alakult ki. Ez a szoros gazdasági érdekszövetség összetartotta a falu társadalmát, s éppen ezért egyik csoport sem törekedett soha a másik közösség teljes fizikai megsemmisítésére, kiirtására.

Az erdélyi falvak mindennapi életében a józan elkülönülés érvényesült. Mindegyik csoport előnyben részesítette az etnikailag homogén vidékeket, falvakat, falurészeket. A zabolaiak hétköznapijait is elsősorban ez a diszkrét elkülönülés, izoláció határozta meg. Ez érvényesült a települések szerkezetén belül is. A románság közvetlenül a hegyek lábánál, az erdők közelében telepedett le. A magyarok a falu síkvidékét részesítették előnyben, ott koncentráltak. A cigányok a község egyik magasabb dombján építettek különálló telepet, kolóniát.

Ez az elkülönülés megfigyelhető az egyházi, iskolai és a művelődési életben is. A magyarok római katolikus és református vallásúak, a románok ortodoxok, a cigányok pedig felerészt katolikusok, felerészt reformátusok. A románoknak közvetlenül a hegyek alatt a magyar grófi család a XVIII. században kápolnát, majd később templomot építtetett. A magyarok a XIII–XIV. században gótikus vártemplomot emeltek a falu síkvidékén, s annak közvetlen szomszédságában építették fel az 1860-as években a római katolikus templomot is.

A románok temetője az erdő alatti régi ortodox templom szomszédságában van, míg a magyaroké egy távolabbi dombtetőn, a református és a római katolikus templom közelében található. A magyar temetőn belül határozott felekezeti, etnikai elkülönülés figyelhető meg: külön részre temetkeznek a római katolikus, a református székelyek és a magyar ajkú cigányok.

A XIX. század végéig felekezeti iskolák működtek a faluban. A román gyermekek az ortodox templom közelében, a római katolikusok és a reformátusok saját templomuk tözsomszédságában működő iskolákba jártak. A község az 1870-es években állami iskolát építtetett, de oda csak a magyar iskolások jártak.

Művelődési téren is ez az elkülönülés volt megfigyelhető: a románság a saját szakrális centrumának közelében külön művelődési házat építtetett, míg a magyarság a falu adminisztratív központjában, közvetlenül a református vártemplom melletti hajlékban tartotta kulturális összejöveteleit.

Az erdélyi falvakban egészen napjainkig elzártok voltak az etnikailag vegyes házasságoktól. Mindegyik csoport szigorúan büntette, kizárta saját soraiból azt, aki ezt a szabályt megszegte. A XX. századi házassági anyakönyvek adatai szerint Zabolán is feltűnően kevés vegyes házasságot kötöttek (vö. 2. táblázat).

2. táblázat

A házasságok és a vegyes házasságok száma Zabolán (1920–1997)

Időszak	Összesen	Vegyes házasságok
1920–1939	552	19
1940–1944	127	1
1945–1989	1366	77
1990–1997	214	9

A két világháború közötti korszakban a 19 vegyes házasság esetében 6 férj magyar, 13 pedig román. A második világháború idején, amikor Észak-Erdély és Zabola is újból Magyarországhoz tartozott, a faluban létrejött 127 házasságkötésből összesen csak egy olyan vegyes család keletkezett, amikor egy román fiú elvett

feleségül egy magyar leányt. A második világháborút követő periódusban enyhén növekedik az etnikailag vegyes házasságok száma. Az 1945–1989 közötti totalitárius korszakban az 1366 létrejött házasság 5,64%-a vegyes, tehát román és magyar fiatal között kötött. Az 1989-es romániai változások utáni években újból megcsappantak a vegyes házasságkötések, csak alig 4,2%-ot érnek el. A fenti adatok csak a román–magyar fiatalok közötti házasságkötéseket tartalmazzák. A faluban cigány–magyar vagy cigány–román házasság nagyon kevés (csak 2–3) jött létre, de azt is a szülők később felbontották (Pozsony és Anghel 1999:59–65).

Az etnikai elzárkózás ellenére az erdélyi falvakban a gazdasági szférában működő érdekszövetség miatt is rendszeres találkozások jöttek létre. Ezeket a találkozásokat általában a *tolerancia*, a kölcsönös tisztelet jellemzi. Egy ilyen multietnikus közegben mindegyik csoport természetesnek tartja, hogy szomszédja más nyelven beszél, más templomba jár, más szokásai vannak. Zabolán az ortodox románok és a magyarok húsvéti ünnepe (az eltérő kalendáriumi rend miatt) nem esik minden évben ugyanarra a napra. Arra azonban érzékenyen vigyáztak, hogy zajosabb munkával ne zavarják a szomszéd család ünnepét. Legtöbbször ők is „félünneplőbe” öltöznek, s pihenéssel, szomszédolással, beszélgetéssel töltik el a napot. Ugyanakkor mindegyik etnikai csoporthoz tartozó személy éppen ebben a multietnikus, multikulturális közegben építi ki saját identitását. Tehát a közeli másság tudatában definiálja, helyezi el önmagát.

Az ilyen multietnikus településeken teljesen természetes, hogy hétköznapi idején, családi vagy naptári ünnepek alatt találkozhatnak és betekintenek egymás életébe, kultúrájába. Ezek a találkozások előkészítik a kulturális kölcsönhatásokat is. Az interetnikus kapcsolatoknak az első fokán tehát betekintenek mások csoportéletébe, megismerik annak szokásait, értékrendjét. Ezek az *átjárási gyakorlatok* elsősorban a természetes szomszédsági, baráti vagy munkakapcsolatokból fakadnak. Zabolán is kötelező a más ajkú jó szomszédot meginvitálni a keresztelőre, esküvőre. Temetésre senkit nem hívnak, oda a szomszédnak már „kötelező” elmenni. Az emberélet fordulóján szervezett eseményekbe természetesen bekapcsolódnak a más ajkú szomszédok is, akik így megismerik a főzési szokásokat, táncgyományokat, lakáskultúrát, öltözködési gyakorlatot stb. Egy zabolai magyar esküvőn az oda meghívott román szomszédnak mindig húzatnak egy-egy román táncot; s az ortodox fiatalok lagzóján is rendszerint csárdással tisztelik meg a magyar vendéget.

Az etnikumok közötti kapcsolatoknak egy sajátos szintjét képviseli a „másik” csoport *specialistái* által nyújtott szolgáltatások igénybe vétele (Czégényi 1999, Keszeg 1996). Zabolán a román esküvőkre mindig magyar szakácsnőket hívtak, mivel úgy vélték, hogy csak azok tudnak igazán jól főzni. A lakodalmi táncmulatság idején a zenét hajdanán cigánymuzsikások szolgáltatták. Ha egy magyar vagy cigány családot napjainkban megkárosítanak, tehát ellopják lovát, tehenét, akkor leggyakrabban román paphoz vagy szerzeteshez (kalugerhez) fordulnak. Pénzt fizetnek neki, s „fekete misét” mondatnak vele, hogy a tolvajt büntesse meg az Isten. Az ortodox pápa rendszerint fekete borítójú misekönyvből olvas fel egy (a magyarok számára érthetetlen) szöveget.

A hosszabban tartó békés egymás mellett való élés Erdélyben azt is eredményezte, hogy a saját kultúrából *hiányzó elemet* éppen a másik, szomszédos

etnikumtól kölcsönzik, adaptálják. A zabolai magyarok például a románságtól vették át a savanyú leveseket meg a puliszkaételeket (lásd Constantinescu és Cazacu 1997). A románok pedig a magyarok ünnepi süteményének számító kürtöskalácsot készítik lakodalmak idején. A kulturális átvételek, kölcsönhatások során érdekes adaptációs törvényszerűségeket ragadhatunk meg. Egy-egy átvett kulturális elem előbb mindig a saját kultúra peremén ragad meg, ott értékelik, elemzik; s ha befogadják, akkor a belső kultúra centrumába is bejuthat. Igaz, hogy az így adaptált elem az átvétel során alapos változásokon mehet át. Ha az értékelés során taszítják, akkor még jobban perifériára szorul, s újból kiesik a befogadó csoport kulturális rendszeréből. Említettük, hogy a zabolai magyar esküvők ételrendjébe bekerültek a románságnál specifikusan előforduló savanyú levesek (csorbák). Hajdanán, egészen az 1962-es kollektivizálásig a magyar lakodalmak fényét a szárnyas húsból, zöldekből főzött, nagyon zsíros laskaleves jelentette. Ez a rituális étel nemcsak az emberélet jelentősebb fordulóján, hanem a naptári ünnepek idején is kitüntetett eledel volt. Közben a román esküvőkön vagy a kovásznai vendéglőkben a magyarok is megismerték a húsgombócós savanyú perisóra (ciorbă de perișoară) levest, amit jónak találtak, s saját ünnepi ételrendjükbe is beépítettek. Ezek a kulturális kölcsönzések azt eredményezték, hogy az erdélyi multietnikus falvak kultúrája jóval színesebb, jóval gazdagabb, mint a homogén tájaké.

Az etnikailag vegyes területeken, településeken teljesen természetes a különböző csoportok közötti jelképes vagy reális vetélkedés¹. A *rivalizációnak* számtalan szimbolikus formáját lehet tapasztalni Zabolán is. Az 1918-as trianoni békeszerződések nyomán Erdély Románia részévé vált. A két világháború közötti korszakban az addigi kisebbségi csoport tagjai (erdélyi románok) már a többségi, politikai nemzet szerves részét képezték. Zabolán a románság a falu gazdasági, szakrális, adminisztratív centrumában akarta reprezentálni újabb státuszát, éppen ezért a gróf Mikes család rezidenciájának bejáratával szemben új, magas, messze látszó, fényes fedelű ortodox templom építéséhez kezdtek. Közvetlenül az ortodox román templom felépítése után egy új szokás alakult ki. Az egyházi esküvő után az új pár és násznépe a templom előtti téren körtáncot járt. Ebben az etnikailag „telített” térben a román és a magyar legények között évente hagyományosan legalább egyszer szimbolikus küzdelemre, birkózásra, a *másik* fél megfutamítására került sor. Az 1989-es rendszerváltás után a falu fiatal román anyanyelvű iskolaigazgatója ugyanerre a térre, tehát a kastélybejárat és az ortodox templom közé hatalmas, pagodaszerű családi házat építtetett (lásd Keményfi 1994, 1998). Az 1970-es években, amikor Romániában Ceaușescu kimondottan kisebbségellenes, intoleráns politikát kezdeményezett, a falu adminisztratív (magyarok által lakott) központjában tehetős román családok telkeket vásároltak és fényes villákat építtettek. Ugyanebbe a térbe az 1990-es években már a gazdag cigány elit kezdett alpesi villanegyedet emelni. Ők éppen a túlméretezett házaikkal és hatalmas faragott székely kapuikkal reprezentálják anyagi felemelkedésüket. A magyar közösség folyamatosan saját kulturális fölényét hangsúlyozza, s szimbolikus eszközökkel (pl. térfoglalás), tehát a falu szakrális központjában felállított emlékművekkel (pl. a magyar honfoglalás 1100 évvel ezelőtti eseményére emlékeztető kopjafával), szobrokkal (pl. gróf Mikó Imre mellszobrával) valósítja meg (lásd Gagyí 1996).

Az erdélyi etnikumok között élesebb *konfrontációra*, konfliktusokra elsősorban csak akkor került sor, amikor a régióban gyökeresen megváltoztak a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok, s hatásukra a materiális meg szimbolikus javak újra felosztásra kerültek. Ilyen események történtek az 1848-as magyar polgári forradalom és szabadságharc idején, az 1918-as trianoni békeszerződés, az 1940-es bécsi döntés, a román hatalom 1944-es visszatértekor és az 1989-es rendszerváltás után. Zabolán közvetlenül az első világháborút lezáró békeszerződések után a grófi nagybirtok egy részét elvették és kiosztották szegényebb román családoknak. A két világháború közötti évtizedekben a két etnikum közötti kapcsolatokat sajátos események zavarták meg. A román családok juhnyájakkal tavasszal és nyár közepén kárt okoztak a magyar szántóföldeken, ahol lelegeltették a terményeket. Amikor 1940-ben a faluba megérkezett a magyar hadsereg, akkor részeg magyarok követet dobáltak az őket megkárosító juhászok háza felé. 1944 őszén ezeket a magyarokat a románok koncentrációs táborokba küldték. 1968-ban Románia területét adminisztratív szempontból újra felosztották. Ekkor a faluban népszavazást tartottak, hogy a székely többségű Hargita vagy a román többségű Brassó megyéhez tartozzon a falu. Ez a választás hosszú évekre megterhelte még a közeli szomszédok közötti viszonyt is. Az 1970-es és 80-as években a magyar többségű Zabolán a helyi adminisztráció, iskola, rendőrség, üzleti élet teljesen a románok kezében összpontosult. Ceaușescu kisebbségellenes politikája olyannyira megmérgezte az etnikumközi viszonyokat, hogy Zabolán, ahol addig egy természetes *kétnyelvűség* működött, a román fiatal nemzedékek tagjai még akkor sem szóltak meg magyarul, amikor éppen ők szorultak a székely szomszédok segítségére. Azokban a román–magyar családokban, melyek 1965 után jöttek létre, a gyermekek csak a román nyelvet tanulták meg. A Romániára jellemző kisebbségellenes hangulat (különösen 1972–1989 között) a faluban élő vegyes családok keretében elősegítette és serkentette az etnikai asszimilációt.

Az 1989-es romániai rendszerváltás után megszervezett demokratikus választások eredményeképpen Zabolán már a magyar többségű lakosság dominálja a helyi tanácsot, s a románságot teljesen kiszorította a falu polgári vezetéséből. A folyamatosan változó zabolai etnikumközi viszonyt az új román hatalom által előkészített 1990-es marosvásárhelyi véres magyar–román konfliktus is alapvetően tovább rontotta és mérgezte. A falu vezetésétől megfosztott román családok felgyújtatták a római katolikus templomot, előle pedig eltávolítottak egy történelmi emlékoszlopot. Tehát makroszinten a Romániában folyó történések serkentették és felnagyították a helybeli szunnyadó interetnikus konfliktusokat is. A faluban cigányellenes pogromhangulat csak egyszer keletkezett, amikor részeg roma fiatalok megkéseltek egy román rendőrt. A falu román és magyar fiataljai 1991-ben az egész cigány negyed házait fel akarták gyújtani. Mindez akkor történt, amikor Romániában a rendfenntartó intézmények még nem működtek, mivel az 1989-et megelőző korszakban alaposan kompromittálódtak. A helybéli, nagy tekintélynek örvendő fiatal római katolikus pap erélyes fellépése azonban megelőzte a véres, cigányellenes pogrom kirobbanását.

Erdélyben és Zabolán az 1990-es évek közepétől a különböző etnikumok közötti rivalizálás más szintekre tevődött át. Ha a rendszerváltás után elsősorban a szimbolikus szférában próbált mindegyik csoport előnyös pozíciókat megszerezni és megteremteni,

addig ma azt látjuk, hogy inkább a gazdasági hatalom csendes megszerzése, kiépítése és hosszú távú megerősítése az igazi tét (Tánczos 1998). Zabolán 1989-ig elsősorban csak a többségi magyarok és románok közt folyt versengés, 1995 után a két etnikum közötti viszonyt már tovább bonyolítja a magyar ajkú cigány elit színre lépése is, mely elsősorban külföldi vendégmunkával, házaló kereskedelemmel és jó családi munkaszervezéssel viszonylag rövid idő alatt jelentős meg látványos anyagi tőkét tudott megteremteni.

A két domináns etnikum közé beékelődött harmadik (ütköző) csoport sikeresen tompította a korábbi elmérgesedett román–magyar viszonyt. Mindkettő fenyegetve érzi saját gazdasági hatalmát, s egyre inkább érzékelhető, hogy hallgatólagosan összefognak, hogy e harmadik csoportot csendben kiszorítsák az elérhető tárgyi és szimbolikus javak piacáról, továbbra is elszigeteljék, marginalizálják a falu társadalmán belül.

JEGYZET

¹ Például a Bolgárszegen (Scheii Brașovului) lakó fiatal román legények csoportjai a tavaszi *Juni*-ünnepség keretében lóháton, pisztolyokkal lövöldözve jelképesen minden évben megrohamozták a szász város falait és az ezen a napon bezárt kapuit. Közösségükben a következő hiedelem élt: ha be tudnak törni a falakkal körülkerített városba, és a piactéren álló városházát háromszor körüllovagolják, akkor Brassó a románoké lesz. A XIX. század végén a román legényeknek sikerült kétszer a városházát megkerülni, de a harmadik kört már egy őr megakadályozta. Az eseményt a szászok a város reális elvesztésének rituális „előjátékaként”, formájaként értékelték (lásd Muslea 1972:68).

IRODALOM

- Constantinescu, Ioana és Cazacu, Matei 1997. *O lume într-o carte de bucate*. București: Editura Fundației Culturale Române.
- Czégényi Dóra 1999. Magyar–román interetnikus kapcsolatok vallási vetületei. In Borbély Éva és Czégényi Dóra, szerk., *Változó társadalom*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára 1. 29–43.
- Gagy József, szerk., 1996. *Egymás mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó.
- Keményfi Róbert 1994. Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. *Folklor és Etnográfia* 84. Debrecen: Oktatási és Kutatási kiadvány, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Keményfi Róbert 1998. A történelmi Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése. *Gömör Néprajza* 1. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Keszeg Vilmos 1996. A román pap és hiedelmköre a mezőségi folklórban. *Ethnographia* 107/1–2:335–369.
- Muslea, Ion 1972. *Cercetări etnografice și de folclor* II. București: Editura Minerva.
- Pozsony Ferenc és Anghel, Remus Gabriel, szerk., 1999. *Modele de conviețuire în Ardeal. Zabala*. Colecția Kriza 2. Cluj-Napoca (Kolozsvár): Asociația Etnografică Kriza János.
- Tánczos Vilmos 1998. Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség Új Sorozat*. 4/2 (12.):339–364.

Varga E. Árpád 1998. *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

Média és választások: a politikai imázsteremtés verbális, vizuális és interkulturális jellemzői

RÓKA JOLÁN

A tömegmédia – általános megítélés szerint – a XX. század végére hírközlő intézményből teljes jogú politikai intézménnyé vált, amely mint a társadalmi erő egyik formája, derivált szerepet játszik a politikai folyamatokban. A politika medializálásának legnyilvánvalóbb példái a választási kampányok nyújtják.

A kampányszervezők örök dilemmája, hogy megtalálják-e a szavazókkal való hatékony kommunikálás „aranyszabályát”. S mivel a politikai kampányok elsősorban kommunikációs gyakorlatok, több alkalmas kommunikációs eszközt kell igénybe venni a párt és politikusi imázsnak a szavazókkal való megismertetésére. Ennek tudatában a kampányok kommunikációs mixje felhasználja a reklámot és a PR-t mint az integrált politikai stratégiájuk részét. Ennek a mixnek egyik eleme a sajtóközlemény, amely a kampány kiemelte témák és imázsok erősítését szolgálja. A politikai PR szakemberek szerint a sajtóközlemények publikálása, a kampány és a jelölt szempontjából előnyös témákat legálissá teszi és rájuk irányítja a figyelmet. A legitimitást maga a média s a hírekhez kapcsolódó pártatlanság feltételezése biztosítja. A figyelmet pedig a téma sajtómegjelenítése, vagyis a médiaágendában való szereplése váltja ki. Az 1992-es amerikai elnökválasztási kampány egyik fő törekvése az volt, hogy bizonyos témaorientált sajtóközleményeket a médiához eljuttasson, s a közfigyelmet ezekre a témákra irányítsa. A Clinton kampány sajtóközleményeinek kulcsszavai: a munkaalkalmak növelése, a gazdaság fejlesztése és a egészségügy reformja volt. Ezek a témák a választópolgárok valós érdekeivel álltak összhangban, tehát ők nem a szavazóknak kínáltak ágendát, hanem a szavazók ágendáját tették magukévá. A Clinton–Gore kampány egyúttal azt is bizonyította, hogy a sikeres kampánystratégia előfeltétele az ágendateremtés és nem az ágendameghatározás, vagyis a politikai agenda akkor sikeres – ahogy Gabriel Tarde a XIX. század végén megalkotott szociálpszichológiai paradigmájában kifejtette –, ha egyezik a közágendával¹.

Az 1994. évi választási kampány Magyarországon

Az 1994. évi magyarországi választási kampányban a TV kiemelkedő, bizonyos tekintetben drámai szerepet játszott, hiszen a pártok politikai küzdelmének célpontjává vált, kirobbantva az úgynevezett „médiaháborút”. A helyzet komolyságát tovább fokozta a Parlament által hivatalosan elfogadott médiatörvény hiánya, amely a Magyar Televízió működését szabályozta volna.

A magyarországi választások verbális-vizuális elemzése során több, a sajátos kulturális hagyományokból eredő, de a fejlettebb demokráciák tapasztalatait is magába olvasztó jellegzetesség vonta magára a figyelmet, mint például egyrészt azok a vizuális eszközök, amelyeket a vezető politikai pártok alkalmaztak pártimázsuk kialakítására és a választások kimenetének befolyásolására, másrészt a magyarországi politikai kultúra és vizuális műveltség „átmeneti” állapota.

1994-ben a pártok tv-kampányában mind a 15 országos listát állító párt egyenlő médiahangot kapott: két időszakmentumot politikai programjuk bemutatására, vagyis öt- és tízperces ingyenes reklámlehetőséget, valamint módjuk volt fizetett politikai reklámok sugárzásához további idővállalás igénylésére. A reklámok mellett heti két alkalommal a pártvezetők vitájának előadását sugározták. Következésképpen, a pártok három audiovizuális műfajt állíthattak a szolgálatukba: a politikai deklarációt, a politikai vitát és a politikai reklámot. Az első két műfaj elsősorban álláspontjuk, ideológiai meggyőződésük, perspektivikus tervük verbális tisztázására adott lehetőséget. Sajnos, az ezekben alkalmazott deklarációs stílus túlhangsúlyozott verbalitást vont maga után a vizualitás kárára. Még az öt- és tízperces deklarációk kompozíciója is állóképek sorozatának a benyomását keltette, a bemutatott életképekben is visszafogott dinamizmust tükröztek. Ez a monoton hivatalos stílus alkalmatlan volt a nézők figyelmének megragadására, s a bizonytalan 40% megnyerésére. Az explicit verbalitás szinte hatástalan maradt, de az implicit verbalitásnak hosszú távú kihatása lehet a befogadók pártpreferenciáira. Az implicit verbalitás körébe tartozik a jelszókba és a logókba foglalt rejtett üzenet, amely a konnotáció több lehetséges változatát kínálja. Például „*Szívvvel, ésszel, tisztességgel*” (SZDSZ); „*Köszönjük a nyugalmat, a türelem erejét*” (MDF); „*Mindenkire számítunk*” (KDNP); „*Lehet más! Lehet jobb! A megbízható megoldás.*” (MSZP); „*Érik a narancs*” (Fidesz). A jelszók szimbolizmusát a logo (vagy embléma) szimbolizmusa erősíti. Például a narancs (Fidesz), a repülő galamb (SZDSZ), a vörös szegfű (MSZP), a kereszt (KDNP). Ezek a jelszók és logók alakították ki egyéb más jelek és kódok mellett a pártok szimbolikusan kifejezett és vizuálisan kommunikált imázsait. A felhasznált kódok implicit és explicit értékeket tartalmaztak, amelyek utaltak az adott szubkultúra, kognitív struktúrák és ideológia jellemzőire. Az egyedi szimbólumok mellett globális szimbólumok segítettek az üzenetek megfejtését. A globális szimbólumok között szerepeltek az új technológiai vívmányok (számítógépek, gépkocsik, úthálózatok), az előretörő műszaki értelmiség, az érintetlen természeti környezet, a gyermekek (1994 a család éve), a Parlament épülete, a modernizmus és a tradíció találkozása, a sport (hangsúlyozva a csoportszellemet). A politikai programokban a legtöbbet említett értékek között szerepeltek a magyarok, a magyarság, az állampolgárság, a vállalkozó szellem, a biztonság, a stabilitás, a haza, a szaktudás, a privatizáció. A választók számára tehát a legfontosabb attribútumok az emberi értékek, a baloldaliság és jobboldaliság, a külső és belső politikai attitűd, a társadalmi átalakulás és a radikalizmus lettek.

A politikai pártokra szintén jellemző lehet a meggyőzés választott módja. A rábeszélés során a kommunikátor (vagyis a politikai párt) a befogadók kognitív képességeit célozza meg. Ismert pszichológiai tény, ha az üzenet túltelített információtartalmú, akkor a meggyőzés „mellékvágányra” futhat, s eltérítheti a kódoló figyelmét az adott téma lényegéről. A mellékutas meggyőzés alkalmazott technikái, fogásai gazdag paradigmát alakítottak ki (rejtett motivációk, kulcsszavak, szimbólumok, emblémák, a feszültségkeltés, különböző pszichológiai hatások). Az 1994. évi választási kampány a mellékutas meggyőzést részesítette előnyben.²

Az 1996. évi elnökválasztási kampány az Amerikai Egyesült Államokban

Az 1996. évi elnökválasztási kampány, akárcsak az 1992. évi, három jelölt részvételével indult: a két fő párt jelöltjeivel Bill Clinton és Bob Dole személyében, valamint a független Ross Perot jelölttel. A választások eredménye is hasonló konklúzióval zárult: a választási kampányokban az agendaépítésnek és nem az ágendameghatározásnak van nagyobb szerepe. Clinton újráválasztásának kulcsa részben abban rejlett, hogy ő az ágendát a közvéleményhez igazította, s nem fordítva, mint George Bush vagy Bob Dole, akiknek ágendameghatározása feltételezte, hogy a választók azonosulnak programjukkal. Bill Clinton a második demokrata elnök, akinek Franklin Roosevelttől óta két terminust sikerült megnyernie. Sikerének titka egyrészt fejlett taktikai érzékében, másrészt határozott, ugyanakkor empátiát sugárzó fellépésében és meggyőző retorikájában keresendő. Kampánya során azokat a téziseket hangsúlyozta, amelyek hagyományos republikánus programpontoknak számítanak: a republikánus megszorításokat az egészségügyben, a tanulási kölcsönökben, valamint a fiatalok bűnözés, iskolakerülés, illegális emigráció elleni harcot. Több elemző szerint Clinton értően manőverezett a politikai közép felé, ahol a legtöbb szavazó elhelyezkedik. Clinton kampányának kezdetektől fogva egyik fő törekvése volt, hogy a nagy elődökéhez hasonló jelszót (jelmondatot) találjanak. A Clinton–Gore csapat retorikai szlogenje az újráválasztási kampány során nyert határozott, verbális formát: „*Híd a XXI. századba*”, amely összhangban áll az „amerikai megújulás” eszméjével. Az „út” és a „híd” metaforák a Kennedy imázs kétségtelen hatására is utal: az előrehaladás, a progresszió eszméjére.

Clinton újráválasztását a média közvetítette pozitív, progresszív imázsának köszönhetően. E gondosan megtervezett imázs kialakításában elsődleges szerep jutott az ikonográfiának és az alkalmazott retorika jellegének: Clinton elnöksége a koherens, tárgyilagos retorikát juttatta érvényre, amely sajátos eszmevilágával és szimbolizmusával gazdagította és átalakította a politikai nyelvhasználatot. Clinton sokat emlegetett jellemhibáin, „kaméleon” politizálásán a XXI. századba mutató politikusi imázsa és politikai programja felülkerekedett.

Az 1998. évi választási kampány Magyarországon

Az 1998. évi országgyűlési választások két fordulóján 8 millió 41 ezer választópolgár adhatta le szavazatát 15 párt 218 területi listájára, valamint az 1609 egyéni képviselőjelöltre. A választások eredményét eldöntő második forduló 57%-os részvételi arány mellett zajlott, s öt párt érte el a parlamenti frakcióhoz szükséges ötszázalékos határt: a Fidesz–Magyar Polgári Párt, a Magyar Szocialista Párt, a Független Kisgazdapárt, a Szabad Demokraták Szövetsége, a Magyar Demokrata Fórum, valamint a Magyar Igazság és Élet Pártja.

Az 1998-as választásokat az 1994. évihez képest szinte kampánycsend jellemezte. A kampány viszonylag későn indult el, és a befolyásolás lehetséges válfajai is szűkültek. Az elektronikus média fizetett reklámok, valamint kerekasztal-megbeszélések sugárzásának volt a színtere. A televíziós reklámok száma az 1994. évihez képest radikálisan lecsökkent. A nyomtatott média reklámhordozóiként elsősorban az óriásplakátok, valamint a szórólapok voltak jelen. A rádióreklámok

befolyásoló hatása gyakorlatilag elhanyagolható volt. Az 1998-as választás két újítást hozott: egyrészt az internet mint tájékoztató fórum bekapcsolódott a választások menetébe, másrészt a Fidesz–Magyar Polgári Párt választási győzelmének egyik kulcsfontosságú eszközévé a telekommunikáció lépett elő, mint a visszacsatolást nélkülöző egyoldalú befolyásolás eszköze.

Az állampolgárok pártpreferenciáinak alakítására a pártok a kommunikáció mindhárom szintjét felhasználták: a verbalitást, a nonverbalitást és a vizualitást. A verbalitás szintjén – nemzetközi viszonylatban – a legnehezebb feladatok egyike a jól hangzó, frappáns, meggyőző szlogen kidolgozása, amely utal a párt ideológiai irányultságára, jövőképre, de a történeti folytonosság igényére is.³ A propagandafunkció szempontjából az egyes pártok szlogenjei átgondoltak, s a pártimázzsal összhangban állnak. A Fidesz a társadalmi jövőképet, az állampolgári felelősséget hangsúlyozza: „Van más választás: polgári Magyarország”, „Szabadság és jólét: polgári lét mindenkinek”, „A jövő választása”. Az MSZP és az MDF a társadalmi problémák orvoslását, az állampolgári közérzet javítását fogalmazza meg: „Esély, növekedés, biztonság”, „Felelős kormányzás!”, „Sikeres folytatás!”, „Adjon esélyt a sikeres folytatásnak!” (MSZP); „Biztonságot a mindennapoknak”, „Rend, biztonság, gyarapodás: MDF” (MDF). Az FKGP szlogenje a magyarság, a hazafiság eszméjén alapul: „Mi a nemzetet fogjuk képviselni!”, „Kisgazda út – magyar út!”, „Isten, haza, család”. Az SZDSZ a mérleg nyelve funkciót betöltő párt képét emeli ki: „Hogy tartsuk a jó irányt: SZDSZ”. S végül a MIÉP szlogenje ideológiai meggyőződésének egyértelmű bizonyítéka: „Aki magyar velünk tart!”.

Az egyes pártok alkalmazta verbális stílus egyszerűbbé, emberközelebbivé vált, szinte mindegyik párt nyelvhasználat a társalgási stílust tükrözte, a korábban alkalmazott pátoszt, emelkedett, archaikus stílusfordulatokat mellőzték. A kulcsszók és kulcsmondatok elemzése alapján pedig kirajzolódik a társadalmi értékhierarchia képe, amely továbbra is a magyarság, a nemzet, a haza eszméjét teszi első helyre. További értékműltetések a demokrácia, a kereszténység, a család, a biztonság, a gazdasági növekedés fogalomköréből származnak. Kulcsszók, kulcsmondatok: „A jövő választása”; „Szabadság és jólét: polgári lét mindenkinek”; „Amiben a polgárok bíznak, az megvalósul” (Fidesz); „Felelős kormányzás”; „Biztonságos Magyarországot!”, „Adjon esélyt a sikeres folytatásnak”; „A megoldás”; „Gazdagodó, versenyképes Magyarországot!” (MSZP); „Emelt fővel, Magyarországot!”, „Még sok a tennivaló, de jó úton járunk” (SZDSZ); „Rend, biztonság, gyarapodás”; „1848 Felelős kormányt Pesten! 1998” (MDF).

Az 1998. évi országgyűlési választások tanulságaként megállapítható, hogy a magyar választási kultúra és tradíció a kísérletezés, az útkeresés stádiumában van. Az amerikai választási hagyományoktól eltérően Magyarországon nem az egyéni, hanem a pártimázs a meghatározó. A magyar politikai paletta túlságosan töredezett, s ez akadálya annak, hogy igény és megfelelő nyilvános fórum jöjjön létre a párt első embereinek vitájára, a pártpolitika deklarálására (bár 1998-ban spontán módon, terven kívül sor került a Horn–Orbán televízió-sugározta vitára). A jelenlegi formában a pártprogram csak áttételes, burkolt, sokszor jelképes formában jut el az állampolgárokhoz. Nehezen ítéltető meg az ágendateremtés milyensége, bár az egyes

kiemelt társadalmi kérdések, problémák kulcsszóként jelennek meg a pártok mediaüzeneteiben (például közbiztonság, munkanélküliség, egészségügyi ellátás, a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás). Az amerikai elnökválasztási kampányhoz képest a magyar kampányvezetés szintelen, retorikai és technikai hibákkal terhelt, koherenciát nélkülöző versengés, ahol az állampolgár sokszor csak eszköz és nem cél a pártok versenyében.

Szintézis

A XX. század egyik legnagyobb információs vívmánya a tömegmédia megteremtése, amely többpólusú kapcsolatot alakított ki a demokrácia intézményével, különösen a társadalmi köztér vonatkozásában. Gabriel Tarde (1989) egyik esszéjében megfogalmazza szociálpszichológiai paradigmáját, amely a közvélemény-formálás lineáris szekvenciáját ábrázolja, vagyis *a média, a társalgás, a közvélemény és a cselekvés* logikus következetességét. Tarde paradigmája egyúttal a köztér korabeli funkcionálásának is elméleti lenyomata, amelyben a sajtó táplálja a társalgást, a társalgás alakítja a véleményt, s a vélemény mozgatja a cselekedeteket.

A Tarde kora óta eltelt évszázadban a közvélemény-formálás tendenciái radikálisan átalakultak. Megjelent az üzenetátadást forradalmasító, tájékoztató és meggyőző funkciókkal felruházott audiovizuális média, s a mellé rohamosan felzárkózó telekommunikáció. S bár Tarde eredeti paradigmájának linearitása ma is létező valóság, de a négykomponensű struktúra háromkomponensűre egyszerűsödött: *a média, a vélemény és a cselekedet* szekvenciáira. A televízió átvette a társalgás hagyományos társadalmi szerepét, amely az ipusztindusztális és posztindusztális társadalmak szimptomatikus jelensége. A XX. század végének embere a televízióval folytat egyoldalú kommunikációt, vagy az internet bevonásával közvetett interperszonális kommunikációt. Ezek a jelenségek természetesen kihatnak a társadalmi köztérre: a ma embere számára az autentikus, hiteles információ forrása a média és elsősorban az audiovizuális média. A 90-es évek választási kampányai is alátámasztják a médiának a társadalmi valóság egészére kiható, formáló, módosító globális szerepét. A párt- és elnökjelöltekről szerzett információink többsége a tömegmédiából származik, amely a vizuális és verbális manipuláció eszközeivel, ágendameghatározó lehetőségeivel képes világlátásunkat, életstílusunkat, értékrendünket befolyásolni. A média közvélemény-befolyásoló funkciója is elsősorban a politikai kampányokban érvényesül és kísérhető nyomon: a politikai kampányoknak az állampolgárok meggyőzésére irányuló taktikai és stratégiai a megfelelő médiaprezentáció nélkül ugyanis hatástalanok lennének. A demokratikus államrendezkedéseken belül azonban a média befolyásoló szerepe és a politikai kampányok meggyőző funkciója stratégikusan eltér egymástól. A tömegmédiát az ágendameghatározás teszi lényeges társadalmi erővé, azonban a politikai kampányokban az agendaépítés, a közvéleményhez való asszimiláció képessége a siker kulcsa.

JEGYZETEK

¹ A közágenda a médiaágenda felerősítő hatását felhasználva a társalgáson (a TV-n) keresztül alakítja a közvéleményt, a közvélemény pedig társadalmi cselekvést indukál.

² A mellékutas meggyőzés a választási kampányok globális jelenségévé vált nemzetközi vonatkozásban is.

³ Gondoljunk a Clinton–Gore kormány újraválasztási szlogenjére.

IRODALOM

Róka Jolán megjelenés alatt. *Kommunikációtan. Fejezetek a kommunikáció elméletéből és gyakorlatából.* (4. fejezet: Köztér. A közvéleményformálás változó tendenciái a XX. század folyamán).

Tarde, Gabriel 1989. *L'Opinion et la foule.* Paris: Presses Universitaires de France.

A szlovákiai vegyes házasságokból származó fiatalok kétnyelvűsége

SÁNDOR ANNA

Általános jelenség, hogy két- vagy többnyelvű közösségekben az idő előrehaladtával egyre nő a vegyes házasságok száma, s ez jellemző mind a határon túli magyar, mind a magyarországi, de más kisebbségek esetére is (Mírnics 1991:155, Kaľavská és Kaľavský 1993:126, Gyurgyík 1994:136, Zsilák 1994:6, Borbély 1996:147). Az is köztudomású, hogy még e közösségeken belül is különbségek tapasztalhatók aszerint, hogy szórvány-, perem-, szigethelyzetben, illetőleg tömbben élő kisebbségekről van-e szó. Ugyanis az első három csoportban ugrásszerűen megnőhet a nyelvi vegyes házasságok száma. Ennek pedig az a következménye, hogy „amilyen mértékben növekszik a vegyes házasságok száma, olyan mértékben növekszik a többségi etnikum asszimilációs nyeresége” (Mírnics 1991:157). És továbbfolytatva a gondolatmenetet, hozzátehetjük, hogy a másik oldalon ugyanolyan mértékben növekszik a kisebbségi etnikum asszimilációs vesztesége.

A vegyes házasságok ezáltal hatással vannak a kisebbségi nyelv életére, hiszen az adott közösségen belüli visszaszorulását idézik elő, ezért a nyelvi asszimiláció és a vegyes házasságok összefüggésének vizsgálata napjaink elodázhatatlan nyelvészeti feladatává is vált.

Egy kisebb településen belül a vegyes házasságok nyelvhasználati következményei még jobban nyomon követhetők, különösen akkor, ha az anyaggyűjtéskor a kutatónak a kérdőíves felmérésen kívül a részt vevő megfigyelésre is lehetősége nyílik. Jómagam ebben a szerencsés helyzetben vagyok, hiszen a vegyes házasságok és a nyelvhasználat összefüggéseit abban a községben végeztem, amelyben lakom, vagyis Kolonban (Kolínany, község Szlovákiában, a Nyitrai járásban), s ezáltal a vizsgált beszélőközösség tagjaként „belülről”, a külső beavatkozás és a „megfigyelői paradoxon” veszélyét elkerülve gyűjthettem és gyűjthetem a kutatáshoz szükséges adatokat.

Kolon a nyelvszigethelyzetű Zoboralja egyik községe. Az 1433 lakost számláló falu nemzetiségi összetétele az 1991-es népszámlálás alapján a következő: 63,22% magyar, 34,33% szlovák és 2,30% roma (Gyurgyík 1994:153). Vallási szempontból katolikus község. Ami pedig a házasságkötések számát és típusát illeti, különösen az utóbbi két évtizedben emelkedett a vegyes házasságok száma, s az adatok (1. táblázat) is azt bizonyítják, hogy a homogén magyar házasságokkal azonos arányban fordulnak elő, vagy azok számát felül is múlják. A homogén szlovák házasságok száma is erőteljesen növekszik, s az 1986–1996-os időszakban alig néhány százalékkal maradnak le a magyar és a vegyes házasságok mögött.

Az említett időszakban megkötött 160 házasság túlnyomó többsége exogám (137=85,63%), s csupán 23 (14,37%) endogám. A magyar házasságok 22,95%-a endogám, 77,05%-a exogám, a vegyes házasságokban ez az arány 9,80%:90,20%, a szlovák házasságokból pedig 8,33% endogám és 91,66% exogám.

A vegyes és az exogám házasságok szembetűnő növekedését nemcsak érzelmi tényezők idézték elő, hanem sokkal nagyobb szerepet játszik benne a falu hagyományos, zárt társadalmának felbomlása, a művelődési és szórakozási szokások, illetőleg lehetőségek megváltozása, de a vegyes házasságok növekedésében még ennél is nagyobb hatása van a település földrajzi fekvésének. Ugyanis a községhez legközelebbi két városban, Nyitrán és Aranyosmaróton, ahol a koloni fiatalok többsége tanul vagy dolgozik, a magyar lakosok százalékaránya alacsony: 1,98% és 1,49%. E körülmények erősen behatárolják a párválasztási lehetőségeket, hiszen a járás szlovák középiskoláiban – magyar középiskola ugyanis a Nyitrai járásban 1979 óta nincsen – és a munkahelyeken elsősorban szlovák fiatalokkal ismerkedhetnek meg. Homogén magyar házasságot főként a többi zoboralji faluból származó magyar fiatalokkal köthetnek, vagy ritkábban a Nyitrai járáson kívül fekvő településeken találhatják meg leendő párjukat.

1. táblázat
A házasságkötések számának és típusainak alakulása

év	Magyar	Vegyes	Szlovák	Összesen
1986	3 (37,5%)	4 (50%)	1 (12,5%)	8
1987	10 (43,48%)	7 (30,43%)	6 (26,09%)	23
1988	4 (40%)	3 (30%)	3 (30%)	10
1989	4 (26,66%)	4 (26,66%)	7 (46,66%)	15
1990	10 (43,48%)	7 (30,43%)	6 (26,09%)	23
1991	6 (60%)	2 (20%)	2 (20%)	10
1992	7 (46,66%)	5 (33,33%)	3 (20%)	15
1993	2 (18,18%)	1 (9,09%)	8 (72,72%)	11
1994	4 (33,33%)	6 (50%)	2 (16,66%)	12
1995	3 (37,5%)	4 (50%)	1 (12,5%)	8
1996	4 (28,5%)	4 (28,57%)	6 (42,86%)	14
Összesen	61 (38,13%)	51 (31,88%)	48 (30%)	160

Ebben az előadásban azt kívánom nyomon követni, hogyan alakul a magyar nyelv sorsa a koloni magyar–szlovák vegyes házasságokban született fiatalok nyelvhasználatában. Vizsgálódásom alapja az a kérdőíves felmérés, mellyel a magyar–szlovák kétnyelvűség jellemzőit tanulmányoztam a koloni középiskolás korú (14–18 év) fiatalok között 1996-ban. A község 91 középiskolás korú fiataljából (közülük 47 járt magyar iskolába és 44 szlovákba) 80-hoz juttattam el a kérdőívet, amelyet otthonukban a jelenlétem nélkül töltöttek ki. Eddig összesen 60 (30 magyar és 30 szlovák) kérdőív került hozzám vissza, vagyis a vizsgált korosztály 65,93%-a vett részt a felmérésben. Közülük emeltem ki annak a 17 (28,33%) fiatalnak az adatait, akik magyar–szlovák vegyes házasságból származnak, s ez a vizsgált társadalmi csoport 48,57%-a. Ami a szülők nemzetiségét illeti, az apák 76,47%-a magyar és 23,53%-a szlovák, az anyáknál ugyanez az arány fordított. Azért választottam ezt a korosztályt, mert esetükben már többnyire kialakultak a nyelvhasználati szokásaik, vagyis az, hogy milyen kommunikációs helyzetekben használják a magyar, illetőleg a szlovák nyelvet.

Ugyanez a kialakultság jellemző a két nyelvhez való viszonyulásukra, más szóval a nyelvi attitűdjükre, s ezzel azért kell foglalkozni, mert a nyelvi attitűd köztudottan nagy hatással van egy-egy nyelv megmaradására vagy visszaszorulására, illetőleg egy másik nyelv magasabb-alacsonyabb szintű elsajátítására (Kiss 1995:142). Azért is érdekes számunkra a kétnyelvűség szempontjából ez a felnőttkorhoz közel álló korosztály, mert mai nyelvhasználati szokásaikat elemezve következtetni lehet arra, hogy a majdani családalapítás esetén melyik nyelvet örököltik át, hiszen biztos, hogy azok, akik ma csupán az idősebbekkel vagy már azokkal sem beszélnek magyarul, gyermekeiknek sem ezt a nyelvet fogják megtanítani. Tehát a mai középiskolások nyelvhasználati szokásainak ismeretében némileg következtethetünk a vizsgált közösség nyelvi jövőjére is.

A felmérésben használt kérdőíveket magyar és szlovák nyelven is elkészítettem. Magyar nyelvű kérdőívet azok kaptak, akik magyar alapiskolába jártak, s ők mindannyian homogén magyar házasságból származnak. A szlovák alapiskolába járt fiatalok pedig választhattak a magyar és szlovák kérdőív között (függetlenül attól, hogy homogén magyar, illetőleg szlovák vagy vegyes házasságból származtak-e), s ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy mindegyikük a szlovák nyelvűt választotta. Bár itt mindenekelőtt a vegyes házasságban felnövekvő fiatalok (V) nyelvismereti és nyelvhasználati szokásait szándékozom feltárni, de kontrollcsoportként, mintegy viszonyítási alapul, feltüntettem a homogén magyar házasságból származó és magyar alapiskolába járt középiskolások (Mm), valamint a homogén magyar házasságból származó, de szlovák alapiskolába járt középiskolások (Msz) idevágó adatait is. Az Mm csoportban harmincan, az Msz-ből heten töltötték ki a kérdőívet.

A vizsgált témával kapcsolatos eddigi megfigyeléseim tanulságait összegezve azzal az előfeltevéssel fogtam az adatok feldolgozásához, hogy a koloni magyar–szlovák vegyes házasságokban a gyermekek túlnyomó többsége csak a szlovák nyelvet sajátítja el, a magyart viszont vagy el sem sajátítja, vagy a két nyelv közül a magyar ismerete a gyengébb. További hipotézisem az volt, hogy a magyar–szlovák vegyes házasságokban a magyar nyelv megítélése gyakran negatív, s különösen az utóbbi évek nyelvpolitikai intézkedéseinek és az elmúlt évek nacionalista kormánypolitikájának hatására ez a negatív viszonyulás még jobban felerősödött.

Az előbbi feltételezésekből kiindulva elsőként azt vizsgálom, hogy mennyire jellemző a kétnyelvűség az említett társadalmi csoportokban. Az ezzel kapcsolatos kérdés így hangzott: *(Milyen a nyelvtudásod? A=sokkal jobban tudok magyarul, mint szlovákul; B=valamivel jobban tudok magyarul, mint szlovákul; C=nagyjából egyformán tudok magyarul és szlovákul; D=valamivel jobban tudok szlovákul, mint magyarul; E=sokkal jobban tudok szlovákul, mint magyarul; F=csak szlovákul tudok).* A magyar nyelvű kérdőívben az *F=csak magyarul tudok*. A válaszokat a 2. táblázatban foglaltam össze.

A szubjektív teszt válaszai alapján a V és az Mm csoport egyetlen „közös” vonása az asszimetrikus kétnyelvűség az egyik vagy a másik nyelv javára. A vegyes házasságból származók kétnyelvűségének domináns nyelve a szlovák, a homogén magyar házasságból származó, magyar alapiskolába járt középiskolásoké pedig a magyar. A két csoport között azonban a legszembetűnőbb a különbség az

egynyelvűség terén, hiszen míg az Mm csoportban egy sincs olyan, aki csak magyarul tudna, tehát egynyelvű lenne, addig a V csoportban a középiskolások 35,29%-a már csak szlovákul tud. Ezek az adatok jól jelzik, hogy a vegyes házasságokban felnövekvő fiatalok több mint az egyharmadának nyelvhasználatában „az államnyelvi dominancia érvényesül” (Kiss 1995:231), s a magyar teljesen kiszorul a nyelvhasználatából.

2. táblázat
A fiatalok magyar–szlovák nyelvtudása

	V (%)	Msz (%)	Mm (%)
A	0	0	42,86
B	0	0	19,05
C	11,76	28,6	33,33
D	11,76	16,29	4,76
E	41,18	57,14	0
F	35,29	0	0

Az államnyelvi dominancia megerősítésében egy további tényező is meghatározó szerepet játszik, ez pedig a szlovák nyelvű iskola, a magyar–szlovák vegyes házasságból származó gyerekek ugyanis mind szlovák iskolába járnak, s e nyelvhasználati szintéren a kérdőív adatai szerint a tanáraikkal és az iskolatársaikkal is kizárólag szlovákul beszélnek.

Mivel a kétynyelvűségi kutatásokban megvizsgálandók a kétynyelvű közösségek nyelvválasztási szokásai, vagyis az, hogy a különféle beszédhelyzetekben és nyelvhasználati színtereken melyik nyelvet választják a kommunikáció eszközeként (vö. Gal 1992:51, Bartha 1993:45, Borbély 1993:73), ezért a következőkben azt kívánom feltárni, hogy a koloni vegyes házasságokból származó fiatalok nyelvválasztása hogyan függ az egyes beszédhelyzetektől és nyelvhasználati színterektől. A vizsgált nyelvhasználati színterek a már említett iskolán kívül a templom, illetőleg a vallásos élet és a család.

Az iskolai nyelvhasználattal szemben, amelyre a szlovák egynyelvűség jellemző, a vallás gyakorlásakor még nagyobb szerephez jut a magyar nyelv. Arra a kérdésre ugyanis, hogy *Milyen nyelvű istentiszteletre szoktál járni?* a 17,65% azt válaszolta, hogy csak magyar misére jár, 47,06% pedig magyar és szlovák nyelvű misén is részt vesz, s 23,53%-nyi azok aránya, akik mindig szlovák misére mennek. Ennek oka viszont mindenekelőtt abban az objektív körülményben rejlik, hogy e magyar többségű településen jóval nagyobb a magyar istentiszteletek száma, s gyakran az időpont miatt választják a magyar misét. De a vallásos élet többi beszédtevékenységéből, minél inkább egyedül marad Istennél, annál jobban szorul ki a magyar nyelv. A gyónás még 23,53%-nál magyarul történik, 5,88%-nál mindkét nyelven, s 70,59% már szlovákul gyónik. Az imádkozásból még ennél is jobban kiszorult a magyar, hiszen magyarul csupán 11,76% szokott imádkozni, ezzel szemben 88,24% mindig szlovákul végzi imáját (vö. Függelék, 1. ábra).

A családon mint nyelvhasználati szintéren belül arra kívántam fényt deríteni, hogy a fiatalok mely családtagokkal érintkezve használják a magyar vagy a szlovák nyelvet,

illetőleg mindkettőt. A kérdés így hangzott: *Melyik nyelven beszélsz a következő egyénekkel: édesapáddal, édesanyáddal, anyai nagyanyáddal és nagyapáddal, apai nagyanyáddal és nagyapáddal, testvére(i)ddel?* (A, B, C, D, E).

Az édesapjával egyetlen egy adatközlő (5,88%) beszél mindig magyarul, 35,29% mindkét nyelvet és 52,94% csak a szlovák nyelvet használja az apjával szemben. Az apák esetében a magyar nyelv használati aránya azért kevesellhető, mert ahogy a bevezetőben ismertettem, 76,47%-uk magyar nemzetiségű.

A nagyszülőkkel – akik közül 24 már nem él – 11,36% beszél mindig magyarul, 25% mindkét nyelvet használja velük szemben, de a többség (63,64%) már a nagyszülőkkel is mindig szlovákul beszél.

A testvérekkel zajló kommunikációból még jobban kiszorult a magyar nyelv, hiszen olyan, aki mindig magyarul beszélne a testvérével, egy sincs az adatközlők között. Mindkét nyelvet csupán 29,4% használja, s ezzel szemben 70,6% mindig szlovákul beszél a testvéreivel.

Ha összehasonlítjuk a két nyelvnek a szülőkkel, nagyszülőkkel és testvérekkel szembeni használatát, azt láthatjuk, hogy az életkor csökkenésével csökken a magyar nyelv használata is (vö. Függelék, 2. ábra). A kisebbségi nyelveknek a generációk közötti eltérő használati aránya nyelvhasználati univerzálénak tekinthető (vö. Gal 1992, Bartha 1993:46, Borbély 1993:82), s ugyancsak általános az a jelenség, hogy a testvérek közül a legfiatalabb tud a legkevésbé magyarul (vö. Kontra 1990:27).

De vajon mi lehet az oka a magyar nyelvnek a különböző nyelvhasználati színterekről való kiszorulásának? Az egyik mindenképp az, amiről már a bevezetésben szó volt, hogy a vegyes házasságokban a fiatalok nagy része egyáltalán nem vagy csak hiányosan sajátítja el a magyar nyelvet, s mivel szlovákul könnyebben ki tudja magát fejezni, a különböző beszédhelyzetekben és nyelvhasználati színtereken inkább ezt a nyelvet választja.

S hogy miért nem tanulnak meg magyarul? Mert a szülők nem tanítják meg őket. A magyar nyelvet ugyanis csupán 29,41%-uk sajátította el elsőként, ezzel szemben a szlovák 70,59%-uknál volt a primér szocializáció nyelve. Viszont azoknak is, akiknek a magyar volt az elsődleges nyelvük, a szlovák óvoda és iskola hatására a negyedik életévük körül másodlagosan elsajátított szlovák nyelvi kompetenciájuk fejlődött olyannyira, hogy e kérdőív kitöltésekor egy kivételével már ők is szlovák domináns kétynyelvűnek tartották magukat.

Az okokat kutatva el kell mondanunk, hogy bár egy népcsoport nyelvhasználatának változásait leginkább a külső, társadalmi tényezők idézhetik elő, de nem szabad figyelmen kívül hagyni a belső jelenségeket, a beszélők anyanyelvhez fűződő viszonyulását sem (Borbély 1997:478). Ezért az utolsó kérdéskör a vegyes házasságokban felnövekvő fiataloknak a magyar nyelvhez fűződő attitűdjét, a róla kialakult értékítéletét kívánja nyomon követni. Mindez azért fontos, mert a nyelvi attitűd mindenkor befolyásolja egy-egy nyelv használatát, ha annak presztízse van; vagy stigma esetén a kerülését, tehát mindenképp hatással van az adott nyelv sorsára.

a) E kérdéskör első kérdése: *Ha nem vagy gyengén tudsz magyarul, szívesen megtanulnál, illetőleg szeretnél jobban megtanulni magyarul? Igen/Nem. Miért?*

A kérdőívben összegyűlt válaszok alapján szomorú tényekkel kell

szembesülnünk, ugyanis 64,70%-uk *nemmel* válaszolt. S hogy miért, azt a következő indoklásokból tudhatjuk meg: *Nechýba mi to* (Nem hiányzik ez nekem); *Nie je to svetový jazyk, nepotrebujem ho* (Nem világnyelv, nincs rá szükségem); *Stačí mi tak, ako viem* (Nekem elég úgy, ahogy tudok), *Zánikový jazyk* (Kihalófélben levő nyelv); *A prečo áno* (És miért igen?).

Ezt a negatív viszonyt az államnyelvi iskola is megerősítette bennük, hiszen „Az iskolai oktatás megszilárdítja bizonyos nyelvek és kultúrák relatív fontosságának a tudatát” – írja Skutnabb-Kangas, majd így folytatja: „Az iskolai oktatás felelős azért is, hogy végül is mely nyelveket tanulnák valóban meg és képesek később felhasználni a diákok” (1997:6).

Igennel válaszolt az adatközlők 35,30%-a, ezt pedig így indokolták: *Mám otca Maďara* (Az apám magyar); *K lepšej komunikácii, možno ho niekedy budem potrebovať* (A jobb kommunikáció végett, lehet, hogy valamikor szükségem lesz rá); *Chcem sa dorozumieť aj v maďarčine* (Magyarul is meg akarom érteni magam); *Aby som rozumel farárov* (Hogy értsem a papot); *Chcela by som vedieť viac jazykov* (Szeretnék több nyelvet tudni); *Lebo chcem* (Mert akarok).

b) A 2. kérdés szintén a magyar nyelvhez való viszonyulásuk felfedezésére irányult: *Szerinted jó az, ha valaki tud magyarul? Igen/Nem. Miért?* az igenlő válaszok arányát tekintve nagy a különbség az *a* és a *b* kérdés adatai között, hiszen míg az előbbi kérdésre csupán az adatközlők 35,30%-a válaszolt *igennel*, addig ez utóbbira egy kivétellel mindenki (94,18%) *igent* mondott, vagyis jónak tartja azt, ha valaki tud magyarul. Tehát ellentmondás tapasztalható e két utóbbi kérdésre adott válaszok között, hiszen bár többségük nem akar megtanulni magyarul, illetőleg a magyar nyelvtudásán javítani, de általánosságban, önmaguktól elvonatkoztatva jónak tartják a magyar nyelvtudást.

c) A nyelvi attitűd vizsgálatát célzó 3. kérdés esetében (*Tetszik neked a magyar nyelv? Igen/Nem. Miért?*) egyforma az *igennel* és a *nemmel* válaszolók aránya (41,18%–41,18%), a többiek pedig kitérő vagy semleges választ adtak. A nyelvtudásukat is figyelembe véve elmondható, hogy minél magasabb szintű a magyar nyelvtudásuk, annál pozitívabban viszonyulnak magához a nyelvhez is. S ugyanez fordítva is érvényes: minél alacsonyabb szinten (vagy egyáltalán nem) birtokolják, annál jellemzőbb a negatív viszonyulás.

Összegzésképpen elmondható, hogy a vegyes házasságokban felnövekvő fiatalok napjainkban már nem sajátítják el mindkét szülő anyanyelvét. Ez a nyelvhasználati tény pedig annak a következménye, hogy a koloni magyar–szlovák vegyes házasságokban többnyire hiányzik az a szándék, miszerint kétnyelvűvé neveljék gyermekeiket. Ennek is nyilván több oka van, s az egyik az lehet, hogy a magyar származású szülő sem tartja fontosnak a magyar nyelvtudást, különösen ha ő maga is szlovák iskolába járt. De a többségi nyelvet beszélő házastársnak a kérdéshez való pozitív vagy negatív viszonyulása még ennél is meghatározóbb lehet. A vizsgált vegyes házasságok túlnyomó többségében az utódokra nemcsak hogy nem örökítik át a magyar nyelvet, hanem nagyon gyakran a kulturális identitásváltás és a társadalmi asszimiláció egy generáción belül, tehát a megszokottnál jóval gyorsabban megy végbe. Az asszimiláció folyamatát sietteteti az államnyelvi iskola és a magyar nyelvhez való negatív viszonyulás

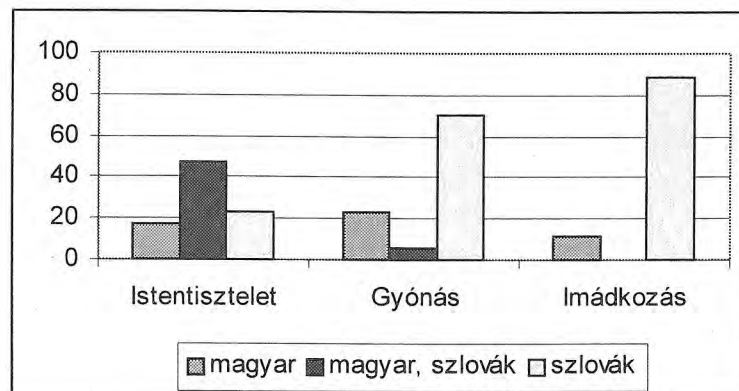
is, s ezt még tovább fokozzák a diszkriminatív nyelvpolitikai intézkedések, valamint a Szlovákiában jelenleg uralkodó politikai légkör.

IRODALOM

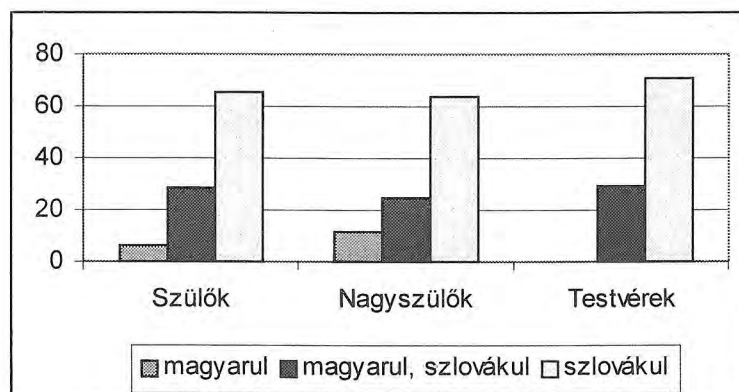
- Bartha Csilla 1993. Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban. *Hungarológia* 3. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ. 40–51.
- Borbély Anna 1993. Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvvelválasztására. *Hungarológia* 3. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ. 73–85.
- Borbély Anna 1996. *A magyarországi románok nyelvcserejének szociolingvisztikai vizsgálata*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. Kandidátusi értekezés.
- Borbély Anna 1997. A magyarországi románok nyelvcserejének társadalmi és nyelvi aspektusairól. *Magyar Nyelvőr* 121:475–487.
- Gal, Susan 1992. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In Kontra Miklós, szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica, series A, Studia et Dissertationes, 9. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete. 47–59.
- Gyurgyík László 1994. *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Kaľavská, Viera és Kaľavský, Michal 1993. K otázke zmiešaných manželstiev (A vegyes házasságok kérdéséhez). In Južný Zemplín, szerk., *Štúdie o entokultúrnom vývoji národnostne zmiešanej oblasti*. Bratislava: Kaľavský, Michal, Národopisný ústav SAV. 124–144.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes, 5. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Mirmics Károly 1991. Az asszimiláció hatása a természetes népmozgalomra. *Regio*, 4:142–165.
- Sku[n]tnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Zsilák Mária 1994. A magyar–szlovák együttélés problémái nyelvi-nyelvhasználati aspektusból. *Kétnyelvűség* 1:4–7.

FÜGGELÉK

1. ábra
A vallás gyakorlásának nyelvválasztása

2. ábra
Nyelvhasználat a családban

Idegen szavak a magyar nyelv szlovákiai változataiban

SZABÓMIHÁLY GIZELLA – LANSTYÁK ISTVÁN –
VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – SIMON SZABOLCS

1. Előadásunkban áttekintést kívánunk nyújtani azokról a kölcsönelemokről, melyek – többnyire a szlovák nyelv közvetítésével – más nyelvekből kerültek be a szlovákiai magyar nyelvváltozatokba, s a szlovákiai magyar nyelvterületen jelenleg helyi kötöttség nélkül használatosak. Az idegen szavakat gyakorlati szempontból határozzuk meg: ezek olyan nem magyar és nem szlovák etimonú szóképzési elemek, melyeket a magyar és/vagy szlovák idegen szavak szótára idegen szóként tart nyilván¹. E csoporton belül továbbá célszerűnek tartunk két alcsoportot megkülönböztetni: a *nemzetközi* és a nem *nemzetközi* (tehát szűkebb, regionális hatókörű) szavak kategóriáját. Az előadásunkban tárgyalt idegen szavak döntő hányada az első csoportba tartozik, a továbbiakban tehát leginkább a görög–latin eredetre/tőre visszavezethető, több, genetikailag nem közeli világnyelv szóképzésében is meglevő ún. *műveltségyszavak* formáját, jelentését, előfordulását vizsgáljuk a szlovák, a szlovákiai magyar és a közmagyar, illetőleg a magyarországi nyelvben/nyelvváltozatokban, s ezen belül is a sajtónyelvben és a mindennapi beszélt nyelvben. A szakmai nyelvhasználat kérdéseire terjedelmi okokból nem térünk ki.

A magyar és a szlovák nyelv évszázadokon keresztül egyazon államkeretben fejlődött, a két nemzet XX. századi történelme is lényegében azonos irányú volt. Ez többek között abban is megnyilvánult, hogy a két nyelvet ért idegen hatások is javarészt hasonlóak – azzal az eltéréssel, hogy a szlovákban jelentősebb volt a szláv nyelvek befolyása, például a cseh kölcsönszavak csak a szlovákra jellemzőek. Ha a szlovákban ma használatos idegen szavakat eredetük szerint nézzük (nem számítva a cseh kölcsönelemeket), megállapíthatjuk, hogy a szlovák nyelvbe közvetlen kontaktusok révén bekerült német etimonú szavak napjainkra már nagyrészt a szubstandard² rétegbe szorultak vissza, a standardban a görög–latin eredetű nemzetközi (műveltség)szavak és újabban az angol kölcsönelemek dominálnak; mindkét csoport nagymértékű átfedést mutat a magyarban ismert idegen eredetű szóképzési réteggel.

Ami a szlovák nyelv művelőknek az idegen szavakkal kapcsolatos álláspontját illeti, az ún. germanizmusok kérdése a XIX. században és esetleg a XX. század elején volt téma,³ a szlovák nyelv művelők főként a bohemizmusok ellen küzdöttek és küzdenek, újabban pedig az angol szavak térhódítása ellen emelik fel szavukat (l. pl. Považaj 1995, Kačala 1998:74). A görög–latin eredetű nemzetközi szavak beáramlását a szlovák nyelv modernizálódásának, internacionalizálódásának egyik jegyének értékeli (Mistrík 1973, 1983:52–53), a „szükséges”, adekvát szlovák megfelelővel nem rendelkező szavak és kifejezések átvételét támogatják (Kačala 1998:52), ebből következően nem erőltetik lefordításukat.

A szlovákban használatos idegen eredetű szavak egy részének nincs egyszavas (vagy nem körülírt) szlovák megfelelője, ilyenek pl. *absolvent* (abszolvens)⁴

‘valamely tanfolyamot, főiskolát sikerrel elvégzett hallgató’), *agentúra* (agentúra ‘ügynökség’), *opozícia* (oppozíció ‘ellenzék’), *prezident* (prezidens ‘az állam elnöke’, ‘részvénytársaság elnöke’ stb.), *iniciatíva* (iniciatíva ‘kezdemenyezés’), *privatizácia*⁵ (privatizáció, ‘magánosítás’), *advokát* (advokát ‘ügyvéd’), *formulár* (formuláré ‘űrlap, formanyomtatvány’), *inšpektor* (inspektor ‘felügyelő, ellenőr’), *aktualizovať* (aktualizál ‘időszerűsít’), *inventár* (inventár, inventárium ‘leltár’), *líder* (leader ‘vezető, pártvezér’), *miting* (meeting ‘nagygyűlés, lakossági fórum’). A szlovákban elterjedt idegen szavak jelentős részének van szlovák megfelelője, e csoporton belül is azonban nagy számban találhatók olyanok, melyek esetében az idegen változat a gyakoribb (pl. a sajtóban): *premiér*: predseda vlády (premier, ‘miniszterelnök, kormányfő’), *štartovať*: začať niečo (startol ‘rajtol’ – nem csupán sportrendezvényen), *akcionár*: podielnik (akcionárius ‘részvényes’), *absencia*: neprítomnosť (abszencia ‘hiányzás’), *abdikovať*: vzdať sa moci, funkcie (abdikáció ‘lemond, leköszön a hivataláról, visszalép’), *oficiálny*: úradný (officiális ‘hivatalos, szolgálati’) stb.

A magyar anyanyelvű beszélő számára egy szlovák szöveg „idegenszerűbbnek” hat, mint egy hasonló témájú magyar, mivel a felvilágosodás óta folyó szómagyarítás és a nyelvűvelésünket jellemző purista szemlélet miatt egy bármilyen magyar szövegben (a szigorúan vett tudományos írásokat leszámítva) kevesebb az idegen szó, mint egy szlovákban.⁶ A szlovák szövegek idegen elemekkel való „telítettsége” azzal is összefügg, hogy az aránylag gyakori, a mindennapi élettel (közélet, szakma, hivatalos kapcsolattartás stb.) összefüggő fogalmak megnevezése között is sok a szlovák szinonimával nem rendelkező idegen szó; a már említetteken kívül ide tartoznak pl. *faktúra* (faktúra ‘áruszámla’), *referent* (referens ‘előadó’), *technika/ technický* (technika, technikai ‘műszaki’), *kultúra* (kultúra ‘művelődés’), *prax* (praxis ‘gyakorlat’), *personál* (‘egy cég alkalmazottai, személyzet’), *materiál* (matéria ‘anyag, nyersanyag’), *polícia* (‘rendőrség’). A mai szlovák nyelvben számos olyan idegen szó eleven, mely a magyarban már elavult, mivel a mindennapos használatból magyar megfelelője régen kiszorította (pl. *rekreácia* ‘üdülés’, *penzia* ‘<öregségi> nyugdíj’).

Az idegen szavakkal nyelvűvelőink a szlovákiai magyar nyelvhasználatban megfigyelhető szlovakizmusok kapcsán foglalkoztak. A kérdés már az első gyűjteményes kötetekben (Deme 1970, Jakab 1976) is felmerült, Jakab István (1958/1976⁷:19–22), illetőleg Zeman László (1969/1976:118–120) bővebben is foglalkozott vele. Jakab István (1958/1976:19) többek között ezt írja: „A nyelvújítás óta sok felesleges idegen szótól szabadult meg a magyar nyelv. Belső keletkezésű, tehát magyar szavak szorították fokozatosan ki őket, és foglalták el helyüket a nyelvhasználatban. A *redakció* (szerkesztőség), *plán* (terv), *univerzita* (egyetem), *promóció* (avatás, oklevélátadás, diplomakiosztás), *legitimáció* (igazolvány, igazolás), *recitáció* (szavaltat, irodalmi szöveg előadása) szavakkal már úgyszólván csak az idegen szavak szótárában találkozunk a magyarországi magyar, másokkal, mint pl. az *argumentum* (érv), *applikáció* (alkalmazás), *realizáció* (megvalósítás), *produktivitás* (termelékenység) meg esetleg a szakmai nyelvekben. Nem így a csehszlovákiai magyar! A mi szókészletünknek egyre aktívabb elemeivé kezdenek válni ezek a felesleges idegen szavak.” Zeman László (1969/1976:119) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy „terjedőben van az idegen szavaknak a szlovákban–csehben

meghonosodott alakjuk szerinti használata” (l. még Deme 1970:113–114, Jakab 1958/1976:20–22).

A szlovák nyomán használt idegen szavakról lényegében minden nyelvűvelő kiadványban, cikkgyűjteményben olvashatunk. Jakab István (1980) *Nyelvünkéről – nyelvünkért* kötetének szlovák hatásokat tárgyaló *Szlovák sajátosságok magyar mezben* című fejezetében elemzett 23 szó közül nyolc idegen, a *Nyelvünk és mi* kötet (1983) megfelelő fejezetében (*Hogy is mondjuk ezt magyarul?*) az arány öt a tízből. Az eddig megjelent nyelvűvelő kötetekben mintegy 60 idegen szót⁸ tárgyaltak a szerzők – lényegében elszigetelten, vagyis csupán egy-egy kiválasztott lexémát, illetőleg annak származékait elemezték, nagyobb teret csak a formai kérdések (pl. a hiperkorrekció) taglalása kapott.

A tárgyalt kérdés megközelítése e cikkeken alapjában véve azonos azzal, ami már a fenti Jakab-idézetben is megfogalmazódott. A szerzők bírálják az idegen szavak használatát, mégpedig a következő esetekben: (a) ha az idegen szónak van „jó magyar” megfelelője, ilyenkor az idegen szó fölöslegesnek minősítetik (pl. *landol*⁹), különösen akkor, ha Magyarországon ritkán használatos (kihaló, szaknyelvi stb.), pl. *exkurzió* ‘tanulmányi kirándulás’, *rekreáció* ‘üdülés’; (b) ha az idegen szó „szlovákos jelentésben” él, vagyis a szlovákiai magyarban a szó szlovák hatásra új jelentésre tett szert (jelentéskölcsönzés), pl. *brigád* ‘társadalmi munka, szerződéses munkaviszony, idénymunka’, *promóció* ‘diplomaosztó’; (c) az idegen szó „szlovákos formában” használatos (vagyis hangalakkölcsönzés¹⁰ történt), pl. *agronóm* ‘agronómus’, *garnizs* ‘karnis’; (d) a beszélők az idegen szót analógiásan egy magyarosabbnak érzett formában használják, téves visszalatinosítással, pl. *evidenció* ‘evidencia’, *antikvariátus* ‘antikvárium’ (vö. szl. evidencia, antikvariát).

2. A szlovákiai magyarok idegenszó-használata és a magyarországitól való eltérései jóval sokrétűbbek, mint ahogyan azt a nyelvűvelő szakirodalom alapján gondolhatnánk, a két nyelvűek idegenszó-használatát nem lehet a fölösleges idegen elemek szaporításaként (l. a Jakab-idézetet) értékelni. Közismert ugyanis, hogy a kontaktushelyzet kedvez a nemzetközi szavak átvételének. Ezek okai a mi esetünkben a következők lehetnek: az idegen szavak (a) a szlovákban gyakoribbak, (b) nemzetközi voltak miatt a beszélők könnyebben vélik úgy, hogy ezek első nyelvüknek is elemei; (c) általában meglévő presztízsük, a műveltebb beszélőkre jellemző voltak miatt nem bélyegződnek meg olyan mértékben, mint a „valódi” szlovakizmusok.

A szlovákiai magyar nyelvváltozatokban előforduló idegen szavak használatának szabályszerűségei eltérnek mind a szlovákéitól, mind a magyarországi magyaréitól. A szlovák nyelvhasználatból való összevetésből például kitűnik, hogy az általunk vizsgált szavak döntő többsége a szlovákban a standard nyelvváltozatba tartozik, a szlovákiai magyarban azonban megoszlanak a standard, a köznyelvi és a szubstandard réteg között.¹¹ Például a szlovákban egyaránt standard a *kolaudácia* ‘használatbavételi engedély kiadása, illetőleg az azt megelőző ellenőrzés’, a *faktúra* ‘(áru)számla’ és a *bufet* ‘büfé’. A szlovákiai magyarban viszont a *kollaudáció* standard (ezt jelzi, hogy a központi sajtó is használja), a *faktúra* köznyelvi (a központi sajtó nem használja ugyan, de a műveltebbek nyelvhasználatában általános), a *bufet* pedig szubstandard (főként a kevésbé iskolázott rétegek használják). (A további példákra l. Lanstyák 1998:38–39.)

A magyarországi magyar nyelvhasználatból való összevetéskor a kisebbségi nyelvváltozatokat kutató nyelvészek tipikus problémájával találjuk szemben magunkat: a szlovákiai magyar nyelvhasználatot nem a magyarországi élő nyelvvel, hanem a normatív kézikönyvek (pl. esetünkben az idegen szavak szótára, értelmező szótár) adataival, illetőleg nyelvművelő kiadványok (pl. a Nyelvművelő kézikönyv) értékítéleteivel vagyunk kénytelenek összevetni, empirikus anyagként legfeljebb a magyarországi sajtóból, esetleg véletlenszerű magyarországi megfigyelésekből szerzett adatok szolgálhatnak. A „Magyarországon ez nem használatos” minősítés ebből következően igencsak problematikus. Van adatunk a szlovákiai magyarban általános *drogéria* ('illatszer, illatszerbolt') vagy *respekt* (respektus 'tekintély, tisztelet, tekintet valaki iránt') magyarországi előfordulására is, holott az előbbit az értelmező kézisztár „kivesző”-nek minősíti, az utóbbit pedig ebben a formában még az idegen szavak szótára sem tartalmazza; valós ismertségüket, elterjedtségüket azonban nem tudjuk megítélni. Továbbá a magyarországi nyelvi változások egy, a szlovákiai magyarban használatos idegen szó stílusértékének radikális megváltozását is előidézhetik. Például a 'terv, tervezet' jelentésű *projekt* (< szl. *projekt*) korábban a szlovákiai magyarban szubstandardnak minősült, ám a *projektum* szónak angol hatásra (< ang. *project*) latinos végződés nélküli, *projekt* formában való magyarországi megjelenése a szlovákiai magyar *projektet* is átminősíti. Hasonló változás mehet végbe a *respekt* esetében is, amennyiben a magyarországi nyelvhasználatban való felbukkanása nem hapax jellegű.

A szlovákiai magyarban használatos idegen szavak több szempontból vizsgálhatók: (1) formai, (2) jelentéstani, (3) stilisztikai-pragmatikai, (4) gyakorisági szempontból, (5) más szóelemekkel való kapcsolódásuk szempontjából.

A szlovákiai magyarban használt idegen szó formája és jelentése szorosan összefügg azzal, hogy az illető fogalmat a szlovák és a magyar nyelv azonos etimonú szóval fejezi-e ki vagy nem; s ha igen, milyen hangalakban és jelentésben él az adott szó a szlovákban, illetőleg az egyetemes magyar nyelvben.

Formai szempontból az alábbi főbb típusok különíthetők el:

a) Az idegen szó alakja fonológiaiilag a szlovák és a magyar nyelvben egybeesik (s jelentésszerkezetük is azonos), pl. *diktatúra*, *parlament*, *program*, *rekord*, *garancia*, *múzeum*, *katalizátor* (szl. *katalyzátor*), *galéria*, *téma*. Ezek esetében a szlovákiai magyar nyelvhasználat nem különbözik a magyarországitól (s értelemszerűen a szlováktól sem), legfőljebb az eltérő helyesírású szavak esetében jelentkezhet helyesírási interferencia, pl. szl. *suvenir*, m. *szuvenir*. Ha a magyarban az idegen szó egy magyar szóval váltakozik, a magyarországi és a szlovákiai magyar nyelvhasználatban gyakorisági különbségek léphetnek fel. (Erről később szólunk.)

A hangalaknak a két nyelvbéli részleges egybeesése bizonyos szavak esetében hiperkorrekt alakokat hozhat létre, pl. *monológus* (szl. *monológ*, m. *monológ*), *evidenció* (szl. *evidencia*, m. *evidencia* 'nyilvántartás'), *tendenció* (szl. *tendencia*, m. *tendencia* 'irány, irányzat, irányulás').

b) Az azonos jelentésű idegen szavak hangalakja a két nyelvben eltérő. Ilyen esetben léphet fel alaki interferencia s ennek következményeként hangalakkölcsönzés. A szlovákiai magyar nyelvhasználatban – a magyarban meghonosodott alakokkal

összevetve – ezzel kapcsolatban az alábbi jelenségek figyelhetők meg:

– a latin eredetű toldalékok elhagyása: *infarkt* (szl. *infarkt*, m. *infarktus* 'a szöveteknek keringési zavar következtében fellépő elhalása', a mindennapi beszélt nyelvben 'szívinfarktus' értelemben használatos), *invalid* (szl. *invalid*, m. *invalidus* 'rokkant'), *prímár/primár* (szl. *primár*, m. *primárius* 'főorvos'), *prax* (szl. *prax*, m. *praxis* 'általános gyakorlat' jelentésben), *referát* (szl. *referát*, m. *referátum* 'jelentéstétel, beszámoló') stb.

– a latin eredetű toldalékok felcserélése: *exkurzia* (szl. *exkurzia*, m. *exkurzió* 'tanulmányi kirándulás'), *antikvariát* (szl. *antikvariát*, m. *antikvárium* 'régiségkereskedés'), *rekreácia* (szl. *rekreácia*, m. *rekreáció* 'üdülés, különösen a szakszervezet, a munkáltató által szervezett') stb.

– a latin eredetű szavakban a magyaros *s* helyettesítése *sz*-szel (a szlovák kiejtés hatására): *sztatika* (szl. *statika*, ejtsd: *sztatika*, m. *statika* 'az építmények egyensúlyi viszonyai'), *szpartakiád* (szl. *spartakiáda*, ejtsd: *szpartakiáda*, m. *spartakiád* 'tornabemutató, sportünnepély')¹² stb.

– egyéb (általában nem latin eredetű szavaknál) fellépő hangalakkölcsönzés: *patizon* (szl. *patizon*, m. *patisszon* 'csillagtök'), *rezort* (szl. *rezort*, m. *reszort* 'ügykör, hatáskör, feladatkör', 'szerkezeti ág, szak, ágazat'), *bufet* (szl. *bufet*, m. *büfé* 'falatozó'), *buldozér* (szl. *buldozér*, m. *buldózer*), *báger* (szl. *bager*, m. *bagger*), *jogurt* (szl. *jogurt*, m. *joghurt*),¹³ *kecsup* (szl. *kečup*, m. *kecsöp/kecsap*), *immobilizér* (szl. *imobilizér*, m. *immobilizer*).

Más esetekben – az alaki eltérés ellenére – sincs példánk hangalakkölcsönzésre, ennek egyik legfontosabb oka talán a szó közismertsége és gyakorisága, pl. *demokrácia* (szl. *demokracia*), *telefon* (szl. *telefón*), *magnetofon* (szl. *magnetofón*).

c) Ha a szlovákban és a magyarban az idegen szó hangalakja eltérő, előfordulhat, hogy a szlovákiai magyarban használatos forma az egyikkel sem azonos, hanem analógiás jellegű. Ilyen például a *deliktus* (szl. *delikt*, m. *deliktum* 'bűncselekmény') főnév, mely a szl. *konflikt*, *defekt*, m. *konfliktus*, *defektus*, illetőleg a szl. *analýza*, *kríza*, m. *analýzis*, *krízis* mintájára jött létre. Analógiás alakok a melléknevek között is előfordulnak, pl. *egzisztenciós* (kérdés) 'egzisztenciális' (szl. *existenčná otázka*), *kompetenciós* (törvény) 'illetékességi' (szl. *kompetenčný zákon*) (vö. Jakab 1995:141–143), *konvenciós* (fegyverek) 'konvencionális, hagyományos' (szl. *konvenčné zbrane*), *rekreációs* (futás) 'kocogás' (szl. *rekreačný beh*), *klimatizációs* (berendezés) 'klímaberendezés' (szl. *klimatizačné zariadenie*), *egzekúciós* (parancs) 'végrehajtási' (szl. *exekučné nariadenie*); ezek kialakulásában főként a szl. *akčný*, *reakčný*, *konfrontačný* stb., m. *akciós*, *reakciós*, *konfrontációs* stb. analógiája játszhatott szerepet. E szavakban a nyelvhasználók a szlovák -čný szóvéget a magyar -ciós szóvéggel azonosítják, melyekben a -č-, illetőleg a -ció- a főnév tömorfémájának a vége, a -ný, illetőleg az -s pedig melléknévképző. A -ció az esetek egy részében azonban nem standard forma, hanem hiperkorrekció, a standard megfelelője a -cia (pl. *kompetenció*: standard *kompetencia*, *egzisztenció*: standard *egzisztencia*; vö. Jakab 1995:141). Az analógiás formák típusába sorolható még a *szeriózus* (szl. *seriózny*, m. *szerióz* 'komoly', 'fontos', 'megbízható') alak is.

A formai különbségek kapcsán megemlíthetjük továbbá, hogy a szlovák -cia végű

szavak átvételekor ez a végződés még a nomen actionis értelmű főnevek esetében is -ció-val helyettesíthető. Szlovákiai magyar sajtónyelvi adataink szerint pl. a *regisztráció* gyakoribb, mint a *regisztrálás* (szl. registrácia ‘nyilvántartásba vétel’). Ez az eljárás bizonyos szavak esetében azt jelenti, hogy törlődik a cselekvő: visszaható jelentés különbsége, pl. a *demokratizáció* jelenthet *demokratizálást* és *demokratizálódást* is. E típusba sorolhatóak még: *transzformáció* (pl. a mezőgazdaság, az ipar transzformációja), *koncentráció* (pl. a tőke koncentrációja), *deblokáció* (pl. az orosz államadósság deblokációja).

A szlovákiai magyar nyelvváltozatokban használatos idegen szavak jelentését tekintve az alábbi mozzanatokra hívhatjuk fel a figyelmet:

a) Ha az illető idegen szó jelentésszerkezete a két nyelvben eltérő, a szlovákiai magyar nyelvhasználatban a szó jelentésszerkezete a szlovákéhoz igazodhat. Ha az idegen szó az egyetemes magyarban jelentéstartalommal rendelkezik a szlovákhoz képest, ez a jelentés a szlovákiai magyarból hiányozhat (a jelenség eddig elkerülte a figyelmünket, lehet, hogy ezért nincs rá példánk). Ha az idegen szó a szlovákban rendelkezik jelentéstartalommal, a szó adott jelentése átkerülhet a szlovákiai magyarba is, pl. *reprezentáció* (szl. reprezentácia ‘a politikai élet, egy adott párt vezető személyiségei’), *akció* (szl. akcia ‘rendezvény’), *konverzió* (szl. konverzia ‘a hadiipar átállítása polgári célokra’), *szemafor* (szl. semafor ‘közúti jelzőlámpa’), *externista* (szl. externista ‘óraadó tanár’), *börze* (szl. burza ‘bolhapiac, használtcikkpiac, lengyelpiac’).

Vannak olyan esetek is, amikor tudomásunk szerint az idegen szó a szlovákiai magyarban a Magyarországon (esetleg még) ismert jelentésében nem is használatos, csak a szlovák hatásra kialakultban. Amennyiben a szó tározott jelentés csakugyan nem él a szlovákiai magyarban, teljes jelentésváltozásról beszélhetünk. Ezek közé tartozik a *promóció* (szl. promócia ‘diplomaosztó, diplomaosztás’), a *harmonogram* (szl. harmonogram ‘ütemterv’) vagy a *deblokáció* (szl. deblokácia, csak ebben a sajátos értelemben talákoztunk vele: ‘a Szlovákiával szemben felhalmozódott szovjet államadósság törlesztése’).

b) Ez utóbbi kategória igen közel áll a direkt kölcsönszók csoportjához; ide azokat az elemeket soroltuk – figyelembe véve a rendelkezésünkre álló mai szakirodalmat, elsősorban a kézikönyveket –, melyek a mai magyar egyetemes standardban nem élnek. E szavak száma aránylag csekély, ilyenek például: *deratizáció/deratizálás* (szl. deratizácia ‘patkányirtás, féregtelenítés’), *skandalizál* (szl. škandalizovať ‘nyilvánosan becsmérel, gyaláz, botrányba kever’), *lustráció* (szl. lustrácia ‘politikailag átvilágít’), *inventúra* (szl. inventúra ‘leltározás’), *matrika* (szl. matrika ‘anyakönyv, anyakönyvi hivatal’), *kulturista* (szl. kulturista ‘testépítő’), *kulturisztika* (szl. kulturistika ‘testépítés’), *motorizmus* (szl. motorizmus ‘gépjárművek használata’), *autoritativ* (személyiség, rendszer) (szl. autoritatívny ‘tekintélyére támaszkodó, befolyásos’, ‘feltétlen engedelmességet követelő’).

A szlovákiai magyarban használatos más idegen szavak is gyakorlati szempontból e csoportba volnának sorolhatók, amennyiben Magyarországon ma már az adott alak, illetőleg a szlovákiai magyarban élő jelentés nem vagy alig ismeretes. Egy részük valószínűleg anélkül került be a szlovákiai magyar nyelvváltozatokba, hogy használói tudatában lettek volna a magyar nyelvben való létezésüknek; más esetekben azonban

nem lehet kizárni, hogy a beszélők a szót a magyarból ismerték, csak éppen a másodnyelvben való nagyobb gyakorisága az első nyelvükben való megerősödését eredményezte, olyannyira, hogy a szó a szlovák nyelvi stílusértékét vette fel.

A szlovákiai magyar és a magyarországi magyar szó között több esetben is stílusbeli-pragmatikai eltérés figyelhető meg. Ez leginkább abban nyilvánul meg, hogy az adott szó Magyarországon elavult, régies stílusértékű, esetleg szűkebb hatókörű szakkifejezés, a szlovákban és így a szlovákiai magyar nyelvhasználatban azonban élő, általános használatú. A ‘nyugdíj’ értelmű *penzió* az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára* (Bakos 1994) szerint régies stílusértékű, a szlovákiai magyar sajtóból viszont van adatunk semleges stílusértékű használatára (nyilván a szlovák *penzia* mintájára). A jelenséget *stílusérték-kölcsönzésnek* nevezhetjük (l. Lanstyák 1998:37–38, 48). A stílusérték-változással számos esetben jelentésváltozás (általában jelentésszűkülés) is együtt jár, pl. a szlovákiai nagyvárosok (Pozsony, Kassa) főpolgármesteri hivatalát *magisztrátusnak* nevezik, az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótárában* (Bakos 1994) ez a szó ‘előljáróság, városi hatóság’ jelentésű (és régiesnek van minősítve). Magyarországon a *vigadó* régen kiszorította a *redutot*, a pozsonyi Vigadót azonban még a szlovákiai magyar sajtó is *Redutnak* nevezi (vö. szl. Reduta). A ‘bizonyítvány, igazolvány’ jelentésű *certifikátum* az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára* szerint régies, Szlovákiában ‘[importárunknál megkövetelt] minőségi tanúsítvány’ értelemben használatos. A *novella* ‘valamely törvényt, alapokmányt módosító utólagos szabály’ értelemben Magyarországon jogi szakkifejezés, a szlovákiai magyarban ‘törvénymódosítás’ értelemben általánosabb használatú, s szlovák mintára kialakult a *novellizáció/novellizálás* (‘törvénytervezet-módosítás’) továbbképzett változata is (mely direkt kölcsönszónak tekinthető).

Amint már említettük, az idegen szavak tekintetében a szlovákiai magyar és a magyarországi nyelvhasználat között gyakorisági eltérések is megfigyelhetők. Magyarországon az 1948 után államosított vagyon tulajdonosait a *kárpótlás*, nálunk pedig a *restitúció* (szl. reštitúcia) keretében kárpótolták – legalábbis a sajtóban főleg így írtak erről a folyamatról (l. még Szabó Mihály 1993). A ‘tőzsde’ jelentésű *börze* a magyarországi és a szlovákiai magyar tömegtájékoztató eszközökben a *tőzsdével* váltakozva, lényegében stilisztikai céllal (a szóismétlés elkerülése végett) fordul elő,¹⁴ ám a szlovákiai Új Szó vizsgált anyagában gyakoribb, mint a Népszabadságból származó korpuszban (Simon 1998:259).

A sajtónyelvi adatok elemzése azt mutatja, hogy a szógyakoriságot a szöveggörnyezettől függetlenül általában nem lehet vizsgálni. Például a magyarban a *kultúra/kulturális* és a (köz)művelődés/(köz)művelődési elvileg váltakozhatnak, a szlovákban viszont csak az idegen eredetű *kultúra/kultúrny* él. Ebből következően feltehető, hogy a szlovákiai magyar szövegekben a *kultúra/kulturális* gyakoribb lesz, mint a *művelődés/művelődési*. A vizsgált Új Szó- és Népszabadság-anyag alapján valóban ez a helyzet; ám az Új Szóban a *művelődési* melléknév csak a *művelődési központ* szókapcsolatban fordult elő; az illetékes minisztérium elnevezése Szlovákiában ugyanakkor *kulturális minisztérium*, Magyarországon pedig *művelődési minisztérium* (volt). Hasonló a helyzet más lexémákkal is, pl. Szlovákiában a társadalombiztosítás kérdése a *szociális biztosító* (szl. sociálna poisťovňa) hatáskörébe tartoznak; az

óvónőket *pedagógiai* szakközépiskolában (szl. *stredná pedagogická škola*), az elektroműszerészeket *elektrotechnikai* szakközépiskolában, a könyvelőket, bérszámfejtőket stb. kereskedelmi *akadémián* képzik; a ‘műhold’ jelentésű *satellit*re csupán a *satellit*antenna ‘parabolaantenna, műholdvevő’ összetételben van adatunk, a gépkocsik környezetvédelmi vizsgálatával kapcsolatban eddig főleg csak az *emissziós vizsgálat* megnevezéssel találkoztunk. Ebből következően az említett idegen szavak gyakorisága attól is függ, hogy szabad szó szerkezetben vagy az említett kötött szókapcsolatokban fordulnak-e elő, hiszen ez utóbbiak terminus technicus jellegűek.

Az idegen szavak használatával kapcsolatban továbbá meg kell említeni a beszélt és az írott nyelvben (sajtóban, ideértve a rádiót és a tévét) megfigyelhető különbségeket is, ami egyrészt a szavak jelentésével, másrészt pedig azzal függ össze, hogy a szlovákiai magyar nyelvhasználatban előforduló idegen szavak között vannak standard, köznyelvi és szubstandard jellegűek.

Csak a szóbeli használatból ismerjük a szubstandardnak minősülő hangalakkölcsönzéses alakokat, pl. *referent* (szl. *referent*, m. *referens* ‘előadó’), *expert* (szl. *expert* ‘specialista, egy adott terület kiváló ismerője’), *bufet* (szl. *bufet*, m. *büfé*), *rezort* (szl. *rezort*, m. *reszort* ‘ügykör, hatáskör’, ‘ágazat’), *konkurz* (szl. *konkurz*, m. *konkurzus* ‘pályázat’, ‘csődeljárás’), *infarkt* (szl. *infarkt*, m. *infarktus*) stb. E szavak standard alakjai¹⁵ (*referens*, *büfé*, *reszort*, *konkurzus*, *infarktus* stb.) is használatosak azonban, mind a szóbeli, mind az írásbeli közlésben. A magyarországi nyelvhasználattal összevetve esetleg gyakorisági eltérések léphetnek fel, elsősorban a *reszort*: *ágazat*, illetőleg a *konkurzus*: *pályázat* szópárok esetében.

Egyes idegen szavaknál a szubstandard és a standard forma között jelentéskülönbség is észlelhető. Ilyenek például a *diplom*: *diploma*, *dezert*: *desszert*, *prax*: *praxis*. Az első két szóval Jakab István (1987) is foglalkozott. A *dezert* alakkal kapcsolatban megállapította, hogy nálunk „nagyon gyakori [...] így nevezik meg – a szlovák nyelvi használat alapján – a bonbont” (Jakab 1987:167). A *diplom*: *diploma* változatokkal kapcsolatban pedig ezt írja: „Vannak, akik az egyetemi, főiskolai oklevelet *diploma* alakban ismerik és használják, ellenben a tömegszervezetektől valamilyen tevékenységért – vagy versenyben elért eredményért – kapott oklevelet következetesen *diplomnak* mondják; így különböztetik meg egymástól a kétfajta okiratot” (Jakab 1987:162). A három említett szópár használatát, jelentését egy újabb kérdőíves felmérés¹⁶ során megvizsgálva valóban úgy tűnik, hogy a szubstandard és a standard forma között jelentésmegoszlás alakult ki. A *Hogyan mondják azt az édességfélét (csokis bevonatú töltelék), amit dobozba csomagolva szoktunk ajándékba vinni, ha valahova látogatóba megyünk?* kérdésre a kilenc adatközlő közül heten a *dezert* választ adták. A *Hogyan mondják másképp az édességet, nyalánkságot, amit az ember mondjuk ebéd után elfogyaszt?* kérdésre mind a nyolc adatközlő (akitől van adatunk) elsőként a *desszert* formával válaszolt.¹⁷ Adatközlőink ugyancsak különbséget éreznek a *prax* és a *praxis* között; a *praxot* ‘általános gyakorlat’ értelműnek tartják (pl. a tanár- és tanítóképzősöknek gyakorlóiskolában folytatott gyakorlatát nevezik így; illetőleg ha valaki valamiben jártas, ha nagy gyakorlata van), *praxisa* viszont szerintük az orvosnak, ügyvédnek van.

Amint említettük, a hangalakkölcsönzéses formákat, valamint a direkt

kölcsönszók egy részét (pl. *televízor* ‘tévékészülék’) a szubstandard nyelvváltozatba soroltuk. Ezek egy részét a vizsgálatba bevont személyek nagyrészt valóban beszélt nyelvnek minősítették, ilyenek pl. a *televízor* ‘tévékészülék’, *dezert* ‘bonbon’, *prax* ‘gyakorlat’, *baterka* ‘zseblámpa’, *privát* (priváton lakik) ‘albérlet, albérletben lakik’. A *garnizs*, *patizon*, *jogurt* formákról azonban még a felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlők némelyike is úgy vélte, hogy az írott nyelvben is használatosak, holott ezekre a sajtóból vagy más, a nyilvánosság számára készült szövegből nincs adatunk.

A politikával, a közélettel kapcsolatos egyes sajátos kifejezések azonban (akár jelentéskölcsönzések, akár direkt kölcsönszók) standardnak minősülnek, hiszen a központi sajtó is használja őket (egyértelmű magyar szótári megfelelőjük nagyrészt nincs is), ilyenek például: *legiszlátiva*, *legiszlatív*, *politikai szubjektum*, *konverzió*, *deblokáció*, *lusztráció*, *skandalizál* (jelentésüket l. fent). A szlovákiai magyar központi sajtóban egyébként megfigyelhető az a törekvés, hogy az egyértelmű magyar szótári megfelelővel rendelkező idegen szavak helyett a magyar szinonimát használják; egyes esetekben azonban – a közérthetőség kedvéért – a magyar megnevezés mellett közlik (pl. zárójelben) a közhasználatú idegen szót is, pl. *végrehajtó/exekútor*,¹⁸ *használatbavételi engedély kiadása/kollaudáció*, *motorletiltó/immobilizer*, *juttatás/dotáció* stb. Az idegenszó-használat elkerülésére való törekvés nyilván összefügg a szlovákiai magyar beszélőközösségben (főként annak értelmiségi rétegében) érzékelhető purista nézetekkel.¹⁹ Végül megemlíthetjük azt is, hogy eltérések figyelhetők meg egyrészt a központi és a regionális sajtó stílusa, másrészt pedig a nyugat-szlovákiai és a közép-, illetőleg kelet-szlovákiai regionális lapok idegenszó-használatában, amennyiben az utóbbiak e tekintetben is közelebb állnak a köznap beszédhez.

3. Előadásunkban nem tekinthettük át a címben jelzett téma minden aspektusát; szándékunk egyrészt az eddigi szakirodalom megállapításainak, saját empirikus kutatásainknak és megfigyeléseinknek az összefoglalása, másrészt pedig a problémafelvetés, az esetleges jövőbeli kutatási irányok megjelölése volt. Ezek alapján úgy tűnik, hogy jelenlegi ismereteinkhez képest továbblépést főként a szemantikai és a pragmatikai kérdések alaposabb vizsgálata jelenthet.

JEGYZETEK

¹ Ez utóbbi megkötés nem abszolút, ugyanis a legutóbbi időkben megjelent szavakat természetesen még nem tartalmazzák szótáraink, ilyen például az *immobilizer* (motorletiltó). Az előadásban továbbá nem térünk ki a jövevényszó és idegen szó elkülönítésének kérdésére sem, mely főleg a szlovák nyelv szempontjából problematikus. E tekintetben egyfajta átmenetet képeznek az idegen tövű, de szlovák képzővel ellátott főnevek, mint pl. a *linka* (szl. *linka* ‘vonat’, ‘járat’, ‘gyártósor’, ‘konyhai szekrény’, *motorka* (szl. *motorka* ‘kismotor, robogó’), *szanítka* (szl. *sanitka* ‘mentőautó’) direkt kölcsönszók.

² A szociolingvisztikában jelenleg szokásos műszóhasználatától eltérően az informális beszédhelyzetekben, szóbeli közlésben használt, a standardnál alacsonyabb szintű nyelvváltozat megnevezésére nem használjuk a *nemstandard* terminust, lévén ez tágabb értelmű. A helyette

választott (s más nyelvtudományi diszciplinákban általános) *szubstandard* műszót pontosabbnak érezzük, vele nem értékítéletet kívánunk kifejezni.

³ P. Dobšinský például a Pešťbudínske vedomosti lapban (1865-ben) a szlovák nyelvnek a német hatástól való megtisztítását („némettelenítését”) hangsúlyozta (idézi Blanár 1974:59).

⁴ A zárójelben az Idegen szavak és kifejezések kéziszótárában (Bakos 1994) megadott formát, az idegen szó magyar megfelelőjét, illetőleg jelentését tüntetjük fel. Ha a szlovákban a szónak más jelentése (is) van, akkor azt is közöljük.

⁵ A *posúkromnenie* (magyarra *megmagánosításként* fordíthatnánk) szóra mint a *privatizácia* (*privatizáció*) szlovák megfelelőjére egyelőre egyetlen írott (a sajtóból származó) adatunk van.

⁶ A szlovák napi sajtóból véletlenszerűen kiválasztott különféle témájú szövegekben (10.000 tartalmas szónyi anyagot vizsgálva) a tartalmas szavak 16%-a idegen szó, az egyetlen szlovákiai magyar napilap, az Új Szó saját anyagaiban ez az arány 11%, az Új Szóban megjelent MTI-anyagokban pedig 8% (saját 1998-as adataink).

⁷ Az első évszám az adott írás első (sajtóbeli) közlését, a második adat a kötet megjelenési évét jelzi.

⁸ Az alábbiakban felsoroljuk azokat a nemzetközi szavakat, melyek a Szlovákiában eddig megjelent nyelvművelő kötetek valamelyikében mint a szlovák hatás példái szerepelnek. Aláhúzással emeltük ki azokat a szavakat, melyekkel nyelvművelőink mélyrehatóbban foglalkoztak (pl. az adott cikk témája volt): *adminisztratíva* ‘vezetés, szervezés, ügyintézés’, (*ünnepi*) *akadémia* ‘ünnepély, díszünnepély, műsoros est, délután’, *akadémiai* (festő, szobrász) ‘festőművész, szobrászművész’, *antikvariátus* ‘antikvárium’, *areál* ‘terület, telep’, *asistent* ‘tanársegéd’, *automatizácó* ‘automatizálás’, *balancot/balanszot kap. balansztíroz* ‘[autó] megcsúszik, megfarol’, *blinker* ‘villantó’ (mint horgászszakszó), *brigád* ‘társadalmi munka, idénymunka, alkalmi munka, építőtábor’, *brigádos* ‘alkalmi munkás, idénymunkás, bedolgozó, önkéntes’, *bufet* ‘büfé, falatozó, talponálló’, *buldozer/buldozér* ‘buldózer’, *buletin/bulletin* ‘jelentés, közlöny, tájékoztató’, *cholesterol* ‘koleszterin’, *deratizáció/deratizálás* ‘patkányirtás’, *dezert* ‘bonbon’, *diplom* ‘oklevél, díszoklevél’, *dizertácia* ‘disszertáció, értekezés’, *docent* ‘docens’, *egzisztenciós* (kérdés) ‘egzisztenciális (kérdés)’, *ekonómiai* (középiskola/főiskola) ‘közgazdasági (középiskola/főiskola)’, *evidenció* ‘nyilvántartás’, *exkurzia/exkurzió* ‘tanulmányi kirándulás’, *exponát/exponátum* ‘kiállítási tárgy’, *expozió* ‘kiállítás, gyűjtemény’, *fakulta/fakultás* ‘(egyetemi, főiskolai) kar’, *fakultatív* (kórház) ‘egyetemi (kórház)’, *fréza* ‘talajmaró’, *garnizs* ‘karnis, függönytartó’, *információs* (fülke) ‘kapusfülke, portásfülke’, *internát/internátus* ‘kollégium, diákokthon’, *internista* ‘belgyógyász’, *invalid* ‘rokkant, leszázalékolt’, *kompetenciós* (törvény, kérdés) ‘illetékességi (törvény, kérdés)’, *konferenció* ‘konferencia’, *lektor* ‘szakelőadó, szakvezető’, *mandát* ‘mandátum’, *metropolis* ‘valamely vidék központja’, *motorizmus* ‘gépjárművek használata’, *nafta* ‘gázolaj, fűtőolaj, tüzelőolaj’, *naftafűtés* ‘olajfűtés’, *naftakályha* ‘olajkályha’, *olimpiász* ‘olimpia, matematikai, kémiai verseny’, *ökonómus* ‘közgazdász, üzemgazdász’, *patizon* ‘patisszon, csillagtök’, *penálé* ‘kötér, kocsiálláspénz’, *poliklinika* ‘rendelőintézet’, *preventív* (vizsgálat) ‘szűrővizsgálat’, *primár* ‘főorvos’, *princíp* ‘alapelv’, *programátor* ‘programozó’, *promóció* ‘diploma-, oklevélkiosztó ünnepély’, *protektor* ‘futófelület’, *protektoroz* ‘futóztat, újrafutóztat’, *rekreácia/rekreáció* ‘üdülés’, *repríz* ‘(színházi) előadás ismétlése’, (természeti) *rezerváció* ‘természetvédelmi terület’, *rotovátor* ‘rotációs kapa, küllős kapa, forgókapa, rotakapa’, *spartakiád/spartakiád*

‘sportbemutató’, *stagnáció* ‘stagnálás’, *szirup* ‘szörp’, *szisztém* ‘rendszer’, *technikai* (főiskola) ‘műszaki (főiskola)’, *technológiai linka* ‘technológiai sor, gyártósor’, *televízia* ‘televízió’, *televízor* ‘tévékészülék’, *tendenció* ‘tendencia’, *titul* ‘tétel, mű’ (pl. a könyvkiadó ebben az évben x számú művet adott ki) (Deme 1970, Jakab 1976, 1980, 1983, 1987, 1995, Mayer 1990).

⁹ A *landol* ‘repülőgép leszáll’ szó a szlovákban nem ismeretes. Jakab István mint idegenszerűséggel (1987:109–111) foglalkozott vele.

¹⁰ A hangalakkölcsönzés fogalmára l. Lanstyák 1998:32, 39–42.

¹¹ A szlovákiai magyar nyelvváltozatokban négy fő változástípust különböztetünk meg: a regionális kötöttségű nyelvjárásokat, a regionálisan nem kötött standardot, a földrajzilag kevésbé tagolt, társadalmilag viszont tagoltabb köznyelvet és szubstandardot (bővebben l. Lanstyák és Szabó Mihály 1994/1998, Lanstyák 1998:21–25).

¹² Az Idegen szavak és kifejezések kéziszótára (Bakos 1994) feltünteti a *spartakiád* alakot is, de a *spartakiád* címszóra való utalással.

¹³ A Nyelvművelő kéziszótár a *jogurt* ejtést tartja helyesebbnek, bár megjegyzi, hogy ez „ma finomkodóan hat” (1996:283).

¹⁴ A *börzét* az értelmező kéziszótár helyteleníti, ennek ellenére a magyarországi tömegtájékoztató eszközök munkatársai élnek vele.

¹⁵ Az *expert* e tekintetben kivételt képez (nincs standard alakváltozata), mivel direkt kölcsönszó.

¹⁶ Célja számos, a szlovákiai magyarban használatos szó, kifejezés és szerkezet közismertségének, használati szabályainak feltérképezése kvótaminta alapján összeállított adatközlői bázis megkérdezésével. Az egyik próbavizsgálatot Vancóné Kremer Ildikó végezte el Párkányban 9 kiválasztott személlyel.

¹⁷ A *desszert* formára megerősítően hathat Kepes András műsora, melyet e szó kapcsán néhány adatközlő említett. Egy-egy forma sorsát tehát esetleges tényezők is befolyásolhatják.

¹⁸ Az *exekutor* hangalakkölcsönzéses forma, a magyar idegen szavak szótára *egzekutor* formában tünteti fel.

¹⁹ Egyik vizsgálatunkban (Lanstyák–Simon–Szabó Mihály 1998) a döntő többségben értelmiségi adatközlőink a vizsgált idegen etimonú szavak és kifejezések háromnegyedét helytelenítették.

IRODALOM

- Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 Blanár, Vincent 1974. Spisovná slovenčina v maticných rokoch. In V. Blanár, E. Jóna és J. Ružička *Dejiny spisovej slovenčiny II*. Bratislava: SPN.
 Deme László 1970. *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Bratislava: Madách.
 Grétsy László és Kemény Gábor, szerk., 1996. *Nyelvművelő kéziszótár*. Budapest: Auktor Könyvkiadó.
 Jakab István, szerk., 1976. *Hogy is mondjuk?* Bratislava: Madách.
 Jakab István 1980. *Nyelvünkéről – nyelvünkért*. Bratislava: Madách.
 Jakab István 1983. *Nyelvünk és mi*. Bratislava: Madách.

- Jakab István 1987. *Nyelvi vétségek és kétségek*. Bratislava: Madách.
- Jakab István 1995. *Értsünk szót egymással!* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Kačala, Ján 1998. *Spisovná slovenčina v 20. storočí*. Bratislava: Veda.
- Lanstyák István 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Lanstyák István, Simon Szabolcs és Szabómihály Gizella 1998. A magyar standard szlovákiai változatának szókincséről. In Lanstyák István és Szabómihály Gizella, szerk., *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűsége*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, a Magyar Köztársaság Kulturális Intézete. 67–77.
- Lanstyák István és Szabómihály Gizella 1994/1998. Standard – köznyelv – nemzeti nyelv. In Kontra Miklós és Saly Noémi, szerk., 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvrontás? Vita a határontúli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris. 211–216.
- Mayer Judit 1990. *Anyanyelvi hibanapló*. Pozsony–Bratislava: Madách.
- Mistrik, Jozef 1973. K procesu internacionalizácie slovenčiny. *Jazykovedný časopis*, 24/1:40–44.
- Mistrik, Jozef 1983. *Moderná slovenčina*. Bratislava: SPN.
- Považaj, Matej 1995. Jazyková kultúra a jej stav v súčasnej spoločnosti. In M. Považaj, szerk., *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27.–29. októbra 1994*. Bratislava: Veda.
- Simon, Szabolcs 1998. K výskumu jazyka maďarskej tlače na Slovensku. In M. Nábělková, szerk., *Varia VII. Zborník materiálov zo VII. kolokvia mladých jazykovedcov* (Modra-Piesok 3.–5.12. 1997) Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV.
- Szabómihály Gizella 1993. A szlovákiai magyar politikai sajtó nyelve. *Nyelvünk és Kultúránk* 88/szeptember–december:35–39.
- Zeman László 1969/1976. Nyelvi tallózás a Természet és Társadalom lapjain. In Jakab István, szerk., *Hogy is mondjuk?* Bratislava: Madách 1976. 113–121.

Egy folklórműfaj (archaikus népi ima) mint ritualizált szöveg

TÁNCZOS VILMOS

A folklór jellegű kommunikációs helyzetek felhasználata rendszerint összetett: a verbális nyelv mellett szerephez jutnak benne a gesztusnyelv elemei, a tér- és időhasználat formái, jel értékük lehetnek a tárgyi kellékek stb. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a verbális nyelvet (is) használó folklórműfajok ugyancsak a nyelvi kommunikáció valamiféle formáját valósítják meg. Ez a kommunikáció azonban sajátos, a folklórközlemények ritualizált „nyelve” szemmel láthatóan különbözik az élő beszéd nyelvévtől. Lotman az autokommunikációról szóló híres tanulmányában a döntő különbséget abban látja, hogy az automatizált folklórszövegek – a természetes nyelvektől eltérően – eleve adott szemantikával rendelkeznek, bennük a tartalom nem őrzi meg a nyelvtől független szabadságát, és emiatt a folklórszövegek „tiszt szintagmatikus szerkezetek tulajdonságait kezdik felvenni” (1994:40–41). Vagyis az ima szövege, a szavak elsődleges jelentését elveszítve, ritualizálódik. Ritualizált szövegen Péntek János nem egyszerűen valamely rítushoz kapcsolódó, azt kísérő szöveges megnyilvánulást ért, hanem – ennél tágabb értelemben – olyan szövegdarabokat, melyek *önmagukban is rituális funkciót töltenek be*, és a maguk teljességében bizonyulnak rendkívül tartósaknak a hagyományozódás folyamatában (Péntek 1997).

A továbbiakban egy általam¹ kutatott műfaj, az archaikus népi ima révén szeretnék rávilágítani a ritualizált folklórszövegek nyelvként való működésének néhány sajátosságára.²

Az imaműfajról: az állandó ima igénye, az egyéni imarepertoár

A hagyományos ember a mindennapok élettevékenysége közben is az isteni világgal tartott kapcsolatot, azaz természetesnek érezte, hogy a profán térben, a profán időben is szent módon viselkedik.³ A profán megszentelődésének egyik példáját láthatjuk például abban, hogy az erősen vallásos, hagyományos ember *állandó imában élt*. Ez a tény mind történeti, mind mai néprajzi adatokkal igazolható.

A Másik Világ közelségének érzete és ennek megfelelően az állandó imádkozás lelki igénye olykor igen gazdag *egyéni imarepertoárokat* hozott létre. A szóbeliség korában az életre szólóan emlékezetbe véselt imádságok nélkül képtelenség volt intenzív vallásos életet élni, ezért az imák memorizálására nagy gondot fordítottak. Később, az írni-olvasni tudás terjedésével a memorizálás kényszere csökkent, hiszen a transzcendens világgal való kapcsolattartást ima- és énekeskönyvek, kéziratok énekes füzetek, vallásos ponyvanyomtatványok, bibliafordítások segítették. Az egyéni imarepertoár fogalmát a továbbiakban szűkebb értelemben használom, mindenekelőtt az oralitás körülményei között élő, szájhagyományozódás útján terjedő liturgikus és apokrif imádságokat értek rajta, tekintet nélkül a szövegek egyházi vagy népi eredetére.

Az egyéni imarepertoárok bármilyen gazdagok is, de az egy személy által könnyű nélkül ismert imaanyag mindig véges és behatárolható. *Még az egészen rendkívüli imarepertoárok is viszonylag pontosan felmérhetők és leírhatók*. Az írástudatlan

társadalom nagyobbik része végső soron mintegy tucatnyi hosszabb-rövidebb kötött imaszöveg révén valósította meg a transzcendens szférával való kapcsolatát, nem számítva ide az imával rokonságot mutató egyéb műfajokat (pl. ráolvasó imádságok, vallásos népének, áldások, fohászok, átkok stb.) és a sztereotípiák alapján rögtönzött vallásos szövegeket.

A hagyományos népi kultúra imádsáanyagában két alapvető réteget kell elkülönítenünk: *a liturgikus eredetű, folklorizálódott imádságokat*, valamint *az archaikus apokrif népi imaszövegeket*.

A liturgikus eredetű imák nyelvi anyagukat tekintve ugyancsak igen archaikusak. A legáltalánosabban ismertek: Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy, a szentségek vételéhez (főleg gyónás és áldozás) szükséges imák, kötött katekizmuszövegek, illetőleg ide sorolhatjuk az elnépiesedett himnuszfordításokat is.

Egy-egy egyéni imarepertoár jelentős részét a hagyományos kultúrában az eltűnés határán álló *archaikus népi imádságok* alkották. E szövegek nagy része ún. *pénteki ima* volt, melynek központi témája a krisztusi szenvedéstörténet, illetőleg a passióepika (imitatio Christi) felidézéséért kilátásba helyezett mennyei jutalom. Ugyancsak elterjedtek voltak a *mágikus, defenzív célzatú archaikus imaszövegek*, melyeknek elmondói a Gonosz hatalmától (bűn, rontás, betegség, hirtelen halál, természeti kár stb.) igyekeznek oltalmazni magukat.⁴

Noha az adatközlők hathatósaknak, különös erővel rendelkezőknek tartják az archaikus apokrif imaszövegeket, és érzelmileg is erősen ragaszkodnak hozzájuk, mégis egyfajta *másodlagos jelleg* figyelhető meg velük kapcsolatban: (1) Az egyéni imarepertoáron belül mindig *a liturgikus imáknak biztosítanak elsőbbséget*, mintha nem tekintenék egészen „hivatalosoknak” a népi imaszövegeket. Fordított esettel soha nem találkoztam. (2) Egy-egy imarepertoárnak kötelező módon tartalmaznia kell egyházi imádságokat, *az archaikus imák mondása ellenben fakultatív (máccor mondom, máccor nem)*, ami könnyen eredményez felejtést, illetőleg szövegromlást.⁵

Az ima mint ritualizált szöveg

Milyen nyelvi következményekkel jár a ritualizált jelleg a vizsgált műfaj vonatkozásában?

A beszélt nyelv *fogalomalkotó képessége, fogalomközvetítő kommunikatív funkciója az ima esetében háttérbe kerül*, mellékessé válik. Úgy tűnik, az imák végzői a liturgikus imák teológiai érveit csak többé-kevésbé értik, és ugyanígy homályos előttük az archaikus imaszövegek sok jelképének értelme is.

A szövegromlásokat, értelmetlenné torzult szövegdarabokat többnyire nem is igyekeznek „értelmesíteni”, az „így tanultam, így mondom” típusú érvelések egészen gyakoriak. Voltaképpen nem is annyira a szövegek megértése, mint inkább maga a megfelelően végzett szövegmondás (például megfelelő testtartás, felkelés után mosakodás, a szoba kiséprese, arccal keletnek fordulás stb.) és az e mögött jelen lévő szándék, vallásos érzés a fontos. (*Mű nem értsük annyira, csak megtanoltuk, s mondjuk. Nem tudjuk, hogy mire menyen, de én rosszat nem mondok, a Szent Atya tudja, mit kérek* – nyilatkozott erről egyik moldvai adatközlőm.)

A legteljesebb mértékben ritualizáltaknak azok a szövegek tekinthetők, amelyek

teljes mértékben elveszítették fogalmi megfelelésüket, vagyis amelyeket már csak a rituális, mágikus, szakrális funkció éltet. Jól példázzák ezt a jelenséget a teljesen elrománosodott moldvai csángó adatközlőktől (leginkább fiatal korúaktól) felvett magyar nyelvű archaikus imaszövegek, de ide sorolhatjuk a népi körökben megőrzött latin nyelvű egyházi ima- és énektöredékeket is.

A funkcióból fakadó ritualizált jelleg az imaszövegek nyelvi anyagát, megformáltságát is meghatározza. Épp a szövegek nagyfokú ritualizáltsága magyarázza azt a tényt, hogy a népi körökben feljegyzett liturgikus és apokrif népi imák – a nyelvi torzulások, szövegromlások mellett – igen *archaikus nyelvi formákat* őriztek meg. A nyelvészek természetesen felismerték az ebben rejlő tudományos lehetőséget (lásd például Csűry 1930, Pais 1971).

Szembeötlő jelenség, hogy a leggazdagabb imarepertoárok analfabetizmushoz kötődnek. Úgy tűnik, hogy az írni-olvasni tudás hiánya kényszerítőleg hatott a szájhagyományban megőrzött szent imaszövegek hosszú távú memorizálására.

A hosszú távú emlékezetbe vésés ugyancsak mechanikus, nem értelemszerű. Moldvai terepmunkám során megfigyeltem, hogy a bonyolult teológiai okfejtéseket, illetőleg szimbolikus képeket tartalmazó imákat már két-három éves korban elkezdi a gyerekek tanítani, ami úgy kezdődik, hogy a felnőtt soronként ritmusosan előre mondja az imaszöveget, amit a gyerek megismétel. Ez a szakasz rendszerint nem túl hosszú, mert amikor a gyerek ilyen módon már valamelyest megbarátkozik az imával, következik a felnőttel, idősebb családtaggal való egyszerre mondás szakasza, ami éveken keresztül is eltarthat. Ez legtöbbször csoportosan mondott ima keretében valósul meg. Régen általános volt az a gyakorlat, hogy a család tagjai letérdelve együtt imádkoztak.

Az archaikus népi imák felfedezése után nyomban folkloristák és költők hívták fel a figyelmet arra a műfaji sajátosságra, hogy ezeket a szövegeket az adatközlők mintha egyszerre, egy szuszra tagolatlanul akarnák kimondani. Az imavégző voltaképpen nem is lineárisan dekódolható szövegeket mond, hanem szavakból álló „blokkokat” hadar el. A „blokk” egy szuszra való „kimondását” több tényező akadályozhatja: az erős érzelmi telítettség (a passió személyes átélése, az elhalt szülőkre, nagyszülőkre való emlékezés stb.), a pillanatnyi memória-kiesés, a „lámpaláz”, a felejtés stb.

Az imák *előadásmódja* tehát ugyancsak a ritualizált jelleg következménye: a szövegeket gyorsan, mechanikusan hadarva mondják. Ha elakadnak valahol, vagy ha a folklorista félbeszakítja őket, újra előről kell kezdeniük az illető imát.⁶ A szövegmondás megszokott ritmusán az adatközlők nem tudnak változtatni, és a szövegromlásokat sem tudják kijavítani. Ha kifelejtik a szövegblokk egy részét, ezt legfeljebb „megérzik”, de a „blokkot” nem tudják azonosítani, és nem is tudják önmagukat „kijavítani”, azaz a teljes szöveget rekonstruálni.

A legérdekesebb kérdés természetesen az lehetne, hogy az emberi tudatban ténylegesen hogyan megy végbe az ilyen típusú szövegek memorizálása, illetőleg hogy újra és újra hogyan történik meg a szövegek felidézése. A kérdés megválaszolása azonban nem a folklorisztika, hanem a pszichológiai nyelvészet feladata.

Az „élő” és a „holt” szöveg határán

A vallásos beszéd és a hétköznapi beszéd különbségéről szólva Maurice Bloch angol antropológus megállapítja, hogy a nem formalizált nyelven megfogalmazott közleményekben jelen lévő logikát a nyelvi artikuláció rugalmassága jelzi. Ha ez hiányzik, nem lehetséges argumentáció, nem lehetséges magyarázat, és a szó bizonyos értelmében nem lehetséges szemantika sem.⁷

Vannak azonban olyan imaszövegek is, melyek kevésbé ritualizáltaknak tűnnek. Bizonyos helyzetekben előfordul az is, hogy egy-egy „holt” szöveg – mely a lotmani terminussal élve: „tisztá szintagmatikus szerkezetű” merevedett – egyszer csak „élő” kezd, vagy hogy az élőnyelvi kommunikációt megvalósító „valódi” szövegekbe ritualizálódott szövegdarabok, formulák épülnek be. Az automatizálódott folklórszövegek felbomlásának, fellazulásának mikéntje, „értelemmel” telítődése, csakúgy mint az „értelmes” szövegekbe beépült automatizmusok nyelvi viselkedése, a kutatás számára rendkívül tanulságos lehet. A ritualizáltság fokának csökkenéséről akkor beszélhetünk, ha a kötött folklórszövegek improvizatív jellegűekké válnak, és ezzel összefüggésben az élő nyelv hatását mutatják. Ilyen improvizatív imaszövegek lehetnek például az alkalomhoz, helyzethez kötött fohászok, imafelajánlások, vagy előfordulhat az is, hogy egy-egy archaikus imadarabon belül bizonyos tartalmi-szerkezeti egységek „valódi” kommunikációt valósítanak meg. Ilyen esetekben a kötött, ritualizált szövegen kimutatható az élő nyelv hatása. Például az ima elmondásáért kilátásba helyezett égi jutalmat megfogalmazó imazáradékokban vagy a krisztusi kínszenvedést megjelenítő naturalista leírásokban gyakran jelennek meg román kölcsönszavak, tükörfordítások, helyi tájnyelvi kifejezések stb. Néhány élőnyelvi, illetőleg román hatást mutató nyelvi forma: *menyországnak kapuján nem ura bemenjen* (nem bír bemenni), *annak a lelke bé van primilve* (be van fogadva), *ki ezt elmondja makár* (legalább) *pénteken*. Előbbi esetben a záradékok ígéreteit, imahasználatra vonatkozó előírásait (pl. hányszor, mikor kell elmondani az imákat) az ima elmondói személyes üzenetként fogják fel, második esetben pedig annyira átélnek a szuggesztív képekben megjelenített krisztusi szenvedést, hogy a személyes jelleg miatt végül ezek az egységek nyelvi állagukat tekintve is szemmel láthatóan „kilógnak” az imaszövegekből. Az ilyen szöveg egységekben még a műfajra jellemző ritmuspróza, feszes gondolatritmus is eltűnik: az emelkedettség foka csökken, és az imaszöveg ritmusa a hétköznapi beszéd ritmusához közeledik, azaz már-már ugyanazok a szabályszerűségek lesznek jellemzőek rá, mint a mindennapi kommunikációra. Megesik például, hogy az adatközlő az ilyen részeknél egy pár szavas kommentár kedvéért abbahagyja az imát, mintegy „kiszól” a szövegből.

Az improvizatív imafelajánlások nyelve a moldvai csángók körében a nyelvi asszimiláció előrehaladottságától függően lehet magyar és román is. Általános érvényű szabály, hogy többnyire *anyanyelven*⁸ ajánlják fel az imádságokat. A ritualizált szövegek (imák) nyelve és a köznapi kommunikáció nyelve tehát nem esik egybe. Elmozdulás mindkét irányban elképzelhető: egyfelől az ima fontosságának tudata, a szövegek erejébe vetett hit azt is eredményezheti, hogy a nyelvi asszimiláció igen előrehaladott állapotokban is elhangzanak még magyar imaszövegek, de általánosabb az a helyzet, amikor a még magyarnak mondható nyelvi közegben már jobbra románul

imádkoznak.

Jellemző az is, hogy a kevésbé ritualizált szövegeket az imavégzők ad hoc jellegűeknek, az élő nyelvhez közelállóknak és egyszersmind személyesebbeknek érzik, ezért a folklórgyűjtőnek nem mindig mondják el ezeket az improvizatív jelleget mutató imádságokat. Ez azért van így, mert maguk az imamondók nem is tekintik „műfajnak”, autonóm léttel és állandósággal rendelkező szöveg egységekként ezeket az imádságokat, holott az ilyen típusú szövegek is méltán tarthatnak számot a folklórkutató érdeklődésére, hiszen bennük a nyelvi improvizáció sztereotípiák alapján történik, és ezek az értelmezhető, illetőleg „értelmes” szövegek nyilvánvalóan a folklórkultúrák jellemző sajátosságait mutatják (pl. közösségi jelleg, variálódás, affinitás). A ritualizáltság alacsony foka azt eredményezi, hogy ugyanattól az adatközlőtől bizonyos idő elteltével (vagy egy, az előzőtől különböző imahelyzetben) más-más imaanyagot lehet felgyűjteni. A folklórkutatók figyelme sajnálatos módon csak a legarchaikusabb, tehát leginkább ritualizált imák szövegeire szokott kiterjedni, amelyek nagyrészt kötöttek, és alig mutatják a variálódás jegyeit.

Az archaikus és liturgikus imák eróziója, majd eltűnése a nagyfokú ritualizáltság ellenére is bekövetkezik. Ennek okai részben nyelven kívüliek (például az akkulturációval hozhatók összefüggésbe), másrészt az élőnyelv változásával állnak összefüggésben. A moldvai csángók körében például a szekularizáció és a vallásos mentalitás profanizálódása a nyelvcserevel is összefonódik. Az archaikus imákat hordozó magyar tájnyelv nyelvhasználati szinterei beszűkülnek, a modernitás viszonyait kifejezni képtelen archaikus nyelv kisebbségi helyzetben stigmatizálódik, amiknek következtében megteremtődnek a nyelvcsere lélektani feltételei, úgy hogy az összehatás eredményeként a magyar nyelvű imaszövegek végül kiszorulnak az egyéni imarepertoárokból is.

JEGYZETEK

¹ Kutatásaimat 1980 óta végzem a moldvai csángók körében, a tárgykörben egy kötetem és több néprajzi tanulmányom jelent meg (1994, 1995, 1996).

² Az archaikus imaszövegek formalizált nyelvében megvalósuló szakrális kommunikáció pragmatikai szempontú megközelítésével eddig Lovász Irén kandidátusi értekezése (1994) foglalkozott.

³ A szent és profán illetén – mai szemmel talán diffúznak is mondható, de valójában egészen természetes – egységről vö. Burke 1991:245–331.

⁴ A legjelentősebb magyar folklórgyűjteményt a műfaj felfedezője, Erdélyi Zsuzsanna állította össze (1976). Jelentősebb saját gyűjtésű imaközléseim Tánczos 1994, 1996.

⁵ Erről a jelenségről már részletesebben írtam (Tánczos 1995:56–59).

⁶ Emiatt a szövegek torzulásaira csak úgy lehet rákérdezni, ha felvétel közben papírra feljegyezzük a kérdéses szövegrészeket, amelyekre utólag visszatérünk.

⁷ M. Bloch idevágó elméletét ismerteti: Lovász 1994 („Formalizált beszéd – hétköznapi beszéd” fejezet).

⁸ Anyanyelven a gyermekkorban elsőként megtanult, tehát domináns nyelvet értem, ami ma már a legtöbb csángó faluban a román nyelv. Néhány évtizeddel ezelőtt természetesen nem ez volt a helyzet.

IRODALOM

- Burke, Peter 1991. *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég Kiadó – Hajnal István Kör.
- Csűry Bálint 1930. A Csángó Miatyánk. *Magyar Nyelv* 26/5–6:170–171.
- Erdélyi Zsuzsanna 1976. *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest: Magvető.
- Lotman, Jurij 1994. A kommunikáció kétféle modellje a kultúra rendszerében. In Kovács Árpád és V. Gilbert Edit, szerk., *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletirők tanulmányai*. In Honorem Jurij Lotman. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem. 16–43.
- Lovász Irén 1994. *A szakrális kommunikáció. Népi imádságok pragmatikai, antropológiai megközelítése*. MTA Kézirattára. D/17.161. Kandidátusi értekezés.
- Pais Dezső 1971. Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához. *Ethnographia* 82:364–367.
- Péntek János 1997. A ritualizált szöveg. In Péntek János, szerk., *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár: A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke. 329–334.
- Tánczos Vilmos 1994. „Feltekintek napkeletre”. Moldvai archaikus népi imádságok. *Néprajzi Látóhatár* III./1:217–243.
- Tánczos Vilmos 1995. A nyelvváltás jelensége a moldvai csángók egyéni imarepertoárjában. *Kétnyelvűség* III./2:51–68.
- Tánczos Vilmos 1996. (2. kiadás) *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

Nyelvi és nyelven kívüli változások hatásai a földrajzinév-állományban

TELEKINÉ NAGY ILONA

Ma már közismert tény, hogy helyneveink (tágabb értelemben véve földrajzi neveink) megbízható népesedéstörténeti adatokkal szolgálnak, hisz földrajzi, gazdasági, társadalmi, etnikai és egyéb viszonyokat tükröznek. Kevés szó esik azonban azokról a nyelven belüli és nyelven kívüli hatásokról, amelyeket a földrajzi szókincs magában rejt, s amelyek egy-egy tájegység földrajzi neveinek használatát befolyásolják. A különböző nyelvű lakosság együtt-, illetőleg egymás mellett élése minden társadalomban és időszakban nyelvi nyomokat hagy maga után. Ezt mutatja Szlovákia magyarlakta területének földrajzinév-anyaga is. Nyelvünk és kultúránk sohasem szigetelődött el környezetétől. Folyók, vizek, hegyek, erdők nevei őrzik a magyarság letelepedése előtt már használatos, különböző korokból és nyelvekből származó megnevezéseket, melyek között jelentős mennyiségű szláv eredetű.

A földrajzi neveket általában nem a műveltségzavak közé sorolják, amelyek az átadó nyelvközösség magasabb kulturális szintjét mutatnák az átvévőnél vagy fordítva, hanem csupán arra a természeti környezetre utalóknak tartják őket, amelyben a nyelvközösség él, részleteiben megismer és tulajdonba vesz. A nyomon követhető írásos emlékek azt tanúsítják, hogy a különböző nyelvekből és korokból származó toponímiai megnevezések szervesen illeszkednek az átvévő nyelv névrendszerébe, és részt vesznek mindazokban a nyelvi változásokban, amelyek az adott korra jellemzők. A földrajzi nevek esetében ezért beszélhetünk (a) természetes nyelvi hatásról és (b) mesterséges vagy irányított nyelvi hatásról, amelynek célzatos, valamilyen nyelven kívüli oka van.

A természetes nyelvi hatás

A Dél-Szlovákia területén ma is etnikumban élő magyarság a honfoglalás óta folyamatosan van jelen ezen a területen. A szlávok által többé-kevésbé gyéren lakott folyóvölgyek elfoglalása később történt, mint a sík területeké. Az együtt- és egymás mellett élés a nyelvekben természetes következményként rakódott le, s a földrajzinév-állományban többnyire „megkövesedve” található.

Korai szláv kapcsolataink nyoma elsősorban a víznevek (vö. Šmilauer 1932, Stanislav 1948, Kiss 1994), illetőleg a hegynyelvek átvételében mutatkozik. A német és szláv közvetítéssel nyelvünkbe került más nyelvű, valamint szláv eredetű földrajzi neveink az első térképészeti munkálatok idejére már szervesen beilleszkedtek névállományunkba, s részt vettek mindazokban a hang- és alaktani fejleményekben, amelyek ebben az időszakban a magyar nyelvben végbementek, illetőleg kimaradtak a földrajzi nevek az átadó nyelv történeti változásaiból. A Galánta melléki *Gelence* (vö. szlk. *Glinica – hlina* < glina ‘agyag’, Stanislav 1948/I:94, II:186), *Lógér* (Stanislav 1948/I:92) ‘priscina Lugur’, 1297; pszl. luh ‘nedves rétság, víz menti erdő’) mutatja az átvétel időszakát, mivel a nevek megőrizték szótestükben a g hangot, tehát nem vettek

részt a XII. század előtti $g > h$ változásban, amely a szláv nyelvekre jellemző volt ebben a korban. Számos földrajzi név mutatja az átvett köznevekben is érvényesülő mássalhangzó-torlódás feloldását: szláv *brat* > m. *barát*, *Glinica* > *Gelence*, a Kiss Lajos (1994) által részletesen tárgyalt *Krupina* > *Korpona* (ma patak- és városnév), *Slatina* > *Szalatina* (szintén patak- és településnév Zólyom mellett). Hasonló simulékony beilleszkedés figyelhető meg többek között a Losonc melléki *Balaty* hegynévben, illetőleg a Farkasdon, Negyeden, Királyréven és Vízkeleten található vizenyős terület *Baláta* megnevezésében, a nádszegi *Balaton* tónévben, melyeknek szótövében a 'sár, sáros' jelentés rejlik (Šmilauer 1932, Stanislav 1948/II:25, Kniezsa 1943:3). A zabori Apátság 1111-ből és 1113-ból származó okleveleiben *Udvarc* neve „villa Dorz”, „Vdworce”, „Vdorc” alakban található, s így megmaradt a szláv átvétel előtét hang nélküli és magánhangzóval kibővített alakja is, mutatva a hangzótorlódás feloldását.

Az ósláv nyelvi hatáson kívül a nyelvi érintkezés a német eredetű nevek átvételében is megmutatkozik. Ilyen pl. a *Hecsekta* pataknév Galántától északra (vö. TESz. 1970:81 *Hetscherl* 'Rosa canina'). Kiss Lajos (1994:15) a Gölnici hegyekben eredő és *Korompa* helységnél a Hernádba ömlő, korábban *Krumpach* pataknévben a német *Krompach* ~ *Krummbach* átvételét feltételezi. Az eddig összegyűjtött igen nagymennyiségű névanyag rengeteg adatot szolgáltat a nyelvi érintkezés következtében nyelvünkbe került földrajzi nevekről és beilleszkedésükről a magyar geográfiai nevek rendszerébe és nyelvünk arculatába.

Ugyanígy nyelvi alkalmazkodás figyelhető meg a magyar eredetű földrajzi nevek esetében a mai szlovák nyelvterületen. A történelmi Magyarország északi területein erős magyar nyelvi hatás emlékei találhatók még ma is. Ladislav Bartko (1976) feldolgozásából ismerjük Eperjes környékének helyneveit. A mai névanyagnak mintegy 5%-át tartja magyar köznévi eredetűnek. A volt Aba vármegye helyneveit vizsgálva Ladislav Bartko ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy a viszonylag kevés lélekszámú szláv lakosságnak nem volt szüksége a földrajzi alakulatok aprólékos megnevezésére, míg a számottevőbb, később érkező magyarság fejlettebb gazdasági és társadalmi szintje ezt szükségszerűvé tette. A ma már jelnévértékű megnevezések a szlovák nyelvben szintén alkalmazkodtak a szlovák nyelv morfológiai és fonetikai jellegzetességeihez, pl. *erdőske* > *Erdečka*, *Kerek-haraszka* > *Keregharaska*, *Királyhegy* > *Kirelhed*, *Kisrét* > *Kižret*, *Nagyköteli* > *Naťketeli*, *Ganajos* > *Ganajoš*, *Örvény* > *Ervene*, *Kenderföld* > *Kenderfeld*, *Kert mögött* > *Za kertu*. A példák a nyelv működésének, befogadóképességének hasonló mintáit mutatják, mint a magyar nyelv esetében, azaz, ha a megnevezésben a lokalizációs funkció a legerősebb tényező, a befogadó nyelv alkalmazza saját arculatának fonológiai és morfológiai vonásait, ugyanakkor eltekint a névfordítástól.

A kölcsönhatás tehát kétirányú. A több száz éves gazdasági és kulturális szimbiózis nyelvi emlékei élnek, még fellelhetők mind a szlovák, mind a magyar nyelvterület mikro-toponímiájának népi neveiben.

Változások a makrotoponímiában: az irányított vagy mesterséges nyelvi hatás

A szlovákiai magyar nyelvterület földrajzinév-állományát 1945 után érte a legnagyobb

és leghuzamosabb szlovák hatás, amely még mindig nem zárult le. Kézzelfogható tényként van jelen a földrajzi nevekben egyrészt egyféle természetes, másrészt egy másféle, azaz kényszerítő célzattal létrehozott, mesterséges nyelvi hatás. Ilyennek tekinthető például a települések más nyelven történő átnevezése és a kataszteri térképekre felvitt népi névanyag ún. „hivatalosítása” a vegyes lakosságú területeken. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez oda-vissza (tehát magyar és szlovák viszonylatban egyaránt) érvényes a történelem folyamán.

A nagy történelmi változások következtében létrejött népeségcsere, a társadalmi formációváltás, az egyes területeket érintő migráció és a nyelvi intézkedések közvetve és közvetlenül is hatással vannak a mai névállományra, s vele együtt a nyelvi állapotra. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért vizsgálhatjuk a nyelvi hatásokat a *településnevekben* és a *belterület*, illetőleg a *külterület* neveiben.

A *településnevek* keletkezésének, de főleg változtatásának motiváltsága szembetűnőbb, mint a kis közösségek által ismert bel- és külterületi nevéké. Mező András a hivatalos községnevadás 1873 előtti időszakát a rendszertelen névadás korának tekinti, de az 1898-tól 1912-ig tartó, az egész akkori Magyarország egészére kiterjedő helységnévrendezéssel kapcsolatban megjegyzi: „mind gyakrabban fordult elő az is, hogy a nemzetiségek lakta megyék idegen községneveit gyúrták át magyarrá” (1982:262). Gyakorlatilag a történelem ismétli önmagát. 1927-ben az I. Csehszlovák Köztársasághoz csatolt magyarlakta terület helységneveit (lásd a VSOS 1977–1978 és Kiss 1988 adatait) már szlovákosított formában találjuk. A megváltozott állami hovatartozást a Komáromi járásban pl. *Bajč*, *Iža*, *Klížska Nemá*, *Velké Kosihy*, *Bátorové Kesy*, *Zlatná na Ostrove* nevek képviselik.

Amikor a bécsi döntések (1938, 1940) értelmében Dél-Szlovákiát ismét Magyarországhoz csatolták, a helységnevek visszakapták 1927 előtti nevüket, majd 1945-ben újra visszanevezték őket az 1927-ben használtakra. A településnevek szlovákiai nagy rendezésének éve azonban 1948. Ekkor felülvizsgálták a településneveket, s kialakították a mai helységnévrendszert.

Morfológiai, illetőleg szemantikai síkon vizsgálva a napjainkban használatos hivatalos neveket, az alábbi típusokat figyelhetjük meg:

- (a) ritka esetekben megmaradt a név változatlan, korai alakja: *Bajka*, *Baka*, *Cigla*, *Dara*, *Kalonda* stb.;
- (b) a helységnév csupán szlovák jelölésű lett, kiejtése megmaradt: *Bajč*, *Bory*, *Leles*, *Neded* stb.;
- (c) *-va*, *-ovo*, *-ovce* helynévképzőt kapott a név: *Bajta*: *Bajtava*, *Hubó*: *Hubovo*, *Rozsnyó*: *Rožňava*, *Iske*: *Ižkovce*, *Rapp*: *Rapovce* stb.;
- (d) lefordított, illetőleg „visszafordított” nevek keletkeztek: *Cseres*: *Dubová*, *Guszona*: *Husina*, *Körtvélyes*: *Hrušov*, *Farkasd*: *Vlčany* stb.;
- (e) a magyar névhez hangzásában hasonlóvá tették a szlovák megnevezést: *Bese*: *Beša*, *Božita*: *Bužika*, *Busa*: *Bušince*, *Debrőd*: *Dehrad*, *Deménd*: *Demandice* stb.;
- (f) alkalmazták a szónevesítést: *Csallóközkiirt*: *Ohrady* ('kerítések, sövények'), *Csölle*: *Rovinka* ('egyeneske'), *Csúz*: *Dubník* ('tölgyes') stb.;
- (g) külön csoportot alkotnak a neves szlovák személyiségekről elnevezett városok, (nagyobb) települések: *Bős*: *Gabčíkovo*, *Diószeg*: *Sládkovičovo*, *Gúta*: *Kolárovo*,

Pered: Tešedíkovo, Párkány: Štúrovo, Tornaľa: Šafárikovo (ma Tornaľa).

Az így kialakított helységnevek használatára jellemző, hogy míg a magyar nyelvű sajtó a hagyományos magyar elnevezésekkel él nemcsak a magyarlakta településnevek esetében, hanem többnyire a történelmileg megszokottá, elfogadottá vált városnevek említésekor is, tehát *Bős, Diószeg, Gúta; Eperjes, Zsolna, Pozsony*, addig a vegyesen lakta területeken a mindennapi kommunikációban (pl. menetjegy vásárlásakor) a szlovák megnevezések gyakoriak, illetőleg bizonyos területeken általánosak; de mondhatnánk azt is, nem jellemző a települések magyar megnevezésének általános ismerete.

Az államigazgatások rendeletei mesterségesen befolyásolták/befolyásolják a nyelv használatát s ezzel a nyelvvállapotot, hisz bármely toponímiai megnevezést, ha természetes környezetéből kiszakítva lokalizálnak, gyakorlatilag új névként működtetik. Ez visszakerülve az eredeti névrendszerbe jobbik esetben névváltozatként vagy névpárként él tovább, rosszabbik esetben kiszorítja az eredeti megnevezést.

Változások a mikrotoponímiában

A *mikrotoponímiai* neveket, vagyis az egy-egy településhez tartozó határrészneveket ebben a régióban a XX. század legnagyobb kataszteri felmérései befolyásolták. Az 1950–60-as években zajlott szövetkezetesítés idején a térképészeti munkálatok során számos esetben célzatosan nyúltak a névállományhoz. Ennek szemléltetéséhez, hasonlítási alapul az 1850-es évektől készített, az egész Osztrák–Magyar Monarchia területét felölelő, hitelesített, pontos léptékkel ellátott kataszteri térképeket vettük, amelyeket földmérő mérnökök rajzoltak. Ugyanilyen kordokumentum a Pesty-féle gyűjtés anyaga is az 1863–64-es évekből. Ha abból a tényből indulunk ki, hogy a XIX. században az élő névanyagot rögzítették a térképészeti szakemberek, hogy a lejegyzés többnyire fonetikusán vagy legalábbis ejtэшűen történt, hogy csak a fontosabbnak tartott nevek kerültek a térképre, s minden valószínűség szerint még számos, a határ területét részletesebben megnevező népi név élt, esetleg maradt fenn – akár napjainkig is –, hogy a térképkészítők számára nemigen volt fontos a név jelentése, mivel nem rendszeresen tüntették fel a művelési ágat, hogy különböző nyelvi eredetű nevek kerültek a térképre, hogy a térképek anyagát hitelesítették, s pár év múlva, illetőleg legkésőbb a XIX–XX. század fordulója tájékán ellenőrzött másolatokat készítettek róluk, akkor a XIX. századi kataszteri térképek és a Pesty-féle gyűjtés anyagát felhasználhatjuk viszonyítási alapként.

A száz éves időszak alatt nagy történelmi események zajlottak le. Magyar és német kitelepítések, kisebb mértékben morva, nagyobb mértékben szlovák betelepítések bontották meg a régiók korábbi népességét és nyelvét. Nem szokás, nem divat róla beszélni, de mégiscsak létezik, illetőleg ma már inkább csak létezett az országhatáron belül ún. nyelvhatár, s ez szépen kirajzolódik a történelmi névanyagban, mint ahogy kiolvasható belőle az is, hol élt szláv vagy német ajkú lakosság.

A nagy mennyiségű gyűjtött anyag alapján több kérdésre kerestük a választ, így többek között az alábbiakra is: (a) mi és hogyan változott az 1950–60-as években készült kataszteri térképek (EM: Evidenčné mapy) névanyagában az előző feldolgozáshoz viszonyítva, (b) milyen egyezések és eltérések figyelhetők meg a népi

nevek és a térképek (EM) névanyaga között, (c) a hivatalos névhasználat szociálisan mily mértékben befolyásolja a népi nevek használatát, (d) történt-e változás a földrajzi megnevezések morfológiai vagy fonológiai szerkezetében.

Az újabb kori térképek nyelve – a magyarlakta terület egészen – ötféle variációban fordul elő, függetlenül az adott lakosság anyanyelvétől: (1) csak *szlovákul*, (2) ritkán csak *magyarul*, (3) *magyarul és szlovákul*, (4) *szlovákul és magyarul*, (5) *keverten*. Szembetűnő, hogy egy-egy földrajzi név sokkal nagyobb területre vonatkozik, mint korábban, így jóval kevesebb került lejegyzésre, s az előző időszak hivatalos nevei közül számos visszaszorult a népi nevek közé. Gyakori jelenség az is, hogy – talán grafikai szempont alapján? – a név „elcsúszott” eredeti helyéről. Külön kell szólnunk arról az 1972-ben a Szlovák Tudományos Akadémia mellett működő terminológiai bizottság által kidolgozott határozatról, amely a Kartográfiai Vállalat számára megállapította a névhasználat formáját. Az 1:50000 és az 1:10000 léptékű, mikro-toponímiát tartalmazó térképek (ZM: Základné mapy) már ennek értelmében készültek (Koláriková 1980:145–147). A határozat nagy figyelmet fordít a nem szláv eredetű nevekre: (1) ha lehet, fel kell eleveníteni az eredeti szlovák megnevezést a történelmi oklevelek alapján; (2) az idegen nyelvű megnevezést, amennyiben jelentése világos és lefordítható, le kell fordítani (Almás tető, Jablonoňový vrch); (3) új szlovák megnevezést alkotni, tekintet nélkül az idegen eredetű név hangzására. Ez a szlovák név standardizációját úgy fejezi ki, mint amikor új település kap nevet; (4) az idegen nevet szlovák jelöléssel adaptálni: *Avas – Avaš, Buchwald – Buchvald, Heckerová – Hekerová*.

Mindezek a térképészeti munkák és határozatok hatással vannak a mikrotoponímiára. Elsősorban azokban a községekben, ahol a migráció nagyobb mértékű volt, alakult ki az a sajátos helyzet, hogy a határrészek népi neveit az új térképek szerint kezdték használni, mivel a lakosság jelentős részének a terület korábbi taglalásáról nem volt emléke. A téma vizsgálatához a nyelvhatár menti községek közül (a Losonc melletti) Terbeléd, (a rimaszombat menti) Abafálva, (a Nyitrához közeli) Berencs és Zsére névanyagát vettem alapul. Terbelédben például napjainkra 30%-ra csökkent a XX. század elején még tiszta magyar anyanyelvű lakosság száma a ki- és betelepítés, valamint a betelepülés következtében. Nézzük meg közelebbről, hogyan változik a névállomány nagysága, összetétele és nyelvi arculata a hivatalos és a népi névhasználatban (Függelék, 1. ábra).

A XIX. századbeli és az 1902-ben kiadott kataszteri térkép 71 határrésznevet tartalmaz. Az 1971-ben megjelentetett EM az 1902-es térkép hivatalos neveinek már csupán az 51%-át tünteti fel, az 1987-es ZM pedig csak 37%-át. Névhasználat tekintetében az 1902-es kataszteri térképen 100%-ban magyar nevek vannak. Az 1971-es adatok 56%-a szlovákul és magyarul nevezi meg az adott területeket, 44%-a pedig csak szlovák nyelven. Az 1987-es térkép anyaga pedig 100%-ban szlovák neveket tartalmaz (Függelék, 2. ábra).

Ha megvizsgáljuk az 1971-es térkép névanyagát – amely kétnyelvű neveket is tartalmaz – a csak magyar nyelvű térkép megnevezéseivel viszonyítva jellegzetes eltéréseket figyelhetünk meg: (1) számos korábbi név hivatalos használata megszűnt, pl. *Nádrét, Szénégető-oldal, Répaföld-sor, Vermek árka, Vermek alja, Kert alja, Isten*

kertje, Úr-rét, Kásás alja, Ábrahám-szög, Benyiczky, Jakabfalvy; (2) a túlságosan nagy területre vonatkozó szlovák név magyar határrészneveket szorított ki, pl. a *Lázy*: *Lázi-oldalt*; a *Šafy* a *Lapos*, *Szőlők felett*; a *Boc* a *Nagy-Boc eleje*, *Boc-rét*, *Boc-parlag*, *Szurok-rét*, *Ábrahám-völgy* határrészneveket; (3) a korábbi magyar földrajzi neveket lefordították, s a nevek sorrendisége a miből mivé fordítást sugallja: *Veľká lúka*: *Nagyrét*, *Mlynský brech*: *Malompart*, *Nad hlbokou jamou*: *Mély gödör fölött*, *Pod Muľadskou cestou*: *Múlyadi út alatt*, *Panská lúka*: *Úr-rét*, *Valach*: *Juhász*, *Modrá dolina*: *Vizes-völgy*, *Sušená strana*: *Aszaló oldal*, *Klín Ipľa*: *Ipoly-szög*; a fordítás olykor változtat a név szerkezetén, esetleg a jelentésén: *Nad chrobáčou studňou* ('bogárkút felett'): *Bogárkút*, *Pustá viničná dolina* ('puszta szőlős völgy'): *Pusztaszőlők gödre* helyett; (4) ha csak szlovák név került a térképre, ez: (a) nagyjából fedi az eredeti megnevezés jelentését, pl. *Močiarisko* ('mocsár'), amely a -d helynévképzős, egyébként szláv eredetű *Mokrád* ('vizes') helynevet van hivatva felváltani; hasonló a *Klín* ('szeg, szöglet') a *Patakszög* földrajzi név helyett; ugyancsak *Klín* egy másik esetben a *Vályogvető* helyett található, ez esetben egy szeglet megnevezéseként; tehát a korábbi név motivációját mellőzték, az eredeti megnevezés azonban a magyarok által használt népi névben továbbra is él; (b) sajátos fricskája a fordításnak, az az egyébként más községek névanyagában is megjelenő eset, amikor rosszul értelmezik az eredeti megnevezést. Ez a jelenség figyelhető meg a *Szabó-szög* (személynévi előtagú) szó szerinti átültetésében, amelyből *Krajčírský klín*, vagyis 'szabó' (foglalkozásra utaló) előtagú megnevezés lett. Igaz, hogy az Ipoly és a Fekete-víz összefolyásánál található területre vonatkozik, de nem cselekvésre utalt a név motivációja. Hasonló eset történt a község nevének első lejegyzése (1246) emlékére kiadott szlovák nyelvű monográfiában is, ahol a már említett *Balatyi* hegynévet „megszlovákosították” *Blatný vrchra*, s lefordították magyarra is *Sáros-tető* formában. Szerencsére ezt a helybeli magyarok nem vették át.

A megváltoztatott hivatalos külterületi névanyag hatására módosult a népi nevek állománya. Nagyon sokféle variációja, számszerű megoszlása, kommunikációs helyzetekben való előfordulása figyelhető meg, s mindezt erősen befolyásolja maga a szociális környezet, a nyelvi műveltség, a névhasználók nem és kor szerinti megoszlása és még számtalan szociolingvisztikai tényező, amely szinte településekként másképp érvényesül. Külön-külön kellene felmérni tehát a jelenlegi állapotot, s a községenkénti összehasonlítás alapján általánosítani. Ennek a munkának azonban még csak az elején tartunk.

Bár a névadás motivációjaként elsősorban a táj és az ember kapcsolata dominál, amelynek eredményeként a név lokalizációs funkciója valósul meg, mégis – mint látható – olyan tényezők is befolyásolják még a népi nevek kialakulását és alkalmazását is, mint a hivatalos térkép, amelynek neveit esetleg politikai szempontok, mint nyelven kívüli tényezők határozták meg. Ha egy település földrajzinév-állományát mindkét felhasználó nyelv szempontjából külön-külön vesszük szemügyre, megállapíthatjuk, hogy a megnevezéseket az adott nyelv igyekszik szervesen kapcsolni saját szókincsébe; amennyiben mód van rá, beilleszti szemantikai rendszerébe, a motiváció megválasztásánál a hagyomány szerint jár el, és grammatikailag, szerkezetileg a szokásos nyelvi alakzatokat alkalmazza. A vizsgált esetben ez

elsősorban a szlovák nyelv vonatkozásában észlelhető, amely az adott terület geográfiai szókincsével bővült. A magyar nyelv szempontjából a szlovák kifejezések alkalmazásáról lehet elsősorban szó. Mindezek alapján talán elmondható, hogy a kétnyelvű földrajzinév-anyag párhuzamos használata indukáló, illetőleg redukáló hatással van külön-külön a nyelvek szószókincsére. A település földrajzinév-állományát pedig – eltekintve a kevert szóhasználatától – erősen módosítja (gazdagítja?).

A nemzeti nyelv és a nyelvjárások szemantikai és morfológiai fejlődéstörténete egy település nyelvének mikrostruktúrájában másképp nyilvánul meg, mégis része az egésznek. A szociolingvisztikai vizsgálatásokon belül így teret kell kapnia az onomasztikának is, a maga teljes egészében, tehát személy- és földrajzi, hivatalos és népi nevek vizsgálatával, hogy lássuk, valójában hogyan módosul nyelvünk, milyen hatások érik napjainkban.

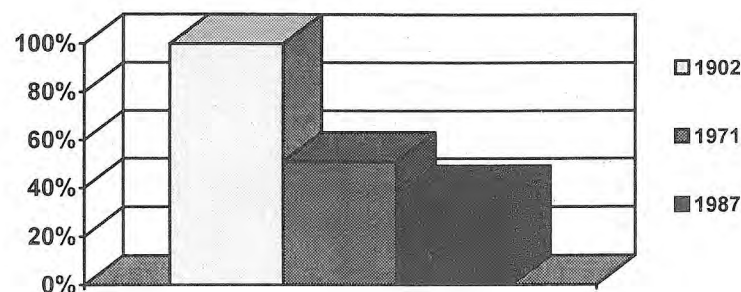
IRODALOM

- Bartko, Ladislav 1976. Niektoré otázky odrazu maďarsko-slovenských jazykových kontaktov v chotárnych názvoch južného Abova. In Milan Majtán, szerk., VI. Slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 170–175.
- Kiss Lajos 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. (4. kiad.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss Lajos 1994. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90:1–19.
- Kniezsa István 1943. Vinnye. *Magyar Nyelv* 39/3:232–233.
- Koláriková, Zdenka 1980. In *Fungovanie vlastných mien. Úprava geografického názvoslovnia Základnej mapy ČSSR 1:50000*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Mező András 1982. A magyar hivatalos helységnévadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Šmilauer, Vladimír 1932. *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.
- Stanislav, Ján 1948. *Slovenský juh v stredoveku*. I–III. Turčiansky Sv. Martyn.
- VSOS: Kropilak, Miroslav 1977–1978. *Vlastivedný slovník názov obcí na Slovensku*. 1–3. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- TESz.: Benkő Loránd, főszerk., 1967., 1970., 1976. és 1984. A magyar nyelv történeti – etimológiai szótára. I–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FÜGGELÉK

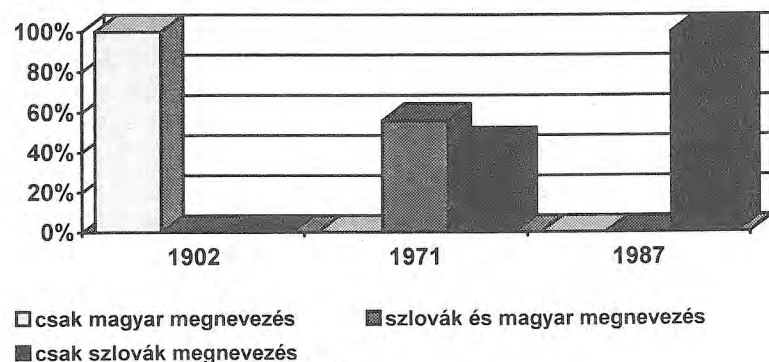
1. ábra

Az adott évben a térképeken szereplő földrajzi nevek száma

2. ábra

A földrajzi megnevezések nyelve

Pavlo Csucska: *Vicsurki po baraninszki* című kárpátaljai ruszin verseskötet magyar lexikai elemei

UDVARI ISTVÁN

A Kárpát-medencei ruszinok nyelvében meghonosodott magyar lexikai elemek vizsgálatában jelentős eredmények születtek. A Magyar Királyságban egykor élt ruszinok – akiknek utódai ma hat államban élnek – nyelvét és annak magyar eredetű elemeit eltérő intenzitással kutatták.¹ A kárpátukránok nyelvének hungarizmusait monografikusan Lizanec Péter dolgozta fel (Lizanec 1970, Lizanec 1976a, Lizanec 1976b).

Izgalmas filológiai kérdés az irodalmi nyelvben előforduló hungarizmusok problematikája. A regionális funkciójú ruszin irodalmi nyelvek megteremtésének ellenzői gyakran érvelnek azzal, hogy a ruszin irodalmi nyelv művelői nem ritkán magyar lexikai elemeket is használnak. E vélemény nyelvészeti szempontból teljességgel elfogadhatatlan. A ruszin kiadványok általam megismert lexikai hungarizmusai ugyanis kivétel nélkül a ruszin nyelvjárási lexika történetileg kialakult szerves részei. Sőt az is megállapítható, hogy a hungarizmusok jövője a nyelvjárások jövőjétől függ. Ha a ruszinok által beszélt nyelvjárások irodalmi szintre emelkednek, akkor természetesen a hungarizmusok is tovább élnek majd. Ha a hungarizmusokat eltüntetik a formálódóban lévő ruszin irodalmi nyelvekből, akkor azok nyelvjárási bázisa is törvényszerűen gyengül. A ruszin nyelvjárások és azok lexikai hungarizmusainak jövője természetesen azonos. A ruszin nyelvjárások irodalmi szintre történő emelkedésével a széles körben elterjedt hungarizmusok is irodalmi nyelvi elemként élnek majd tovább, mint ahogy ezt megfigyelhetjük a bács-szerémi ruszin irodalmi nyelv esetében (vö. Udvari 1996a).

A magyar és szláv nyelvi, művelődési kapcsolatok történetének kutatása szempontjából is figyelemre méltó az a tény, hogy a magyarokkal hosszú évszázadok óta nyelvi, gazdasági és művelődési kapcsolatban lévő kelet-szlovákiai ruszinok népnyelve irodalmivá vált. Az e nyelven kiadott művekben a magyar–szláv nyelvi, néprajzi kapcsolatok tanulmányozhatók (vö. Udvari 1995, 1996b). Ezen kívül megemlítem még, hogy Vaszil Petrovaj a *Ruszinok* című regényével a szlovákiai ruszin irodalmi nyelv megteremtésében fontos szerepet töltött be (vö. Udvari 1996c).

Az utóbbi években Kárpátalján megjelent népnyelvű vagy népnyelvhez közelítő művek lexikai hungarizmusainak elemzését Petróci (1996) és Keselja (1994) műveinek vizsgálatával kezdtem el. E helyütt Pavlo Csucska² *Vicsurki po baraninszki* (Esteli multság ungaranyai módra) című kötetét szeretném ebből a szempontból bemutatni. A szerző 1992-ben jelentette meg e verseskötetét, mely ungaranyai ruszin népnyelven íródott. Csucska deklarált célja, hogy szemléltesse „minden nyelvjárás gazdag a maga módján, s mindegyikben megtalálható a nyelvi kifejező eszközök olyan saját tára, melynek segítségével az embernek nemcsak az intellektuális, de az érzelmi és az esztétikai életét, világát, élményeit is vissza lehet adni”. E véleménye ellenére Csucska úgy véli, hogy a kárpátaljai ruszin irodalmi nyelv perspektívátlan, fejlesztése

értelmetlen, mert annak funkcióját jól betölti az ukrán irodalmi nyelv. Kötete nyelvezetét Csucska ukránnak vagy ukrán nyelvjárásnak minősíti. A kötetben többször deklarálja saját ukránságát is.

Egyes vélemények szerint Csucska verseskötete számos kárpátaljai értelmiségi figyelmét irányította rá arra, hogy a kárpátaljai ruszin népnyelv alapján kellő művelés, odaadó kultiválás mellett olyan irodalmi nyelv válhat, mellyel a modern ember érzés- és gondolatvilágát adekvátan ki lehet fejezni.

A kötet fő értéke az, hogy ruszin népnyelven íródott, s politikai elfogultsága ellenére a lehető legjobban fejezi ki a ruszin–magyar nyelvhatáron élők életérzéseit, hétköznapi problémáit, a szegénységét, s a naiv csodavárását. Ezzel függ össze a mű népszerűsége is. Az Ungvár környéki ízes ruszin népnyelven íródott kötet hűen tükrözi a magyarsággal több évszázada nyelvi és kulturális kapcsolatban lévő ruszinság szókincsét, közöttük a hungarizmusokat is. Csucska műve nincs híján esztétikai és tartalmi értékeknek sem. A kötet kordokumentum. A költő több versben parodizálja a kárpátaljai szovjet viszonyokat: „*Lenin meghalt, de a mag mit elvetett kikelt és virul*” (1992:7–9); „*A lenini út sötét zsákutcát jelent, a nacsalnyikok erőszakot tesznek a népen*” (1992:11). A humor és a szatíra eszközeivel teszi nevetségessé a szovjet iskolát (1992:50–51), és a szovjet korszakban elharapózott alkoholizmust (1992:50–56, 66). Nem kíméli a szocializmus vívmányait sem (1992:35–39). A posztszovjet időszak első éveinek ellentmondásait, naiv illúzióit is több versben megénekli, s kíméletlenül ostromozza a demokratáborbe bújó „pártokratákat” (1992:28–29), és kifigurázza az ekkor kezdődő vállalkozások gyakorlatát (1992:31–33). Csucska ugyanakkor kigúnyolja a szovjet birodalom recsegése-ropogása során, majd felbomlása után megfigyelhető gazdasági-politikai törekvéseket is, melyek Kárpátalja autonómiájára, „sajátos önkormányzati státuszára”, különleges gazdasági övezet megteremtésére irányultak (1992:25–28, 99–106). A válsághelyzetben törvényszerű útkeresést Csucska érthetetlen módon nem tekinti megalapozottnak. Versei elvezetnek bennünket a kárpátaljai festőművészek közé (1992:45–48), továbbá az itteni fauna és flóra világába (1992:69–71), felvillantják az erdőkben, fában gazdag kárpátaljai táj báját, az itt élő emberek nevét, foglalkozását, melyek jól tükrözik a magyar–ruszin interetnikus kapcsolatokat is. A *Javlinya* ('Jelenés') című versben mintegy 80 dobronyi magyar családnév páros rímekbe rendezett felsorolását találjuk (1992:72–75). A hungarizmusok túlnyomó többsége a közvetlen ruszin–magyar érintkezés révén gyökeresedett meg a kárpátaljai nyelvjárásokban.

A továbbiakban ábécérendben, szócikkekben mutatom be a Csucska verseskötetében (Ч) fellelhető lexikai hungarizmusokat. A címszót az átadó magyar nyelvi (nyelvjárási) alak követi, ezt pedig a címszó jelentése oroszul. Ezek után tüntetem fel a Csucska könyvéből vett, lokalizált adatot, majd utalok arra, hogy fellelhető-e az adott lexéma Petróci (1996 = ПС) és Keselja (1994 = КГ) műveiben. Hiszen Keselja, de különösen Petróci ruszin nyelvű és témájú műveire Csucska versei és paródiái kimutatható hatással voltak. Bár valódi kölcsönszónak csak a magyarból átvett tőszót tekintem, önálló címszóként szerepel az a származékszó (derivátum) is, melynek alapszavát a vizsgált kiadványban nem leltem fel. A szócikkeket nyelvészeti munkákra való hivatkozások zárják le. Helyhiány miatt az utalások számát jelentősen

le kellett csökkentenem. Így csak Lizanec (1976a=ЛЗ) monográfiájára, Dzendzelivszkij (1958–1993=ДА) nyelvatlaszára, valamint Dezső László (1996=ДР) tanulmányára utalok. Lizanec és Dzendzelivszkij munkái tájékoztatnak a szóban forgó kölcsönszavak földrajzi elterjedéséről, Dezső dolgozata pedig a címszavak XVII–XVIII. századi kárpátaljai nyelvemlékekben való előfordulására utal.

Lexikai hungarizmusok а Вичурки по баранинські című kötetben

агац < венг. akác(fa) акация – Пуд агацом у тіни Ч74.

алдомаш < венг. áldomás магарич – кидь принесе алдомаш Ч26. ЛЗ; ДР 228.

апо < венг. апу, апука отец – То Ілліч, наш апо Ленін Ч7. ЛЗ; ДА І.44.

Арпі < венг. Árpi, уменшительно-ласкательная форма от имени Árpád – Арпі на біціглі. Ч73.

багов < венг. bagóу 1., жевательный табак 2. незначительная вещь, пустяк – То нич. То багов. Ч23. ЛЗ.

балта < венг. balta топор – розбив балтов трансформатор, Ч43. КГ188; ЛЗ; ДА II.216.

барацка < венг. barack абрикос – коли барацки коло нього зақвинуть, Ч77. ЛЗ 580: бороцка.

бачі < венг. bácsi дядя – 3 хіжі лає Дюрі бачі. Ч42. ЛЗ.

баюса < венг. bajusz усы – одтоди ми долу баюса звисли. Ч19. ЛЗ; ДА І.42.

Бейла < венг. Beila (имя) – Два гордови ізабелли// дав за джорданс старий Бейла. Ч31.

по-бетярські < венг. бетярський < венг. betyár озорный – Стоять гордо по бетярські... Ч74.

бичелювати < венг. becsül оценивать, ценить – серпастий паспорт бичелює у світі лем еден президент. Ч97. ЛЗ; ДР 228.

бідишний < венг. бүдös смрадный, вонючий – ми - хорвати, // а не "бідишні русини". Ч13.

бізонь < венг. bizony наверно, вероятно, наверное – бізонь, би вдурила Ч54. ЛЗ.

бімбов < венг. bimbóу неповоротливый человек – ... каждый другий бімбов, вадь чистий бумбак Ч50. ПС 430 друг.знач.; ЛЗ.

бірувати < венг. bír мочь, иметь силу – не бірую! Дайте покуй! Ч42: ПС 430; ЛЗ; ДР 228.

біцігля < венг. bicigli велосипед – Біцігля - (англ.) велосипед. Ч107. ПС 430; КГ 188; ЛЗ.

бовт < венг. bót магазин – Кидь нич не мож купити в бовті. Ч47. ПС 430; ЛЗ; ДА І. 109.

Бовтрадь < венг. Bóutrágy, название села Bóutrágy – медаліст из Бовтради. Ч51.

богар < венг. bogár жук, букашка – Суть у нашому районі // ... богари и черваки Ч69. ЛЗ

бургови < венг. brugóу контрабас – Зухабили хлопці "діско",// гуслі и бургови. Ч61. ЛЗ

буркут < венг. borkut 1. кислая минеральная вода 2. источник минеральной воды – Бо в туй Зоні чистий воздух,// буркут, ліси, гори. Ч26.

вадь < венг. vagy или, или же – зроби́ть другий Ватікан// вадь другу Андору. Ч26; хірург вадь дантішта Ч51. ДР 229; ПС 429; КГ 188: авадь; ЛЗ.

валовшен < венг. valóш пригодный, способный – бо тот валовшен за пувдня// намальовати нам ягня. Ч46; ПС 430; КГ 189; ЛЗ; ДР 229.

валув < венг. valóу корыто, кормушка, поилка – лежав у валові пувдня. Ч68.

варош < венг. város город – Памнятам, коло вароша Знаменки Ч20. ПС 430: варыш; КГ 189; ЛЗ; ДР 230.

вракаши < ракаш < венг. rakás (куча) вместе – Наохтема вракаши! Ч17. ПС 432: ракаш.

гойра < венг. hajrá быстрее, давай – Гойра! Гойра! Ч58. ЛЗ.

газда < венг. gazda хозяин – Тепирь я газда, палю сливовицю. Ч23. ПС 430; КГ 189; ЛЗ; ДР 230.

гарадічі < венг. garádics лестница, ступени – по плічох їх калгоз іде, // як по гарадічох, горі. Ч66. ЛЗ; ДР 231.

геренда < венг. gerenda балка, бревно – Фурув геренду фурувал Ч49.70. ПС 430; ЛЗ; ДА II. 131.

гирчок < венг. hörcsög хомяк – Суть... // гирчки, миші и ласіці Ч69. ЛЗ.

Гобі < венг. Gabi – уменьшительно-ласкательная форма от имени Gábor – Старий Гобі має хоббі. Ч84.

гомбіца < венг. gomb пуговица – ... купив, нитки, // цолшток, гомбіці, ігли. Ч32. ЛЗ; ДА III. 344. ДР 231: гомб.

гомбовці < венг. gombóc галушка с начинкой в форме колобка – най хоть на образі гомбовці// увидить вироблений хлоп Ч47. ЛЗ

гордув < венг. hordóу бочка – за еден гордув вина// звезли целту до двора. Ч33. ПС 430; ЛЗ; ДР 232.

гурка < венг. hurka ливерная колбаса – ... вистачило кишок на гурку... Ч102. ЛЗ.

дараб < венг. darab кусок, ломоть, ком, комок – Коли в руках я дараб гною тримлю. Ч77. ПС 430; КГ 189 дарабчик; ЛЗ; ДР 232.

дуговка < венг. dugóу пробка – вадь не бірую вуйняти из повної дуговку. Ч53. ЛЗ.

дунгов < венг. dungóу(bicikli) мопед – Куплю собі дунгов. Ч64.

Дюрі < венг. Gyuri – уменьшительно-ласкательная форма от имени György – з хіжі лає Дюрі бачі. Ч42. КГ 189.

жебеловча < жебеловка < венг. zsebbevalóу(kendő) носовой платок – Вутяг жебеловча Ч38. ПС 430: жибиловка; КГ 190; ЛЗ; ДА II. 159.

жебня < венг. zseb карман – я носю у жебні книжку червену Ч97. ПС 430: жеб; КГ 190 жеб; ЛЗ: жеб; ДА III. 347.

жіван < венг. zsívány разбойник, шельма, озорник – не хотіла са схилити // перед жіваном – царьом. Ч16. КГ 190; ЛЗ

закапчати < венг. (be)kapcsol включить – Звон закапчав електрику Ч39. КГ 190.

изир < венг. ezer тысяча – Сто изрі людий?! Ч72. КГ 190; ЛЗ 596; ДА I.115; ДР 232: езерь.

ийен < венг. éljen да здравствует! – Ийен! Ийен! Иура! Ч58.

ізабелла < венг. izabella сорт винограда – Два гордови ізабелли// дав за Джорданс старий Бейла. Ч31.

збізувати са доверя́ть; положиться на кого-либо – Були би ай ми пропали// ... коби'сьме са збізували// лем на свої катуни. Ч14. ЛЗ 577: бизувати.

Йовшка < венг. Jóuska – уменьшительно-ласкательная форма от имени József – Йовшка пече калачі Ч84; Кажуть, у Йовшки Чернія// є образ білого коня... Ч46. КГ 190.

кавий < венг. kávéі кофе – ...кавий п'ють. Ч92. КГ 190: кавіль; ЛЗ.

калап < венг. kalap шляпа – стратив калап Ч32. КГ 190; ЛЗ; ДА I.55.

канта < венг. kanna жестяной сосуд – Канта – (угор) бідон, бідончик, Ч110. ЛЗ; ДА III.357.

канчув < венг. kancsóу кувшин – и вупити...// канчув червеного вина. Ч78. ЛЗ; ДА III.357.

капура < венг. kapu ворота – Покладу нову капуру Ч25. ЛЗ; ДА II.135.

катуна < венг. katona солдат – ... де стане// чижмов русскій катуна. Ч15. ПС 431; ЛЗ; ДР 233: катона.

кедвешний < венг. kedves милый, приветливый – дуже кедвешний кретин. Ч51. КГ 190; ЛЗ; ДР 233.

керт < венг. kert огород – маргу взяли, керти, поле Ч17. ПС 431; КГ 190; ЛЗ; ДР 234.

ковдош < венг. kóvdus нищий – Ковдош – (угор.) жебрак-каліка. Ч110. ПС 431; КГ 191; ЛЗ; ДР 234.

копоня < венг. koronaу голова, башка – Ко розмастив ми на копоні Ч66. ПС 431; КГ 191; ЛЗ.

копоршув < венг. koporsóу гроб – Чом утік из тимітьова, // з дубового копоршова? Ч73. ЛЗ; ДА I.33.

коргаз < венг. kórház больница – Була школа – став коргаз. Ч43. КГ 191; ЛЗ.

корчолі < венг. korszóуа коньки – Куплю си корчолі Ч64. ЛЗ.

кочоня < венг. kocsonya холодец – Уже би'сьме кочоню їли Ч47. КГ 191: кочуня; ЛЗ; ДА I.63.

коршув < венг. korsóу кувшин – коршув вина з собов забрали Ч45. ЛЗ; ДА I.67.

креденц < венг. kredenc кухонный шкаф – у креденці (жиє) Ч70.

кромпля < венг. krumplic картофель – Кромпля – картопля Ч110. ПС 431; КГ 191: крумпля; ЛЗ; ДА I.73.

лаба < венг. láb нога – Другі народи пропали: вуздихали догде лаби. Ч14. Легко жити з кривов лабов Ч59. ПС 431; КГ 191; ЛЗ.

лавор < венг. lavor миска для умывания – чиряють фінджами// лавором, відром. Ч37. ЛЗ.

лампаш < венг. lámpás фонарь – з лампашом в руках// глядали у воді. Ч37. ПС 431; КГ 191; ЛЗ.

ланц < венг. lánc цепь – зв'язаний ланцями Ч29. КГ 191; ЛЗ; ДР 235.

легінь < венг. legényу юноша, парень – стоять... // легіні, газди, дівки Ч74. ПС 431: лигінь; ЛЗ.

леквар < венг. lekvár повидло из слив – солодки з лекваром бонбони Ч46. КГ 191; ЛЗ.

лімбов < венг. (bimbóu) – limbyu – Лімбов – (угор) статеий орган. Ч111.

лобда < венг. labda мячик – люблять лобду в Коритнянох. Ч61. ЛЗ.

ломозіти < венг. lomoz шуметь ища что-нибудь – ломозіти - шуміти, торохтіти. Ч 111.

Лоці < венг. Laci уменьшительно-ласкательная форма от имени László – Сидить голоден Габда Лоці. Ч46. ДА III.461.

лугош < венг. lugas деревянная или металлическая шпалера возле дома, по которой вьется виноградная лоза – Мам лугош на дворі, вина повну пивницю. Ч23. ЛЗ.

Магда < венг. Magda (имя) – Сага про тенгерицьовода – Магду Пердовицю Ч35.

мадяр < венг. magyar венгр – хорвати ми, а не мадяри Ч13. ПС 431; КГ 191.

манкови < венг. tankóu костыли – В понеділок на манковах// храмлють рокери до школи Ч43. ПС 431; ЛЗ; ДА III.377. друг знач.

марга < венг. marha крупный рогатый скот – маргу взяли, кертти, поле Ч17. КГ 192; ЛЗ; ДР 235.

мусай < венг. muszaj нужно, надо –їх мусай вертати Ч38. ПС 431; КГ 192.

несеренчливий < серенчливий < венг. szerencsés несчастливый – Чом 'им такой несеренчливий? Ч52.

олай < венг. olaj масло – Може продають олай? Ч72. Ч72. ДА III. 355.

оша < венг. ostya вафля – Погриз би'м, ги ошу. Ч95. ЛЗ.

паланки < венг. palánk изгородь из досок, ... загороджу забор – // область паланками. Ч25. ЛЗ.

парадичка < венг. paradicsom помидор – побродив парадички Ч32. КГ 192; ЛЗ.

пасуля < венг. paszuly фасоль – Пасуля (словац.) квасоля Ч112. ЛЗ; ДА II.190.

педик < венг. pedig все таки, однако, хотя, не смотря на то – Педик, кажу му, Володьо, // я не контра, я – дітвак. Ч8. ПС 431: пидік; ЛЗ; ДР 237.

пірулка < венг. pirula таблетка – Довкола жони у пондьолах// на тепші носять пірулки... Ч56.

Пітьо Пітю < венг. Pityu уменьшительно-ласкательная форма от имени István – Пітьо зберать клепаці. Ч84; Вшитко мож купити // в "Спорттоварах", Пітю, // лем неє штангістом// дуговки у рітю. Ч65. КГ 192: Пітьо.

Пішта < венг. Pista уменьшительно-ласкательная форма от имени István – металішти Шоні й Пішта// на кров збили міліцішту... Ч42. КГ 193; ДА III.468.

побановати < венг. (meg)bán (по)жалеть – Чом я вояк? – тоди'м побановав. Ч20. ПС 432; КГ 193; ЛЗ 575: бановати; ДР 228: бановати.

погар < венг. pohár стакан, чарка, бокал – Низач раз на світі// й за погар вина. Ч39; а Ренуар принюс погар Ч45. ПС 431; КГ 193; ЛЗ.

пондьола < венг. rongyola женский халат – у білуї пондьолі Ч51. КГ 193; ЛЗ.

поприга < венг. paprika красный перец – Ци даколи їсте харчі:// попригу, шовдарь, колачі? Ч47. ЛЗ.

пушка < венг. puska винтовка, ружье – не радий був'им, же'м у руки пушку взяв. Ч19. КГ 193; ЛЗ; ПР 237.

регімент < венг. regiment полк, армия – нас обключили руські регіменти. Ч20. ЛЗ.

сакастув < венг. szakasztóu(kosár) посуда круглой формы, изготовленная из рогожи или дерева емкостью 5–8 литров, в которую кладут хлебное тесто для докисания – Робив... //креденци и сакастови. Ч73. ЛЗ.

санувати < венг. szán жалеть, сожалеть – їсти нам фашісти носять, // бо санують нас, дітий. Ч8. ЛЗ; ДА III.441; ДР 238.

сегінь < венг. szegieny бедный человек, бедный – пушов, сегінь, в Соловки. Ч17. ПС 432; КГ 193: сигінь; ЛЗ; ДР 228.

серинча < венг. szerencse счастье – Співай, хлопче, за серинчу. Ч18. ПС 432; ЛЗ; ДР 238: серенча.

силгамошний < венг. szélhámos легкомысленный, несерьезный – Кильо болванок, дебілох, // силгамошних імбецилох. Ч11. ЛЗ.

сокачка < венг. szakácsnő повариха, кухарка – Ко то: сокачки ци доярки? Ч56. ДР 238.

суньог < венг. szúnyog комар – Суть... //и кусливі суньоги Ч69. ЛЗ.

талпа < венг. talp подошва обуви – ... у башмаках с високов талпов... Ч49; куплю си кросовки// з клинцями на талпі. Ч64. ЛЗ; ДА III.307.

танір < венг. tanyier тарелка – Ко розмастив ми на копоні// пувтаніра маснуй кочоні? Ч66. ЛЗ.

тапловка < венг. taplóu котелёк – мам цураву тапловку Ч53. ПС 432.

ташка < венг. táska сумка – Из ташки вутягнув Джоржоне Ч46. КГ 194; ЛЗ.

тенгериця < венг. tengeri кукуруза – утівав через пшеницю// тенгерицю, команицю. Ч32. ПС 432: тингириця; ЛЗ; ДА I. 72; ДР 239.

тепша < венг. tepsi сковорода – на тепші носять пірульки... Ч56. КГ 194: тепшаня; ЛЗ.

тимітьов < венг. temetőu кладбище – Чом утік из тимітьова. Ч73. ПС 432: тинітв; ЛЗ 627: теметів; ДА I.34.

топанка < венг. topánka туфли – Топанки – (словац.) черевики. Ч.114.

Унгвар < венг. Ungvár Ужгород – Ми вже Унгвар избудовали... Ч13.

файта < венг. fajta вид, сорт, порода – ...файта иншака домак: Ч15 ПС 432; КГ 194; ЛЗ.

фалкасня < falkaszní углубление в стене; глухое окно – Фалкасня – (угор. стінний сервант, сліпе вікно) Ч114.

фатюв < венг. fattyú пацан, незнакомый парень – Ганьба, же не має варош// такого фатьова. Ч62. ПС 432; КГ 194; ЛЗ; ДР 240.

Ференц Йовшка < венг. Ferenc Jóska уменьшительно-ласкательная форма от имени Франца Йосифа – коли в Сараєві забили Ференц Йовшку. Ч19.

Фері < венг. Feri уменьшительно-ласкательная форма от имени Ferenc – Фері стягує книжки. Ч84. ДА III. 469.

фийк < венг. feik тормоз – Фийки заскрипіли. Ч37. ЛЗ.

фінджа < венг. findzsa чашка – чиряють фінджами. Ч37. ПС 432; ЛЗ.

фіркати < венг. firkál писать каракулями – Се вам не фіркати пейзажі. Ч47. ЛЗ.

фуровати < венг. fúr сверлить – Фурув геренду фурувал. Ч49.

фурув < венг. furóu сверло – Фурув обертаться... Ч49.

церузка < венг. ceruza карандаш – Возьму папірь и церузки. Ч98. ПС 432: циркуза; КГ 195; ЛЗ.

цімбор < венг. cimbora друг, товариш, приятель – Моїм цімборам – путкарпацьким малярам... Ч45. ПС 432; КГ 195; ЛЗ.

чижма < венг. csizma сапоги – де стане //чижмов русскій катуна. Ч15; из боксом чижми намастили. Ч93. ПС 432; КГ 195; ЛЗ; ДР 241.

чіга-біга < венг. csiga-biga слизень, улитка – Суть у нашому районі// ...чіга-біги, слимаки. Ч69. ЛЗ.

чікув < венг. csikóu жеребенок – чікув тягать возик – дрива везе. Ч86. ЛЗ; ДА III. 408.

чоколада < венг. csokoládé шоколад – Носять німці з-за границі//ладічки из чоколадов. Ч8. ПС 432: чоколадовый; ЛЗ 637: човколада.

шаркань < венг. sárkány – Шаркань – (угор.) дракон Ч115. КГ 195; ЛЗ; ДР 241.

шатор < венг. sátor палатка – шатор там из целти правлять. Ч32. ЛЗ.

шваб¹ < венг. sváb(bogár) таракан, прусак – Суть и шваби... Ч69.

шваб² < венг. sváb шваб – Арпі був мадярський шваб. Ч74. ДР 241.

шітемінь < венг. sütemény пирожное, печенье – не шітеміні, не пельмені! Ч46. ЛЗ.

шовгор < венг. sódog шурин, деверь – стоять... // шовгорове и вуйки. Ч74. КГ 195; ЛЗ; ДР 242.

шовдарь < венг. sódar окорок, ветчина – Кивать шовдарьом Маргіта. Ч41. ПС 433: шовдыр; КГ 195; ЛЗ.

шойт < венг. sajt зельц, сыр голландский – – намалюю шовдарь, пікницю, шойт. Ч98. ПС 433; ЛЗ.

Шоні < венг. Sanyi уменьшительно-ласкательная форма от имени Sándor – Врискать Шоні, реве Пішта. Ч42. КГ 195.

шор < венг. sor очередь, ряд – еден за другим стали в шор. Ч93. ПС 433; ЛЗ.

шпаргочка <шпарга < венг. srárga шнур – Дітбак тот за шпаргочку тягать чікова. Ч86. ЛЗ 639: шпарга.

JEGYZETEK

¹ A kárpátukrán (ruszin) nyelvjárások lexikai hungarizmusai kutatástörténetét l. Dezső 1989:3–4, Lizanec 1970:44–82 és Lizanec 1976a:55–79.

² A verseskötet szerzője 1955 február 8-án született Ungváron értelmiségi családban. Apja, id. Pavlo Csucska nyelvész az ungvári egyetemen. A költő gyermekéveit és ifjúkorát Ungbaranya községben töltötte. 1977-ben filológus diplomát szerzett az ungvári egyetemen, majd aspiráns lett az UTA Nyelvtudományi Intézetében (1977–1980). A kandidátusi tudományos fokozat megszerzését (1980) követően 1985-ig az UTA Nyelvtudományi Intézetben tudományos munkát végzett, amikor visszatért Ungvárra. Több éves útkeresés után 1991-től az üzleti életben találta meg helyét, s ma vállalkozóként keresi kenyerét. Csucska versei különböző kárpátaljai lapokban jelentek meg. Az utóbbi években a Zakarpatszka hurka ('kárpátaljai hurka'), majd Karpatszka Ukrajina ('Kárpát Ukrajna') című satirikus lapokat szerkesztette (l. Chlanta 1995:806–807). A Csucska által versebe foglalt kárpáti ukrán mítosz forrását a cinikus pártfunkcionáriusok által

irányított szovjet ukrán történészek művei alkotják, akik a magyarságról és szerepéről a Kárpát-medencében negatív képet festenek. Szovjet mesterei nyomán Csucska egyik helyen így fogalmaz: a magyarság együtt a lengyelekkel a kárpáti ukránokat eltérte gyökereitől. Ennek teljesen ellentmondva másutt azt foglalja egy versszakba: a kárpáti ukránok Ungvárt már akkor felépítették, amikor Árpád és Attila az Ural táján még kecskét legeltettek (1992:13–14).

IRODALOM

Ч: Чучка (Csucska), Павло 1992. *Вичурки по баранинські*. Закарпатська застільна книга у 2-х томах. (том перший і останній). Баранинці – Ужгород.

Dezső László 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ДР: Дзжє (Dezső), Ласло 1996. Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках. Словарь, анализ, тексты. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 4. Nyíregyháza.

ДА: Дзєндзєлівський (Dzєndzєlivszkij), Й.О. 1958–1993. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України*. I–III. Ужгород–Львів.

Хланта (Chlanta), Иван 1995. *Літературне Закарпаття у XX столітті*. Бібліографічний покажчик. Ужгород.

КГ: Кешеля (Keselja), Дмитро 1994. *Госундрагоші. Всякое-шліякое*. Ужгород.

Lizanec P.M. 1970. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján*. Ungvár: Uzgorodi Állami Egyetem.

ЛЗ: Лизанец (Lizanec) П.М. 1976a. *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття*. Ужгород.

Лизанец (Lizanec) П.М. 1976b. *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР*. Ужгород.

ПС: Петровцій (Petróci), Иван 1996. *Наші співанки. Русинська поезія*. Осій-Берегово-Ужгород.

Udvari István 1995. Szlovákiai ruszin kiadványok hungarizmusai. *Debreceni Szlavisztikai Füzetek*. Debrecen: KLTE. 3:21–41.

Удварі (Udvari), Іштван 1996a. Історія дослідження лексичних унгаризмів бачвансько-сремської русинської мови. In Юліан Тамаш – Славко Сабо ред. *Руснаци, Русини*. 1745–1995. Нови Сад. 75–88.

Udvari István 1996b. Irodalmi nyelvteremtő kísérletek a szlovákiai ruszinok körében. In Gadányi Károly, Bokor József és Guttmann Miklós, szerk., *Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat*. Bibliotheca Slavica Savariensis III. Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. 100–106.

Udvari István 1996c. A ruszin–magyar együttélés tükröződése Vaszil Petrovaj: Ruszinok c. regényében. In Katona Judit és Viga Gyula, szerk., *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 311–317.

A Kárpát-medencei nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatai: módszertani csapdák és ínyencségek*

VARGHA ANDRÁS

Manapság már számos társadalomtudományban, például a pszichológiában, a pedagógiában és a szociológiában vert gyökeret az a meggyőződés, hogy az új tudományos eredményeknek empirikus megfigyeléseken vagy kísérletileg igazolt tényeken kell alapulniuk. Ugyanez érvényes a nyelvészetre is, ha a vizsgált jelenség emberek bizonyos csoportjaiban az egyének egyes körülhatárolt jellemzőire (pl. a nyelvhasználatára) vonatkozik. Ez a szemlélet manapság a nyelvészet több területén (szociolingvisztika, dialektológia, idegennyelv-tanulás, gyermeknyelv-elsajátítás, pszicholingvisztika stb.) is kezd meghonosodni (vö. Sholfield 1994).

Az ilyen kutatások közös jellemzője, hogy a megfogalmazott szakmai kérdések, illetőleg hipotézisek, feltételezések igen nagy összességekre, populációkra vonatkoznak (a felvidéki magyarságra, a tizenéves városlakókra, a felsőfokú végzettségű magyarországi lakosokra, az óvodáskorú gyermekekre stb.), amelyeket nem ismerünk eléggé ahhoz, hogy szakmai kérdéseinkre megfelelő választ adhassunk. Módunk van azonban arra, hogy e populációkból mintát vegyünk, s e mintákat megismerve a populációkkal kapcsolatban következtetéseket vonjunk le. Ahhoz, hogy e következtetések érvényesek és megbízhatók legyenek, matematikai statisztikai módszereket kell alkalmazni. E módszerek helyes használatához azonban ismerni kell az empirikus kutatások statisztikai alapmodelljét, amelyet vázlatosan az 1. pontban mutatok be. A kérdőíves vizsgálatok néhány tekintetben egyedi elméleti jellegzetességére külön is kitérek (2. pont), majd a kérdőíves tételek megfogalmazásával kapcsolatban világítok rá néhány gyakorlati problémára és hibalehetőségre (3. pont).

1. Az empirikus kutatások statisztikai alapmodellje

Minden empirikus vizsgálatban elsőként tisztázandó alapprobléma, hogy mi a vizsgálat elemi *megfigyelési egysége*, amelyek összességéről, az ún. *vizsgálati populációról* valamilyen szakmai megállapítást akarunk tenni. Ez sok esetben egy személy, de lehet egy házaspár, család vagy egy nyelvi egység (hang, szó, mondat stb.).

Egy konkrét kutatásba bevont, ténylegesen rendelkezésre álló és megvizsgált megfigyelési egységek együttese a *statisztikai minta* (röviden: *minta*). A matematikai statisztika csak akkor hitelesítheti a mintáról a populációra levont statisztikai következtetéseket, ha a minta reprezentatív a populációra nézve. Tekintve, hogy a populációt nem, vagy nem eléggé ismerjük, egy konkrét mintáról sosem lehet megállapítani, hogy mennyire képviseli jól a populációt. Ha azonban kizárunk minden

* A tanulmány megírásához nagy segítséget nyújtott a szerző 1997-ben elnyert Széchenyi Professzori Ösztöndíja, a T 032157 és a T 022244 számú OTKA pályázat, a 0194/2000 számú FKFP pályázat, valamint a Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation 584/1998 számú pályázat.

lehetséges torzító tényezőt, és a mintát megfelelően nagyra választjuk, akkor a minta nagy valószínűséggel jól fogja képviselni populációját. Ezt statisztikailag úgy lehet biztosítani, ha a mintaválasztásnál a populáció minden elemének (egyedének) ugyanakkora esélyt biztosítunk a mintába való bekerülésre. E megfontolások miatt a statisztika standard mintavételi módszere a véletlen, független mintaválasztás. Ezt úgy kell végrehajtani, hogy a szükséges mintaelemszám (mondjuk $n=150$) meghatározása után egymástól függetlenül, egymás után, véletlenszerűen választunk ki a populációból annyi megfigyelési egységet (személyt), amennyi a mintába kell.

A statisztikai következtetéshez a mintabeli megfigyelési egységeket megvizsgáljuk, és ennek alapján következtetünk arra, hogy milyen lehet a populáció. A megfigyelési egységek azonban nem a maguk teljességében részei ennek a folyamatnak, hanem csak bizonyos körülírt jellemzőik tekintetében. Ha például a vajdasági magyar kisebbséget össze akarjuk vetni a magyarországi többséggel, akkor először is el kell dönteni, hogy milyen szempontból (antropometriai, szociolingvisztikai, nyelvhasználati, fonológiai stb.) kívánjuk az összevetést elvégezni, majd pontosan rögzíteni kell azokat az ismérveket, amelyek a kérdéses jelenségről az információt hordozzák. Ezek az ún. *statisztikai változók*. Ilyen lehet például a személy neve, életkora, iskolai végzettsége, egy ötperces interjúban a személy által kiejtett szavak száma, a személy által leginkább kedvelt tv-csatorna, vagy az a pontszám, amellyel a megkérdezett személy saját anyanyelvét minősíti egy hétfokú skálán, mondjuk a szépség (vagy a dallamosság, a hasznosság stb.) tekintetében.

Egy változó matematikailag korrekt definiálásához először is pontosan meg kell határozni, illetőleg számba kell venni a változó értékkészletét, vagyis a változó lehetséges különböző értékeinek az együttesét. Ez néha magától értetődő és félreértésmentes (pl. a személy neve esetében, ahol a változó két lehetséges különböző értéke a férfi, illetőleg a női nem), máskor azonban némi mérlegelést igényel (pl. az iskolai végzettség esetén, ahol a lehetséges értékek egyaránt lehetnek az alsó-, közép- és felsőfokú végzettség kategóriái, vagy más módon definiált iskolázottsági szintek). Az értékkészlet pontos meghatározása után szubjektívmentes kritériummal kell egyértelművé tenni, hogy adott megfigyelési egység a változó melyik értékével jellemezhető. Például az iskolázottsági szint változója esetében nem elég azt mondani, hogy a lehetséges értékek legyenek mondjuk az alsó-, közép- és felsőfokú végzettségi szintek, hanem ezen szintek kritériumát is pontosan meg kell szabni (pl. úgy, hogy felsőfokú végzettségűnek tekintjük azt, aki főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezik, középfokú végzettségűnek a középiskolát végzetteket, s alsó fokú végzettségűnek minden más személyt).

2. A kérdőíves vizsgálatok

A kérdőíves vizsgálatok jellegzetességét változóik egyedi vonásai szabják meg. A kísérleti laboratóriumok egzaktabb mérési változóival ellentétben a kérdőíves technikák változóik eseténként bizonytalanabb adatokat szolgáltatnak. Ennek az az oka, hogy a megszólaltatott – vagy önálló írásbeli válaszadásra kért – személyek kisebb-nagyobb mértékben mindig teret engednek válaszaikban saját szubjektivitásuknak. Bizonyos esetekben (pl. attitűdvizsgálatok esetén) a vizsgálat célja egyenesen a

szubjektivitás megragadása objektív statisztikai módszerekkel.

A kérdőíves vizsgálatokban a vizsgálati személyek változóik a kérdőív egyes kérdései által megfogalmazott egyéni jellemzők (pl. a vizsgált személy neve, életkora, iskolai végzettsége, vallása vagy mondjuk a véleménye arról, hogy *Szeretné-e, hogy a gyermeke nagyon jól tudjon szlovákul?*). E változók értékei a kérdésekre adható különféle válaszalternatívák.

A kérdéseket egyaránt meg lehet fogalmazni nyílt vagy zárt formában. Nyílt kérdés esetén (pl. *Milyen nyelven szokott imádkozni?*) a kérdésből nem derülnek ki a lehetséges válaszok. Azt vagy a megkérdezettnek kell kitalálnia (ettől lesz valóban egyedi, őrá jellemző a válasz), vagy a kérdés után kell külön listában felsorolni azokat. Zárt formában megfogalmazott kérdés (pl. *Szokott magyarul imádkozni?*) esetén csak egy megerősítést vagy tagadást várunk a megkérdezett személytől (pl. Igen/Nem válaszalternatívákkal).

Nyílt típusú kérdésfeltevés esetén a válaszlista nélküli forma előnye, hogy nem korlátozza a lehetséges válaszokat. Hátránya, hogy a válaszok utólagos kategorizálása, illetőleg kódolása időigényes, nehézkes és nem mindig egyértelmű. Emellett az is a rovására írható, hogy a lehetséges válaszok felsorolása hiányában nem feltétlenül aktivizálódik a megkérdezett személy passzív tudása, ami esetenként sablonos, alacsony információértékű válaszokhoz vezet.

A zárt kérdés előnye a jó kódolhatóság és a gyors számítógépes adatrögzítés feltételének megteremtése. Használata esetén azonban különös gonddal kell figyelni arra, hogy az Igen/Nem válaszalternatívák minden esetben kielégítő és érvényes válaszok lehessenek a feltett kérdésre. Például a *Mindig egy helyen, egy országban lakott?* kérdés esetén az Igen és a Nem válasz teljességgel kielégítőnek tűnik. Ugyanakkor a *Szokott magyarul imádkozni?* kérdés esetében nem egészen egyértelmű a válaszadó számára, hogy az Igen válasz milyen imádkozási gyakoriság esetén tekinthető megfelelőnek. E kérdésben nyilvánvalóan két kérdés van elrejtve. Az egyik: *Milyen gyakran szokott imádkozni?* A másik pedig a következő: *Ha imádkozik, milyen nyelven teszi azt?*

A válaszlistával ellátott nyílt kérdések egyaránt elősegítik az egyértelmű kódolást és a számítógépes adatrögzítést, valamint a differenciált válaszadást – feltéve, hogy a válaszlista kimerítő, és az egyes alternatívák egyértelműek és egymást kizárják. A fenti imádkozással kapcsolatos kérdéshez például egy vajdasági vizsgálatban az alábbi válaszlista csatolható:

- 1) magyarul 2) szerbül 3) szlovákul 4) németül 5) egyéb nyelven

Ha fenn akarjuk tartani annak lehetőségét, hogy az 5) (egyéb nyelven) válaszból – ha a válaszok gyakorisága azt indokolja – speciális kóddal új válaszlehetőséget különíthessünk el, akkor a fenti kérdést célszerű kiegészíteni egy olyan nyílt kérdéssel, amely az egyéb nyelvre kérdez rá, például ily módon: *Egyéb nyelv esetén milyen nyelven?*

A fenti válaszlista csak abban az esetben tekinthető adekvátnak, ha a lehetséges különböző válaszok egymást kizárják, vagyis ha valaki mondjuk magyarul *szokott*

imádkozni, akkor más nyelven bizonyosan nem. Ha ugyanis a megkérdezett személy a felajánlott alternatívák közül egynél többet is megjelölhet, az a statisztikai adatfeldolgozáshoz szükséges kódolást nagymértékben megnehezíti. Ilyenkor utólag kell definiálni az eredeti kérdésből annyi változót, ahány különböző válasz szerepel a válaszlistán, hiszen egy változónak egynél több értéke nem lehet, mert két bekarikázott válasz kódja ugyanazon helyre egyidejűleg nem írható be.

Többnyelvű régióban nem ritka a vegyes házasság, így előfordulhat, hogy egy gyerek az édesanyjától tanult esti imát mondjuk magyarul, a vasárnapi templomi imát pedig – apja vallását követve – szerbül vagy németül mondja el. Ezen megfontolások miatt, ha az imádkozás nyelve érdekel bennünket, akkor leghelyesebb, ha az alábbi kérdéseket együtt tesszük fel.

Szokott magyarul imádkozni? 1) Soha 2) Ritkán 3) Gyakran

Szokott szerbül imádkozni? 1) Soha 2) Ritkán 3) Gyakran

Szokott szlovákul imádkozni? 1) Soha 2) Ritkán 3) Gyakran

Szokott németül imádkozni? 1) Soha 2) Ritkán 3) Gyakran

Szokott más nyelven imádkozni? 1) Soha 2) Ritkán 3) Gyakran

Ha más nyelven szokott, milyen nyelven?

3. A kérdőíves változók definiálásának gyakorlati problémái

Ebben a pontban egy sor konkrét példa segítségével illusztráljuk a kérdőív tételeinek megfogalmazásával, illetőleg a kérdőíves változók definiálásával kapcsolatos nehézségeket, s mutatjuk be leküzdésük helyes módját.

A) A határon túli magyarok szociolingvisztikai vizsgálata (Kontra 1998) keretében alapvetően 7 különböző helyszínen gyűjtöttek adatokat. A vizsgálat részeként a vizsgálatba bevont személyeknek egy szociolingvisztikai kérdőívet is ki kellett tölteniük. Ennek egyik kérdése a személy vallására vonatkozott, ilyenformán:

Vallása? 1) Római katolikus 2) Református 3) Evangélikus
8) Felekezeten kívüli 9) Egyéb

Az egyes helyszínekre jellemző egyedi helyzetet tükrözte a kárpátaljai kérdőívben szereplő 3) Görög katolikus, az Erdélyben alkalmazott kérdőívben szereplő 4) Unitárius és a vajdasági kérdőívben szereplő 4) Ortodox és 5) Görög katolikus válaszalternatíva. Tekintve, hogy e vizsgálat egyik célja a különböző nyelvi szinterek összevetése, ugyanazon kérdőíves változók azonos kódlistával kell, hogy rendelkezzenek, különben az eredmények félrevezetőek lesznek. Ez okból a statisztikai adatfeldolgozás során már az alábbi egyértelmű kódlistát használtuk valamennyi szintér esetében:

1) Római katolikus	2) Református	3) Evangélikus	4) Ortodox
5) Görög katolikus	7) Unitárius	8) Felekezeten kívüli	9) Egyéb.

B) Az életkor a szociolingvisztika fókuszában álló jelenségek közismerten fontos tényezője. Mérése problémamentesnek tűnik, hiszen a megkérdezett személyek

általában tudni szokták életkorukat (mondjuk egész évre kerekítve). Némi gond akkor adódhat, ha a vizsgálati űrlapra az életkori adattal azonos információértékű születési dátum kerül fel, de elfelejtik ugyanakkor feltüntetni az űrlapon a vizsgálat időpontját (az életkor ugyanis a vizsgálati év és a születési év különbsége). A vizsgálat időpontját már csak ezért is érdemes külön adatként rögzíteni – akkor is, ha a vizsgált személy életkorát külön is feljegyezzük –, mert a vizsgálat ideje a szociolingvisztikai jelenségek egyik önálló hatótényezője.

C) Egy szociolingvisztikai kérdőív első változatából való a következő kérdés:
Tapasztalt-e olyat, hogy amikor oroszul beszélt, a mondanivalójának egy része magyarul jutott eszébe?

1) Igen 2) Nem 3) Ritkán

Itt a kérdéshez tartozó válaszlista elemei nem zárják ki egymást (a *Ritkán* és az *Igen* átfedi egymást), így a válaszadás nem egyértelmű. Egy lehetséges korrekt válaszlista például így nézhet ki:

1) Gyakran 2) Ritkán 3) Sohasem

D) Egy másik kérdőívből való az alábbi kérdés:
Szokott-e valaki (tanáraidon kívül) javítani a magyar beszédeden?

1) Igen 2) Nem 3) Ki?

Ez esetben a válaszlista 1) és 2) eleme már lefedi az összes lehetséges választ. A 3) válaszba foglalt kérdést önálló kérdésként célszerű feltenni az első után, például így:

Ha igen, ki?

E) Egy kérdőív tervezési szakaszában a következő kérdés fogalmazódott meg: *Milyen nyelven beszél a barátaival? Inkább magyarul vagy inkább románul?* Ez esetben a válaszlista összeállítása okozott nehézséget. Lehetne mondjuk

1) Inkább magyarul 2) Inkább románul

de ez azt feltételezné, hogy nincs olyan személy, aki a két nyelvet egyforma gyakorisággal használná baráti körében. Célszerű ezért a fenti kérdést kétfelé bontani, például így:

Szokott-e a barátaival magyarul beszélgetni?

1) Gyakran 2) Ritkán 3) Sosem

Szokott-e a barátaival románul beszélgetni?

1) Gyakran 2) Ritkán 3) Sohasem

F) Az alábbi kérdés arra próbál fényt deríteni, hogy a kisebbségi nyelv egy kisebbségi általános iskolában milyen tanórák nyelve.

Milyen tantárgyakat tanítanak németül az osztályában?

1) 2) 3) 4)

A helyesen feltett kérdés válaszainak kategorizálása utólag, a beérkezett válaszok kiértékelésével végezhető el. Ezt elkerülendő érdemes a lehetséges válaszokat előre számba venni, s az eredeti kérdést például ilyenformán felbontani több összetevőre:

A matematikát németül tanítják-e iskolájában? 1) Igen 2) Nem

A történelmet németül tanítják-e iskolájában? 1) Igen 2) Nem

A biológiát németül tanítják-e iskolájában? 1) Igen 2) Nem

A földrajzot németül tanítják-e iskolájában? 1) Igen 2) Nem

G) Az alábbi kérdés esetében szintén a válaszlista összeállítása állította nehéz helyzet elé a nyelvész kutatót.

Szokott-e fordítani? 1) Igen 2) Nem 3) Néha
4) Mindkét nyelvre 5) Csak az egyikre 6) Melyikre?

A válaszlistából az derül ki, hogy a kérdés megfogalmazója itt is több kérdést szeretett volna egyetlen kérdésbe tömöríteni. Egy lehetséges megoldás a kérdés rendbetételére:

Szokott-e szerbről magyarra fordítani? 1) Gyakran 2) Ritkán 3) Sohasem

Szokott-e magyarról szerbre fordítani? 1) Gyakran 2) Ritkán 3) Sohasem

H) Az alábbi kérdőíves tétel az együttlakó családtagokra kérdez rá.

Sorolja fel, kikkel lakik együtt!

1) Nagyszülőkkel 2) Testvéreivel 3) Más rokonokkal

A problémát ismét az okozza, hogy a válaszlista egyes elemei nem zárják ki egymást, hiszen lakhat valaki egyidejűleg a nagyszüleivel és a testvéreivel is együtt. Egy lehetséges megoldás a probléma feloldására, ha az alábbi kérdéseket mind bevesszük a kérdőívbe:

Hány szülőjével lakik egy háztartásban?

Hány nagyszülőjével lakik egy háztartásban?

Hány testvérével lakik egy háztartásban?

Hány egyéb rokonával lakik egy háztartásban?

E kérdések esetében a válasz mindig egy szám.

Zárószó

Ebben a tanulmányban a kérdőíves vizsgálatok hátterében álló elméleti modellről, a kérdőíves változók jellegzetességeiről és a kérdőíves tételek megfogalmazásával kapcsolatos nehézségekről esett szó, számos konkrét gyakorlati példával illusztrálva az elméleti mondandót. Ezek alapvető fontosságúak, ha biztosítani akarjuk kérdőíves vizsgálataink érvényességét. Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy a tárgyaltak mellett szintén veszélyeztethetik vizsgálatunk érvényességét:

- a homályosan körvonalazott szakmai kérdések;
- a nem megfelelően kiválasztott, összeállított minták;
- a számítógépes adatrögzítés során elkövetett hibák;
- a helytelenül megválasztott statisztikai eljárások;
- a statisztikai eredmények téves értelmezése.

Ezekre itt most helyhiány miatt nincs mód bővebben kitérni. Az érdeklődő olvasónak azonban figyelmébe ajánljuk a MEDIT adatbázis-kezelő program és a MINISTAT statisztikai programcsomag felhasználói füzetét (Vargha 1996 és 1999), valamint a matematikai statisztika alapfogalmait és rendszerét ismertető néhány magyar művet (Hajtman 1968; Vincze 1968; Vargha 1981, 1982, 1983, 2000).

IRODALOM

- Hajtman Béla 1968. *Bevezetés a matematikai statisztikába pszichológusok számára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kontra, Miklós 1998. *Final Report to the Research Support Scheme on The Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary*. Budapest: Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Kézirat.
- Sholfield, Phil 1994. *Quantifying language. A researcher's and teacher's guide to gathering language data and reducing it to figures*. Clevedon, Philadelphia, Adelaide: Multilingual Matters Ltd.
- Vargha András 1981. *Pszichológiai statisztika gyakorlat II*. Bölcsészettudományi Karok. Egységes jegyzet. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Vargha András 1982. *Pszichológiai statisztika gyakorlat I*. (2. kiadás) Bölcsészettudományi Karok. Egységes jegyzet. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Vargha András 1983. *Pszichológiai statisztika gyakorlat III*. Bölcsészettudományi Karok. Egységes jegyzet. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Vargha András 1996. *MEDIT. Felhasználói füzet*. Budapest: ELTE, Általános Pszichológiai Tanszék. Kézirat.
- Vargha András 1999. *MiniStat 3.1 verzió. Felhasználói kézikönyv*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Vargha András 2000. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Vincze István 1968. *Matematikai statisztika ipari alkalmazásokkal*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

Attitűdvizsgálat és nyelvhasználat a kolozsvári magyar fiatalok körében

VERESS MÁRTA

Az utóbbi időben a magyar sajtóban több, a magyar kisebbséggel foglalkozó cikk és tanulmány jelent meg. Ezek közül említeném Csepeli György tanulmányait (Csepeli 1998a, 1998b). Az adatfelvételre 1996 végén került sor, célja az együtt élő nemzetiségi többségi és kisebbségi csoportok identitásának, egymásra vonatkozó képzeiteinek, attitűdjeinek a felderítése.

Saját felmérésemet 1997-ben végeztem, az adatközlők (n=73) 18 és 36 év közötti magyar anyanyelvű kolozsvári fiatalok voltak. A felmérés alapja egy 95 pontos kérdőív, amely négy csoportba foglalt kérdések alapján tárta fel az adatközlők szociokulturális háttérét, nyelvi attitűdjeit és nyelvhasználati szokásait.

Nyelvi attitűdök

Az emberek sok esetben magasabb presztízt tulajdonítanak a domináns nyelvnek. A presztízs nem feltétlenül vonatkozik mindegyik nyelvhasználati területre, előfordulhat, hogy csak gazdasági, politikai vagy kulturális vonatkozásban kedveltebb a környezetnyelv. Ennek értéke azért is nőhet, mert ez az a nyelv, amelyet az állam lakosságának nagyobb része mindennap, minden területen használ. A többség politikájával alátámasztja a kisebbségnek azt a véleményét, hogy a domináns nyelv a boldogulás nyelve.

A nyelv iránti attitűdök a nyelv használói és használata, a kontextus, a funkciók iránti attitűdöket tükrözik. Az emberek nagy része öntudatlanul, automatikusan dönt egyik vagy másik nyelv használata mellett. Az anyanyelvhez való pozitív viszonyulás lelassítja a nyelvcseré folyamatát a veszélyeztetett kisebbségi közösségekben. Ilyen esetekben a nyelv erős szimbóluma a nemzeti/etnikai identitásnak. A pozitív attitűd alátámasztja azt a szándékot, hogy a kisebbségi nyelv különböző területeken legyen/lehessen használva.

Felmérésem első kérdéssorozata az otthonosság, a nyelv birtoklása, a folyékony beszéd megítélése felől érdeklődött. A nyelvhez való viszonyulásnak ezek a legalapvetőbb ismérvei. A megkérdezettek nagy része érzelmileg a magyar nyelvet preferálja (81,4%). Azoknak a száma, akik a román nyelvet előnyben részesítik a magyarral szemben, igen alacsony (4,15%). Váratlan volt az angol nyelv jelenléte a preferencialistán (3,55%).

Az attitűdre vonatkozó következő kérdéscsoport a beszédnek a beszélő által érzékelt helyességére és szépségére kérdezett rá. Az eredmények azt mutatják, hogy a kolozsvári fiatalok a budapesti beszédet tartják legkevésbé helyesnek. Ugyanakkor megfigyelhető a tágabb erdélyi beszéd felértékelése (vö. 1. táblázat).

A *szép beszéd* kritériumát nehéz megfogalmazni. Ezért a kérdőívben egy ötfokú skálán kellett értékelni a „szép nyelv és beszéd” kategóriáját. A válaszok alapján a legmagasabb értéke a *helyességnek* volt (83,5%), utána következnek a *szép szavak* (49,3%), a *szép hangzás* (43,8%), legalacsonyabb pedig a *magyaros* tulajdonság

(37%). A vizsgálat során a válaszadók a következő meghatározásokat adták a szép beszédre: *a beszélő kevés idegen szót használjon, legyen a beszéd választékos, helyes szórendű, zengzetes, magyaros hangsúlyú, irodalmi, a megfelelő helyen a megfelelő szavak legyenek használva, legyen a fülnek kellemes, ne legyen monoton, de legyen koherens, folyékony, a beszélő ne tagmondatokban beszéljen.*

1. táblázat

A „Hol beszélnek leghelyesebben magyarul?” kérdésre kapott válaszok

	1	2	3	4	5
Budapest	1 (1)	18 (36)	26 (78)	20 (80)	0 (0)
Magyarország	2 (2)	12 (24)	30 (90)	21 (84)	1 (5)
Erdély	0 (0)	3 (69)	13 (39)	24 (96)	26 (130)
Székelyföld	4 (4)	8 (16)	31 (93)	24 (96)	0 (0)

Helyességi index: (1) Erdély 4,1, (2) Magyarország 3,1, (3) Székelyföld 3,1, (4) Budapest 3,0.

Ami a nyelvváltozatok szépségét illeti (2. táblázat), a válaszolók az erdélyi beszédet tartották a legszebbnek (4,1-es tetszési index). Az eredmények világosan elkülönítik Erdélyt a többi régiótól. Az anyaországra vonatkozó két pontszám negatív irányba mutató attitűdre utal, azaz általában az erdélyi beszélőknek az anyaországbeli beszélőkkel szemben érzett ellenérzését fejezi ki.

2. táblázat

A „Hol beszélnek legszebben magyarul?” kérdésre kapott válaszok

	1	2	3	4	5
Budapest	11 (11)	17 (34)	23 (69)	9 (36)	1 (5)
Magyarország	5 (5)	14 (28)	31 (93)	11 (44)	1 (5)
Erdély	0 (0)	1 (2)	13 (39)	24 (96)	25 (125)
Székelyföld	5 (5)	11 (22)	25 (73)	15 (60)	5 (25)

Helyességi index: (1) Erdély 4,1, (2) Székelyföld 3,1, (3) Magyarország 2,8, (4) Budapest 2,5.

A hazai (erdélyi) beszéddel szemben tapasztalható pozitív értékelés (*helyes és szép*) figyelemreméltó, és arra utal, hogy a szórványmagyarok elkötelezte magát a kontaktusváltozat és a kontaktusnorma mellett. Az erdélyi nyelvváltozatnak a magyarországi fölé való helyezése egyrészt megkérdőjelezi, másrészt azonban alátámasztja Lanstyák (1995) feltételezését.

Bár a kollektív, illetőleg egyéni identitás meghatározására nem tért ki a kérdőív, a nyelvvel szembeni attitűdök azt tanúsítják, hogy az adatközlők az általános magyar identitás fölé helyezik az *erdélyi magyarsághoz* való tartozásukat.

A nyelvhez való viszonyulást világítja meg az is, hogy valakinek milyen a véleménye a különböző személyiségek és a sajtó magyar, illetőleg román nyelvhasználatáról. Az eredmények szerint a válaszolók 84,2%-a meg van elégedve az egyházi, politikai és kulturális személyiségek magyar nyelvhasználatával, és mindössze

49,4%-ban értékelik negatívan ugyanezen személyiségek román nyelvű beszédét. A megkérdezettek leginkább a politikai személyiségek magyar beszédével vannak megelégedve (78,1%).

Az egyéni és közösségi nyelvi attitűdöket erősen befolyásolják a szociális, politikai és kulturális tényezők. A kisebbségi magyar nyelv presztízst és egyéb tulajdonságait a kérdőív egy ötfokú skálán mérte. A nyelvet az alábbi tulajdonságpárok alapján kellett 1–5-ig osztályozniuk (1 = minimum, 5 = maximum): *nem szép – szép; haszontalan – hasznos; nehéz – könnyű; nem lehet vele érvényesülni – jól lehet vele érvényesülni; nem ismerik el más országokban – elismerik más országokban; nem előnyös – előnyös*. A válaszadók (1. 3. táblázat) a nyelv *szépségét* különösen nagyra értékelik (4,83-as index). A *könnyűséget* jellemző 2,95-ös index a vártnál alacsonyabbnak tűnő érték ellenére is inkább a válaszolók büszkeségét fejezi ki, valamint azt a sztereotípiát, amely szerint a magyar nyelvet nehéz megtanulni.

3. táblázat

A magyar nyelv	
Szép	4,83
Hasznos	3,95
Előnyös	3,34
Lehet vele érvényesülni	3,12
Könnyű	2,95
Elismerik más országokban	2,5

Figyelemre méltó a *hasznos, előnyös* tulajdonságok váratlanul magas értéke, valamint az, hogy az érvényesülés szempontjából is pozitívan viszonyultak a magyar nyelvhez. A *tulajdonságindexekből* kiszámított, a magyar nyelvre vonatkozó átlagérték 3,4 az ötös skálán, ami jó helyezést, elég magas presztízst tulajdonít az anyanyelvnek.

A megvizsgált kolozsvári fiatalok 89,7%-ának vannak magyar nyelvű vagy a magyar kultúrával összefüggő lemezei és/vagy kazettái. A zenefelvételek közül a könnyűzene van első helyen (54,4%), ezt követik a népzene és nótát tartalmazó felvételek (48,5, illetőleg 45,6%), a szimfonikus felvételek pedig utolsó helyen vannak 27,9%-kal. A népzene felvételek nagy aránya valószínűleg identitáserősítő funkcióval magyarázható. A szövegfelvételek között első helyen a versek vannak (27,9%), majd a mesék következnek (5,9%).

Az adatközlők a magyar irodalmat lényegesen jobban ismerik a román irodalomnál, ugyanez érvényes a szépművészetre, a tudományokra és a folklorra is. Viszonylag kevesen voltak olyanok, akik mindkét kultúrában jártasnak vallották magukat. Elmondható tehát, hogy a mintára a határozott monokulturalizmus jellemző. Azok, akik a román kultúrát jobban ismerik, egyrészt a vegyes házasságból származók közül kerülnek ki, másrészt azok közül, akik tanulmányaikat román nyelven végezték.

A feldolgozott adatok szerint a minta 98,6 százaléka olvas magyarul. Az olvasás gyakorisága a következőképpen oszlik meg: (a) naponta olvas magyarul 65,3%, (b) hetente többször 12,5%, (c) hetente 8,3%, (d) ennél ritkábban olvas magyarul 11,1%.

Figyelembe véve azt, hogy a megkérdezettek 67%-a végezte magyarul

középiskolai tanulmányait, a naponta magyarul olvasók száma körülbelül ennek megfelelő. Ugyanakkor nagy azoknak a száma, akik saját bevallásuk szerint hetente vagy ennél ritkábban olvasnak anyanyelvükön (összesen 19,4%).

A fenti arányok nyilvánvaló összefüggésben vannak az újság-előfizetők számával: a mintának alig több mint fele (52%) fizet elő újságokra, ebből csak egy személy fizet elő román és magyar nyelvű lapokra egyaránt. A fennmaradók csupán magyar nyelvű újságot járatnak, többnyire a helyi napilapot.

A magyar nyelvű rádió- és tv-adások domináns szerepet játszanak a határon túli régiókban, összetartó és informáló szerepe igen nagy. A megkérdezettek 85%-a követi a televízió magyar nyelvű adóit, a tévénezők 58%-a rendszeresen nézi a Duna Tévé. A román nemzeti adó magyar nyelvű adásainak és a területi adók kisebbségi műsorainak követői lényegesen kevesebben vannak. Ugyanakkor szinte mindenki (94,5%) nézi valamelyik román adó műsorát. A válaszok alapján úgy tűnik, hogy az adatközlők többsége a román nyelvű adókon keresztül követi inkább a híreket.

A magyar nyelven rádiót hallgatók 38%-a a Kossuth Rádiót részesíti előnyben, függetlenül az éppen sugárzott műsortól, bár nagyon sokan külön figyelemmel kísérik a híradásokat. A román nyelvű rádiót sokkal nagyobb számban hallgatják (81,4%, szemben a magyar rádióadók 60%-os hallgatottságával), azonban a hallgatók nagy része zenés adókat hallgat.

Összegezve, a magyar nyelvű tévé- és rádióadásokat lényegesen kevesebben nézik, illetőleg hallgatják, mint a román adásokat. A román nyelv hatása így sokkal nagyobb, intenzívebbnek és állandóbbnak mondható, és főként a fiatalabb generációkat befolyásolja nyelvhasználatukban. A hatás pedig a nyelvhasználat minőségén mérhető le.

Nyelvhasználat

A nyelvhasználatot nagymértékben meghatározza a mindennapos környezet. Azok, akik román környezetben dolgoznak, nyilván többet használják a román nyelvet, mint azok, akiket zömmel magyar munkatársak vesznek körül.

A körülmények és a kódválasztást általánosan befolyásoló szociális, politikai, gazdasági és kulturális tényezők meghatározó szerepet játszanak az általános nyelvválasztási modellek kialakításában. A nyelvválasztási mechanizmus tanulmányozásakor azonban mindenképpen abból kell kiindulni, hogy a választás nem véletlenszerű, hanem stratégiája van, egyfajta (tudatosított vagy nem tudatos) modellen alapszik.

A felmérés eredményei szerint hivatalos és nyilvános helyen (iroda, posta, bank, orvosi rendelő, étterem, bár/kocsmák stb.) a kolozsvári magyar fiatalok többnyire a román nyelvet használják az alkalmazottal szemben. A magyar nyelv használata a személyes helyzetekben (imádkozás, számolás) dominál (4. táblázat).

A családon kívüli társadalmi érintkezés domináns nyelve szintén a magyar. A megkérdezettek 56,7%-a magyarul beszél barátaival, 41,8% pedig vegyes, magyar-román társaságba jár. A szomszédokkal való kapcsolattartás többnyire magyarul és románul történik, az adatközlők 62,9%-a esetében. A megkérdezettek 27,1%-a lakik tiszta román környezetben, s mindössze 10% állította, hogy szomszédjaival csak

magyarul érintkezik. Az adatok szerint az adatközlők 49,3%-ban vannak olyan helyzetben, hogy tulajdonképpen kötelező módon kell a román nyelv használata mellett dönteniük, 30,4%-ban választhatják a magyar nyelvet, és 20,3%-ban választhatják vagy egyik vagy másik nyelvet a körülmények és a partner függvényében. A vegyes nyelvhasználat, illetőleg a főleg személyhez kapcsolódó nyelvválasztási helyzetek a következők: barátokkal, szomszédokkal, idegenekkel való szembenállás, illetőleg a káromkodás.

4. táblázat

A román és a magyar nyelv használata különböző beszédhelyzetekben

	<i>Román</i>	<i>Magyar</i>	<i>Román+Magyar</i>
posta, bank	98,6	0	1,4
étterem	93,6	3,2	3,2
orvos	91,8	6,8	1,4
hivatal	90,0	8,6	1,4
bár/kocsmák	80,8	7,7	11,5
idegenek	53,0	9,1	37,9
szomszédok	27,1	10,0	62,9
számolás	2,8	79,2	18,0
káromkodás	1,7	58,3	40,0
imádkozás	1,6	95,2	3,2
barátok	1,5	56,7	41,8

A magyar és a román nyelv megoszlásának vizsgálata során az adatközlőknek meg kellett jelölniük azokat a színtereket, ahol a magyar, illetőleg a román nyelvet beszélik. A válaszok a következő arányokat eredményezték.

A magyar nyelv a személyes, intimebb területeken élvez előnyt (otthon 100%, egyház 78,1%), míg a román nyelv olyan színtereken használatosabb, mint amilyen az orvosi rendelő (86,3%) vagy a bolt (89%), tehát ahol valószínűbb, hogy az alkalmazott román anyanyelvű. Két semleges terület van, ahol a két nyelv használata, ha nem is egyenlő, de mindenképpen közel áll egymáshoz: a munkahely és a szomszédság.

A leggyakoribb írásbeli megnyilatkozások nyelvhasználatát a következőképpen összegezhetjük. A várakozásoknak megfelelően a magyar nyelvet nagyobb arányban használják a személyes tárgyú iratok megírására (78,3%), ugyanakkor a román nyelv dominál a hivatalos iratok megszerkesztésében (83%).

Összegzés

Az erős erdélyi érzés ellenére az erdélyi magyar kisebbség tagjaiban általában erős a magyar nemzethez való tartozás tudata. Ettől függetlenül, a romániai magyarok gyakran érezhetik úgy, hogy a magyarságukat kétségbe vonják mind a románok, mind pedig a magyarországiak. A 'szép' magyar beszédre való törekvést mindenestre minden magyar ember erkölcsi kötelességének szokás tartani (Huszár 1986, Lanstyák és Szabó Mihály 1997).

Feltételezésünk szerint a kisebbségi magyarság (általában) a magyarországi köznyelvet tekinti normatívnak, ahhoz próbál igazodni. A felmérés azonban ettől eltérő

eredményeket mutat. Eszerint a kolozsvári fiatalok körében a magyarországi nyelv lényegesen kisebb presztízzsel rendelkezik, mint a hazai nyelvváltozat: a magasabb értékelés pedig arra utal, hogy a regionális köznyelv normájához való igazodás sokkal célravezetőbbnek tűnik az átlagbeszélő számára, mintha egy tőle távol álló, mindennapi nyelvhasználatában különböző nyelvváltozathoz, a magyarországi (budapesti) köznyelvhez kellene alkalmazkodnia. A tendencia tulajdonképpen az, hogy az egyetlen E változat mellett (a standard magyar) régióként különböző K változatok válnak elfogadhatóvá. A K változatok térhódítása és helyi E-ként való funkcionálása természetesen a környezetnyelv hatásától is függ.

A környezetnyelvnek különösen erőteljes hatása lehet az anyanyelvre, bár ez sokszor nem annyira feltűnő (a hatás inkább állandóságában elgondolkasztató: a tévé, a rádió befolyása tartozik főként ide). A magyar nyelv másodlagos státuszából következően a magyar standard romániai változatában sok regiszter nincs kifejlődve (szakmai, hivatalos jellegűek), mivel az érintett színtereken a román nyelv használatos.

A kisebbségi magyarság elsődleges kommunikációs eszköze a közösségen, hálózaton belül a magyar nyelv, illetőleg annak helyi változata. Abban az esetben, amikor a beszélő anyanyelvhasználatának mennyisége csökken, a nyelvhasználati területek száma leszűkül, és az anyanyelv nagyfokú egyszerűsödésen megy át: már csak informális helyzetekben, általában csökkenő hatékonysággal működik (vö. Bartha 1995). A felmérés ezt teljes mértékben alátámasztja. A nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekre adott válaszokból kiderül, hogy a magyar nyelv használata a családra, barátokra, vallásgyakorlásra, esetleg munkahelyre szorul vissza, s bár a magyar nyelv *érvényesülési* (3,12) és *hasznossági* (3,95) *indexe* (az ötös skálán) viszonylag magas, ez inkább a határok átjárhatóságának köszönhető. A magyar nyelv használata nagymértékben visszaszorult a közéletben, bár elég sok magyar nyelvet használó egyesület, társaság és szövetség létezik.

A magyar nyelv írásbeli használatának felmérése is az előbbieket igazolja: az anyanyelv a személyes tárgyú iratokban dominál, míg a hivatalos dolgokat szinte kizárólag román nyelven szerkesztik meg.

A nyelvek ilyenén megoszlása a magyart „családi nyelvvé” fokozza le, ezáltal folyamatosan szűkítve a beszédhasználati területet. A legtöbb kisebbséginek problémát okoz egy magyar nyelvű hivatalos irat megfogalmazása, hiszen az erre vonatkozó szókincs és szóhasználat nincs birtokában. A szókincsbeli hiányosságok azonban nemcsak hivatalos téren nyilvánulnak meg: megtalálhatók a munkahelyhez, hivatáshoz kötődő regiszterben is. Mivel nagyon sokan kizárólag románul sajátították el a szakmájukra vonatkozó ismereteket, sok esetben egyáltalán nem ismerik a magyar szaknyelvet, vagy pedig románból fordítanak. Holott, mint Lanstyák (1995) is állítja, a szaknyelvek esetében az lenne a kívánatos, hogy ne legyenek eltérések a magyar standard és az erdélyi, szlovákiai stb. változat regiszterei között. Ám ezek léteznek, és többek között azért, mert az állam állandóan igyekszik leszűkíteni a kisebbség anyanyelvén folyó oktatást, ez pedig óhatatlanul a kisebbség (nyelvi) erejének gyengüléséhez vezet.

A környezetnyelv hatása az erdélyi magyar nyelvre elsősorban nem azért tűnik veszélyesnek, mert hatására új szavak, kifejezések, nyelvtani szerkezetek kerülnek be a

magyar nyelvnek ebbe a változatába. A veszély inkább abban rejlik, hogy a román nyelv dominanciája bizonyos területeken erősen csökkentette, vagy szinte megszüntette az illető területre vonatkozó szókincs (ilyen például a hivatali nyelv, a közélet nyelve, gazdasági regiszter, a jogi nyelv) – ahol pedig még nem sorvadt el egészen, olyan kifejezések élnek, amelyek nem felelnek meg a magyar standardnak (kölcönszavak, illetőleg tükörfordítások). A magyar nyelv kiszorulása tehát általános regisztervesztést idéz elő. Ez pedig egyrészt a nyelv különfejlődéséhez, másrészt pedig a nyelv sorvadásához vezet.

IRODALOM

- Bartha Csilla 1995. Nyelvcseré, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In Kassai Ilona, szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya. 37–48.
- Csepeli György 1998a. Jelentés a Tündérkertből. *A hét* 14:3–4.
- Csepeli György 1998b. Konfliktus-látószögek Erdélyben. *A hét* 24:5.
- Huszar Ágnes 1986. Nyelvművelés és norma. In Fülei-Szántó Endre, szerk., *Norma – átlag – eltérés*. Pécs: Pécsi Akadémiai Bizottság. 59–74.
- Lanstyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr* 119:213–236.
- Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

A magyar–magyar kapcsolatok nyelvi következményei a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatában*

ZELLIGER ERZSÉBET

A különböző nyelvi változatokat beszélő emberek társas érintkezése során az általuk beszélt nyelvek kölcsönhatásba kerülnek. A kölcsönhatás alapfeltétele, hogy a kommunikációban részt vevők ismerjék egymás nyelvét, nyelvváltozatát. A megállapítás vonatkozik tehát mind a bilingvizmusra, azaz a kétnyelvűségre (ebben az értelemben szoktak általában nyelvi kontaktusokról beszélni), mind a diglossziára, azaz a kettősnyelvűségre.

Diglossziának történeti távlatokban nemcsak eltérő presztízsű (irodalmi nyelv, illetőleg nyelvjárások), hanem azonos értékű nyelvi változatok kapcsolata is tekinthető. Ezek a kapcsolatok hozták létre az egyes nyelvjárástípusok közötti átmeneti változatok hosszú sorát, amelyekben a nyelv minden részrendszerét érintő kettősségek és az alaptípusoktól hol az egyik, hol a másik javára történő eltolódások egyaránt megtalálhatók. A nyelvi kontaktusoknak ezekre a következményeire bőséges példát lehet találni Imre Samu nyelvjárási felosztásában (Imre 1971:347–348, 356–360 stb.), vagy egy-egy nyelvi jelenség izoglosszáinak a nyelvatlaszok térképlapjain kirajzolódó, egymásba mosódó vonalaiban.

Nyelvjárási kontaktusváltozatok létrejöttében településtörténeti események is szerepet játszottak. Időben csak néhány évszázadot kell visszalépni, hogy az Alföldön a török hódítás utáni betelepítések menetébe bepillantassunk. A Vajdaság mai igen tarka nyelvi képe ezekre az eseményekre utal. Akár egyetlen ottani település nyelve is ékes példa az említett nyelvi kontaktushatásokra. Gombosra például a betelepülők zöme a Dél-Dunántúlról érkezett, de jöttek még Veszprém megyéből és Székesfehérvár környékéről is. Voltak, talán éppen a hajdan innen menekültek utódai, akik Nógrád megyéből költöztek vissza. Rajtuk kívül még a szomszédos Verőce megyéből is telepedtek át családok és egyes személyek. A telepések természetesen magukkal hozták lakóhelyük, szülőföldjük tájnyelvi sajátosságait. Az azóta eltelt jó két évszázados együttélés alatt a különböző vidékről jöttek kölcsönösen hatottak egymásra. Ez alatt az idő alatt olyan nyelvi állapot alakult ki, amely egyesítette magában az alapnyelvjárások egyes elemeit, ugyanakkor újabb, de már közös elemeket is kifejlesztett. A Vajdaság egészét tekintve a Bánátra a szegedi ő-ző nyelvjárás kirajzása, déli részén a XIX. század végi migráció következtében a bukovinai székelytelepek nyelve, a Bácskára (és a Szerémségre is) a dunántúli, a palóc és a kunsági nyelvjárások tarka mozaikképe jellemző – hogy csak a magyar nyelvi változatokat említsem. Ahogyan egy településre vonatkozóan igaz a különböző nyelvjárási változatok összeötvöződése, érvényes kell, hogy legyen a megállapítás az egész Vajdaságra vonatkozóan is. Az ily módon alakult vajdasági regionális köznyelvbe a területen élő más nyelvek is beleszóltak (Penavin 1982, 1986).

* A kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap (T 013745) támogatta.

Budapest nyelvének alapszínét természetesen a XVIII. századtól formálódó magyar nyelvi standard adja meg, amelyet az eredeti, német nyelvű lakosság elmagyarosodása és a magyar nyelvterület egészéről a központba törekvő magyarok nyelvváltozatainak kontaktusa színezt. Ezek a hatások együttesen olyan köznyelvi változatot eredményeztek, amelyben szinkrón kettősségekként a különböző magyar nyelvjárásokra visszatekintő variációk is polgárjogot nyertek. A folyamatnak a hangalakváltozatok tekintetében a 60-as évekre kialakult eredményét összegezte G. Varga Györgyi (1968). A szerző az alakváltozatokat a régi és az új egymás mellett éléseként fogta fel, és nem vetette fel a jelenségek háttérében meghúzódó nyelvjárási vonatkozásokat.

Külön meg kell említeni, hogy történelmi és művelődéstörténeti események következtében Erdélynek, az ottani nyelvváltozatok fölé rétegződött (regionális) irodalmi nyelvnek sajátos helyzete, szerepe, nyugodtan lehet mondani, tekintélye alakult ki még a nem onnan származók körében is. Érdekes módon a magyar nyelv szépségét, az egyes nyelvjárások presztízsét fürkésző kutatások (vö. korábban Imre 1963, legújabbban: Kontra 1997; Fodor és Huszár 1998) hatósugarából ez a nyelvi változat kimaradt (vö. mégis Kontra 1997:231); illetőleg az egyik felmérés szerzői mintha gondoltak volna erre (Fodor és Huszár 1998:200–201), de náluk a székely és csángó nyelvjárásokat a szabófalvi csángó dialektus van hivatva képviselni. Ez a legarchaikusabb csángó nyelvi változat azonban egyetlen mai erdélyi nyelvjárási változattal sem azonosítható maradéktalanul.

A XX. század a magyar migrációk történetében ismét mozgalmas időszaknak bizonyult. Ezen a téren az utolsó évtized annyiban különbözik a megelőzőektől, hogy legújabbban a magyar migráció iránya az anyaország felé mutat, korábban politikai okokból a célország hazánktól nyugatra esett. Minden esetben számolni lehet és kell a migrációk nyelvi következményeivel.

A XX. század második felében több hullámban érték el magyar csoportok Ausztria területét. Ezek 1945 körül az egész magyar nyelvterületről, majd 1956–1957-ben a mai Magyarországról érkeztek, később a mindenkor jelentkező magyarországiak mellett jellegzetes a 60-as, 70-es években jugoszláviai vendégmunkások, végül az 1980-as években pedig az erdélyi menekültek csoportja.¹ A migrációs hullámok egymásutánja a Kárpát-medencében történelmileg kialakult eltérő presztízsű kulturális régiók képviselőinek egy viszonylag szűk területen való egymás mellettiségét eredményezte. Az ilyen módon egymás mellé, időnként a szó szoros értelmében egymás szomszédságába került, különböző magyar nyelvi változatokat beszélő emberek nyelvhasználat a kontaktushelyzet folytán kölcsönhatásba került. Ezek a nyelvi kapcsolatok bizonyos mértékig előképnek tekinthetők a 90-es években Magyarországra menekült erdélyiek és délvidékiek nyelvi viselkedéséhez (Bartha 1991:77–87, Rajlsli 1995:299–303).

Egy nyelvpolitikai szempontból olyan helyzetű és szerepű nyelv esetében, mint a magyar, előfeltevésem alapján elvárható, hogy a nyelvi kiegyenlítődési folyamatokban a történelmileg már kialakult standard döntő szerepet töltsön be. Tekintettel arra, hogy olyan nyelvi közösségekben végbemenő folyamatokat mutatnak be, amelyben az egyes csoportok eltérő ideje élnek a vizsgált területen egymás mellett, és az egész közösség is

viszonylag rövid történelmi múlttra tekinthet vissza, a nyelvi változásokra leginkább hajlamos szókincset választottam ki a tendenciák illusztrálására.

Linzben végzett eddigi kutatásaim anyagából itt és most néhány fogalom megnevezésének a szókincset vizsgálom abból a szempontból, hogy milyen nyelvi kódba (standard, illetőleg valamelyik nyelvjárás) tartoznak, és a kódhasználatnak/-választásnak milyen szignifikáns okai mutathatók ki.

Módszertani szempontból szükséges néhány kérdést megemlíteni. Köznyelvi elemnek tekintettem mindazon szavakat, amelyeket szótáraink (ÉrtSz., ÉKsz.) ennek tartanak. Ebben a tekintetben velük azonos kategóriába soroltam a választékos, illetőleg a szaknyelvi minősítésű szavakat is (*burgonya* ~ *krumpli*; *petrezselyem* ~ *fehérrepa* ~ *gyökér* 'petrezselyemgyökér'). A magyar standard elemei szűkebb vagy tágabb körben nyelvjárásainkban is megtalálhatók. Általános tájszótáraink azonban a köznyelvvél megegyező alakokat és jelentéseket nem tartalmazzák. Ez a szótárszerkesztési szempontból védhető gyakorlat komoly gondot okoz akkor, amikor a szóhasználat kapcsolatban el kell dönten, vajon az adott elem az adatközlő által használt nyelvi változatban és a standardban egybeesik-e, vagy pedig a standard formát preferálja egy nyelvjárással szemben. Szűkösebb címszóállományuk miatt gyakran a nyelvatlaszok sem adnak az ilyen kérdésekre feleletet.

Előfordulhat, hogy külön vizsgálatok szükségesek annak megállapítására, hogy a nyelvterület egyes pontjain nyelvjárási elemnek tekinthető nyelvi eszköz a nyelvterület más részén az ottani regionális köznyelv (vö. Kiss 1995) része. Például a 'petrezselyem; petrezselyem zöldje; petrezselyem gyökere' jelentésű *zöldség* szót az MTsz. egyáltalán nem, az ÚMTsz.² a Vajdaságból nem idézi. Így merül fel az a kérdés, hogy az óbecsei és újvidéki adatközlőim által használt *zöccség* adat hogyan minősíthető – kiváltképpen abban a megközelítésben, hogy székelykevei adatközlőim a tőlük várható *petrezselyem zögye* ~ *petrezselyemlapi* ~ *lapi* (Penavin és Matijevics 1978:194) helyett ugyancsak ezt a lexémát használták. A probléma megoldásához alighanem akkor jutunk közelebb, ha figyelembe vesszük, hogy az elsősorban zöldségtermesztésből és a Vajdaság minden részébe, sőt korábban Zágrábig, Szarajevóig eljutó és piacozásból élő kupuszinaiak nyelvén is 'petrezselyem' jelentésben a *zöccség* szó használatos (Zelliger 1977:4–6, Silling 1992). A Vajdaságból származó ausztriai adatközlőim nyelvhasználatának ebben a tekintetben tapasztalható egyöntetűsége a nyelvjárási kontaktushatáson kívül még az óhazában kialakult regionális köznyelviségre való törekvésüket is példázhatja.

Az adatközlőimtől kapott válaszok a nyelvi kontaktusok kétféle irányú megközelítését teszik lehetővé. Az egyik irány közülük az anyag globális áttekintésén alapul, és az adatok alapján kimutatható fő tendenciák elemzését teszi lehetővé. Mivel alapfeltevésem szerint a vizsgált közösség nyelvhasználatában standardizációs folyamat várható el, a magyar standarddal megegyező alakok és a különböző nyelvjárási formák összehasonlítását végeztem el három fogalommal kapcsolatban, egy korábbi munkámban (Zelliger 1998:202–207). Az ott közzétett számadatok azonban nem adnak reális képet az adatközlők (45 fő) nyelvváltozat-választásáról, mivel összemossódnak általuk azoknak az adatai, akik csak a standardot használják (jellegzetesen a budapestiek) és akiknek a nyelvjárásában az adott fogalom

megnevezése egybeesik a standarddal – ezek együttesen nevezhetők *vernakuláris standardnak* –, valamint azoké, akik a várható nyelvjárási alakkal szemben választják a standard szóhasználatot. (Az adatközlők nyelvjárási hovatartozásával kapcsolatban l. Zelliger 1998:203.) Ezeknek a hibáknak a kiküszöbölése az alábbi számítás alapján lehetséges:

teljes szóanyag = kérdések x adatközlők száma

(kérdések x adatközlők száma) – adathiány – vernakuláris standard =

választott standard + dialektus = bázisérték

$\frac{\text{választott standard} \times 100}{\text{bázisérték}}$, illetőleg $\frac{\text{dialektus} \times 100}{\text{bázisérték}}$

A jelen vizsgálat alapját hét fogalom (burgonya, eperfa, disznósajt, petrezselyem, sárgarépa, töpörtyű, fiú) megnevezésének az adatai képezik, amelyben a **bázisérték = 315–17–169 = 129**.

Adatközlőim 74 adatban a standardot használták a nyelvjárási megfelelő helyett, 55 adat pedig a nyelvjárási változat preferálását mutatja,

azaz $\frac{74 \times 100}{129} = 57,36\%$ a standard,

illetőleg $\frac{55 \times 100}{129} = 42,64\%$ a nyelvjárási

szóhasználat aránya. A standard irányába történő legnagyobb fokú elmozdulás (24 adattal) és egyúttal a nyelvjárási forma választásának legalacsonyabb száma (3 adattal) a *fiú* megnevezése kapcsán történt: a születési hely nyelvjárási változatának megfelelő *fijucska* szó két erdélyi, a *gyerek* pedig egy nyugat-dunántúli adatközlő szóhasználatában fordult elő.

A standard alakok használata felé történő elmozdulás első generációs adatközlőim esetében jórészt valószínűleg korábbi eredetű, és nem Felső-Ausztriában következett be, a második generáció nyelvhasználatában pedig a család, továbbá a cserkészcsapat és egyéb magyar nyelvhasználati színterek hatásának tulajdonítható. Az utóbbiak körében az adathiány jóval gyakoribb, mint az első generációsoknál.

A nyelvjárási helyett a standard szóalak 35 adatközlőnél, a nyelvjárási változat 30 fő nyelvhasználatában jelentkezik, vagyis több adatközlő az egyik fogalmat inkább a standardban szokásos néven, egy másikat inkább a szűkebb pátriájában megszokottan nevez meg. A jelenlegi vizsgálathoz kiválasztott hét fogalom közül a standard változatot 10 fő 1 fogalom, 14 fő 2 fogalom, 7 fő 3 fogalom, 4 fő 4 fogalom megnevezésére használta. A nyelvjárási formát 1 fogalomra 16 fő, 2 fogalomra 5 fő, 3 fogalomra 7 fő, 4 fogalomra 2 fő választotta. A 3 és a 4 fogalomra standard vagy nyelvjárási választ adók között nincsen átfedés, így ezeket a csoportokat érdemes közelebbről megvizsgálni.

A nyelvváltozat választásában adataim alapján nem játszik lényeges szerepet sem a nemek szerinti, sem a generációs megoszlás, de az iskolázottság és az iskola nyelve sem. (Az adatközlők ide vonatkozó jellemzőit l. Zelliger 1998:203–204, a generációk

ismertetését l. Zelliger 1996/1997:94–98.) Szignifikáns különbség az anyanyelvjárás alapján állapítható meg. A standard alakot választók sorában 6 fő (közülük 1 második generációs) a nyelvterület nyugati részéről származik, a nyelvterület középső részét 4 fő (3 első generációs, 1 második generációs) képviseli. Hozzájuk csatlakozik még 1 székeleykevei születésű személy is.

A nyelvjárásnak minősített alakok használatában igen jelentős létszámot képviselnek az erdélyi származású adatközlőim. A 9 főből 7 az ő soraikból került ki. (Ketten a nyelvterület nyugati részéről valók.) Az erdélyiek nemre és műveltségre való különbségük ellenére egyöntetűen az Erdély-szerte elterjedt *murok* 'sárgarépa' szót használják, amely tájszótáraink tanúsága alapján vitathatatlanul tájszónak minősül. Megközelítően hasonló egységesség tapasztalható más, az erdélyi nyelvjárásokban széles körben elterjedt szavak (*pityóka*, *gömbec* stb.) használatával kapcsolatban is. Csekélyebb fokú nyelvi alkalmazkodásukat a csoportnak a vizsgált magyar közösségen belüli igen fiatal volta magyarázhatja ugyan, megítélésem szerint lényegesebb szerepet játszhat nyelvi viselkedésükben az erdélyi nyelvnek a már említett tekintélye. Anélkül, hogy itt a regionális köznyelv, regionális köznyelviség kérdésebe (vö. Kiss 1995:5–8) belemélyednék, a tapasztalt nyelvhasználati egyöntetűség alapján felvethetőnek tartom annak a lehetőségét, hogy a kérdéses lexémákat esetleg az erdélyi tájnyelvnél magasabb szintű nyelvi rétegbe soroljuk.

A fenti, makroszerkezeti számításnak is nevezhető eljárással kapott eredmények a részletekre világító mikroelemzéssel finomíthatók. Ezekből kiderül, hogy a nem azonos vernakuláris nyelvváltozatot beszélő házastársak nyelvhasználatában bizonyos közelítések vannak. Így például budapesti születésű adatközlőm erdélyi származású feleségével beszélve a burgonyát *pityókának* mondja. Egy másik erdélyi asszony viszont ugyanezt a fogalmat a vele azonos nyelvi változatot beszélő családjával ellentétben „itt már”, azaz Ausztriában *krumplinak* nevezi. Azok többsége, akik a húslevesbe *murkot* tesznek, hozzátesszik, hogy ez Magyarországon *sárgarépa*. Van olyan erdélyi adatközlőm, aki a *krumpli* ~ *pityóka* megfelelések közül aszerint válogat, hogy a beszélgetőpartnere számára melyik kifejezés az ismerős. Ugyanő megjegyezte, hogy bizonyos „helyzetekben” (azaz olyan összetett szóban, mint a *hasábburgonya*) csak a *burgonya* használható. Az egymás nyelvhasználatára való odafigyelés, az ezt tekintetbe vevő nyelvi viselkedés teremti meg az alapot ahhoz, hogy a vizsgált közösség nyelvi kiegyenlítődési folyamatairól, illetőleg ezek kezdeteiről beszéljünk.

JEGYZETEK

¹ Az általam vizsgált felső-ausztriai közösség jellemzőit – adatközlőim száma és szociális tagoltsága folytán – Ausztria valamennyi hasonló eredetű magyar népességére érvényesnek lehet tekinteni.

² Az ÚMTsz.-nek egy-egy adata van rá Zalabaksárról, Monorról, Tápiószentmártonból, illetőleg hivatkozik a SzegSz., OrmSz. és a SzlavSz. anyagára.

IRODALOM

- Bartha Csilla 1991. Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio* 1:77–87.
- ÉKsz.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós, szerk., 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz.: *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. 1992. (5. kiadás) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fodor Katalin és Huszár Ágnes 1998. Magyar nyelvjárások presztízsének rangsora. *Magyar Nyelv* 94:196–210.
- Imre Samu 1963. Hol beszélnek legszebben magyarul? *Magyar Nyelvőr* 87:279–283.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő 1995. A regionális köznyelvviség mint kutatási probléma. *Magyar Nyelv* 91:1–9.
- Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93:224–232.
- MTsz.: Szinyei József, szerk., 1897–1901. *Magyar tájszótár*. I–II. Budapest: Hornyánszky.
- OrmSz.: Keresztes Kálmán, szerk., *Ormánysági szótár*. 1952. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Penavin Olga 1982. Gombos község nyelve. In Bosnyák István, szerk., *Jugoszláviai magyar nyelvjárások*. Értekezések, monográfiák 1. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. 151–161.
- Penavin Olga 1986. *Nyelvjárás és köznyelv*. Nyelvművelő Füzetek. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Penavin Olga és Matijevics Lajos 1978. *A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza*. Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Rajslí Iлона 1995. Nyelvi adaptálódás és kódváltás a megváltozott körülmények között. In Kassai Iлона, szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya. 299–303.
- Silling István 1992. *Kupuszinai tájszótár*. Újvidék: Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság.
- SzegSz.: Bálint Sándor 1957. *Szegedi szótár*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SzlavSz.: Penavin Olga 1968–1978. *Szlavóniai (kórogyi) szótár*. I–III. Novi Sad: Forum.
- ÚMTsz.: Lőrinczy Éva, főszerk., 1979–1988–1992. *Új magyar tájszótár*. I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Nyelvészeti tanulmányok 10. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zelliger Erzsébet 1977. *A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 147.
- Zelliger Erzsébet 1996/1977. Generációk az emigrációban. A felső-ausztriai szórványmagyarság néhány jellemzője. In Bánki Judit, szerk., *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes, 21. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 94–98.
- Zelliger Erzsébet 1998. Néhány észrevétel a szókincs változásához. A szórványmagyarság nyelvhasználatának sajátosságai. In Hajdú Mihály és Keszler Borbála, szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke. 202–207.

A románság vallására vonatkozó román eredetű szókincs az erdélyi régiségben

ZSEMLYEI JÁNOS

1. A magyar szókészlet román elemeinek történetét vizsgáló nyelvészek már számos figyelemre méltó észrevételt tettek a románság vallására vonatkozó kölcsönszavak tekintetében (Szabó T. 1971, Szabó 1968, Bakos 1982). A témát a továbbiakban az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig megjelentetett, illetőleg ezután közreadandó köteteiben levő adatok, továbbá „A magyar nyelv feudalizmus kori román kölcsönszavai” (Szabó T. és mtsai é.n.) című kéziratos szótörténeti monográfia alapján tanulmányozom. A fenti két munkában a szóban forgó fogalomkör szóanyagából mintegy 40 alapszó, főcímszó említhető meg.

2. A számbavett szóanyag számos eleme a többszörös etimológia körébe tartozik, azaz a magyarba a románon kívül más nyelvből is bekerülhetett. Ilyen szó pl. a *kalugyer* vagy a *pópa*, amelyeknek forrása a magyar nyelvterület bizonyos, nem erdélyi vidékein valamely szláv nyelv, vagy a ‘román kántortanító’ jelentésű *deák* a r. *diac* szóból származtatható. Ez, akárcsak a m. *deák–diák*, délszláv eredetű (Cioranescu 1958–1961, Gombocz és Melich 1914–1944, TESz.).

3. Az az időszak, amelyben a tárgyalandó szavak jelentkeznek, a XVI. században kezdődik, és a XIX. század harmadik negyedéig tart. E szavak későbbi előfordulásának vizsgálata nem feladata ennek a tanulmánynak. A zárójelben található adatok feltüntetik az illető szavak első és utolsó jelentkezésének évét a jelzett időszakból. XVI. század: *jegumen* (1585–1757), *kalugyer* (1559–1831), *monaszteria* (1598–1829), *pópa* (1566–1845), *protopop(a)* (1568–1811). XVII. század: *áfuriszál* (1655), *beszerika* (1645–1819), *drákuly* (1680/1715 k.), *deák* (1636–1835), *gocsmán* (1614–1873), *krucsa* (1662–1860), *kunúnál* (1632–1749/1845), *mitropolit* (1614–1848), *nafora* (1655), *vladika* (1600–1737). XVIII. század: *dászkel* (1714–1844), *kília* (1726), *kolindál* (1752–19. sz. eleje), *krácson* (1719), *krisznyik* (1753), *komunikál–kumenyikál* (1722–1803), *komuniketura–kuminekatura* (1722–1792), *dezlegál* (1722), *kércile* (1759/1845), *léturgyia* (1722–1811), *mitra* (1710 k.), *molidva* (1746–1756), *negyeja* (1754–1790), *parintya* (1756–1811), *pást* (1756–1759/1845), *pomána* (1720–1861–62), *preszkura* (1722–1816), *prohodál* (1722), *provod* (1768), *ruga* (1765), *sinu* (1765), *szerekusztá* (1765), *szerindár* (1736–1804), *szluzsba* (1722–1790), *szobor* (1722–1790), **szpovadál* (1722)¹, *szvinciáta* (1759/1845), *tóka* (1708–1838), *unic* (1749/1845), *vángyilia* (1796). XIX. század: *jertecsuna* (1810), *picere* (1819), *prápor* (1804).

4. A tanulmányozott kölcsönelemek nem lehettek azonos gyakoriságú tagjai az erdélyi régiség szókészletének. Egyesek közülük számos adalékban fordulnak elő, kisebb-nagyobb szócsaládjuk alakult ki az átvevő nyelvben, többé-kevésbé állandósult szókapcsolatokban is jelentkeznek, mások ellenben csak ritkán, esetleg csupán egyszer bukkannak fel, kicsi a szócsaládjuk, esetleg teljesen társtalanok. Az első csoportba sorolható pl. a *beszerika*, *kalugyer*, *krucsa*, *pomána*. A *beszerika* egykori használata

mintegy 20 adalékkal igazolható. A *kalugyer* kb. 40 adalékban fordul elő, figyelmen kívül hagyva a román vajdák és az erdélyi fejedelmek diplomáciai levelezéséből és más havaslevi meg moldvai magyar nyelvű iratanyagból származó számos adalékot. E szónak képzett származékai és összetételei is létrejöttek: *kalugereskedik*, *kalugerség*; *kaluger-barát*, *kaluger-gárgyán*, *kalugerház*, *kalugerklastrom*, *kalugerpap*, *tanító-kaluger*. A *pománára* is 10-nél több adalék idézhető. E szónak *pománáz* származéka is van (kb. 'gyászmisét tart'), és *pománába ad* meg *pománába vesz* szókapcsolatban szintén előfordul. A *krucsa* egykori használatát több mint 10 adalék igazolja. Szócsaládja a címszón kívül még magába foglalja a *krucsás*, *krucsázás*, *megkrucsázott* és *határkrucsa* származékot, illetőleg összetételt.

Csak kevés adalékban vagy csak egyszer előforduló és társtalan szó: *áfuriszál*, *dezlegál*, *drákuly*², *jertecsuna*, *kília*, *krácson*, *nafora*, *prápor*, *provod*, *ruga*, *unic*. Ezek közül azonban néhány felbukkan a későbbi, XIX–XX. századi adatközlésben. Például az *áfuriszál*, *nafura*, *prápor* (Márton, Péntek és Vöő 1977).

A kutatott szavak között vannak szélesebb földrajzi körben elterjedtek, illetőleg csak néhány vagy csak egyetlen ponton felbukkanók. Számos pontról adatolható a *beszerika*, *dászkel*, *deák*, *kalugyer*, *pomána*, *pópa*, *monasztéria*. Ezek talán az egykori erdélyi regionális köznyelv elemei lehettek. Földrajzilag csekély adatolású kölcsőnelem a *gocsmán*, *jertecsuna*, *kunundál*, *léturgyia*, *pást*, *picere*, *prápor*, *prohodál*, *provod*, *ruga*, *sinu*, *szerekusztia*, *szerindár*, *szluzsba*, *szobor*, **szpovadál*, *tóka*, *ványgília*. Említhetők olyan kölcsönszavak is, amelyek a magasabb rendű írásbeliségből is kimutathatók: törvénszövegekből, a hivatalos írásbeliségből, az erdélyi kancellária iratterméséből, illetőleg erdélyi írók munkáiból. Nem egyet ezek közül a korabeli lexikográfia is nyilvántartásba vett. Ilyen szó a *beszerika*, *deák*, *jegumen*, *kalugyer*, *kolindál*, *krucsa*, *pópa*, *mitropolit*, *protopop*. Az adalékok többségében szereplő román szókinccselemek megmaradtak az idegen szó szintjén, jövevénytörzseknek talán csupán a nagyobb gyakoriságú, szélesebb földrajzi környezetben elterjedt, szócsaláddal rendelkező szavak minősíthetők: *beszerika*, *kalugyer*, *kolindál*, *krucsa* stb. Az idegen szó jellegű – nem egyszer csak alkalmilag használt – lexémák sajátos csoportját alkotják azok a szavak, amelyek román személyek nyelvi megnyilatkozásában, főleg a hivatalos szervek előtt, a bíróságon elmondott vallomásokban maradtak fenn. Például: 1722: *Eg leánykám meghalván; a p(ro)hodálására hittam Berlai (!)³ Papot; mikor az templomb(a) bé mentünk, meg irt Berlai Pap hitta Pap Péter uramat, hogy dezlegállya, de el ne(m) jött. Annak utánna adtam Négy máriást; de mind addigis, én hiremmel ne(m) dezlegálta* [Kecsed SzD; TL. Podár Juvon (42) jv. vall.]. Az ilyen adalékok igen tanulságosak az erdélyi román–magyar kétnyelvűség történetének kutatása szempontjából. Lehetséges az, hogy a közölt vallomások közül több magyarul hangzott el, ezek az erdélyi románok magyar nyelvismeretéről tanúskodnak. A legtöbb esetben azonban a vallomástevők románul mondhatták el vallomásukat, és a jegyzőkönyvbe a magyarra fordított szöveg került. Az innen származó adalékok az iratszerkesztő román nyelvtudását igazolják, ezek a régi erdélyi magyar–román kétnyelvűség bizonyítékainak tekinthetők. Az ilyen fordítások megőrizhették az eredeti szöveg néhány elemét, sajátosságát: román szavakat, nyelvtani struktúrákat, sőt teljes mondatokat is. A fenti szövegrészekben szereplő kiemelt román eredetű szavak közül

is nem egy talán csak román személy vallomását magyar fordításban rögzítő szöveg lefordíthatatlan részeként maradt fenn. Vannak azonban olyan adalékok is, amelyekben bizonyíthatóan magyar „adatközlő” használ román kölcsőnelemeket. Például: 1811: *én itten mind az oláh Templomban járok egész Grétzeritus vallásra állatam itten épen hogy nem bőjtölök vélek úgy mint ők. de már Széketis csináltotam az Templomban magamnak egy kis papistas üllö Széket, gondolhatod én mikor bé megyek a parintya ellömbe jön és meg füstöl* [Konkolyfva SzD; Ks gr. Kornis Anna Kornis Gáspárhoz].

5. A románság vallását jelölő szókinccs elemei a következő fogalomkörű alcsoportokba sorolhatók: (a) román (görögkeleti/ortodox és görög katolikus) egyházi személyek, méltóságok, tisztségviselők: *dászkel* 'r. kántor(tanító)', *deák* 'ua.', *jegumen* 'gk szerzetesházfőnök', *gocsmán* 'egyházfi', *kalugyer* 'gk r. szerzetes', *krisznyik* 'r. egyházfi, sekrestyés', *mitropolit* 'metropolita', *parintya* 'tisztelendő atya (gk vagy gkat lelkész megszólítása)', *pópa* 'r. lelkész/pap'⁴, *protopop* 'r. esperes', *szvinciáta* 'szentséged' (a r. pap megszólítása), *vladika* 'r. gk püspök'; (b) egyházi építmények és testületek: *beszerika* '1. (gk vagy gkat) templom; 2. r. (gk vagy gkat) egyházközség', *kília* ? 'szerzetesi cella a gk kolostorban', *monasztéria* 'r. (gk vagy gkat.) kolostor', *szobor* '1. r. egyházmegyei gyűlés/zsinat; 2. kb. r. egyházközségi gyűlés'; (c) egyházi szertartások, vallási vagy a valláshoz kötődő cselekmények: *áfuriszál* 'kiátkoz', *dezlegál* 'feloldoz', *jertecsuna* 'a haldoklótól való búcsúvétel', *kolindál* 'kántál', *kumenikál* 'áldoztat', *kumineketura* 'áldozás', *kunundál* 'összead/esket', *léturgyia* 'mise', *molidva* '(bűnbocsánati) ima', *negyeja* 'mezei mulatság/ünnepség (templomi búcsú alkalmából)', *picere* 'karácsonyi, ó- és újévi kántálás', *provodál* 'kb. egyházi gyászszertartást végez, egyházi szertartással eltemet', *provod* 'temetési szertartás', *ruga* 'ima', *szerekusztia* 'halottért/betegért való 40 napi könyörgés', *szerindár* 'kb. engesztelő gyázmise', *szluzsba* 'istentisztelet', **szpovadál* 'gyónik'; (d) a vallásgyakorlathoz szükséges tárgyak, eszközök, jelképek: *kércile* 'szent könyvek', *krucsa* '1. útszéli kereszt; 2. ? keresztvetés; 3. szitk 'kereszt(fa)', *mitra* 'püspöksüveg', *nafora* 'áldozó/misekenyér', *pást* '(húsvétkor a templomban szétozott) szentelt kenyér', *prápor* 'templomi lobogó/zászló', *preszkura* 'kb. áldozókenyér', *tóka* '(haranghelyettesítő) falemez (r. kolostorok, templomok falánál)', *ványgília* 'evangélium'; (e) egyebek: *drákuly* 'ördög', *krácson* 'karácsony', *pomána* '1. halotti tor; 2. ajándék; 3. jó, jótett', *sinu* 'keresztgyermek', *unic* 'görög katolikus, unitus'.

6. A románság (gk, illetőleg gkat) vallása körébe tartozó fogalmak megnevezésére nem román eredetű lexémák is bőségesen idézhetők az erdélyi régiségből. Ilyen szó például a *dizunitus*, *egyesült*, *görög*, *unitus*. Ide még olyan szókapcsolatok is sorolhatók, amelyeknek egyik tagja a *oláh*: ~ *dászkel*, ~ *deák/deákné*, ~ *mester*, ~ *cinterem*, ~ *egyházi rend*, ~ *eklézsia*, ~ *esperes*, ~ *hit*, ~ *kalugyer*, ~ *kép*, ~ *megye*, ~ *monasztéria*, ~ *pap*, ~ *papi parókia*, ~ *papné*, ~ *papság*, ~ *pópa*, ~ *prédikátor*, ~ *szekta*, ~ *templom*, ~ *törvényt tart*, ~ *valláson lévő*, ~ *vallásra áll*, ~ *vallású*, ~ *vladika*, *nem unitus* ~ *pópa*, *ordinárius* ~ *pap*, *schizmatikus* ~ *pap/pópa*, *unita* ~ *eklézsia*, *unitus* ~ *pap*, *unitus* ~ *vallást tart*, ~ *ok beszerikája*, ~ *ok egyházfia*, ~ *ok temetőhelye*, ~ *ok temploma*, ~ *ok vallása*, *a disunitus* ~ *ok temetőhelye*, ~ *ok temploma*, ~ *ok vallása*, *a disunitus* ~ *ok temetője* stb. Észrevehető, hogy a felsorolt szókapcsolatok egyike-másika tautológias jellegű. Például *oláh kalugyer*, *monasztéria*, *pópa*, *oláhok beszerikája*.

Az erdélyi régiségnek a románság vallására vonatkozó szókincséből a nem román eredetű szókincselemek szótörténeti feldolgozása azonban ezután elvégzendő feladat.

JEGYZETEK

¹ E szó csak a *szpovedálatlan* származékban fordul elő.

² A Rozsnyai Dávidnál egyszer előforduló szó alkalmasint az erdélyi szerző nyelvjárásából kerülhetett bele az idézett műbe; ebből azonban még az egykori erdélyi irodalmi nyelvben való meghonosodására nézve nem következtethetünk.

³ Valószínűleg a közeli Szamosújvár, régi Gerla nevéből képzett gerlai származékszó elírása.

⁴ E szó a XVII. sz. végi–XVIII. sz. eleji ún. (vallási) unió előtt csak görögkeleti, utána pedig görögkeleti és görög katolikus lelkészekre is vonatkozott.

IRODALOM

- Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Cioranescu, A. 1958–1961. *Diccionario etimológico rumano*. Tenerife – Madrid: Universidad de la Laguna. Biblioteca Filológica.
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I–IX. 1975–1997. Bukarest: Kriterion és Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gombocz Zoltán és Melich János 1914–1944. *Magyar etymológiai szótár*. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Márton Gyula, Péntek János és Vöő István 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.
- Szabó T. Attila 1971. *A szó és az ember*. Bukarest: Kriterion.
- Szabó T. Attila, B. Gergely Piroška, Kósa Ferenc, Szabó Zoltán, Vámszer Márta és Zsemlyei János é.n. *A magyar nyelv feudalizmus kori román kölcsönszavai*. Kézirat.
- Szabó Zoltán 1968. Studiul funcțional al împrumuturilor de origine românească ale limbii maghiare literare vechi. *Studii și Cercetări Lingvistice* 19:553–558.
- TESz.: Benkő Loránd, főszerk., 1967., 1970., 1976. és 1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–VI. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Névmutató

Aitchison, J., 96
Allport, G., 65, 69
András T. László, 67
Andrić Edit, 11
Anghel, R.G., 176
Appel, R., 27, 30
Arday Lajos, 78, 90, 91
Arnold Fuszenecker Helga, 21
Aronson, E., 85

Bahtyin, M.M., 121
Bakos Ferenc, 37, 39, 41, 43, 167, 168, 201, 204, 205, 253
Bakró-Nagy Marianne, 113
Balázs János, 165, 166
Balázs László, 166, 168
Balló Larisza, 97
Balogh Lajos, 109, 130, 131, 150, 150
Bárczi Géza, 113, 116, 118, 132
Bartha Csilla, 29, 33, 34, 43, 45, 95, 118, 123, 124, 135, 190, 190, 244, 248
Bartko, L., 214
Bencédy József, 169
Benkő Loránd, 118
Bernics Ferenc, 89
Bieljac-Babic, R., 28
Blanár, V., 204
Blanc, M., 33, 45
Blevins, J., 118
Bloomfield, L., 26, 30, 31, 32
Bokor József, 130
Borbély Anna, 45, 46, 52, 95, 187, 190, 191
Bordás Sándor, 101, 102,
Bourdieu, P., 125
Bradean–Ebinger, Nelu, 19
Burke, P., 211

Cazacu, M., 177
Chlanta, I., 228
Cioranescu, A., 253
Constantinescu, I., 177
Czégényi Dóra, 176

Czigler Balázs, 144

Csámpai Ottó, 91
Csepe György, 85, 105, 239
Csernicskó István, 85, 137
Csucska, P., 221, 222, 228, 229
Csűry Bálint, 148, 209

Daic, B., 89, 90
Décsy Gyula, 40, 165
Dégh Linda, 135
Deme László, 149, 196, 197, 205
Dezső László, 223, 228
Diebold, R., 31
Dorian, N., 51
Dundes, A., 68
Dzsendzelivszkij, I., 223

Eckert, P., 139
Edwards, J., 26
Eismann, W., 66, 67, 69
Emmorey, K.D., 96
Erdélyi Zsuzsanna, 211
Ever-Zohar, I., 105
Extra, G., 27

Fejős Zoltán, 91
Fényes Elek, 52
Fishman, J. A., 21, 123
Fodor Katalin, 248
Forgács József, 85
Földes Csaba, 22
Frătean, Ș., 52
Fried István, 121, 122
Fromkin, V.A., 96

Gagy József, 177
Gal, Susan, 17, 24, 45, 91, 190, 191
Gáldi László, 165, 166, 167, 168, 169
Gálffy Mózes, 41
Gereben Ferenc, 77, 78, 84, 90, 105
Goethe, 25
Gombocz Zoltán, 253

Göncz Lajos, 37, 83, 85, 86, 97, 98,
101, 105, 137, 143, 144
Gráfik Imre, 89, 90, 91
Grétsy László, 100, 106
Grimes, B., 27
Grosjean, F., 26, 27, 30, 33, 45, 96,
123
Grzybek, P., 66
Gumperz, J.J., 45, 46
Guttmann Miklós, 130

Gyurgyík László, 187

Hadrovics László, 38
Hajtman Béla, 237
Hakuta, K., 32
Hamers, J. F., 33, 45
Hattyár Helga, 34
Haugen, E., 32, 165
Heckenberger Péter, 21, 22,
Heidegger, M., 125
Hessky Regina, 21
Hódi Sándor, 86
Horger Antal, 117
Horváth István, 168
Horváth Vera, 153
Hunčík Péter, 101
Huszár Ágnes, 243, 248
Hutterer, C.J., 21
Imre Samu, 132, 247, 248

Ingarden, R., 124

Jakab István, 149, 196, 197, 199, 202,
205
Jakó Zsigmond, 52
Jauss, H.R., 122, 124, 125
Johnson, M., 40
Junger Ferenc, 157

Kačala, J, 195
Kal'avská, V., 187
Kal'avský, M., 187
Kanyó Zoltán, 68,
Karnoouch, C., 91
V. Károly, 25

T. Károlyi Margit, 151
Kassai Ilona, 95, 113, 149, 150, 150
Katona Edit, 136
Kemény Gábor, 100
Keményfi Róbert, 177
Keselja, D., 222
Keszeg Vilmos, 92, 176
Keszler Borbála, 117, 150
Kiefer Ferenc, 22, 25
Király Attila, 85, 153
Kiss Gábor, 95, 98
Kiss Jenő, 56, 107, 108, 129, 149, 189,
190, 249, 251
Kiss Katalin, 95
Kiss Lajos, 52, 213, 214, 215
Knieza István, 99, 214
Koláriková, Z., 217
Kontra Miklós, 17, 22, 85, 95, 137,
150, 191, 234, 248
Kossa János, 135
Kótyuk István, 91
Kovalovszky Miklós, 132, 150, 153
Kozma Mihály, 47, 48, 52
Kövecses Zoltán, 67
Kretzenbacher, L., 66
Kriza Ildikó, 91

Laczkó Mária, 149, 153
P. Lakatos Ilona, 151
Lakoff, G., 40
Langacker, R.W., 40, 43
Lanstyák István, 28, 85, 91, 105, 107,
108, 109, 148, 149, 150, 150, 152, 197,
201, 205, 240, 243, 244
Lendvay Judit, 65, 91
Leontyev, A., 97
Lippmann, W., 65, 68
Lizanec, P.M., 221, 223, 228
Lotman, J., 207
Lovász Irén, 211
Lük, A., 157

Mackey, W.F., 27, 28, 30, 32
Macnamara, J., 31
Mák Ferenc, 71, 78, 90
Manherz Károly, 22

Margalits Ede, 69
Marslen-Wilson, W., 96
Márton Gyula, 37, 38, 41, 43, 166,
167, 168, 169, 170, 254
Matijevics Lajos, 249
Mayer Judit, 205
Melich János, 253
Mező András, 215
Mikes Melánia, 157
Mirk, M., 21
Mirnics Károly, 144, 187
Mistrík, J., 195
Molnár Csikós László, 157
Molnár Zoltán Miklós, 130
Murádin László, 166
Muslea, L., 179
Muysken, P., 27, 30
Myers-Scotton, C., 121

O. Nagy Gábor, 69
Nagy L. János, 149
Nelde, P.H., 19
Niederhauser Emil, 135

Osgood, Ch.E., 98

Örkény Antal, 89

Pais Dezső, 209
Pál László, 43
Papp Ferenc, 98
Papp György, 135
Paulston, C.B., 45
Penavin Olga, 130, 247, 249
Péntek János, 37, 38, 42, 43, 85, 108,
168, 170, 207, 254
Pete István, 107
Petróci, I., 222
Petrovici, E., 167
Pléh Csaba, 95, 100, 149, 150
Považaj, M., 195
Pozsony Ferenc, 176

Quasthoff, U., 65, 66, 67, 68
Quintilianus, 25

Rajslí Ilona, 248
Rédei Károly, 7
Réger Zita, 45, 95
Reinsberg-Düringsfelt, O., 69
Reményi Andrea Ágnes, 153
Richter, G., 20, 21
Roback, A.A., 69
Romaine, S., 27, 31
Rosenzweig, S., 101
Rot, N., 85

Sala, M., 165
Sebők László, 71
Schiffirin, D., 123
Sholfield, P., 231
Silling István, 249
Silverstein, M., 124
Simon Szabolcs, 201
Simonyi Zsigmond, 153
Skalicka, V., 170
Skutnabb-Kangas, T., 27, 37, 192
Šmilauer, 213, 214
Soares, C., 123
J. Soltész Katalin, 135
Stanislav, J., 213, 214
Stierle, K., 124
Suci, G.J., 98

Szabó T. Attila, 253
Szabó Géza, 130, 169
Szabó Ildikó, 89
Szabó József, 130, 131
Szabó Zoltán, 253
Szabó Mihály Gizella, 108, 109, 148,
150, 150, 152, 153, 201, 205, 243
Szépfalusi István, 85, 91
Szilágyi N. Sándor, 40, 43, 85, 136,
137, 138, 139, 144

Tamás Lajos, 166
Tánczos Vilmos, 179, 211
Tannenbaum, P.H., 98
Tarde, G., 181, 185
Thuma Orsolya, 100
Trudgill, P., 108, 139
Tucker, R.G., 27

Turner, M., 40

Udvari István, 221

Vallen, T., 27

Váradi Tamás, 150

Varga E. Árpád, 173

G. Varga Györgyi, 148, 248

Varga Sándor, 91

Varga Tibor, 95

Vargha András, 80, 86, 95, 144, 237

Vincze István, 237

Voegelin, C.F., 27

Voegelin, F.M., 27

Vöö István, 37, 38, 43, 254

Vörös Ottó, 78, 85

Wacha Balázs, 95

Weinreich, U., 32, 37, 45, 165

Závada Pál, 121, 122, 124

Zelliger Erzsébet, 92, 249, 250, 251

Zeman László, 196

Zsemlyei János, 37, 167, 170

Zsilák Mária, 187

Tárgymutató

alaki tükrözés

az újvidéki magyarban 11–16

attitűd 79, 101

állandósult szókapcsolatok

az újvidéki magyarban 14

belviszonyrag 135, 136, 137, 142, 143

Bornemisza Péter Társaság 7, 9

Craiovában/Craiován 135–144

csángó nyelvjárás 37, 40, 42

diglosszia 20

Élőnyelvi Konferencia 7, 9, 10, 11

empirikus kutatások

statisztikai alapmodellje 231–232

erdélyi etnikai csoportok

elzárkózása 175

gazdasági szimbiózis 175

toleranciája 176

etnosztereotíp klisék 67–68

földrajzi nevek a szlovákiai magyarban
213–219

grammatikalitási megítélésesetek 109

hangalaki paradigmásor 38

helynevek ragozása

az életkor összefüggésében

137, 139, 140

határainkon túl 137–144

az iskolázottság

viszonylatában 138, 141, 142–143

Magyarországon 137, 138,
143–144

a település típusának

függvényében 138, 140–142

idegen szavak

a magyar szlovákiai

változataiban 195–205

igeragozás vizsgálata

Szabolcs-Szatmár-Bereg

megyében és a határon túl

147–153

ikes ragozás

Szabolcs-Szatmár-Bereg

megyében és a határon túl

151–152

ima

mint ritualizált szöveg 208–209

műfaja 207–208

igekötő 39–40

implikációs skála 19, 24

jelnyelv 34

Kalotaszeg 37

Kárpát-medencei vizsgálat 7, 79, 85,
137, 143

képes frusztrációs teszt 101

kétnyelvű

definíciója 34

kétnyelvűség

bloomfieldi definíciója 30, 31,
32

frakcionális felfogása 25

funkcionális meghatározása

32, 33

meghatározásai 29–33

mint nyelvi változatosság 33–34

és szociolingvisztika 33

és tévhitek 25–26

kérdőíves vizsgálatok 17, 79–80, 89,
95, 137, 189, 232–236

módszertani csapdái 231–237

változóinak definiálása 234–236

kicsinyítő képző 15, 39
 kódváltás
 szlovák–magyar 125–127
 kommunikációs kudarcok 49
 Koszovóban/Koszovón 135–144
 kölcsönszavak
 a kárpátaljai ruszinban 223–228
 román eredetűek 37–43, 253–256
 szerb eredetűek 12–15
 a szlovákban 124
 közvetett alaki tükrözés
 az újvidéki magyarban 14
 külviszonyrag 135, 136, 138, 139, 143

 látszólagos idő 142
 lexikális előfeszítés 100

 magyar nyelvű oktatás
 Horvátországban 72–73, 89
 Újvidéken 16
 magyar nyelvű rádió és televízió
 Horvátországban 90
 magyar–román nyelvi kontaktusok 166
 magyarországi németek
 nyelvcseréje 20
 nyelvhasználat 18–21
 oktatása 21
 magyarországi románok
 nyelcseréje 45–47, 50–51
 nyelvmegőrzése 47–51
 magyarországi szlovákok
 pszicholingvisztikai vizsgálata 95–102
 narratív stratégiái egy modern regényben 124–127
 matched guise technique 55
 média és választások 181–185
 Magyaroszovát 41
 MEDIT adatbázis-kezelő program 237
 Méhkerék 45, 47–53
 mentális grammatika 135
 mentális szótár
 kétnyelvű 95
 metaforikus jelentésmező 38

metaforikus névátvitel 41
 metaforikus univerzálé 40–41
 Mezőség 166
 MINISTAT statisztikai program-csomag 80, 237

 nákolás
 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és a határon túl 149–150
 narratív stratégia
 és szlovák–magyar kétnyelvűség 124–127
 Nemesnádudvar 17, 18, 19, 21, 22
 nemzet 79
 nemzetiségi nyelv 21
 népetimológia 39

 nyelvi attitűdök
 főiskolásoknál Kárpátalján 107–109
 kolozsvári fiataloknál 239–242
 magyarországi középiskolásoknál 55–59
 vegyes házasságból származó szlovákiai magyar fiataloknál 192
 nyelvcseréje
 definíciója 45
 egydimenziós modellje 45
 faktorai 51
 Horvátországban 92
 a magyarországi németeknél 21
 a magyarországi románok közösségében 45, 47
 a szlovákok közösségében 126
 nyelvek száma 26–27
 nyelvi előítéletek a magyarban 65–68
 nyelvi interferencia (román–magyar) 38–42
 nyelvi tudatosság Kárpátalján 109
 nyelvideológiák 124
 nyelvjárási attitűdök
 kárpátaljai főiskolásoknál 109

nyelvjárási vonások
 a maribori egyetemi hallgatók beszédében 129–133
 nyelvhasználat összefüggése
 a családdal (Szlovákiában) 190–191
 az életkorral 19
 a gazdasági változásokkal 20
 a generációkkal 21, 92
 a házassági szokásokkal 20
 az identitással 89, 105
 az interakcióban résztvevőkkel 19
 nyelvhasználat szimbólikus szerepe 19
 nyelvhasználati szokások
 a felső-ausztriai magyaroknál 247–251
 Horvátországban 73–77, 91
 a kolozsvári magyar fiatalok körében 242–243
 a magyarországi németeknél 18–21
 a szlovákiai vegyes házasságokból származó fiataloknál 191–193
 a vajdasági diákok körében 161–162
 nyelvmegőrzés
 faktorai Méhkeréken 47–51
 nyelvtervezés
 hiánya a magyarországi németeknél 20
 nyelvvesztés
 Horvátországban 92
 a magyarországi szlovákoknál 126

 rádióhallgatás
 a vajdasági diákok körében 159–161
 rajnai frank és pfalzi nyelvjárás 17
 részleges alaki tükrözés
 az újvidéki magyarban 14

 sportnyelv
 az újvidéki magyarban 14

statisztikai
 minta 231
 változó 232
 suksükölés
 a maribori egyetemi hallgatók beszédében 132
 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és a határon túl 150–151

 székely nyelvjárás 42
 Székelyföld 140, 141, 240
 Szilágyság 37
 szóasszociációs próba
 folyamatos 97
 szabad 97
 szólások
 az újvidéki magyarban 14
 szótag (magyar)
 szerkezete 113
 típusai 114
 sztereotípiák 65
 sztereotíp nyelvi klisék 67

 újságolvasás
 a vajdasági diákok körében 158–159

 vajdasági magyarság
 nemzeti kötődése 79, 83–84
 területi kötődése 79–83
 valóságos idő 139
 vegyes házasságok
 a magyarországi németeknél 22
 a magyarországi románoknál 48
 a szlovákiai magyaroknál 187–193
 Velika Pesanica 89–94
 világnyelvek 27
 vizsgálati populáció 231

 Zabola 173–179